

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 40



Київ
2008

УДК 323.1У
ББК 66.5 (Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 2 від 25 березня 2008 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
Постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук (заст. голови)
М.І.Михальченко, чл.-кор. НАН України, доктор філософських наук
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — 392 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978-966-02-4851-9 (Вип. 40)

Збірник містить статті, присвячені актуальним проблемам етнополітології. Особлива увага приділяється питанням політичної теорії та практики, політичної історії

Розрахований на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами сьогодення.

This collection contains articles exploring ethnic policies and the theory and practice of forming a civil society in Ukraine. Particular attention is devoted to questions of political theory and practice, political history, and ethno-political processes in Ukraine.

This book is designed for scholars, lecturers, students, and anyone who is interested in contemporary problems.

УДК 323.1У
ББК 66.5 (Укр)

ISBN 978-966-02-4851-9

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

I. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Олександр Майборода. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення	6
Лариса Нагорна. Феномен регіональної ідентичності: методологічний аспект	28
Сергій Римаренко. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології	44
Тетяна Татаренко. Механізми здійснення політичної влади в регіоні	49
Олена Кривицька. Регіональні особливості ціннісно-ідеологічної ідентифікації українського суспільства	58
Ігор Зварич. Програмно-цільовий метод у контексті теорії і практики управління етнонаціональним розвитком	71
Дар'я Маковська. Об'єктивний етнічний статус як чинник етнополітичної мобілізації : визначення параметрів вивчення	86
Леся Ковач. Національно-культурні товариства України: сучасний стан та проблеми розвитку	97
Юлія Лихач. Питання мовної політики та етнополітики в програмних документах політичних партій та блоків під час дострокових парламентських виборів в 2007 р.	107

II. ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Юрій Шайгородський. Політика як інституційна форма досягнення соціального консенсусу	112
Віра Бурдяк. Розвиток державної етнонаціональної політики в сучасній Україні	132
Володимир Кулик. Внесок медійного дискурсу в підтримування status quo	143
Олег Траверсе. Концепція системогенезу політичного лідерства та політичного керівництва	154
Едуард Щербенко. Рецепція західної політичної думки в українському політичному дискурсі	176

Сергій Щедров. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект	191
Дмитро Неліпа. Проблеми інституціоналізації соціального партнерства в Україні	197
Тетяна Кадлубович. Основні канали впливу політичної комунікації на демократизацію владних відносин	205
Ірина Кучеренко. Сутність, функції та джерела політичних цінностей	216
Олеся Мандебура, Олексій Полунін. Часовикористання: особливості українських реалій	227
Володимир Розумнюк. Культурно-расові аспекти доктрини націонал-соціалізму	246
Сергій Кононенко. Після тоталітаризму? Плюралізм і самодостатність	295
Сергій Білошицький. Цивілізаційні межі ліберальної демократії: соціокультурні та демографічні чинники	269
Мирослав Беззуб'як. Реактуалізація тоталітарної критики ліберальної демократії	279
Ярослав Балановський. Явище соціальної транзитивності — чинник темпоральної маргінальності суспільства	289

III. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Поліщук. Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці XVIII — на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму	298
Тетяна Бевз. Націонал-комунізм як дилема національного відродження	314
Тетяна Лобода. В. Кравченко та розвиток народознавчих студій у Волинському історико-археологічному музеї (1900–1929 рр.)	325
Наталія Макаренко. Політика угорського уряду стосовно етносів Закарпаття у 1918-1919 рр.	344
Ірина Погребинська. Автономізм у політичному просторі східноєвропейського єврейства	352
Наталія Бойко. Участь С.О. Єфремова у формуванні й діяльності українських ліберально-демократичних партій на початку XX ст. (1900–1907 рр.)	363
Світлана Набок. Історія УАН/ВУАН: здобутки і перспективи дослідження	375

Юрій Шаповал. Петро Шелест: життя та політична доля	386
Олег Малько. До питання про взаємодію української діаспори з Україною	408
Олег Козерод. Новітня історіографія історії євреїв України в період непу	437

ІV. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РЕЛІГІЇ

Олена Андрєєва. Методологічна роль концепту «цивілізації» у формуванні ідентичності співтовариств	447
Юрій Древаль. Широка коаліція і політична стабільність: досвід європейських країн	455
Тетяна Курінна. Правове врегулювання благодійності в США : досвід для України	462
Артем Сапсай. Концепція «багатоукладного федералізму» в контексті формування політичного устрою сучасного ЄС	472
Ольга Пойченко. Державні механізми захисту внутрішнього ринку в умовах інтеграції. Досвід країн центрально-східної Європи	488
Ігор Черінько. Скасування смертної кари в контексті інтеграції України до європейського політико-правового простору . . .	496
Віталій Коцур. Тероризм у північній Ірландії та Росії: порівняльний аналіз	504
Тетяна Ляшенко. Формування політичної еліти в країнах Центральної Азії : національний аспект	512
Орест Грицина. Життя і творчість Ж.-М. Люстіже в контексті соціально-політичних проблем сучасності	521
Володимир Брожина. Поняття «ісламський радикалізм»: сутність та варіанти інтерпретації	533
Микола Кирюшко. Партія «Хізб ат-Тахрір»: поява в Україні	547
Самвел Азізян. Вірмено-католики Галичини у сучасній Україні і Польщі	559
Дмитро Кондратенко. Співвідношення особистого та суспільного в конфуціянській етиці	576
Відомості про авторів	588

Розділ 1 ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Олександр Майборода

ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ В УПРАВЛІННІ ЕТНОПОЛІТИЧНОЮ СФЕРОЮ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Наявність прямої залежності між досягненням мети, виконанням завдань державної етнонаціональної політики та ефективністю механізмів її реалізації не потребує будь-яких доказів. Беручи до уваги постулюючий характер цього твердження, можна зосередитися на питанні про якісні властивості сукупності механізмів реалізації державної етнонаціональної політики, завдяки яким (і механізмам, і їхнім властивостям) забезпечується її ефективність.

Постулюючим можна вважати інше положення — що сукупність механізмів реалізації державної етнонаціональної політики відповідає своєму призначенню лише за умови, коли вона набуває характеру системи з усіма властивостями, що мають бути притаманні останній. Відповідно, моделювання цієї сукупності потребує врахування бодай загальних уявлень про систему як певний теоретичний конструктор.

Говорячи про сукупність етнополітичних механізмів як систему, вкрай важливо уникнути розуміння цієї сукупності як звичайного переліку її складових, тобто як звичайної структури. Між тим, хоча система і структура перебувають у нерозривній єдності, вони не тотожні. Систему зазвичай визначають множинністю елементів з відносинами і зв'язками між ними, якими утворюється її цілісність. Структура також визначається як відносно стала єдність елементів, їх відносин і цілісності об'єкта¹. Однак, хоча кожна система має свою структуру, не кожна множинність складових (елементів) є системою.

Для того, щоб множинність елементів стала системою, вона повинна набути ряд характерних властивостей — цілісність, ієрархічність взаємозв'язків між елементами, їх впорядкованість, наявність у них спільної функції². Тобто система заявляє про себе своєю поведінкою, своїм функціонуванням, яке забезпечується процесами управління нею. З цього приводу серед фахівців з на-

уки державного управління утвердилася думка, що організаційна структура державного управління є державно-управлінською категорією, яка характеризує відносини зв'язків між ними, котрі виражають взаємодію і координацію елементів усередині цієї системи. При цьому структура відображає склад елементів, внутрішню форму організації системи, її статику, тоді як організаційні відносини забезпечують ефективність структурних зв'язків. Взаємозв'язок та субординація елементів структури динамічні, оскільки мають рухатися слідом за об'єктом управління, який змінюється. Отже, організаційна структура державного управління — це сукупність управлінських ланок, що мають бути розміщені в суворій підпорядкованості і забезпечувати взаємозв'язок між керівною і керованою системами³.

Для обговорення питання про оптимальну структуру механізмів державної етнонаціональної політики та про системність їх взаємодії насамперед необхідно відрізнити їх від етнополітичного менеджменту. Щодо співвідношення змісту обох понять існують різні погляди. Зокрема, пропонується розуміти етнополітичний менеджмент за його функціональним змістом як розробку та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо), контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетнічних відносин, організацію взаємодії — створення регіональної структури управління. По суті, йдеться про контроль-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин. Разом з тим, у структурі етнополітичного менеджменту виділяються такі рівні, як стратегічний — прийняття етнополітичних рішень Президентом або парламентом, тактичний — розробка Кабінетом Міністрів конкретних методів, заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень, та оперативний — реалізації регіональними підрозділами державного управління державної етнополітики у регіонах та відслідковуванні результатів впровадження минулих рішень. На цій основі у структурі етнополітичного менеджменту виділяються два рівні — операційний (управлінський), який включає центральні та місцеві органи виконавчої влади, та імплементаційний, що включає різноманітні програми та заходи у сфері державної етнополітики⁴.

Таке тлумачення терміна «етнополітичний менеджмент» викликало серед фахівців сумніви як надто широке, таке, що веде до підміни ним поняття «етнонаціональна політика держави». Сумніви видаються слушними, оскільки не можна заперечити

думки, що сукупність цілей і завдань, принципів і правових норм, напрямів і механізмів діяльності держави в етнополітичній сфері становлять собою зміст державної етнонаціональної політики. Тобто, визначення стратегії етнонаціонального розвитку, цілей державного впливу на нього має бути віднесене до складових державної етнополітики. Отже, до функцій етнополітичного менеджменту мають бути віднесені оперативно-управлінська та імплементаційна. Перша полягає у програмному забезпеченні етнополітичної стратегії силами Кабміну, в т.ч. спеціалізованої урядової установи, органами місцевої влади та їхніми спеціалізованими підрозділами. Друга полягає у реалізації основних напрямів державної етнополітики, представлених цільовими державними програмами, різноманітними заходами, зміст яких визначається конкретною ситуацією та обставинами. Тобто, до функцій державного етнополітичного менеджменту має належати контроль за виконанням актів законодавства, за реалізацією цілей і завдань етнонаціональної політики держави, вивчення й узагальнення досвіду цієї політики, в т.ч. в частині її правового забезпечення, внесення пропозицій щодо їх вдосконалення. Виходячи з цього, етнополітичний менеджмент пропонується розуміти як інституціональну, оперативно-управлінську та імплементаційну складову більш широкої галузі, якою є етнонаціональна політика⁵.

Серед фахівців з державного управління поширена також думка про тотожність понять «етнопілітичний менеджмент» та «управління»⁶. Інколи, навпаки, управління, по суті, ототожнюється з державною етнополітикою, коли воно визначається як цілеспрямована діяльність із регулювання етнонаціональних відносин, що містить у своїй основі теорію, принципи, головні напрями, систему заходів реалізації, визначення цілей, вибір шляхів, форм та методів їх досягнення⁷.

Однак незалежно від співвідношення і співвідпорядкованості етнополітичного менеджменту як управління етнонаціональними процесами і державної етнонаціональної політики, система їх механізмів визначається насамперед функціональним призначенням їх елементів. Функції ж механізмів державної етнополітики, у свою чергу, визначаються потребами реалізації їхніх цілей. Тим самим спрацьовує загальний принцип державного управління — «стратегія визначає структуру». Іншими словами, структура центральних і місцевих органів виконавчої влади формується під впливом такого фактора, як визначення спектра їхніх цілей

і функцій⁸. «Таким чином, організаційна структура і функціональна структура державного управління органічно взаємопов'язані. Немає органів державної влади поза їх управлінськими функціями. При цьому функції є визначальними щодо організаційної структури. Вони зумовлюють необхідність тих чи інших елементів системи органів виконавчої влади і характер взаємозв'язків між ними, архітектуру всієї системи. На практиці організаційна і функціональна структура постають як одне ціле — організаційно-функціональна (організаційна і функціональна) структура державного управління. Йдеться про сукупність (систему) органів державної влади (в цілому, на певному рівні або за відповідним напрямом), що побудована за принципом розподілу функцій по вертикалі і горизонталі структури державного апарату.

Організаційно-функціональна структура державного управління — це певним чином організований, функціонально взаємопов'язаний склад системоутворюючих елементів (структурних частин), які забезпечують функціонування системи управління в їх вертикальній і горизонтальній залежності, в організації взаємодії і співвідпорядкованості. Вона визначається факторами організаційно-функціональної стійкості: підсистемами цілей і принципів; розмежуванням компетенції, розподілом функцій і повноважень між суб'єктами та об'єктами управління; підсистемами використовуваних форм, методів, засобів і ресурсів управління»⁹. Сказане повністю може поширюватися і на систему механізмів реалізації етнонаціональної політики держави.

В цьому разі ми у звільняємо себе від розгляду питання про залежність системи механізмів державної етнополітики від її цілей. Наша увага має бути більшою мірою зосереджена на питанні про залежність структури цієї системи від функціонального призначення її елементів. Тут ми знову маємо спиратися на загальні положення науки про державну політику і державне управління.

Визначальна функція органів державного управління, у т.ч. етнополітичною сферою, полягає у забезпеченні вирішення основоположних завдань політики держави. Спеціалістами з теорії державного управління виділяються принаймні три етапи приведення в дію механізму реалізації державної політики. Мабуть, не буде помилкою перенести їхні міркування і на сферу етнонаціональної політики держави.

Першою ланкою є забезпечення народного представництва у державному управлінні через виборчий процес¹⁰. У застосуванні

до етнополітичної сфери має йтися про можливість для етнічних спільнот бути адекватно представленими у тих державних органах, чия функція полягає у законодавчому забезпеченні етнонаціональної політики, у прийнятті важливих для них рішень, в участі щодо їх імплементації та у контролі за нею. Відповідно, тими елементами у системі механізмів етнополітики держави, на які має бути зосереджена першочергова увага, повинні вважатися парламент, Президент, місцеві представницькі органи.

Друга функція механізмів реалізації державної політики полягає у розробці стратегії розвитку певної сфери та виробленні відповідних рішень як законодавчого, так і оперативного характеру. При цьому звертається увага на те, що функція розробки стратегії може виконуватися як парламентом, так і центральними виконавчими органами, які за будь-якого варіанту виконують функцію практичної реалізації стратегічних рішень¹¹.

Нарешті, третьою функцією системи механізмів реалізації державної політики є процес здійснення оперативного управління. Зміст цієї функції полягає у забезпеченні контролю управлінського процесу й самокорекції його режиму, зокрема у вирішенні конфліктів, у виконанні арбітражних обов'язків, у правовому нагляді тощо. При цьому звертається увага на наявність ієрархії функціональних блоків, з якої випливає проблема субординації між носіями державних повноважень, координації між суб'єктами та об'єктами державного управління¹².

Застосовуючи положення загальної теорії державного управління до етнополітичної сфери, можна стверджувати, що, виходячи зі свого функціонального призначення, елементи системи механізмів забезпечення реалізації етнонаціональної політики в Україні повинні бути скорельованими згідно з розмежуванням понять «етнонаціональна політика» і «етнополітичний менеджмент». Якщо перше є ширшим, таким, що вбирає і друге поняття, то, відповідно, органи державного управління етнополітичною сферою мають складатися як і з таких, що визначають стратегію її розвитку, так із тих, що здійснюють контроль за імплементацією рішень.

На перший погляд, цілісність системи механізмів реалізації державної етнополітики має означати, що їх розмежування на ті, що є елементами власне етнополітики держави, і ті, що входять до етнополітичного менеджменту, є зайвим. Тим не менше, таке розмежування потрібне тому, що етнополітика держави як система

і етнополітичний менеджмент як її підсистема повинні кожна мати свою структурну ієрархію, відповідно свій регулюючий елемент, свою специфіку організації внутрісистемних зв'язків, свій порядок функціонування. Не визначивши таких деталей, можна внести плутанину в систему механізмів реалізації державної політики, наділяючи кожний з них не властивими йому функціями.

Виходячи із того, що державна етнополітика ієрархічно підпорядковує собі етнополітичний менеджмент, логічним буде визнати, що регулюючим елементом усієї системи механізмів реалізації етнополітики має визнаватися той, що виконує функцію її нормативно-правового і концептуального забезпечення, тобто здійснює стратегічне моделювання.

Такими інституційними елементами є насамперед Верховна Рада та Президент України, які уповноважені здійснювати розробку стратегії зовнішньої та внутрішньої політики країни. Безпосередньо до цієї справи долучається і Кабінет Міністрів, який одночасно є і керівним виконавчим органом, що здійснює регулювання процесу реалізації стратегії щодо етнополітичної сфери, і безпосереднім учасником її розробки як суб'єкт, що володіє правом законодавчої ініціативи. Тим самим він стає зв'язуючою ланкою між загальною системою механізмів реалізації етнополітики та етнополітичним менеджментом як її підсистемою.

Етнополітичний менеджмент, який полягає в оперативно-управлінській діяльності, в алгоритмі реалізації стратегії етнополітики регулюється, насамперед, рішеннями Верховної Ради та Президента. В той же час, він може розглядатися і як окрема система, яка регулюється Кабміном як безпосередньо, так і через спеціалізовану державну цільову установу. Саме уряд як виконавець державного бюджету має можливість і право затверджувати та фінансувати всеукраїнські програми, орієнтовані на реалізацію завдань державної етнонаціональної політики. Уряд запускає у дію і забезпечує функціонування механізму об'єднання зусиль усіх органів державної влади та місцевого самоврядування, організацій та установ у досягненні цілей, визначених стратегією етносоціального розвитку, з урахуванням регіональних відмінностей і потреб етнополітичних суб'єктів.

Кабмін, безумовно, є найвищим елементом структури етнополітичного менеджменту і, як такий, має вважатися елементом регулюючим. Однак безпосереднє регулювання етнополітичної сфери він уповноважує здійснювати спеціалізований цільовий орган

державного управління. Успішне функціонування цього органу прямо залежить від його політико-правового статусу, оскільки останній забезпечує можливості у керуванні іншими структурними елементами, координацію їх дій, спрямування їх на виконання різноманітних програм, планів і конкретних доручень.

Постійні зміни у статусі цього органу — від міністерства до комітету, потім до департаменту Міністерства юстиції і знову до комітету, а також у сфері його компетентності — поєднання етнополітичних завдань із завданнями у сфері міграції, а потім релігії суттєво послаблювали його системоутворюючі можливості, його здатність керувати всією системою механізмів реалізації державної етнополітики, до структури якої входять ієрархічно нижче розташовані спеціалізовані органи управління місцевого рівня.

Структура механізмів реалізації державної етнополітики (Кабмін, центральний і місцеві спеціалізовані органи) набуває системності лише за умови, що усі елементи цієї конструкції включаються у функціональну взаємодію, яка відбувається за певними правилами, згідно зі встановленим порядком. У системі етнополітичного менеджменту порядок її функціонування, характер внутрісистемних зв'язків визначається ієрархічно найвищим органом управління — Кабміном і має правову форму у вигляді положення про місцеві органи, відповідальні за реалізацію етнополітичної стратегії.

На сьогодні центральним спеціалізованим органом, відповідальним за етнополітичну сферу, є Державний комітет України у справах національностей та релігій. Затверджене постановою Кабміну № 201 від 14 лютого 2007 р. Положення про Комітет передбачає серед покладених на нього завдань і виділених йому компетенцій також і ті, що стосуються його регулюючої ролі у системі механізмів реалізації державної етнополітики. Серед такого роду завдань — участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, управління у зазначеній сфері, міжгалузєва координація та функціональне регулювання з питань, що належать до його компетенції, координація роботи з підготовки і здійснення органами виконавчої влади заходів, що випливають з їх завдань, участь у забезпеченні розвитку зв'язків із закордонними українцями та їх громадськими організаціями, узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення їх на розгляд уряду, забезпечення його виконання.

На цій основі Комітет готує пропозиції щодо формування та реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, етномовної політики, забезпечення захисту прав національних меншин України, осіб, які повернулися, біженців та інших категорій мігрантів, а також у сфері релігії, відносин із церквою і релігійними організаціями; бере у межах своїх повноважень участь у розробленні проектів Державного бюджету та Державної програми економічного і соціального розвитку України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, інших державних програм, які своїми відповідними частинами стосуються міжнаціональних відносин; вивчає та аналізує тенденції етнопонаціонального та культурного розвитку національних меншин України, етномовних та релігійних процесів у державі, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань; забезпечує взаємодію органів виконавчої влади під час здійснення ними заходів етнополітичного характеру; надає організаційно-методичну та консультативну допомогу органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у вирішенні етнополітичних питань; бере участь у розробленні проектів міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції, забезпечує виконання визначених міжнародними договорами зобов'язань України; подає в установленому порядку пропозиції щодо зупинення дії або скасування актів центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ і організацій усіх форм власності, що суперечать законодавству, яким регулюються міжетнічні відносини; організовує в установленому порядку професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників свого центрального апарату, відповідних органів Автономної Республіки Крим, структурних підрозділів обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, органів міграційної служби; розподіляє, відповідно до законодавства, кошти і матеріальні ресурси, виділені на вирішення етнополітичних питань, та контролює їх використання.

Регулятивна властивість Держкомнацрелігії закріплена і наданими йому правами — представляти Кабінет Міністрів України за його дорученням у міжнародних організаціях та під час укладання міжнародних договорів України; залучати в установленому порядку спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій для розгляду

питань, що належать до його компетенції; утворювати в разі потреби за погодженням з іншими заінтересованими органами виконавчої влади комісії, експертні та консультативні ради, робочі групи; отримувати в установленому порядку від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на нього завдань; скликати в установленому порядку наради з питань, що належать до його компетенції.

Положенням передбачено, що Комітет здійснює свої повноваження безпосередньо та через підпорядковані йому, відповідно, органи Автономної Республіки Крим, структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій. При цьому він взаємодіє з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, а також з відповідними органами іноземних держав.

Крім того, встановлено, що у випадках, передбачених законодавством, рішення Комітету, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності та громадянами¹³.

Управління Комітетом системою механізмів реалізації державної етнополітики на практиці реальне за наявності принаймні двох умов — перебування в його ієрархічному підпорядкуванні структури уніфікованих підрозділів, націлених на виконання тождесних з ним функцій, та уніфікованого регламентування їх діяльності.

Щодо першої умови, то вона виконувалася до 2005 р., коли тривалий час у структурах усіх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій функціонували окремі підрозділи (управління, відділи) у справах національностей, які у своїй діяльності керувалися Типовим положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132¹⁴.

Фахівцями відмічалось, що дотримання виконавчими органами вимог цього документа значною мірою впливало на якість та ефективність діяльності держави як суб'єкта етнополітичних відносин. Названий документ визначав статус, функції, прерогативи та завдання профільних виконавчих структур у сфері етнополітики, формулював принципи державної етнополітичної політики та державного етнополітичного менеджменту, реалізація

яких сприяє формуванню довіри інших етнополітичних суб'єктів до Української Держави і позитивно впливає на їхню готовність до діалогу й співпраці зі структурами державної влади та управління¹⁵. Наявність спеціалізованих підрозділів дозволяє у більшості регіонів постійно відстежувати, аналізувати та вивчати міжетнічні відносини та стан забезпечення етнокультурних потреб представників різних національностей, зустрічатися з лідерами національно-культурних товариств, спільно з ними обговорювати наболілі проблеми та визначати шляхи їх подолання¹⁶. В результаті державна етнонаціональна політика в Україні набувала таких позитивних рис, як конкретність та адресність, відповідність загальним правовим нормам та порівняно оперативне реагування на найбільш нагальні, особливо гострі, сутнісні й актуальні проблеми та інтереси етнічних спільнот. Відмітною ознакою етнополітичної суб'єктності Української держави ставало зосередження її зусиль не стільки на суб'єктах етнічних відносин, скільки на проблемних питаннях розвитку самих цих відносин — економічних, соціальних, культурних та інших, невирішеність яких, як правило, й спричиняє випадки загострення суспільної ситуації. З подальшим посиленням проблемної спрямованості у визначенні цілей етнонаціональної політики постало питання про перехід від галузевого принципу формування та реалізації цієї політики до переважно функціонального принципу. Домінування відповідної моделі етнополітичного менеджменту мало б сприяти досягненню динамічної рівноваги між спільними для всіх громадян інтересами соціально-економічного і політичного розвитку та індивідуальними і груповими потребами етнонаціонального відродження¹⁷.

Починаючи з травня 2005 р. у затверджених Кабміном примірних переліках управлінь та відділів місцевих державних адміністрацій окремі структурні підрозділи у справах національностей не були передбачені. Наслідком стало зменшення на місцях структури органів управління етнонаціональними процесами і міжетнічними відносинами. На 2007 р. реалізація етнонаціональної політики на рівні управлінь держадміністрацій здійснювалася лише у двох областях — Одеській та Івано-Франківській, а також у м. Києві. У шести областях — Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Київській, Миколаївській та Полтавській функціонували окремі самостійні відділи у справах національностей. У Львівській, Черкаській та Чернівецькій областях аналогічні

відділи діяли у складі різних управлінь. У Житомирській області завдання з реалізації етнонаціональної політики покладено на відділ зв'язків з об'єднаннями громадян. У шести областях — Рівненській, Харківській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Волинській та у м. Севастополі державна етнополітика реалізується на рівні профільних секторів, а ще у шести областях — Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Кіровоградській, Тернопільській та Чернігівській — ці функції виконує лише один фахівець. Крім того, одні з названих підрозділів займалися, відповідно до нинішніх функцій центрального спеціалізованого органу, національними і конфесійними питаннями, інші — тільки національними, чим суттєво утруднювалося об'єднання структурних підрозділів у систему, об'єднану спільною функцією.

Об'єднанню підрозділів на місцях у єдину систему суттєво заважає неуніфікованість їх функціональних обов'язків. Так, згадане типове положення про місцеві підрозділи управління національними питаннями не відносило до переліку їх завдань, приміром, підготовку пропозицій до місцевих бюджетів у частині фінансового забезпечення програм, спрямованих на вирішення етнічних проблем, як і не наділяло їх правом утворювати в разі потреби різного роду комісії або робочі групи у складі представників інших структурних підрозділів та органів місцевого самоврядування, а тільки дозволяло залучати їх до розгляду відповідних питань або скликати для цього наради. Окремий пункт типового положення, що управління або відділ взаємодіє з іншими структурними підрозділами місцевої адміністрації, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян, хоча і повторює відповідний пункт положення про державний комітет, не будучи супроводжений пунктами про аналогічні права, не міг достатньо сприяти посиленню функціональної ролі місцевих органів державного управління.

На практиці на місцях завдання, що покладалися на структурні підрозділи держадміністрацій, часто ставилися у ще більш короткій версії, ніж та, що передбачалася типовим положенням.

Приміром, завдання відділу у справах національностей Миколаївської облдержадміністрації обмежуються забезпеченням дотримання законодавства стосовно національних меншин, здійсненням заходів щодо розселення та облаштування депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну, а також допомогою їх адаптації у нових умовах, сприянням задоволенню

національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їхнім зв'язкам з Україною¹⁸.

На Управління у справах національностей та релігій Одеської ОДА щодо сфери міжнаціональних відносин покладено лише одну функцію — забезпечення міжнаціонального миру і злагоди. Відповідно, основними напрямками діяльності управління визначено забезпечення дотримання законодавства стосовно національних меншин; реалізація державної політики щодо міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, а також зв'язків з українцями, які проживають за межами України; сприяння задоволенню національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їхнім зв'язкам з Україною; забезпечення права національним меншинам на національно-культурну автономію; забезпечення виконання законодавства щодо всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, створення умов для розвитку та використання мов інших національностей; створення рівних можливостей для всіх громадян незалежно від етнічного походження; запобігання будь-яким проявам національної та релігійної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалювання ворожнечі та ненависті на національному ґрунті¹⁹.

Основні завдання Відділу у справах національностей Полтавської ОДА щодо етнополітичної сфери полягають у реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, сприяння консолідації та розвитку української нації, забезпечення прав національних меншин; у забезпеченні дотримання законодавства стосовно національних меншин України та осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну, у здійсненні заходів щодо їх розселення та облаштування; сприяння їх адаптації та інтеграції в українське суспільство; у координації діяльності місцевих органів виконавчої влади з питань реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин; у сприянні задоволенню національно-культурних, мовних, освітніх потреб та розвитку етнічної самобутності українців, які проживають за межами України, а також налагодженню та зміцненню їх зв'язків з Україною²⁰.

Виділені проблеми мають бути вирішені Постановою Кабміну від 1 серпня 2007 р., якою обласним та Севастопольській міській державним адміністраціям рекомендовано ввести у свої структури

відділи з міжконфесійних питань. Однак ця рекомендація не стосується структурних підрозділів районних адміністрацій. У них етнополітична проблематика найвірогідніше буде або зосереджена в одному з підрозділів (зазвичай ним буває відділ або сектор з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю), або розподілена між цим та іншими підрозділами, чий профіль роботи стосується національних меншин (приміром, відділів культури і туризму, освіти)²¹.

Потреба у спеціалізованих підрозділах, що здійснюють державну етнонаціональну політику, актуальна не лише для держадміністрацій, а й для органів місцевого самоврядування. Науковці, які досліджували стан етнополітичної сфери в регіонах, вказували, зокрема, на необхідність введення таких підрозділів на первинному рівні в органах місцевого самоврядування з метою, зокрема, підвищення рівня підготовки та перепідготовки кадрів, які працюють у галузі етнонаціональних відносин²².

Залежність структури механізмів реалізації державної етнополітики від стратегії останньої веде за собою необхідність торкнутися питання про інші чинники формування системних зв'язків між цими механізмами, правил, що регламентують порядок їх взаємодії. Насамперед, йдеться про сукупність законодавчих норм, якими має керуватися державна політика в етнонаціональному питанні. Звісно, дотримання правових норм, як міжнародних, так і вітчизняних, насамперед є функціональним обов'язком механізмів реалізації державної етнополітики, одним із завдань державного управління. В той же час, утвердження у країні тих або інших правових норм визначає і характер цієї політики, а отже право може розглядатися як один з механізмів її реалізації, під дією якого формується її якісний стан.

Право, яким забезпечується захист і підтримка об'єктів етнополітики, проявляє себе в актах національного законодавства, у приєднанні України до міжнародних правових документів, у правових актах Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин.

Українським законодавством передбачено також захист прав і свобод національних меншин шляхом укладання міжнародних договорів. Прикладом цього є договори України з рядом сусідніх держав, якими передбачено встановлення з ними відносин партнерства і добросусідства.

Право може бути одним з механізмів реалізації державної етнонаціональної політики лише за наявності органів, відповідальних за його послідовне і неухильне застосування на практиці. Таким чином, при моделюванні структури цих механізмів не можна оминати ті органи державного управління, що відповідальні за дотримання законності і за забезпечення правопорядку у країні.

У системі державного управління України утворено сукупність органів, до чіх функціональних обов'язків входить практичне втілення правових засад етнополітики держави і правове регулювання етнополітичної сфери.

Насамперед, необхідно вказати на органи юстиції, які, поперше, здійснюють підготовчу роботу щодо прийняття правових актів, по-друге, забезпечують у судовому порядку розгляд конфліктних ситуацій у міжетнічних відносинах та у відносинах між етнічними спільнотами і державою. За характером і змістом судових рішень значною мірою можна визначити дотримання у країні принципу справедливості і практичної рівності усіх суб'єктів етнонаціональної політики. Лакмусовим папірцем у цьому питанні для національних меншин може бути позиція судових органів Криму у земельному питанні. Формальна правова обґрунтованість судових рішень щодо незаконності самозахоплень земельних ділянок кримськими татарами та виконання цих рішень, на жаль, не супроводжується прийняттям ідентичних рішень та виконанням щодо незаконної роздачі земель місцевою владою. Як наслідок, органи юстиції в очах населення можуть поступово втратити моральну легітимність, що неминуче потягне за собою зневагу до права як важливого механізму реалізації державної етнополітики.

Важливу роль у функціонуванні права як механізму реалізації етнонаціональної політики належить органам прокуратури і служби безпеки. Вони наділені повноваженнями виступати ініціаторами переслідування тих, хто провокує міжетнічну ворожнечу та здійснює дискримінацію за національною ознакою. Органи прокуратури і служби безпеки в Україні періодично ініціювали такі переслідування, але далеко не завжди їхні ініціативи знаходили підтримку у судових органах. Значною мірою це пов'язано не зі структурними зв'язками всередині системи механізмів державної етнополітики, а з нечіткістю правових визначень тих вчинків, які мали б підпадати під дію відповідних законів.

Органи Міністерства внутрішніх справ, функцією яких є щоденне забезпечення правопорядку, як правило безпосередньо причетні

до розгляду ситуацій, пов'язаних з міжетнічними відносинами. Особливо посилилась їхня функція у реалізації етнополітики держави після переведення під їхню юрисдикцію міграційних питань. Діяльність органів МВС найчастіше привертає увагу ЗМІ та громадських організацій, будь-які їхні дії, що виходять за межі наданих повноважень, зазвичай тлумачаться як прояв державної етнополітики, як демонстрація її моральних і правових засад. Тим самим небезпека моральної делегітимізації права посилюється ще більшою мірою, оскільки неправові вчинки представників правопорядку залишають у суспільній свідомості вельми глибокий емоційний слід.

До структури механізмів, якими забезпечується реалізація етнополітики держави, треба віднести і Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Він не має розпорядчих повноважень стосовно органів державного управління, але наділений можливостями впливати на їхні дії, спираючись на авторитет міжнародного права, за дотриманням положень якого у країні він покликаний стежити, та міжнародних організацій, з якими він тісно співпрацює.

Використовувати авторитет міжнародного права і міжнародних організацій як суб'єктів нейтральних, неупереджених і незаангажованих у внутрішні справи України, як і свій власний авторитет Уповноважений може лише за умови, що він, як це передбачено законом, не має представницького мандату, не виконує оплачувану роботу в органах державної влади, місцевого самоврядування, у громадських організаціях, на підприємствах та установах (за винятком творчої роботи), не є членом будь-якої політичної партії²³. На жаль, проходження Уповноваженого до парламенту за списком Партії регіонів на виборах 2006 р. і наступне його поновлення на цій посаді (хай і з відмовою від депутатського мандата) дає підстави для сумнівів щодо відповідності цього інституту в Україні вимогам рівного ставлення до кожного з громадян держави. По суті, в Україні стався випадок використання особи Уповноваженого задля політичної реклами, що суттєво підважило авторитетність цієї посади, а отже і здатність її бути ефективним механізмом захисту прав осіб, що належать до національних меншин.

Функціональна роль угод за участю України, які мають відношення до її етнонаціональної політики, здійснюється створенням такого механізму, як спільні міжурядові або міжвідомчі комісії, до компетенції яких входить захист відповідних етнічних діаспор.

У питанні про залежність ефективності системи механізмів реалізації етнополітики від подібності її елементів між собою необхідно виділити і такий аспект, як врахування регіональних особливостей етнополітичного простору країни. Виходячи з постулату, що структура системи визначається її стратегією, слід насамперед визначити загальний курс етнонаціональної політики — асиміляціоністський чи інтеграціоністський. Останній, безумовно, є найбільш демократичним, і не випадково дослідженню феномена інтеграції приділяється особлива увага дослідників, оскільки вона може сприяти удосконаленню концептуальних засад державної етнополітики України²⁴.

Інтеграційна модель реалізується через механізми акультурації, які успішно діють в умовах рівності етнополітичних суб'єктів і їх взаємної відкритості. Разом з тим, непропорційні демографічні та культурні потенціали суб'єктів передбачають інтеграцію меншин у домінуючу культуру. В Україні співвідношення названих потенціалів варіюється по регіонах, що має передбачити і варіативність реалізації державної етнополітичної стратегії, а відтак і певні відмінності у функціональних завданнях механізмів державної етнополітики.

В українському праві є певні можливості для вирішення цього питання. Зокрема, законодавство про місцеве самоврядування надає можливість приймати статuti територіальних громад на рівні села, селища або міста із врахуванням місцевих традицій²⁵. Не має підстав перешкоджати поширенню цього положення і на етнополітичну сферу і тим самим розв'язати проблему про поєднання вимоги уніфікації системи реалізації державної етнополітики зі специфікою її елементів.

Інша складність у врахуванні етнорегіональної специфіки полягає у наявності на місцях двох органів влади — місцевих державних адміністрацій та місцевих органів самоврядування. Аналіз їх функціонування виявляє, що на практиці їх взаємодія нерідко призводить до певних проблем у питаннях розподілу функцій та повноважень, а також способів вирішення суперечок у сферах суміжної компетенції, коли держадміністрації та органи самоврядування наділяються повноваженнями в одній сфері, але предмети їх відання є різними²⁶.

Вирішення цієї проблеми може бути суттєво полегшене застосуванням в Україні положень Європейської хартії про місцеве самоврядування, а саме: що органи місцевого самоврядування у межах,

встановлених законом, володіють повною свободою дій для здійснення владних ініціатив з питання, віднесеного до її компетенції; що під час делегування повноважень центральним і регіональним органам місцеві органи повинні, наскільки це можливо, володіти свободою пристосовувати їх здійснення до місцевих умов; що в процесі планування й ухвалення будь-яких рішень, що безпосередньо стосуються органів місцевого самоврядування, необхідно, наскільки це можливо, консультуватися з цими органами²⁷.

Механізми реалізації державної етнонаціональної політики виявляються у взаємодії з її об'єктами. Власне, на забезпечення їхніх прав задля упередження розбалансування системи міжетнічних відносин і спрямовані зусилля регулюючих механізмів державної етнонаціональної політики. Тобто, йдеться про взаємовідносини між органами державної влади і місцевого самоврядування та етнічними спільнотами, насамперед національними меншинами.

Механізмом такої взаємодії є діалог між органами влади різного рівня та етнічними спільнотами. Саме такий діалог спроможний упередити виникнення недовіри між владою та національними меншинами, зменшити потенціал міжетнічної напруженості.

Функціонально система механізмів реалізації державної етнополітики має діяти в таких напрямках: вивчення та аналіз ситуації у міжнаціональній сфері, у т.ч. із залученням наукового потенціалу; здійснення діагностики самопочуття етнічних груп, тенденцій у міжетнічних відносинах; заохочення розробок наукових рекомендацій, що стосуються етнополітичної сфери²⁸, безпосередня взаємодія органів влади з громадськими організаціями національних меншин.

Останній із названих напрямів має особливе значення для ефективного функціонування системи етнополітичного менеджменту. Інституційно він забезпечується діяльністю постійної комісії, що опікується питанням міжнаціональних відносин у Верховній Раді України, Ради з питань етнополітики при Президентові України та Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, відповідних структурних підрозділів у місцевих державних адміністраціях та місцевих органах самоврядування, дорадчих органів з представників національних меншин загальноукраїнського та місцевого рівня.

Практика взаємозв'язків органів влади й державного управління з громадськими організаціями національних меншин показала, що механізмом реалізації державної етнополітики може

бути не тільки певний орган, а й певна форма цілеспрямованої діяльності. До позитивних наслідків механізму владно-громадських взаємозв'язків слід віднести, зокрема, виявлення потреб етносів України та віднаходження оптимальних механізмів їх задоволення в інтересах суспільства в цілому та заради запобігання етнічним конфліктам, вивчення та аналіз усього спектра проблем суспільно-громадського життя етнічних спільнот і підготовку на цій основі конкретних пропозицій щодо забезпечення їхніх етнокультурних потреб²⁹.

Функціонування механізму владно-громадських взаємозв'язків певною мірою утруднюється неповнотою їх правового забезпечення. Зокрема, фахівцями пропонувалося, щоб органи місцевого самоврядування були наділені не лише правом, а й законодавчим обов'язком створювати дорадчі органи з представників національних меншин. Слушною слід визнати і думку, що для повноважень органів місцевого самоврядування в етнополітичних питаннях має бути присвячена окрема стаття закону про національні меншини. Йдеться, зокрема, про повноваження надавати певним територіям статусу місць компактного проживання меншин, встановлення місцевих свят та пам'ятних для меншин історичних дат, організацію заповідних територій промислів меншин тощо³⁰.

Інше складне питання — обмеженість влади щодо можливості фінансового забезпечення потреб громадських організацій національних меншин. Приміром, у 2005 р. Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту виділило 150 путівок для реалізації першої зміни щорічного табору «Джерела толерантності», організованого Конгресом національних громад України, але це становило приблизно тільки 40% кошторису однієї зміни табору³¹.

Останнім часом у середовищі національних меншин зростає популярність такої моделі механізму суб'єкт-об'єктної етнополітичної взаємодії, як забезпечення їх гарантованого представництва в органах державної влади і місцевого самоврядування. Вона має своїх прихильників і серед науковців. Головний аргумент на її підтримку — наявність положення про право національних меншин створювати власні організації з політичними партіями включно у Рекомендації 1201 1993 року Парламентської Асамблеї Ради Європи до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, а також посилання на практику інших країн³². Поки що законодавство України не передбачає впровадження згаданої моделі, оскільки, по-перше, Конституцією України не передбачається

надання якихось політичних преференцій за етнічною ознакою, а по-друге, крім росіян на всій території України і кримських татар у Криму, інші меншини не мають достатнього кількісного потенціалу, який дозволяв би їм суттєво впливати на політичний розвиток країни.

У підсумку можна визнати ту систему механізмів реалізації державної етнополітики, що склалася в Україні, адекватною цілям і завданням, передбаченим стратегією етнонаціонального розвитку країни. Винайдення якоїсь нової моделі цієї системи було б виправданим, якби радикально мінялося функціональне призначення її елементів. Однак навряд чи можна говорити про доцільність зміни стратегічного курсу держави в етнополітичній сфері (сприяння становленню політичної нації, забезпечення безконфліктного стану у міжетнічних відносинах, підтримка етнокультурного розмаїття), внаслідок якої виникла б потреба у відповідній зміні функціонального призначення системи механізмів його реалізації.

Найбільш раціональною позицією стосовно системи реалізації державної етнополітики слід визнати вдосконалення її наявних механізмів. Для таких механізмів, як органи влади, місцевого самоврядування і державного управління важливо чіткіше розмежувати їхні повноваження у процесі прийняття рішень та відповідальність за імплементацією цих рішень. Бажано досягти аналогічності регулятивних повноважень органів управління етнонаціональною сферою на загальнодержавному та місцевому рівнях — у підготовці рішень, у формуванні бюджетів тощо. Видається доцільним запровадити окремі механізми моніторингу за станом етнополітичної сфери та контролю за здійсненням державної етнополітики. Механізми такого роду можуть бути як державними, так і громадськими.

Ефективність функціонування цієї групи механізмів має оцінюватися за такими критеріями, як швидкість реагування на загострення міжетнічних стосунків і оперативність у прийнятті рішень, рівне та неупереджене ставлення до усіх етнополітичних об'єктів, односпрямованість і скоординованість дії усіх механізмів.

Правові механізми реалізації етнонаціональної політики потребують першочергового наповнення Концепцією (Основними засадами) державної етнонаціональної політики, ревізії та оновлення на її основі чинного законодавства, яким регулюється етнополітична сфера, прийняття нових законів, покликаних забезпечити розв'язання найневідкладніших етнополітичних проблем.

Критерієм ефективності правових механізмів мають бути їхня спроможність забезпечити на практиці паритетність індивідуальних і групових прав, фактичну рівність можливостей суб'єктів міжетнічних відносин — етнічних спільнот та громадян, що до них належать, захист громадян від соціальної, правової та політичної дискримінації через їхню етнічну приналежність, адаптацію норм міжнародного права, що їх держава зобов'язується імплементувати в Україні, до місцевих реалій.

Найбільшого реформування потребують механізми суб'єкт-об'єктної взаємодії. Якщо механізми діалогу між державою, її інститутами різного рівня та етнічними спільнотами можна вважати визначеними і доволі продуктивними, то форми участі етнічних спільнот у владі, у процесі прийняття життєво важливих рішень очікують на подальший розвиток.

Характер дій механізму взаємозв'язку залежатиме від відповіді на запитання — хто має вважатися об'єктом етнонаціональної політики держави? Виходячи з концепції пріоритетності прав індивіда над правами групи саме він мав би вважатися головним об'єктом державної етнополітики, а отже і головним суб'єктом, який вступає у діалог з владою і домагається участі у ній. Однак ця формально демократична концепція, що виходить із спрощеного тлумачення індивідуалізму, може бути легко використана бюрократією для ігнорування групових вимог за допомогою риторики, що держава повинна мати справу тільки з конкретним громадянином, а групові вимоги мусять бути підтверджені декларацією від імені певної кількості громадян. У такий спосіб бюрократія може увільнити себе від розгляду вимог, що декларуються етнічними активістами, на тій підставі, що вони мають право заявляти тільки про свої особисті потреби, проблеми та інтереси. В результаті в Україні може відродитися практика радянської бюрократії, яка вимоги представників української інтелігенції щодо запобігання деетнізації українського народу парировала тим, що «національно стурбовані» намагаються власні інтереси видати за інтереси народу, який насправді напружує свої сили на виконання рішень чергового пленуму ЦК КПРС і абсолютно байдужий до питання про мову міжнаціонального спілкування в Україні. Такого роду практика дуже зручна для ігнорування тих, хто намагається говорити в ім'я майбутнього свої групи на тій підставі, що вони не можуть довести, що уповноважені всією своєю групою. Жахливе фіаско, що його зазнала така практика в Радянському

Союзи, має бути пересторогою у застосуванні механізмів реалізації державної етнополітики в Україні.

Відмова від концепції пріоритетності індивідуальних прав на користь концепції паритетності індивідуальних та групових прав дає, на нашу думку, більше можливостей для забезпечення політичної участі етнічних спільнот. Пропонований підхід ґрунтується на апріорному визнанні їхнього права бути присутніми в органах влади. Механізм гарантованого квотування для етнічних спільнот місць в органах влади має той недолік, що тут суто етногрупове представництво не збігатиметься з політико-ідеологічним представництвом. Те саме стосується і вимоги надання етнічним спільнотам права на утворення політичних партій за національною ознакою або громадським організаціям національних меншин права на участь у виборах. Більш ефективним видається механізм законодавчого зобов'язування політичних партій віддавати певну частину місць у своїх виборчих списках представникам національних меншин.

Запропоновані зміни у системі механізмів реалізації державної етнонаціональної політики посилили б її інтеграціоністський характер як такий, що відповідає сучасним демократичним критеріям.

¹ Садовський В., Юдин Э. Система // Философская энциклопедия. — М., 1970. — Т. 5. — С. 21; Овчинников Н. Структура // Там же. — С. 141.

² Садовский В. Юдин Э. Указ. соч. — С. 21–23; Кондаков Н. И. Логический словарь. — М., 1971. — С. 175.

³ Див. у: *Надолішній П.* Організаційно-функціональна структура державного управління: поняття і соціальна практика // Вісник Національної академії державного управління. — 2003. — № 3. — С. 32.

⁴ *Євтух В.В.* Етнополітика в Україні: правлячий та культурологічний аспекти. — К., 1997. — С. 100–102; Його ж. Етнополітичний менеджмент // Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. — К., 2003. — С. 220.

⁵ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004. — С. 564–566.

⁶ Див., зокрема: *Надолішній П.І.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект — К., 1994. — С. 45; *Куц Ю.О.* Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. — Х., 2002. — С. 19–20.

⁷ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія — К., 1998. — С. 478.

⁸ Див. у: *Надолішній П.* Організаційно-функціональна структура державного управління... — С. 32.

⁹ Там само. — С. 34.

¹⁰ *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. — К., 2002. — С. 493.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 494.

¹³ Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року № 201 // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=54398&cat_id=45327

¹⁴ Типове положення про управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації // Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132// http://idis.guds.guds.gov.ua:8000/D_S/132-2001?%2007_02_2001.htm

¹⁵ *Котигоренко В.О.* Вказ.праця. — С. 572–573.

¹⁶ *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан і перспективи. — К., 2004. — С. 162.

¹⁷ *Котигоренко В.О.* Вказ. праця. — С. 574–575.

¹⁸ Основні завдання відділу у справах національностей Миколаївської ОДА // <http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/ua/publication/content/2167.html>

¹⁹ Положення про Управління у справах національностей та релігій Одеської ОДА // <http://unr.odessa.gov.ua/>

²⁰ Відділ у справах національностей Полтавської ОДА. Основні завдання діяльності структурного розділу // <http://www.obladmin.poltava.ua/main/publication/content/606.htm>

²¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 996 «Про затвердження рекомендаційних переліків управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій» // <http://zakon.rada.gov.ua>

²² *Попова І.* Стан та перспективи розвитку національно-культурних відносин на Херсонщині // Вісник Національної академії державного управління. — 2006. — № 4. — С. 118.

²³ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 № 776/97-ВР // <http://zakon.rada.gov.ua>

²⁴ *Троцинський В.* Інтеграційна модель державної етнополітики: концептуальні засади, можливості застосування в Україні // Вісник Української Академії державного управління. — 2002. — № 3. — С. 240.

²⁵ Див. у: *Сенюшкіна Т.О.* Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). — Одеса, 2005. — С. 173.

²⁶ *Єсипчук Н.* Взаємодія місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування як умова ефективного функціонування механізму

державного управління // Вісник Національної академії державного управління. — 2004. — № 4. — С. 328.

²⁷ Див. у: *Сенюшкіна Т.О.* Вказ. праця. — С. 149–150.

²⁸ *Антонюк О.* Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні: основні концептуальні засади // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. — С. 236.

²⁹ *Котигоренко В.О.* Вказ. праця. — С. 571; *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Вказ. праця. — С. 163.

³⁰ *Рогач О.Я.* Органи місцевого самоврядування в Україні: їх місце у процесі реалізації етнічних прав членів територіальних громад // Актуальні проблеми конституційно-правового статусу національних меншин: український та зарубіжний досвід (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 17–18 травня 2007 року). — Ужгород, 2007. — С. 232.

³¹ *Борисова Ю.* Нова влада і «третій сектор»: у бій аналітиків, як і раніше, не беруть // Дзеркало тижня. — 2005. — № 38 (1–7 жовтня) // <http://www.dt.ua/1000/1030/51411/>

³² Див., зокрема: *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. — К., 2005. — С. 367–368; *Рябошанко Л.* Правове становище національних меншин України (1917–2000). Львів, 2001. — С. 404–405.

Лариса Нагорна

ФЕНОМЕН РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Перенесення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень — прикметна ознака нашого часу, прямий результат впливу глобалізаційних процесів на структурування регіональних просторів і формування відповідних типів свідомості. З одного боку, сучасний рівень технологій і комунікацій робить світ єдиним і взаємозалежним, внаслідок чого роль національних держав має тенденцію до зменшення. З другого, в міру розмивання національних кордонів активізуються процеси регіоналізації й захисні стимули локалізму, що змушує фахівців говорити про «глоболокалізм» чи «глокалізацію». У таких умовах регіоналізм уже не виступає лише як антитеза територіальній цілісності чи соборності. Він набуває нових якостей, стає виявом прагнення регіонів до самодостатності й саморозвитку. Це актуалізує проблеми регіональної ідентичності, які привертають дедалі більшу увагу науковців в усьому світі. В Україні інтерес до них стимулюється незбігом

ціннісних і зовнішньополітичних орієнтацій по лінії «Захід — Схід», який під перама політиків і публіцистів часто набуває вигляду «розколу».

Проте, як це не дивно, проблеми територіальних ідентифікацій нечасто стають предметом спеціальних наукових досліджень. Здається, найбільшою мірою це стосується регіональних ідентичностей. Вдумливий дослідник українського регіоналізму А.Мальгін має рацію, коли пише, що «попри ту роль, яку відіграють регіоналізм і регіональні рухи в сучасному світі, ніхто з дослідників ще не пояснив дохідливо, що ж являє собою феномен регіональної ідентичності і в якому відношенні перебуває регіональна ідентичність до інших ідентичностей, насамперед — етнічної і національної»¹. Уявляється важливим не лише спробувати відповісти на питання, «чому так сталося», але й у бодай загальних рисах пролити світло на вироблений у руслі міждисциплінарності методологічний інструментарій, який дає змогу окреслити предметне поле досліджень вітчизняних регіональних ідентичностей.

Те, що рівень структуризації наукового знання про регіональну ідентичність сьогодні невисокий, пояснити неважко. Адже і регіоналізм, і ідентичність — поняття порівняно молоді, покликані до життя складними процесами переструктурування світу, що почалися у другій половині ХХ століття. Потрібен був винятковий збіг цілого ряду геополітичних, економічних, політичних, соціокультурних чинників, щоб диверсифікованість суспільств стала предметом пильної суспільної уваги, а проблеми влади й демократії виявилися поставленими в залежність від здатності еліт перемістити їх із загальнодержавного на регіональний рівень. А вироблення відповідного соціального самопочуття потребувало і певного часу, і неабияких додаткових зусиль.

Що ж до наукового дослідження регіональної специфічності як такої, то упродовж тривалого часу воно перебувало у силовому полі економоцентризму. З початку ХХ ст. монополію на право називатися «наукою про простір» намагалася закріпити за собою географія. Принаймні так визначав її сутність і завдання (на відміну від історії як «науки про час») А.Геттнер². Хорологічні (просторові) підходи, які протиставлялися хронологічним, були у своїй основі антропоцентричними. Але з середини ХХ ст. в системі географічних досліджень починає домінувати геосистемна парадигма з акцентом на аналізі територіально-виробничих комплексів. Антропоцентризм поступається місцем економоцентризмові.

Регіональна наука, що сформувалася у США в середині ХХ ст., фокусувала увагу майже виключно на проблемах розміщення продуктивних сил і міжрайонних зв'язках; в рамках «регіональної економіки» вибудовувала своє предметне поле і регіональна школа в СРСР, очолювана М.Баранським та М.Колосовським. Однак і в такому, далекому від політики, вигляді економічна географія в Радянському Союзі не мала шансів на спокійне існування: у найменшому інтересі до явищ регіоналізму Кремлю ввижалися диссоціативні прояви («місництво»). У філософських просторово-часових конструкціях простору відводилася підпорядкована, другорядна роль.

Не пощастило, і не тільки на радянських теренах, також введеному ще у 1903 р. Г.Зіммеlem терміну «соціологія простору», як і запропонованому ним же методу диференціювання груп за просторовими ознаками. Якщо простір і ставав об'єктом дослідження, то розглядався переважно або як дистанція, або як форма, далеко не завжди заповнена і ще менше осмислена. Вихід за рамки «простору споглядання» ані Зіммеlem, ані його учнями не був здійснений, а можливість солідарності пов'язувалася не так із простором, як із «ґрунтом». Дещо далі пішла у цьому напрямі німецька школа ландшафтознавства (З.Пасарге, О.Шлютер), яка ввела в обіг поняття «культурного ландшафту», включивши в його зміст діяльність людини. Проте витіснення економцентризму антропоцентризмом відбувалося повільно, і територіально-просторові ідентичності ще довго не потрапляли у поле зору дослідників.

Післявоєнні реалії, зокрема спричинене війною загальне піднесення локальної самосвідомості, а також антиколоніальні рухи в країнах «третього світу», змусили науковців Заходу «прозріти». Той потік регіональних досліджень, яким позначені 60–70-ті рр., російський політолог А.Ландабасо порівнював із сонячним протуберанцем: в регіоналістських дослідженнях лейтмотивом стає осмислення загальних методологічних критеріїв, невід'ємною частиною науки про регіональну політику стали праці політологів і конфліктологів. Саме в цей час далеко не нова ідея «Сполучених Штатів Європи» була розглянута у контексті пошуку виходу з кризи національних держав. З'явилися нові регіональні «сюжети»: регіони і наддержавні відносини; регіони й інфрадержавні відносини; регіоналізм і націоналізм. Регіоналістика виразно виявила прагнення до того, щоб реально впливати на інтеграційний процес³.

У СРСР цей поворот навряд чи був належним чином оцінений; в усякому разі, аж до початку 90-х рр. помітного відходу від економцентризму в регіональних дослідженнях не простежувалося. Домінування відомчо-галузевого підходу, з одного боку, і панічний страх перед проявами сепаратизму й автаркії, з другого, блокували наукові дослідження просторової динаміки й регіональних політичних процесів. Про культурно-ментальні моделі сприйняття простору не доводиться й говорити: у системі радянських суспільних наук вони, здається, не цікавили нікого.

Лише розпад СРСР змусив науковців нових незалежних держав замислитися над місцем і роллю регіоналізму у дезінтеграційних процесах. Чому популярний термін «територія» раптом поступився місцем поняттю «простір»? Чому все ж це останнє поняття перебуває на маргінесі наукового знання? Чому суспільні науки, постійно відшукуючи відповіді на питання «що?» і «як?», майже не ставлять питання «де?», надзвичайно актуальне в епоху перекроювання кордонів? Одним з перших на весь зріст поставив ці питання російський дослідник О.Філіппов. Соціологія, доводив він, неможлива без соціології простору, а ця остання — без врахування того, як, завдяки яким чинникам людина починає відчувати просторову близькість. Солідаризуючись із Г.Зіммелем, автор наголошував на тому, що не географічні розміри території визначають обриси держав і регіонів, але ті психічні сили, які утримують разом населення таких областей. Окремі частини простору синтезуються душею, і саме створювані у такий спосіб членування і співпричетність мають суспільне значення. Філіппов, отже, впритул підійшов до розуміння вагомості регіональної ідентичності, хоч самого цього поняття уникав⁴.

У рамках «соціології регіону» (виниклої в СРСР як напрям досліджень ще у 70-х рр., але у той час невизнаної) велося упродовж 90-х рр. і осмислення явищ дезінтеграції й регіоналізації. Оскільки ці якісно нові явища у «прокрустове ложе» географічного й економічного детермінізму не вписувалися, з'явилася гостра необхідність у теоретико-методологічному осмисленні просторових відносин. Інституалізація соціології регіону ґрунтувалася на його розгляді як соціально-територіальної спільноти і являла собою теорію середнього рівня — самостійну галузь соціології, яка активно створювала власні методологічні прийоми наукового аналізу⁵. У цьому ж контексті слід розглядати і перші на пострадянському просторі спроби осмислення феномена регіональної самосвідомості і відповідної ідентичності⁶.

В Україні пріоритет у дослідженні політичної анатомії регіонів і динаміки соціокультурних орієнтацій у регіональному вимірі також належав соціологам. Починаючи з 1994 р., в країні здійснюються масштабні моніторингові дослідження тенденцій розвитку українського суспільства, в ході яких простежуються регіональні особливості політичної культури, тенденції етномовного розвитку, електоральні настрої, регіональні виміри зовнішньополітичних орієнтацій тощо. Праці Н.Паніної, Є.Головахи, М.Шульги, А.Ручки, В.Євтуха, Л.Ази, О.Вишняка, О.Стегнія, М.Чурилова, О.Резніка і багатьох інших представників вітчизняної соціологічної думки створили надійний фундамент для комплексного аналізу динаміки соціокультурних змін у регіонах і відповідних суспільних настроїв. Утім, самі ж соціологи визнають недостатність соціологічних методів для аналізу регіональної динаміки навіть не в розрізі адміністративних одиниць, але й у вимірі п'яти-шести електоральних регіонів: «вибірка 1800 респондентів дуже мала для коректного аналізу динаміки соціокультурних процесів у регіонах України». Вихід соціологи відшуковують на шляхах формування чотирирічних вторинних масивів інформації, які дають змогу підвищувати наповнюваність даних за регіонами (хоч і суттєво обмежують кількість часових зрізів аналізу)⁷.

Якщо ж говорити про спеціальний аналіз регіональної ідентичності, то тут можливості соціологів обмежені — адже соціологічні опитування рееструють у кращому разі самоідентифікації, а ідентичність — це феномен колективної свідомості. Значно більші евристичні можливості щодо аналізу форм групового самоусвідомлення мають історики й культурологи, оскільки ідентичності формуються на основі ментальних особливостей і традицій. І зовсім не випадково відхід регіоналістики від притаманного їй економосентризму й географічного детермінізму на пострадянському просторі відбувався в історико-культурологічному руслі. У другій половині 90-х рр. у Санкт-Петербурзькому університеті на базі постійно діючого семінару відбувалася концептуалізація історичної регіоналістики; запропонована в її рамках теорія топохронів та історико-культурних зон істотно розширила обрії регіонознавства. Свій подальший розвиток цей напрям дістав в Інституті слов'янознавства РАН. Тут його завдання сформульовано як «пізнання діалектики частини — цілого — цілісності стосовно розгортання історії у просторі». Інститут має активно діючу українську секцію⁸.

Активний пошук історико-культурних чинників регіоналізації вівся і в Україні; історична регіоналістика як науковий напрям набула концептуального оформлення на рубежі ХХ і ХХІ століть в Інституті історії України НАН України. У фокусі уваги тут перебувають центр-периферійні відносини, простежувані у всьому часовому діапазоні, доступному осмисленню, а також відповідні рефлексії суспільної думки. У цьому контексті у поле зору потрапляють і проблеми формування регіональної самосвідомості, але зв'язок території з «потоками світосприймання» простежується лише спорадично.

На основі сполучення політико-історичних та індивідуалізуючих географічних підходів зроблені перші кроки на шляху концептуалізації політичної регіоналістики — наукової субдисципліни, зосередженої на комплексному дослідженні окремо взятої території як політичної спільноти, структурних особливостей формування регіональних еліт, особливостей регіональної ідентичності і відповідних політичних субкультур, електоральної географії тощо. Територіальний вимір політики — головна тема наукових зацікавлень Т.Татаренко⁹. У контексті проблем соборності й регіоналізму чи не вперше порушив питання про необхідність спеціальних досліджень регіональної ідентичності А.Мальгін. Проте і досьогодні комплексні міждисциплінарні підходи до аналізу різноманітних явищ культурного регіоналізму й територіальної ідентичності залишають бажати кращого.

Цікавий методологічний ключ до дослідження особливостей регіонального світосприймання в Україні пропонує американський історик М.фон Гаген, відомий українському загалу як автор есе з провокативною назвою «Чи має Україна історію?» (1996). Сьогодні він доволі високо оцінює те, що дослідники України «викроїли для себе трохи автономного простору» і що кінець ХХ століття виявився часом швидкого розвитку регіональних студій (area studies), для яких Україна, маючи «декілька різних минувшин», є цікавим об'єктом. Певну складність автор вбачає у тому, що не одну, а кілька «історій» України не можна розглядати поза історичним простором її нинішніх сусідів — адже історія України є «невилучною частиною російської, польської, єврейської, литовської, турецької та інших історій».

Шукаючи відповідь на питання: «що робило історію України українською», М. фон Гаген пропонує концепт пограниччя як дослідницьку домінанту (хоч і розуміє, що трактування України

як пограниччя у частини дослідників викличе спротив). Усе ж він наполегливо доводить, що українську історію неможливо зрозуміти поза контекстом «виклику регіонів» та «багатоконфесійного і багатонаціонального характеру пограниччя», найяскравішим уособленням якого були козацтво і унійна (греко-католицька) церква. Вважаючи ідею багатонаціональності та багаторегіональності провідною ідеєю української історії, автор позиціонує себе як переконаний опонент її примордіалістських версій і пропонує розглядати історію України як своєрідний синтез історії регіонів, міст, етнічних спільнот, розмаїття релігійних та інтелектуальних традицій¹⁰.

Попри небезспірну (якщо говорити про дослідження усього українського геопростору) і аж ніяк не нову (згадаймо праці на цю тему В.Липинського, І.Мірчука, І.Лисяка-Рудницького, Я.Дашкевича) парадигму прикордоння, евристичний потенціал підходів М.фон Гагена слід визнати високим. Адже історія прикордоння (Borderlands History) стала нині одним з модних і успішних напрямів регіональної історії (а водночас і політології) у багатьох країнах. Приміром, концепт «поділеної спадщини Західної півкулі» проклав шлях до мультидисциплінарних досліджень контактних етнічних зон і зон прикордоння у США. Вважається, що дослідницьке поле історії прикордонних областей — своєрідна лабораторія для мультикультуралізму, а «культурні зіткнення» у зоні прикордоння — це саме те, що постійно «іскрить» і створює «високу температуру»¹¹. Американський історик В.Сандерленд вдало застосував концепцію «фронтиру» для порівняння процесів колонізації американського Заходу і степових просторів Московії і Російської імперії¹².

М. фон Гаген має рацію і в іншому: аналіз цілісності неможливий, доки до кінця не прояснена роль частин. І це стосується, зрозуміло, не тільки і не стільки історичних сюжетів. Політична палітра України у науковому викладі ризикує надовго лишитися «однотонною», якщо відчутні прогалини у просторовому вимірі «нематеріальних» сфер людського життя не будуть адекватно заповнені.

Сучасні вітчизняні підходи до дослідження свідомісних конструктів, у тому числі й процесів регіональної ідентифікації, формуються під потужним впливом західної політичної думки, насамперед того масиву видань 70–80-х рр., який із зрозумілих причин був малодоступним радянському науковому загалу. Особливо відчутним виявився вплив на політологію і соціальну психологію

кількох різновидів перцепціонізму (від лат. *perceptio* — сприйняття), які зосереджували увагу на ментальних характеристиках середовища і геокультурних мегатрендах, наголошуючи водночас на необхідності вивчення усєї сукупності уявлень, що побутують у даному середовищі — як раціональних, так і ірраціональних. Відтоді територіальна ідентичність виступає як цінність, що піддається оціночним вимірам. Її дослідження ведеться переважно засобами політології, культурології, соціальної психології, географії культури із застосуванням біхевіоріалістського, соціокультурного, дискурсивного підходів.

Надзвичайно популярний у 60–70-х рр. минулого століття біхевіоріалістський підхід забезпечив доповнення нормативно-юридичного світу політики «людським чинником»: аналізом почуттів, пристрастей, моделей самовизначення. На цій основі вдалося забезпечити продуктивні міждисциплінарні зв'язки політичних наук із культурною антропологією, соціологією, культурологією та іншими сферами соціогуманітаристики. І хоч невдовзі позиції біхевіоріалізму істотно похитнулися під тиском методів системного аналізу, цей підхід зберігає і сьогодні свої позиції у вигляді «постбіхевіоріалізму», «необіхевіоріалізму» тощо. При цьому саме аналіз політичної поведінки і її модифікацій (із політичним відчуженням включно) забезпечує йому довготривалу перспективу.

Соціокультурний підхід для аналізу ідентичностей виявився найбільш універсальним: на основі категорії соціокультурності вдалося вибудувати міцний каркас для аналізу соціокультурних процесів і явищ, відповідних кодів, зв'язків, ідентифікацій тощо. Класична праця Е.Сміта про національну ідентичність відкрила шлях до дослідження усєї сукупності явищ, що становлять орієнтаційну сферу політики. Не менш продуктивними виявилися ідеї Б.Андерсона про націю як уявлену спільноту, а також міркування У.Коннора про роль міфу та історичної пам'яті у формуванні національної самосвідомості. В.Соллорзу вдалося через гру слів (англійською мовою *походження* звучить як *descent*, а *згода* як *consent*) передати взаємодію двох моделей самоідентифікації — через походження і через вільний вибір. Відштовхуючись від ідей Соллорза, Д.Голлінджер запропонував психологічний підхід до розгляду ідентичностей, доводячи, що термін «приєднання» (*affiliation*) міг би бути більш придатним для передачі того стану умовної співпричетності, який зазвичай передається розмитим поняттям «ідентичність»¹³.

На основі розгляду соціального і культурного у їх напруженому співвіднесенні і латентній суперечливості вдалося нарешті вивести регіоналістику на доволі високий рівень міждисциплінарності. Пріоритет у його забезпеченні належав інтерпретативній парадигмі, запропонованій символічним інтеракціонізмом (Дж.Мід, Е.Гофман, П.Бергер). У руслі модернізму найбільш істотне просування у цьому напрямі пов'язують із діяльнісно-активістським підходом (Е.Гідденс, П.Бурдьє, Дж.Александр, П.Штомпка), орієнтованим на дослідження нелінійності соціальних процесів, біфуркацій, культурних травм. Структурно-функціональний підхід, започаткований Т.Парсонсом та Р.Мертоном, відкрив шлях до аналізу явищ соціальної аномії, порушень системної рівноваги, дисфункцій, що можуть виникати на ґрунті незбігу ціннісних орієнтацій, нераціонального розподілу суспільних ролей.

Осмилення пострадянських реалій у контексті цих різноспрямованих підходів, зрештою, забезпечило просування політології від спрощених «транзитологічних» парадигм до розуміння важливості саме тих процесів і явищ, які виходять поза рамки лінійних уявлень і узагальнених схем. Продуктивним виявився специфічний інтерес до т.зв. гібридних режимів, «безформного плюралізму», «маятникової динаміки». Доволі розпливчатий концепт консолідації змінюється більш чіткими і водночас обережнішими парадигмами «рівноваги» («еквілібріуму») з особливим акцентом на «спадщині минулого». Використовуючи запропоновані ще у 80-х рр. підходи Г.Кітчела, сучасна політична наука саме цю спадщину вважає «точкою відліку» різних траєкторій змін політичних режимів і вихідним елементом структури політичних можливостей¹⁴. Активно досліджується вплив на самопочуття соціумів як екзогенних (динаміка зовнішнього середовища), так і ендогенних (наступність і змінність інститутів і політичних акторів) чинників. У фокусі постійної уваги перебуває констеляція різних функцій еліт і відносини між ними.

Характерною прикметою сучасності став підвищений інтерес до просторового моделювання електоральних настроїв, а, отже, і до електоральної географії як такої. Аналізуючи регіональні симпатії виборців, фахівці реєструють зменшення евристичного потенціалу теорій раціонального вибору — в умовах плюралізму думок і багатопартійності пересічному громадянину важко визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Т. зв. векторні моделі (*directional models*) виходять з вірогідності вибору між двома

протилежними альтернативами і можуть ефективно «працювати» в українських умовах. Методологічну основу таких моделей становлять ідеї С. Ліпсета та С. Роккана щодо наявних у суспільстві ліній розмежувань і врахування в політиці їхньої конфліктогенності (cleavage orientated politics). З'явилося і чимало комбінованих просторових моделей, що сполучають елементи класичного і «векторного» підходів. При аналізі електоральних симпатій враховується і т.зв. стратегічний компонент: виборець часто голосує не за найбільш симпатичну йому політичну силу, а за ту, яка має найбільше шансів на перемогу («щоб голос не пропав»). Для оцінки такої поведінки політологами введений термін «електоральний гамбіт»¹⁵.

Нового дихання набули останнім часом і підходи Р.Патнема та його колег, базовані на аналізі «соціального капіталу»¹⁶. Досліджуючи ступінь активності регіональних еліт в Італії, Патнем запропонував власну систему таких соціальних індикаторів, які піддавалися формалізації й зіставленню. Йдеться про своєрідні індекси громадянськості, довіри до владних інститутів, виборчої активності тощо, які нині усталилися у дослідженнях політичної культури, у тому числі й української.

Великою мірою дослідження регіональних ідентичностей стимлюють новітні здобутки соціології, зокрема ті, що відштовхуються від поглядів на регіон не лише як на територію проживання, але й як на ідею організації простору, що зумовлює той чи інший тип соціальної дії. Помітний вплив на розвиток просторової соціології справили ідеї Т.Парсонса про регіон як інтегративне ядро соціальної системи, а також теорії комунікативної дії Ю.Габермаса — з цікавим баченням джерел відтворення життєвого світу людини через процеси культурної взаємодії, соціальної інтеграції й соціалізації. Цінними у методологічному відношенні виявилися й запропоновані С. Рокканом, Дж.Фрідманом та І.Валерстайном погляди на відносини між центром і регіонами як на форму територіальної нерівності, що відтворює ієрархічні відносини панування й підкорення.

Російські соціологи останнім часом віддають перевагу розглядові відносин між центром і регіонами як варіанту соціальної комунікації, соціальної дії. При цьому використовується системно-типологічний метод, що виходить із бачення регіону як особливого культурного і суспільно-історичного типу, локального хронотопу, якому притаманні як внутрішня самодостатність і цілісність,

так і різнорівнева багатосферичність, широка гама культурних традицій і практик. Розуміння взаємодії між регіонами й центром як «цілераціональної комунікації» розглядається як основа для адекватної типологізації регіонів і для пояснення видозмін у системі центр-периферійних відносин¹⁷.

Найбільш продуктивними для аналізу регіональної ідентичності можуть бути підходи, запропоновані в рамках культурної соціології, яка фокусує увагу на значеннях культурних кодів та наративів суспільного життя. За Дж.Александром, культурне та громадське життя суспільства можна представити як мережу взаємопов'язаних бінарних відносин, внутрішньо антагоністичних за самою своєю природою. У процесі спроб політичних акторів втілити нормативні ідеали громадянського суспільства замість суспільної рівноваги здебільшого виникає ефект, який Ю.Габермас називає суперечністю між нормативністю (normativity) і фактичністю (facticity). Нормативні смисли добра і зла, справедливого й несправедливого, прийнятного й неприйнятного можуть істотно різнитися, і саме цей конфлікт між бінарними культурними символами здатен підживлювати внутрішню динаміку системи. «Культурні війни» (а саме такої форми часто набувають публічні репрезентації культурних відмінностей у постмодерних соціумах), маючи виразні ознаки театральності, ритуалізації, візуалізації, відзначаються водночас високим ступенем соціального драматизму.

Така бінарна матриця, як переконливо доведено вітчизняними соціологами, виявляється цілком придатною і для аналізу сучасних українських реалій. За В.Степаненком, ритуальні процедури та механізми взаємодії бінарних символів і дискурсів у межах однієї культурної системи були наочно представлені у публічних маніфестаціях «помаранчевої революції» 2004 р. «Мобілізаційна ідеологія революції активно використовувала дискурс «очищення» суспільства та влади від олігархічного, бандитського, корупційного тощо «забруднення», яке до того ж персоніфікувалось у масовій свідомості з «кримінальним» (тобто «не чистим», «не добросчесним» тощо) минулим одного з кандидатів»¹⁸. У дещо приглушеному вигляді ці ж ознаки агональності були присутні і в дискурсах періоду політичної кризи 2007 р.

Інтерес до культурних чинників регіоналізму стимулюється здобутками сучасної символічної (культурної) антропології, у фокусі зацікавлень якої — проблеми менталітету, етосу, цінностей, символів, культурних ландшафтів. Актуалізація ментальної

проблематики зумовлюється тим, що менталітету притаманна певна історична й соціальна стійкість, глибоко пов'язана з історичним досвідом людей і їхньою генетичною пам'яттю. Багато з тих ментальних традицій, які закорінені в далекому минулому, дістають «друге дихання» у наш час, конкуруючи у символічній сфері з модерними тенденціями. Своєрідне «напластування епох» здатні відбивати й культурні ландшафти.

На стику географії, культурології та філософії свою «наукову нішу» відшукує геофілософія, зосереджена переважно на аналізі феноменології географічних образів. Географічний простір розглядається як тотально-ментальний і водночас як створюваний за допомогою уяви архетип. Простеження того, як узагальнені макрогографічні образи здатні «заміщувати» собою реальні географічні простори і як потім синтетичні образи культурних ландшафтів певних місцевостей тиснуть на суспільну свідомість і можуть продукувати нові уявні конструкти, належить до числа захоплюючих дослідницьких завдань. Переосмислена у такий спосіб культурна географія має власну топологію — із відповідною системою ментально-географічного картографування. Традиційний погляд на географічний простір як фон або декорацію для культурних об'єктів поступається місцем баченню простору як органічної частини культурного ландшафту і водночас як своєрідного рухомого кордону. Зрештою, поняття «простір» заміщується більш точним і ширшим за змістом — «просторовість». У цей термін вкладається не сам лише простір, але й його мислеобраз, і саме цей останній найчастіше виступає у ролі ідентифікатора.

Російський філософ і культуролог Д.Замятін звертає увагу на особливості тих географічних образів, які формуються у сфері політики. Завдяки певному схематизму політичного типу мислення вони є досить простими, чіткими, опуклими. Але, складаючись у розгалужену, а інколи й ієрархізовану систему, ці образи здатні вбирати у себе різномірні, часто суперечливі уявлення і тому підвладні географічним маніпуляціям. Кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів. Створюються, отже, «картоїдні» географічні образи, які в сумі формують умовний рельєф геополітичної динаміки. А вже на цьому фундаменті вибудовуються різні гео економічні простори¹⁹.

Територія, «земля», отже, може розглядатися як філософське й онтологічне поняття, що характеризує поміж іншим і стан

національної свідомості. Ландшафт у даному випадку виступає як символ належності до певної культурної традиції, як тло, на яке «перенесено всі почуття й смисли кожного індивідуального життя»²⁰. Процес осягнення культурних, ідеологічних, політичних контекстів і смислів, які визначають специфічну ауру того чи іншого регіону на певному історичному етапі, простежує регіональна герменевтика (термін В.Каганського), а взаємовпливи регіональних і етнічних проблем — етнорегіоналістика. У руслі постнекласичної методології (тоталогії) запропоноване вивчення усіх просторових і часових варіацій суспільних процесів як форми творення нових ідентичностей, а кожного місця (топосу) як сфери культурних впливів, трансляції, акультурації тощо²¹.

Під впливом різнобарвних інтеграційних і диверсифікуючих процесів, що відбуваються в сучасному світі, формується ідейний неокосмополітизм, який називають ще монгрелізмом (від *mongrels* — змішування, гібридність, креолізація). Дехто з політологів пише про цей феномен як про свідчення «переваг багатоманітності» культур та ідеологій. Усяке прагнення до гомогенності, етнічної і культурної «чистоти» розглядається при цьому як не лише нереалістичне, але й згубне.

Не меншою мірою інтерес до «культурного регіоналізму» підживлюють реалії сучасного інформаційного суспільства, зокрема, усвідомлення того, що світ структурують не тільки і не стільки території, скільки інформаційний, освітній, культурний простір. Глобалізаційним процесам, які стають всеохопними, протистоїть виразна тенденція до своєрідної диверсифікації — чіткого окреслення власного культурного простору і спроб захистити його від натиску стандартизації. При цьому культурно-ціннісні параметри, які об'єднують локальну спільноту, здатні виступати не тільки як маркер, але й як ресурс. Саме на такій основі вибудовуються нові моделі регіоналізму, які не становлять загрози для територіальної цілісності, але потребують уважного до себе ставлення з боку владних структур і громадянського суспільства.

Сучасну регіональну аналітику не можна розглядати поза тиском на неї ситуації Постмодерну — із притаманною постмодерністському мисленню розкутістю суджень, розмаїттям парадигм, відмовою від пієтету перед науковими авторитетами. Розширення простору уяви, нелінійні параметри мислення впливають навіть на тих дослідників, які ставляться до постмодернізму негативно. Адже стає дедалі очевиднішим, що парадигми лінійності і руху

«по висхідній» не витримують випробування реаліями нестабільності, нерівноважності, дивергентних культурних процесів.

Українським інтелектуалам, що зіткнулися з проблемою «відкотів» на власному досвіді, належить виробити власний модуль реагування на ситуацію перманентної нестабільності із притаманними їй флуктуаціями й біфуркаціями. Високий ступінь поляризації суспільних настроїв у регіональному вимірі диктує, зокрема, необхідність уважного вивчення усіх чинників сегментованості соціуму, насамперед ієрархії групових інтересів, регіонального корпоративізму, мовних пріоритетів та електоральних симпатій. Проте до вироблення сталої традиції постійного, в режимі моніторингу дослідження регіональної ідентичності нам, очевидно, доведеться пройти чималий шлях. Адже наукові дослідження регіональної ідентичності в Україні почалися порівняно недавно, лише із здобуттям незалежності. Нові підходи до аналізу мультикультуральності, «культурної гетерогенності», толерантності до інакшості утверджуються в українському науковому й політичному дискурсах надто повільно.

Необхідність дослідження у регіональному вимірі психокультурних і лінгвокультурних параметрів світобачення зближує сферу інтересів регіоналістики із завданнями лінгвокультурології, антропологічної лінгвістики, етнопсихолінгвістики. Певний простір для просування вперед у цьому напрямі створюють напрацювання львівських вчених — на основі нового наукового напрямку, що сформувався в Інституті регіональних досліджень НАН України. Екогомологія покликана адекватно відобразити органічну єдність людини з природним довкіллям — на основі дослідження таких мінливих субстанцій, як біологічно-фізіологічна енергія, душа і дух. Увагою до внутрішнього світу людини у його органічному зв'язку зі станом навколишнього середовища екогомологія відмежовує себе від концепцій сталого розвитку, які також акцентують увагу на впливі довкілля на регіональну ідентичність.

Не абстрагуючись від національних і етнокультурних барв життя, екогомологія зосереджується на взаємовпливі і взаємообумовленості особливостей господарських традицій, соціальної психології населення із природним середовищем існування людини. Методологічно вона базується на осмисленні глобальних органічних зв'язків між людиною й довкіллям, яке зазнає деформацій під антропогенно-техногенним впливом і впливає на фізичний і психічний розвиток особи²². У сферу політики молодий науковий напрям

поки що не заглиблюється. А саме на цьому шляху відкриваються справді неозорі можливості для проникнення у духовний світ людини і аналізу тих регіональних «несумісностей», які становлять для України рівною мірою і політичну, й економічну проблему.

Що ж до політології, то її інтерес до проблем регіональної ідентичності (як, до речі, і до всієї орієнтаційної сфери політики) поки що невисокий. Більш-менш ґрунтовно висвітлюється лише етнічна специфічність регіонів і динаміка демографічних змін²³. Значно менше уваги приділяється відносинам по лінії «центр — регіон» і їх відображенню в суспільній свідомості. Після 1994 р., коли було проведено представницьку конференцію з цієї проблеми²⁴, інтерес до цих граней регіональної ідентичності помітно знизився. А тим часом нові явища у сфері політичних відносин (тінізація, клановість, клієнт-патрональність), безумовно, потребують аналізу саме в регіональному вимірі. Автор сподівається, що ці та інші сюжети зацікавлять читача у монографії про регіональну ідентичність, яка готується до друку.

¹ Мальгин А. Украина: соборность и регионализм. — Симферополь, 2005. — С. 199–200.

² Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. — Ленинград, 1930.

³ Див.: Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования — Регионы и регионализм в странах Запада и России. — М., 2001. — С. 87–96.

⁴ Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы // <http://www.ruthenia.ru/logos/number/20002/09.html>

⁵ Див., напр.: Доленко Д.В. Территориальное устройство общества: социально-политический анализ. — Саранск, 1993; Кахаров А.Г. Социология регионов. — М., 1996; Рязанцев И.П. Социально-экономические отношения «регион — центр»: теория, методология, анализ. — М., 1998; Орешина М.А. Россия региональная: теоретико-методологические аспекты изучения. — М., 2000; Аванесова Г.А., Астафьева О.Н. Социально-культурное развитие российских регионов: механизмы самоорганизации и региональная политика. — М., 2001.

⁶ Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России. — М., 1999.

⁷ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К., 2006. — С. 17.

⁸ Горизонтов Л. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 3.

⁹ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти) — К., 2005.

¹⁰ Гаген фон М. Повертаючись до історій України // Критика. — 2007. — Ч. 6. — С. 11–15.

¹¹ Hurtado A.L. The Spanish Borderlands // <http://www.oah.org/pubs/magazine/Latinos/hurtado.html>

¹² Sunderland W. Faming the Wild Field. — New York, 2004.

¹³ Див. Висоцька Н. Конститування ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії // Україна: проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. — К., 2003. — С. 29–30.

¹⁴ Див.: Гельман В.Я. Из огня да в полям? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. — 2007. — № 2. — С. 81–84.

¹⁵ Ахременко А.С. Пространственное моделирование электорального выбора: развитие, современные проблемы и перспективы // Полис. — 2007. — № 2. — С. 169–171.

¹⁶ Патнам Р.Д. та ін. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. — К., 2001.

¹⁷ Рязанцев И.П. Социология региона как теория среднего уровня: к постановке проблемы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2006. — № 3. — С. 39–55.

¹⁸ Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 7–10.

¹⁹ Замятин Д.Н. Феноменология географических образов // http://www.ruthenia.ru/logos/kofr/2000/2000_06.htm

²⁰ Проблеми теорії ментальності / За ред.М.Поповича — К., 2006. — С. 73.

²¹ Кизима В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. — 2001. — № 5. — С. 18–21.

²² Регіональна політика та механізми її реалізації. — К., 2003. — С. 26–27.

²³ Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 9–40; Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 19. — К., 2002. — С. 30–72; Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Там само. — С. 73–118; Котигоренко В., Панчук М. Проблеми адміністративно-територіального устрою у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // Там само. — С. 192–218.

²⁴ Регіональна політика в Україні: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995.

Серій Римаренко

РЕГІОНАЛІЗМ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ. ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ

Проблема регіоналізму та регіоналізації постала на порядку денному у країнах Центрально-Східної Європи на початку 1990-х років. Це було зумовлено наявністю кількох факторів. По-перше — зламом централізованої системи управління. По-друге — відбудова демократії призвела до бажання прийняти стандарти західноєвропейських країн. Це в свою чергу привело до регіональних реформ у цілому ряді пострадянських країн, до нової парадигми реформування загалом. По-третє, потужний вплив Євросоюзу, всезростаюча важливість його регіональної політики, необхідність дотримання стандартів ЄС у галузі регіоналізму, регіональних установ, регіональному реформуванні тощо.

У той же час, однією з найскладніших проблем, що нині активно обговорюються як в західному політикумі і академічній сфері, так і в українських наукових колах, є проблема дефініювання регіону, визначення: а що, власне, є регіон, і як цей термін може бути інституалізований. Від цього, зрештою, залежить розуміння самого феномена регіоналізму, можливість проведення як компаративного аналізу, світового та вітчизняного досвіду регіоналізації, так і практичної діяльності у цій галузі. Регіон — одне з найскладніших понять у сучасній політологічній думці, і понад те, єдиного, універсального визначення регіону сьогодні не існує. З філософської точки зору (за Ф. Броделем, наприклад), регіон — це аналог особливого світу з притаманним тільки йому специфічним менталітетом, способом мислення, традиціями, світосприйманням. Існує географічна трактовка регіону, формально-юридична (регіон як суб'єкт федерації чи іншої субнаціональної одиниці), зовнішньополітична (регіональна проблема геополітичної зони, субрегіон), економічна та багато інших. (До цього слід додати проблему перекладу, яка тільки додає плутанини (county, district, region в англійській мові, wojewodztwo в польській, domaine в французькій).

В останній час надзвичайно популярними стали т.з. синтетичні та релятивістські визначення цього феномена. Е. Маркузен, наприклад, визначає регіон як «історично еволюціонуюче, компактне територіальне співтовариство, що включає в себе соціально-

економічне, політичне та культурне середовище, а також просторову структуру, від'ємну від інших територіальних одиниць, таких як місто чи нація»¹. Інший прихильник функціонального підходу (релятивізму) Е. Айсман вважає, що як дефініція регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у просторове теоретизування, і повертається як концепція, необхідна для обґрунтування наших доктрин. Іншими словами, «ієрархію регіонів обумовлює тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, вивченням якого ми займаємося»². В той же час все більша кількість зарубіжних фахівців висловлюють слушну думку про необхідність відмови від пошуку такого визначення регіону, яке б задовольнило всіх. Можна цілком приєднатися до думки К. Харві, який вважає, що «розпливчатість терміна означає, що він лавірує між декількома школами, не інтегруючи їх. Як елемент державного адміністрування регіон є предметом вивчення національної історії; як місто-регіон від входить до міської історії; як національна культура він включений до політичної історії народів, що домагаються створення власної держави; як промисловий регіон — він частина економічної історії»³.

Досить цікавими є постмодерністські підходи до постнаціональної, постіндустріальної форми соціально-політичних організацій групових співтовариств (ідеологеми «зникнення держави-нації», «транснаціональна демократія», «транснаціональна влада»). З точки зору постмодернізму, «територіальні співтовариства втрачають свою традиційну ідентичність у зв'язку з посиленням взаємозалежності, що розвивається понад кордонами. В розвинутих країнах належність до тієї чи іншої територіальної одиниці в цілому втрачає своє значення... Зростає кількість нетериторіальних учасників. Їх активність може бути найкраще зрозумілою в рамках системи, що не визначається через територію»⁴. Багато існуючих людських спільнот (політичні, культурні, етнічні, релігійні) діють у масштабах, що значно перевищують розміри державних утворень. Згідно з логікою постмодернізму, політичні та юридичні кордони держав-націй значною мірою не збігаються з моделями та зразками організації життя груп людей, що все більше ускладнюються, розповсюджуються поза регіональні, позадержавні та позатериторіальні форми самоструктурування політичних, соціальних, економічних, етноконфесійних та культурних процесів. На думку Дж. Каміллері, «ми живемо в період переходу до нової форми громадянського суспільства, де немає чітко окреслених кордонів, що базуються на принципі національної ідентичності»⁵.

Цікаво, що політичні інституції теж не дають чіткого визначення поняття «регіон», оперуючи термінами «геополітична одиниця», «геополітичний регіон», «географічна зона» та ін.

Цілком природно дебати щодо поняття «регіон» переносяться на поняття «регіоналізм». Можна погодитися з С. Тарроу, що «є важлива від'ємність між регіоналізмом як політичним курсом, чи сукупністю політичних курсів, регіоналізмом як державним втручанням та регіоналізмом як організаційної основи захисту периферійних територій»⁶.

З нашого погляду, можна виокремити такі основні елементи системи під назвою «регіон»: система соціальних зв'язків; просторова локалізація; загальний менталітет; спільне походження з певним соціально-політичним значенням. Безумовно, це не є вичерпний список, і значимість та динаміка цих аспектів може значно варіюватися залежно від певного контексту та зміни умов.

Безумовно, що процес регіоналізації є дуже своєрідним, і кожна з країн Центрально-Східної Європи має свої певні особливості. За зразок можна взяти такі країни, як Угорщина, Польща, Литва, Словаччина та Україна. Якщо перші чотири країни набули членство в ЄС, а Україна ще далека від процесу набуття цього членства, то є кілька характеристик, які слід проаналізувати. По-перше, необхідно звернути увагу на те, що такі країни, як Польща та Словаччина ввели новий рівень регіонального управління, в той час як Угорщина, Литва та Україна поки дотримуються традиційного територіального зразка. В той же час, регіоналізація як частина програми децентралізації є характерною для усіх сучасних країн Центрально-Східної Європи. Децентралізація була необхідною для розвитку демократії, а також для покращання системи суспільного управління. Перший крок мав би відтворити місцеве самоуправління, управління на муніципальному рівні, другий — мав би створити нову регіональну політику з обов'язковим урахуванням соціально-економічної динаміки.

У той же час, питання регіоналізації є дуже несхожими у країнах, які ми розглянули. В Угорщині, наприклад, Конституція гарантує права місцевих органів влади для столиці, міських районів, муніципалітетів та округів; Польська Конституція 1997 р. дозволяє встановлювати кордони воєводств згідно з законом, але в Конституції такі норми відсутні; у Литві Конституція згадує тільки «вищі адміністративні одиниці»; а у Словаччині зміни до Конституції (2001 р.) вводять зобов'язання встановлювати само-

керуючі територіальні одиниці більш високого рівня, але поняття регіон в Конституції не згадується⁷. В Україні ситуація ще більш двозначна. Якщо адміністративно-територіальний поділ держави зафіксований в Основному законі, то статус місцевих органів влади, місцевого самоуправління ще тільки починає набирати змістовного навантаження.

Порівняно зі «старими» країнами-членами ЄС, країни Центрально-Східної Європи є менш диверсифіковані за рівнем регіоналізації. З п'яти відомих типів регіоналізації — адміністративна регіоналізація; регіоналізація через існуючі місцеві органи влади; регіональна децентралізація; регіональна автономія та регіоналізація через федеральні об'єкти — в цих країнах можна визначити тільки перші три типи регіоналізації. Це адміністративна регіоналізація у Литві, регіоналізація через існуючі місцеві органи влади в поєднанні з адміністративною регіоналізацією в Угорщині, регіональна децентралізація у Польщі та з 2000 р. у Словаччині. Ситуація з Україною вкрай заплутана: це і адміністративна регіоналізація, що може розвинутися у регіональну децентралізацію, і регіональна автономія (конституційний статус Автономної республіки Крим).

У Литві, наприклад, нема ніякого самоуправління на рівні, «вищій ніж територіальна одиниця» (*apskritis*). В країні діє Регіональний закон про розвиток (2000 р.), створена Консультативна рада мерів. В Угорщині регіоналізація заснована на існуючих місцевих органах влади та на установах, що відповідають за регіональний розвиток. Після 1990 р. регіональним розвитком керували регіональні префекти, а з 1996 р. були створені регіональні ради розвитку. І, нарешті, у 1999 р. згідно з поправками до Регіонального закону про розвиток були регіональні ради з представників муніципалітетів (через їх регіональні асоціації розвитку), міст та представників відповідних міністерств. Це певною мірою укріпило адміністративний компонент.

І навпаки, Польща та Словаччина вибрали регіональну децентралізацію. У Польщі проблема регіоналізації набула актуальності ще у 1990 р. у зв'язку з муніципальною реформою. Після жорстокої боротьби, обговорення численних проектів було вирішено розділити країну на 16 адміністративних одиниць (*województwo*). Дискусії щодо регіональних кордонів були продовжені починаючи з 1997 р. У Словаччині 8 адміністративних одиниць були встановлені у 1996 р., але перші регіональні вибори відбулися лише у 2001 р. Як і у Польщі, тут було багато спорів щодо регіональних

кордонів, але значно менше дискусій викликали питання щодо системи управління та обов'язків регіонів.

Отже, проблема територіальної організації держави не є новою не тільки для України, а й для багатьох країн Центрально-Східної Європи. Важливо те, що від її вирішення залежать взаємовідносини між центральним урядом та територіально-адміністративними одиницями, а також необхідність дотримання європейських стандартів державного будівництва. Адже за цими стандартами жодна держава без демократичної територіальної децентралізації не може визнаватися демократичною. Оптимальним шляхом у цьому напрямі може бути політика регіоналізації, де за центральним урядом залишається короткий, вичерпний список повноважень, вирішення загальнодержавних, стратегічних питань. До них можна було б віднести стратегію загального економічного розвитку, розробку фінансової, інвестиційної, зовнішньополітичної політики, встановлення єдиних норм та стандартів. У той же час, регіони мають мати повноваження приймати рішення, що входять у сферу їх компетенції, з урахуванням специфіки кожного окремого регіону, не порушуючи, зрозуміло, загальнонаціонального законодавства. Адже згідно з Європейською хартією регіонального самоврядування, «здійснюючи свої повноваження, регіони мають з повагою ставитися до закону, керуватися інтересами громадян, а також принципом субсидіарності та враховувати розумні вимоги загальнодержавної та європейської солідарності».

Процес регіоналізації в Україні, за прикладом Центрально-Європейських країн, має бути направлений на створення економічного розвитку регіонів, забезпечення справжнього самоуправління і не може розумітися як відокремлення регіону від держави.

Таким чином, для України нагальною є проблема ефективної взаємодії центральних органів влади та влади в адміністративно-територіальних одиницях. Необхідно посилити роль органів регіонального управління, змінити їх організаційну структуру, розширити коло повноважень. Сучасний європейський досвід засвідчує, що без структурних, функціональних, організаційних перетворень державної влади на територіальному рівні в державах, в Україні в тому числі, неможлива ефективна державна регіональна політика, результатом якої має бути підвищення національного виробництва, і, врешті-решт, підвищення добробуту народу.

¹ Ann Markusen. *Regions: Economics and Politics of Territory*. Rowman and Littlefield Publishers. — 1987. — P. 17, 251.

² Andrew M. Isseman. Lost in Space? On the History, Status, and Future of Regional Science // The Review of Regional Studies. Vol. 23.1. — Summer 1993. — P. 5–6.

³ Christopher Harvie. The Rise of Regional Europe. — London and New York: Routledge, 1994. — P. 5.

⁴ Globalization and Territorial Identities. (Ed. by Z. Mlinar. Avebury). — England, 1992. — P. 62.

⁵ Joseph Camilleri. Rethinking Sovereignty // Contending Sovereignties. Redefining Political Community / Ed. by R.B.J. Walker and Saul H. Mendlovitz. — Lynne Rienner Publishers. Boulder London, 1999. — P. 35.

⁶ Territorial Politics in Industrial Nations / Ed. by Sidney Tarrow, Peter J. Katzenstein, Luigi Graziano. — New York, London: Praeger Publishers, 1998. — P. 98.

⁷ G. Marcou. Regionalization in Europe. Situation, Development and Outlook in the Member States of the European Union and the Central and Eastern European Applicant States. — Luxemburg, European Parliament, REGI 108a EN, 2000. — P. 27.

Тетяна Татафенко

МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В РЕГІОНІ

В Україні регіональна політика поступово набуває свого статусу, отримує дедалі більше прав на самостійне існування і стає помітним суспільним явищем. Одночасно легітимізуються місцеві інтереси, які були завжди, але мали приховану форму, діяльність органів регіональної влади поступово спрямовується у бік їх реалізації.

Проблема врахування місцевих інтересів у політиці, економіці, соціальній сфері та реалізація їх на регіональному рівні практично не досліджена, що ускладнює аналіз ефективності механізмів здійснення політичної влади в регіоні та їх ролі в зміцненні цілісності соціальної системи.

Як свідчить історичний досвід, цілісність соціальної системи забезпечується або за рахунок обмеження функцій регіонів, що її складають на користь інтересам центру, або шляхом узгодження цих інтересів. Україна в просторовому вимірі, територіальному, соціально-економічному й етнічному відношеннях формувалася відповідно до інтересів центру, цілісність забезпечувалася пануванням

державної ідеології, сильною виконавчою вертикаллю влади, пріоритетним становищем державної власності та централізованою економічною політикою. Сьогодні такий розвиток країни неможливий, збереження цілісності держави, її стійкого розвитку та функціонування можливі лише за умови зміни відносин центру з регіонами, регіонів із територіями та місцевостями, з урахуванням регіональних інтересів і забезпеченням їх пріоритетності. Основою такого підходу є специфічні умови розвитку регіонів, необхідність формування демократичних стосунків між регіонами і центром.

Водночас соціальні механізми формуються в процесі еволюції діючих раніше форм, відображають свій попередній стан. Зміни соціальної форми, які зумовлені змінами навколишньої дійсності та умовами існування, не передбачають повного оновлення соціальних механізмів, його сторін і властивостей, характерних для попередніх етапів.

У політичній науці питання про механізми здійснення політичної влади в регіоні недостатньо досліджено. В теорії управління, що формувалася на основі вчення М.Вебера про бюрократію як про якнайповніше втілення принципу формальної раціональності, поняття політичного механізму протягом тривалого часу ототожнювалося з принципами внутрішнього устрою і функціонуванням бюрократичного апарату або штабу управління, із засобами, що використовуються державною владою¹. Подібний підхід недооцінював чинника соціального оточення і неформальних відносин усередині нього, що роблять значний вплив на механізми конструювання системи політичної влади в регіоні.

Представники «школи людських відносин», що утворилася в американській соціології управління, виступили проти абсолютизації значення принципів ієрархії і формалізму, підкреслювали значущість внутрішніх неформальних відносин у системі управління і необхідність непримусової інтеграції на основі «природної взаємодії» усередині владного механізму². М.Фоллетт висуває ідею «спільної влади», підкреслюючи, що не розділення і «делегування» влади, а інтеграція діяльності всіх ланок організації забезпечує максимальну ефективність безперервно і гармонійно функціонуючої системи. У французькій політичній соціології взаємодія владних інститутів з соціальним оточенням розглядається як з погляду визначеного нормативними формами режиму, так і його соціальної динаміки, «реального співіснування рішення і влади у співтоваристві».

У сучасній російській політичній науці регіональна політична влада досліджується як поєднання: 1) осі представництва; 2) інституціональної осі; 3) осі політичної діяльності суб'єктів³. Цей підхід крім владних інститутів включає в політичний механізм також вісь представництва (структури і сталу систему взаємостосунків, через які повинен здійснюватися контакт з політичною спільнотою, у даному випадку — територіальною), і вісь ухвалення рішень, пов'язану з функціонуванням влади і певними політичними технологіями. У сукупності, розглядаючи вищезазвані політичні механізми, у рамках реалізації та узгодження соціально-політичних інтересів можна виділити наступні складові:

1) адміністративні органи (в масштабах регіону), що відповідають за проведення кадрової політики (рекрутування політичного персоналу) і консультативні органи, що забезпечують місцевому керівництву контакт з представниками регіональної еліти (політичної, адміністративної, господарської, інтелектуальної);

2) систему формальних (адміністративна регламентація) і неформальних взаємостосунків з регіональним чиновництвом усіх рівнів (інкорпорація до владних органів і формування функціональної структури правлячої еліти), з регіональними бізнес-структурами, політичними партіями, групами тиску й іншими об'єднаннями громадян;

3) сукупність засобів і прийомів, що використовуються регіональною владою для врегулювання суспільних відносин, що формують певні соціальні і політичні технології.

Критеріями ефективності роботи соціально-політичного механізму є успішне регулювання регіональними владами соціальних процесів і відносин (артикуляція інтересів соціальних прошарків і груп, адаптація регіональної спільноти до змін, що відбуваються, а також успішне розв'язання соціальних проблем — демографічних, освітніх тощо), створення структури правлячої еліти, що забезпечує її консолідованість, успішне управління різними сферами життєдіяльності і легітимність регіональної влади на всіх рівнях.

До складу адміністративно-політичного механізму, відповідно, входять:

1) інститути регіональної політичної влади (виконавчі, законодавчі і судові органи), їх структурні підрозділи (департаменти, управління, комітети, комісії, відділи тощо), правила їх внутрішнього устрою, принципи функціонування як бюрократичних установ (спеціалізація, професійна компетенція і вимоги до кадрової

політики), система формальних (у рамках регіональної системи розділення влади) і неформальних взаємостосунків між ними;

2) сукупність засобів і прийомів, що використовуються в керівництві роботою управлінського апарату органів регіональної влади і у взаємостосунках з регіональним і політичним співтовариством, а також різні технології, які використовуються в рамках регіональних політичних режимів певного типу.

Критеріями ефективності роботи адміністративно-політичного механізму виступають продуктивність і якість діяльності регіональної політичної влади в цілому, а також окремих її інститутів (органів) і структурних підрозділів в галузі управління поступального розвитку різних сфер життєдіяльності регіону. У цьому зв'язку важливим інструментом реалізації політичної влади в регіоні є її програмне забезпечення, скероване на інтеграцію інтересів різних прошарків суспільства, визначення шляхів і засобів їх здійснення. Не випадково сама природа регіональної політичної влади припускає конструювання моделі узгодження і вираження інтересів різних груп місцевої еліти, при цьому офіційна адміністрація виступає своєрідним «форпостом» консолідації місцевої правлячої еліти, яка виявляється у вигляді стійкої спільності і характеризується глибокими внутрішніми зв'язками діячів і груп, зацікавлених у доступі до важелів влади або у володінні ними⁴. Зовнішнім виразом цього узгодження служить певна структура і кадровий склад місцевої правлячої еліти. Артикуляція і агрегація групових інтересів забезпечується регіональною владою через її взаємодію з політичними партіями і рухами, а також з регіональними групами тиску.

Саме існування, що утворилося внаслідок інтеграції місцевих груп регіональної правлячої еліти припускає її здатність забезпечити свою горизонтальну (на загальному регіональному рівні влади за рахунок залучення до керівництва інших категорій місцевої еліти) і вертикальну інтеграцію — ієрархію різних рівнів управління (від загальнонаціонального до рівня міст і районів) за рахунок призначення легітимних в очах місцевого населення діячів. Це забезпечує регіональній владі легітимність і значний ступінь контролю за всіма сферами життєдіяльності місцевого населення.

Для утворення влади на регіональному рівні характерні загальні тенденції. Американський політолог Р. Даль вважає, що сьогодні, у принципі не можна говорити про еліту, що володарює, в традиційному значенні, оскільки влада розподілена між різними

групами еліти (політичної, економічної, управлінської, інтелектуальної). Тому, офіційній адміністративній еліті, щоб стати дійсно правлячою, необхідно інтегрувати в свій склад представників перерахованих категорій. Доступ до влади припускає володіння такими якостями як компетенція, престиж, популярність. Політична влада здійснюється соціально неоднорідною «вузькою стратою індивідів», основу якої становлять «численні і різноманітні команди лідерів, у яких кожний отримав доступ завдяки певній комбінації політичних ресурсів»⁵.

Аналогічного погляду дотримується Ед. Бенфілд. Відзначаючи сильну фрагментацію авторитету, він констатує, що жодна елітна група не здатна нав'язати свій вибір або рішення без згоди з іншими групами. Кожна з них має свій вплив, який виявляється у формі вето на рішення інших або у формі зіткнення, що приводить до компромісу або до консенсусу. Звідси, місцева влада є аморфною, що «роздирається» безліччю еліти.

Організація структури вітчизняної регіональної еліти представлена різними модифікаціями. Одна з моделей, як основного учасника процесу утворення влади в регіоні, представлена взаємодіючими між собою частинами єдиної регіональної еліти, яка включає еліту адміністративну (зосереджену в регіональних органах влади), галузеву (управлінські групи промислових підприємств, які розміщені в регіонах) і підприємницьку (представники розміщених або діючих у великих крупних недержавних комерційних структур)⁶. При цьому адміністративні еліти виступають, з одного боку, як можливі лобісти, а з іншого — як джерело місцевих засобів, що надаються. Проте обмеженість лобістських можливостей місцевих адміністрацій і рівня їх контролю над місцевими бюджетами змушує ряд груп (особливо зі складу галузевої еліти) нівелювати роль місцевої влади, виключаючи її зі сфери своїх взаємодій. Невипадково місцева влада прагне підвищити свій статус усіма можливими засобами і змінити систему взаємодій регіональної еліти. Це дає їм право представляти регіональні еліти в цілому і впливати на позицію центральних органів влади, а значить — і виступати як повноцінний учасник політичної взаємодії.

Іншу модель внутрішньої організації регіональної правлячої еліти пропонує політолог Д. Бадовський. В основі процесу — інтеграція регіональної адміністративної і господарської еліти у рамках регіональної «партії влади», використовуючи обмін ресурсами, що належать обом групам⁷. Саме політична еліта одночасно

є і економічною, «приватизуючи» регіональну економіку, рекрутуючи у свій склад і висуваючи на управлінські посади представників господарської еліти. Узурпуючи разом з адміністративними й економічними ресурси, «партія влади» не допускає кристалізації інших конкуруючих груп. Для регіонів з господарським комплексом, основу якого становлять галузі монопольного або стратегічного характеру, можлива узурпація адміністративної влади господарськими групами, проте це не перешкоджає єдності і узгодженості правлячої еліти.

Власну схему процесу регіонального утворення влади і модель внутрішнього устрою правлячої еліти пропонує М. Афанасьєв⁸. На його думку регіональні правлячі еліти («номенклатура») діляться на конкуруючі, а деколи і відкрито конфліктуючі центри влади: представницькі органи — адміністрації; регіональні органи влади — муніципалітети міст; бюрократія — керівники промислових підприємств, структур АПК, банкіри, підприємці. Незважаючи на відмінність регіональної номенклатури, вони корпоративно зв'язані загальним походженням, особистими зв'язками й інституційно. Це пояснюється тим, що нормативна, адміністративна й економічна влада реально концентруються в одному корпоративно зв'язаному шарі, який за принципом «всеохоплюючої клієнтели» формується навколо фігури керівника регіональної виконавчої влади.

Таким чином, зміст і характер процесу утворення влади і внутрішньої організації регіональної еліти розглядаються за допомогою певних моделей: 1) як системи взаємостосунків, які характеризуються наявністю достатньо самостійних центрів влади і впливу, що вступають у партнерські відносини з регіональною владою; 2) як консолідовані і достатньо однорідні олігархічні групи, утворені у процесі інтеграції бюрократичної й економічної еліти регіону, що прагнуть послабити, нейтралізувати «альтернативні центри» впливу на місцях; 3) як єдині олігархічні корпорації з централізованим управлінням і керівництвом, але непозбавлені внутрішніми суперечностями. Для даних моделей характерне прагнення до створення універсальної схеми внутрішньої організації і структури регіональної правлячої еліти, проте не враховується специфіка конкретних регіонів, відсутній аналіз соціальних відносин у рамках системи владних інститутів і адміністративної ієрархії, що звужує їх дослідницькі можливості.

Разом з тим, характер взаємостосунків і взаємодій груп еліти визначається економічними, політичними, соціокультурними особ-

ливостями різних регіонів, які і формують певний тип структури правлячої еліти і, відповідно, тип регіонального політичного режиму. Тобто, жоден із запропонованих типів взаємостосунків не реалізується в «чистому вигляді» на місцях, ті або інші прояви, особливості (олігархічний характер влади, взаємодія з іншими «центрами сили», інтеграція адміністративної і господарської еліти, наявність централізованого управління, консолідація елітних груп на полюсах «влада-опозиція, обмеження сфери публічної політики) присутні всюди. В той же час внутрішня організація регіональної правлячої еліти багато в чому визначається змістом і типом соціальних відносин. Не випадково М. Афанасьєв основною формою організації правлячої еліти і, відповідно, взаємостосунків між владою і суспільством вважає клієнтелу, яка «є формою соціально-персональної або колективної — залежності, що походить з нерівномірного розподілу ресурсів влади», яку відрізняє «особистий автономно-вертикальний, договірний характер»⁹. Головною дійовою особою клієнтелі виступає патримоніальна бюрократія, що поєднує в собі ознаки легального і традиційного типів панування. Проявами клієнтарних відносин є відсутність чітко визначених правил взаємостосунків між центральними і регіональними органами влади, система політичного васалітету, фаворитизм, роздача всіляких привілеїв в обмін на лояльність тощо. При цьому останні можуть набувати найрізноманітніших форм — від жорсткого адміністративного примусу і патріархальної опіки до квазі-ліберального фаворитизму — залежно від характеру політичної культури і встановленого в регіоні політичного режиму. На думку М. Афанасьєва, клієнтарні зв'язки (відносини особистої відданості і заступництва): 1) пронизують практично весь апарат; 2) роблять вирішальний вплив на кар'єру урядовців; 3) визначають шлях розв'язання конфліктів; 4) сприймаються більшістю управлінців як нормальні, природні умови апаратної діяльності¹⁰. Згідно з цим підходом представники місцевої еліти значною мірою відображають інтереси певних місцевих колективів (місцеві урядовці різного рангу і рівня, керівники підприємств, великі бізнесмени тощо), монополізують канали соціальної взаємодії й інтегруються в систему місцевої влади, а також можуть виступати посередниками у відносинах з місцевим населенням і регіональним керівництвом, політичними партіями. Разом з тим, в Україні регіональна еліта не володіє автономією і значно залежить від центрального і від місцевого керівництва, що сконцентрувало в своїх руках значні

формальні і неформальні ресурси. Тому автономність можлива лише в регіонах із слабкою владою і неструктурованою елітою.

Реальна практика моделей внутрішньої організації регіональної еліти може бути представлена певним типом структуризації й інтеграції правлячої еліти конкретних регіонів. Так, в основі одного з типів структуризації правлячої еліти і формування клієнтели встановлений принцип особистої близькості її членів до глави офіційної влади (будь-то близькість ідеологічна, знайомство або споріднені зв'язки), при цьому вся решта критеріїв рекрутування в правлячу еліту зазвичай ігнорується, а особи, не відповідні цьому критерію, не допускаються до влади. Подібна кадрова політика породжує непрофесіоналізм на всіх рівнях управління і негативно впливає на рівень популярності керівництва серед населення регіону, а це сприяє поширенню політичного нігілізму, що може призвести до банкрутства офіційної влади.

Інша модель структуризації правлячої еліти заснована на принципах функціональної доцільності синтезу елітних груп різної політичної орієнтації і соціального походження, елементів старої і нової номенклатури, які органічно доповнюють один одного в структурі регіональної влади (тип «консолідованої олігархії» з елементами ліберальної клієнтели). В місцевому політичному процесі переважають настрої взаємної співпраці між різними політичними силами. Така позиція зумовлює, з одного боку, безконфліктний характер взаємостосунків різних гілок регіональної влади, а з іншого — компромісні призначення у владні структури всіх рівнів. Основними дійовими особами, які визначають стратегію розвитку регіону і відображають інтереси місцевої еліти, є безпосереднє оточення голови обласної адміністрації і голови облради. При цьому в «тіні» знаходяться обличчя, відповідальні за вирішення конкретних завдань і є представниками попередньої системи управління. В апараті обласної адміністрації в основному зберігається колишній склад урядовців середньої і низової ланки, окремі кваліфіковані управлінці-керівники ряду «робочих відділів» адміністрації і мерії. Все це дозволяє сформувати в рамках «партії влади» цілком дієздатну команду.

Третім типом класифікації є еліта, на чолі якої стоїть «номенклатурний діяч» зі стажем та інтеграція якої заснована на зв'язках, що склалися в рамках колишньої системи управління. Правляча еліта є єдиною корпорацією, створеною зверху авторитарним способом, тобто відсутній прихід нових людей в політику. Вся

правляча еліта області формує клієнтелу голови обласної адміністрації і контролює всі важелі місцевого управління.

Четвертий «проміжний варіант» структуризації місцевої правлячої еліти заснований також на інтеграції колишніх номенклатурних зв'язків, при цьому виділяється «ядро» номенклатури. Проте на користь забезпечення ефективності управління притягуються представники нового покоління. Консолідація місцевої політичної еліти здійснюється навколо фігури голови адміністрації області, який контролює всі суспільно значущі процеси в регіоні і визначає обличчя місцевої еліти.

П'ятим типом є фрагментована правляча еліта, «ядром» якої є вельми слабка і мало популярна влада регіону, залежна від різних груп місцевої еліти і не здатна забезпечити її інтеграцію. Для цього виду характерним є хаотичне дроблення влади, наявність політичних угруповань, що змагаються, при цьому жодна з них не може зайняти в структурі правлячої еліти домінуючі позиції, а їх протиборство послабляє місцеву владу. Загалом політична еліта не в змозі сформувати керівне співтовариство, а структура влади і персонал фрагментарні. Ситуація може ускладнюватися, якщо в регіоні відсутня фігура сильного лідера. Це створює передумови для компромісних призначень голови облміністрації, голови облради і відповідних членів команди. В протилежному разі може виникнути протистояння між законодавчою і виконавчою владою в регіоні. В основі конфронтації, як правило, знаходяться не ідейні мотиви і суперечки різних генерацій політиків, а особисті владні амбіції і фінансово-економічні інтереси членів політичних груп, що протистоять. Представники правлячої еліти не володіють авторитетом у місцевого населення, формальні структури влади не в змозі адекватно впливати на політику, виробляти стратегію довгострокового розвитку регіону і здійснювати її. Неструктурованість і фрагментарний характер правлячої еліти регіону перешкоджає нормальному функціонуванню регіональної політичної влади і породжує хаос, безконтрольність у різних сферах життєдіяльності територіальних співтовариств. Лише при даному типі здійснюється поліархічна модель внутрішньої організації влади.

Нинішній стан української еліти дозволяє стверджувати, що процес її формування ще не завершений. У неї відсутні такі необхідні якості, як відносна згуртованість, цілісність, єдність.

У більшості складових її груп немає відповідної широкої соціальної бази, посилюються тенденції до закритості і замкнутості еліти.

¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990. — С. 648.

² Гвишиани Д.М. Организация и управление. — М., 1998. — С. 284.

³ Амелин А.И. Многомерная модель политической власти // Общественные науки и современность. — 1991. — № 2. — С. 48–58.

⁴ Мясников О.Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Полис. — 1993. — № 1. — С. 52.

⁵ Желтов В.В., Клещевский Ю.Н. Социология политики: политическое господство. — Кемерово, 1996. — С. 106.

⁶ Павленко С. Ю. Регионализация и регионализм: пример Сибири // Регион: Экономика и социология. — 1996. — № 1. — С. 70–71.

⁷ Бадовский Д.Ю. Трансформация политической элиты в России: от «организации профессиональных революционеров» к «партии власти» // Полис. — 1994. — № 6. — С. 54.

⁸ Афанасьев М.Н. Изменения в механизме функционирования правящих региональных элит // Полис. — 1994. — № 6. — С. 59.

⁹ Афанасьев М.Н. Клиентела в России вчера и сегодня // Полис. — 1994. — № 1. — С. 121.

¹⁰ Афанасьев М.Н. Государев двор или гражданская служба? // Полис. — 1995. — № 6. — С. 75.

Кривицька Олена

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Метою перетворень радянського суспільства, що розпочалися в середині 80-х років ХХ ст., були політичні і соціально-економічні зміни країни шляхом демократичного транзиту, за зразком західної цивілізаційної моделі. Реформи здійснювалися за ініціативи політичної еліти, — «зверху», в наслідок чого політичні трансформаційні зміни не тільки не досягли очікуваних результатів, але й призвели загальнодержавну систему до ідентифікаційної кризи. Перед політико-культурною елітою і суспільством в цілому зі всією гостротою постали питання, які характерні для періодів трансформаційних змін: хто ми є? і куди ми йдемо?

Відсутність чітких однозначних відповідей на ці питання привели до стрімкої диференціації всередині радянського суспільства і розпаду колишньої цілісної ідентифікаційної моделі, що об'єднувала різні за своїми характеристиками етнічні групи в єдине ціле в межах такої територіальної системи, яким був СРСР. Унаслідок цього розпаду актуалізувалася сукупність горизонтальних типів ідентичностей: етнічної, як найближчої для людини, що була безпосередньою основою власної самоідентифікації, і регіональної — як безпосередньої основи самоідентифікації за територією, на якій він постійно мешкає. Ці горизонтальні типи ідентичностей з'єднували будову колишньої радянської загальнодержавної ідентифікаційної системи і в процесі політичних трансформацій, які відбувалися, на фоні руйнувань застарілих основ своєї ідентичності стали сприйматися соціумом як компенсаторні типи самоідентифікації, що сприяли стабілізації функціонування політичної системи на етнорегіональному рівні, легітимації регіональними елітами своїх прав на владу.

Виявилося, що нові демократичні інститути, зруйнувавши колишні структури суспільства, що не вкладалися в базисні соціокультурні параметри його побудови, були відторгнуті соціумом через невідповідність формальних норм і правил прийнятої в суспільстві практиці комунікацій. В результаті виникла *криза ідентичності соціуму*, що призвела до руйнування цілісної радянської ідентифікаційної системи і латентних форм взаємозв'язків усередині суспільства — тобто до актуалізації регіональної і етнічної ідентичностей. *Етнорегіональна ідентичність* у політико-соціальному значенні — це психологічна за природою категорія ідентичності, яка уособлює специфіку усвідомлення причетності індивіда до будь-якої представлені в соціальному просторі етнорегіональної спільності.

Дійсно, розвиток багатьох країн в ХХ ст. знівелював усі форми ідентичності, що будувалися на політико-ідеологічному фундаменті надетнічної ідентичності. Так, М. Хайслер у статті «Етнічність і етнічні відносини в сучасному Заході» (1990) припускав, що сучасне західне суспільство вже перебуває на стадії постнаціоналізму, коли *єднання індивіда і соціуму відтворювалося не через етнічність, а через громадянство*¹. Щось подібне сталося і в СРСР, коли самоідентифікація відбувалася через формулу: «Я — не російський, я — радянський».

Тим несподіваніше для багатьох країн став «вибух» етнічності, який збігся з етапом постіндустріального етапу розвитку

світу. Як показала практика, в 90-ті роки ХХ ст. в багатьох країнах, особливо в тих, де відбувалися політичні трансформації після розпаду імперії, активізувався пошук національних коренів. Зростання ролі етнічного чинника привело до етнічного відродження і в результаті — до міжетнічної напруженості, конфліктів, що переросли в масштабні війни. Прикладом тому може служити ситуація з албанцями в Косово і Македонії.

Нагадаємо, що сучасні соціологічні школи пояснюють зростання етнічної ідентичності другої половини ХХ ст. таким чином:

1) етнічне відродження властиве для відстаючих від західного постіндустріального розвитку народів і є результатом етнокультурного розподілу праці, економічної і технологічної експансії більш розвинутих народів;

2) впливають на цей процес світові системи-конкуренти, внаслідок чого незважаючи на уніфікацію матеріальної і духовної культури, інтенсифікується внутрішньоетнічна взаємодія;

3) підвищується вплив великих соціальних груп в економіці і політиці, внаслідок чого етнічні спільності яскравіше позиціонуються в масовій свідомості².

Отже, актуалізація етнічної ідентичності, безумовно, є реакцією соціуму на суспільно-політичні трансформації. Зазначимо: політичні трансформації ведуть до кризи традиційної соціально-політичної системи. Відповіддю соціуму на кризові явища у соціальній дійсності стає формування страху, невпевненості, руйнування звичної системи цінностей. Усе це викликає в масовій свідомості «футуршок», який залучає глибинні психологічні механізми захисту спільності³. Таким чином, актуалізація етнічної ідентичності виявляється у пошуках шляхів стабільного функціонування в умовах нестабільності, та в інтенсифікації міжетнічних контактів. Додамо, що в умовах глобалізації етнічність не тільки не виштовхується з масової свідомості, а навпаки, актуалізується.

У подібній ситуації члени соціуму починають осмислювати минулий історичний досвід, повертатися до вивіrenих цінностей, що підтримують міжпоколінну стабільність спільності, і є чинником, об'єднуючим групу в етнос. Маркер етносу, очевидно, має велике значення для сучасного світу, де інші диференціюючі ознаки груп приховані. В умовах політичної трансформації і втрати особою основи соціальної стабільності етнос стає «аварійною групою підтримки» для тих, хто втратив орієнтири в умовах кризи⁴.

Зростання етнічної ідентифікації на початку 90-х років стало особливо помітним на пострадянському просторі і проявилось в загостренні міжетнічних відносин, конфліктних ситуаціях тощо. В стані кризи в масовій свідомості активізуються архаїчні пласти мислення, такі як свій — чужий. Така біполярність категоризації («ми» — «вони») в умовах суспільної трансформації характерна масовій свідомості і сьогодні.

Категоризація «ми» — «вони» підштовхує до соціальної ідентифікації і групової диференціації. Таким чином, *етнічна ідентичність — це результат порівняння своєї групи з іншими етнічними групами, диференціація яких дозволить їй самоідентифікуватися і знайти власну ідентичність*. Етнічна ідентифікація титульних етносів нових незалежних державах, що утворилися на руїнах радянської імперії, зумовлена усвідомленням своєї належності до етносу та нової держави. Внаслідок цього відбулося загострення сприйняття дискримінації і збільшення культурної дистанції стосовно титульних етносів з боку інших етносів, сформувався «синдром нав'язаної етнічності»⁵.

Зазначимо, що поліетнічне середовище завжди накладає відбиток на етнічну самоідентифікацію особи, розмиваючи її етнічну ідентичність. Формування розуміння етнічної приналежності в таких умовах залежить від приналежності особи до групи більшості або меншини. Ще в складнішому становищі опиняються мешканці поліетнічного середовища в кризових ситуаціях, оскільки етносам необхідно в таких умовах вдаватися до процедури «постійного внутрішнього референдуму» на лояльність до тієї або іншої спільності у процесі етнічної ідентифікації.⁶

Крім того, поліетнічне суспільство виробляє сприятливу біетнічну ідентичність. Успішна міжкультурна адаптація в рамках вироблення позитивної біетнічної ідентичності стимулює процес входження в нову культуру, освоєння її норм, цінностей, образів поведінки і завершується конструюванням позитивної біетнічної ідентичності.

Науковці виокремлюють декілька критеріїв етнічної ідентичності. Перший — культурні відмінності спільності, соціальні конструкції, які активізуються культурними «політичними елітами і створюваними ними інститутами, що є, перш за все, державою. Тобто «цемент», що скріплює нову спільність, — міф про загальне походження, який створює уявлення про належність до групи і сприяє «виробленню відповідної ідентичності, що розділяється

всіма її членами». Другий — межа її спільності, яка визначається культурними характеристиками, що змінюються як в історико-тимчасовому вимірюванні, так і в певних ситуаціях. Третій — культурне середовище, створюване на основі індивідуального вибору і групової солідарності, покликане визначати вектор розвитку даної етнічної спільності, його мету і стратегії. Воно сконструйоване і регульоване політичною елітою спільності.

Дослідники демократичного транзиту пострадянських держав прийшли до висновку, що країнам, які перебувають у перехідному стані, необхідно перш за все сформуванню своєї національної системи соціально-політичної ідентичності і після цього переходити до будівництва державних інститутів і формування широкого комплексу цивільних свобод. Цей висновок стосується і України, оскільки поки ми не визначимося з новим змістом загальнодержавної системи ідентичності, говорити про успішність проходження демократичного транзиту не можна. Для ефективного здійснення демократичних реформ необхідно сформуванню нової моделі загальнодержавної ідентифікаційної системи. Хоча паростки громадянського суспільства, що пробиваються, можуть бути віднесені до найголовніших результатів української трансформації.

Однак, ряд скандалів на початку 2005 р., що увійшли в хронічну стадію і, що ще гірше, перетворилися на засіб здійснення державної політики, спонукають говорити про латентну кризу державної влади. Криза має не тільки політичний, але й соціально-економічний характер, причому в регіональному виконанні. Ця проблема швидко не вирішиться, і розколу, в якій опинилася нині Україна, навіть у разі її не поглиблення, впродовж тривалого часу ще накладатиме відбиток на стиль і методи політичного керівництва. Криза виявила жорстку поляризацію України на Захід і Схід. Колаж влади, що спостерігався протягом президентських виборів 2004 р., є не тільки результатом виборчої кампанії, але і продуктом історичного розвитку України. До того ж, специфіка згаданих виборів у нашій країні полягає в тому, що вони виступають причиною і наслідком не стільки зміни влади, скільки чергового міжелітарного перерозподілу власності як усередині країни, так і між зарубіжними зацікавленими особами. Заклики до поглиблення демократизації в таких умовах стають лише ширмою для подібного перерозподілу.

У зв'язку з цим останнім часом значно зросло і надалі зростатиме розчарування у новій владі серед більшості українських

громадян, які чекали від неї швидких і помітних соціально-економічних здобутків. Адже голосування, а тим більше — вулична підтримка кожного з кандидатів, є зумовлені не стільки їхньою власною популярністю, скільки одіозністю представників старого керівництва, а також вибором того чи іншого вектора розвитку України або заперечення того, що пропонують опоненти.

Зауважимо, що схожа картина «розколу» держави на Схід і Захід, але не настільки інтенсивна, спостерігалася в ході всіх президентських виборів в Україні. У найближчому майбутньому ситуація може стати безпрецедентною, бо історично зумовлений і штучно підтримуваний розкол країни, громадської думки та політикуму в контексті очікуваних результатів політичного реформування стає картою у боротьбі за виконавчу чи законодавчу владу. Політична криза, окрім політичних, висвітлює цілий ряд соціально-економічних протиріч регіонального характеру поглиблених проросійськи настроєною частиною населення, які замовчувалися і своєчасно не розв'язувалися. І, насамперед, це стосується націєбудівництва.

Процес формування національної ідентичності, зазвичай, збігається зі становленням національної державності. Поєднання у соціальній політиці елементів етнонаціоналізму та полікультуралізму породила протиріччя в цілісності сприйняття загальнонаціональної державності. Нагадаємо, що і в Конституції України, прийнятої в 1996 р., обидві ці моделі націєбудівництва присутні. Наявність цих моделей можна пояснити самою суттю перехідного періоду. Дискусії початку 90-х рр. концентрувалися навколо ідеї федеративного устрою України. Проте ця ідея була відкинута прихильниками моноетнічної моделі нації, які вбачали в ній загрозу ще не сформованій державності.

Ідеї полікультуралізму поступово входять у суспільну свідомість, стверджуючись і як нормативне уявлення про мовну компетентність, і в розвитку громадських організацій, зокрема етнокультурних співтовариств. Якщо оцінювати їхню діяльність з погляду цілеспрямованого формування громадянської нації, можна констатувати, що етап становлення культурно-етнічних співтовариств відображає, передовсім, стратегію самоорганізації на регіональному рівні, а не цілісність розвитку усього національно-державного утворення. На сьогодні ідея полікультуралізму не знайшла свого концептуального відображення в рамках державної політики і не оформлена інституційно.

У той же час, про амбівалентність державної політики України пишуть навіть західні аналітики. Так, С. Гантінгтон підкреслює, що «Україна є розщепленою країною з двома різноманітними культурами». Він підтверджує свої висновки результатами президентських виборів 1994 р., коли Західна Україна голосувала за Л. Кравчука, а Східна — за Л. Кучму. Посилаючись на одного з американських оглядачів, С. Гантінгтон робить висновок: «Ці вибори відбивають, навіть кристалізують розрив між європеїзованими слов'янами Сходу і Західною Україною, а також дозволяють «припустити, що Україна може стати російсько-слов'янською. Це не стільки етнічна поляризація, скільки розходження культур»⁷.

З думкою С. Гантінгтона погоджується інший британський аналітик А. Вільсон. Він вважає, що важливою характерною властивістю України є «реально існуюча серединна основа між українською і російською ідентичностями, що суперечить логіці державності, котра повинна консолідувати»⁸. Західні аналітики наголошують на проблемі «двох Україн», котру, як вони вважають, українські політологи намагаються не торкатися.

У ході політичної кризи в Україні протистояння Сходу і Заходу країни викликано не тільки культурними і національними особливостями, але і розходженнями в економічному розвитку регіонів. Об'єктивні показники дозволяють перевести політичний конфлікт між прихильниками двох кандидатів у президенти в іншу площину — протистояння промислово розвинених східних областей, що виступають економічними донорами, і слабко розвинених західних регіонів. У економічно потужних регіонах перевагу мають соціально-економічні потреби, у слабких же дефіцит промислового потенціалу компенсується культивуванням національних почуттів.

Оскільки громадянське суспільство в Україні тільки починає створюватися, становлення української нації як політичної здійснюється занадто повільно і до того ж болісно. Помилка українського політикуму та багатьох суспільствознавців полягає у тому, що вони у своїх численних проектах і програмах часто апелюють не до громадянськості, а до етнічності українців. А це гальмує процес перетворення культурної української нації в націю політичну. На наш погляд, необхідно йти іншим, більш результативним шляхом — від культивування громадянськості з її правовим та соціально-економічним наповненням до усвідомлення єдності,

територіальної цілісності та загальнонаціональної гідності однієї політичної нації.

Прогнозування поступу громадянського суспільства ґрунтується також і на виявленні тенденцій розвитку етнокультурного поля України. Радикальні соціальні зміни в Україні кінця ХХ — початку ХХІ століть призвели до глибокої кризи у сфері конструювання та підтримування соціальних ідентичностей. Фундаментальні перетворення охопили, першою чергою, царину політико-державних і національно-етнічних відносин. Поява нових державно-політичних утворень спричинила процес перегляду всієї системи категоризації навколишнього світу та місця в ньому індивідів і соціальних груп.

Однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільно-політичних реалій стало формування та підсилення регіональної ідентичності на окремих територіях, що відзначаються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою. Впродовж двох останніх виборчих кампаній 2004 і 2006 років спостерігалася безпрецедентна політична мобілізація виборців цього краю на основі актуалізації регіональної ідентичності. Визначну роль у цьому процесі, на думку автора, відігравали не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності.

Бурхливі політичні події, пов'язані з проведенням виборів 2006, 2007 рр, викликали жвавий інтерес до проблем регіоналізму та регіональної специфіки окремих територій з їхніми мешканцями. Нинішні культурно-цивілізаційні колізії в Україні спонукають до змістовного переосмислення суспільних цінностей, що передбачає аналіз духовних, соціокультурних та історичних коренів як Заходу та Центру України, так і індустріальних східних регіонів держави.

Політизація ідентифікаційних питань, перетворення їх на чинник політичної боротьби на підставі більшої *зручності* і *звичності* для жителів східних і південних областей спілкуватися російською загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей, ці відмінності можуть лягти в основу ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню «ми — вони» («Я — *російськомовний, не україномовний*», замість «Я — *українець*»). Накладаючись на контекст передвиборчих (і поствиборчих, оскільки формування і діяльність парламентської більшості та уряду згідно зі змінами до Конституції буде вельми непростим політичним дійством) політичних обвинувачень, такий новий спосіб ідентифікації може ще далі відштовхувати жителів різних регіонів один від одного.

Емпіричною базою аналізу ідентифікаційних критеріїв послугували дані загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України спільно з компанією СОЦИС у лютому 2001 року.

Розглянемо відповіді на питання, що безпосередньо стосуються складових запропонованої концептуальної моделі політичної самоідентичності: ставлення до політичного устрою, ставлення до політико-економічного устрою, ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку.

У процесі опитування з'ясовано, що преференції детермінує не так етнічна, як регіональна належність. Зокрема, преференції західних українців та західних росіян суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян. Це зайвий раз слугує підтвердженням тези, що показник економічних преференцій виявляє ціннісно-ідеологічну ідентичність, бо саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найвагомішу роль у політичній соціалізації. А незначні етнічні відмінності всередині кожного регіону гіпотетично можна пояснити міграційними процесами⁹.

Наступним виміром ціннісно-ідеологічної ідентичності є зовнішньополітичні преференції, що їх визначають відповіді на питання «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?».

Жоден геополітичний варіант не має явного переважання. Низьким залишається ставлення до розширення зв'язків із країнами СНД, що пояснюється насамперед нездатністю цієї пострадянської організації розв'язувати торгово-економічні проблеми країн-учасниць, що далось взяти в масовій свідомості населення України. Дуже малою є кількість прихильників інтеграції із Росією. Причинами цього, напевно, є небажання російського уряду останніми роками сприяти просуванню українських товарів на власний ринок, події в Чечні тощо. Про це також свідчить радше негативна оцінка політичної ситуації в Росії. Майже третина населення нашої країни обрала перспективу передусім зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Популярність цього варіанту пояснюється історичним минулим та близькістю і взаємною прихильністю східнослов'янських народів¹⁰.

Слід зазначити, що соціологічні дані фіксують певні відмінності в розподілі зовнішньополітичних преференцій за регіонами України. Так, у західному регіоні найбільше прихильників зміцнення державної незалежності (36,1%) та інтеграції із Заходом (26,1%), у центральному регіоні переважають прихильники

східнослов'янської інтеграції (24,3%). Союз України, Білорусі та Росії є найпопулярнішим зовнішньополітичним орієнтиром для респондентів Півдня (34,2%) та Сходу (43,5%), що, на нашу думку, зумовлено історико-культурними особливостями регіональних ціннісно-ідеологічних ідентичностей населення України.

Регіональна належність детермінує й геополітичні переваги. У західних українців та західних росіян вони суттєво відрізняються від переваг східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. Незначні етнічні відмінності в поглядах, наявні в кожному регіоні й особливо на Заході нашої країни, можна пояснити міграційними процесами й національно-культурною близькістю етнічних росіян до геополітичних орієнтирів мешканців Сходу України.

Регіонально-етнічний розподіл населення України на підставі відповідей на запитання

«Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?» (%)¹¹

Зовнішньополітичні орієнтації	Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	11,5	17,4	15,3	22,9	21,2	22,2	15,9	17,7
Розвивати відносини переважно з Росією	2,3	4,4	4,2	16,7	11,9	6,1	5,4	13,7
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	5,8	21,7	23,2	33,3	27,8	43,4	44,6	40,7
Встановлювати найтісніші зв'язки із розвиненими країнами Заходу	26,7	17,4	13,4	8,3	11,9	7,1	8,8	5,8
Опираючись насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	37,1	26,1	25,2	4,2	19,2	8,1	15,4	9,3
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4,2	8,7	2,1	0	1,3	3,0	2,7	8,4
Інше	1,7	0	1,9	0	0	1,0	1,5	1,3
Важко відповісти	10,9	4,4	14,4	14,6	6,6	9,1	5,9	3,1

Проаналізувавши двовимірні таблиці, встановлено, що найбільшими симпатиками європейської інтеграції є прихильники розвитку взаємин

із Заходом та група, що виступає за зміцнення державної незалежності. Водночас наголосимо, що доволі багато прихильників інтеграції України з північно-східними сусідами (СНД, Росією та східнослов'янським союзом) також не заперечують щодо вступу нашої держави до Європейського Союзу.

До речі, прихильники «євразійських» орієнтацій менш негативно оцінюють перспективу вступу України в Євросоюз, ніж «прозахідна» та «самостійницька» групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу: кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що виступає за розширення зв'язків у межах СНД, — 9,9%, серед респондентів групи, що виступає за розвиток відносин переважно з Росією, — 10,2%, серед респондентів групи, налаштованої насамперед на зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь), — 12,8%. Натомість кількість противників східнослов'янської інтеграції серед «західників» 59,7%, серед «самостійників» 56,4%¹².

Такий розподіл відповідей засвідчує, що Європейський союз як зовнішньополітичний об'єкт є більш привабливим, ніж Союз Росії і Білорусі. Обидва зовнішньополітичні об'єкти є радше вимірами середнього диспозиційного рівня — політико-ідеологічної самоідентифікації, оскільки вони як об'єктні орієнтири з'явилися в українському політичному просторі нещодавно й не могли сприйматися як зовнішньополітичні ціннісні ідентитети. Щоб ці орієнтири засвоювалися як складові ціннісно-ідеологічної ідентичності, потрібна інтеріоризація їх у процесі політичної соціалізації.

**Співвіднесення відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України
до Союзу Росії і Білорусі?»**

за ставленням населення України до вступу в Євросоюз (%)

Ставлення до вступу України в Євросоюз	Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Білорусі			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Загалом
Позитивно	57,7	18,4	32,4	100,0
Важко сказати	52,6	29,3	17,1	100,0
Негативно	67,5	10,4	11,1	1 00,0

Ставлення українського населення до вступу України в Євросоюз та ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії і Бі-

лорусі можна віднести до середнього диспозиційного рівня (політико-ідеологічної ідентичності), що підтверджується даними, вміщеними в таблиці.

Бачимо, що люди, які позитивно ставляться до вступу в Євросоюз, також позитивніше налаштовані на вступ України до східнослов'янського союзу. Можливо, у свідомості цих респондентів такі геополітичні орієнтири є сумісними, бо вони враховують особливості ціннісно-ідеологічної ідентичності. Очевидно, незважаючи на часткову змістову неузгодженість вищого диспозиційного рівня із середнім, відбувається своєрідне світоглядне «примирення» двох різних за суттю та змістом геополітичних орієнтирів у межах політико-ідеологічної ідентичності, тобто поєднання «минулого» із «сьогоднем». Це є наслідком подоланням стану політичної маргінальності, яка набула поширення після руйнування звичного політичного простору й формування нових реалій. Таке «накладання» політично несумісних ідентитетів може тривалий час зберігатися в свідомості особистості.

Мабуть, існує певна «геополітична» амбівалентність свідомості у прихильників «євразійських» напрямів розвитку країни. Втім, можна припустити, що прихильність цих груп до європейського вектора свідчить не про їхні національно-культурні пріоритети, а радше про бажання жити в матеріально забезпеченому світі, бажано двомовному, адже ці групи позитивно ставляться до надання російській мові статусу офіційної. Така амбівалентність пояснює абсурдне на перший погляд гасло «В Європу разом з Росією!», тобто відбувається примирення «старого» і «нового», а не конфронтація їх. Це є хоча й суперечливим, але дуже позитивним моментом для формування української політичної нації.

Отже, можемо підсумувати, що в українському суспільстві *превалюють такі ціннісно-ідеологічні ідентичності:*

1) ідентичність, що поєднує західний (європейський) та незалежницький напрями із ліберально-економічними та авторитарними політичними цінностями;

2) ідентичність, що поєднує незалежницький напрям із ліберально-економічними та ліберально-політичними цінностями;

3) ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям із етатистсько-економічними та авторитарними політичними цінностями;

4) ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям із етатистсько-економічними та ліберально-політичними цінностями.

Отже, можна констатувати, що за останні роки (1994–2007 рр.) для ідентичностей, що поєднують показники ставлень до економічних та політичних перетворень, відбувається зміна геополітичних пріоритетів. Особливо це стосується тих ціннісно-ідеологічних ідентичностей, що поєднують відповідно ліберально-економічні з авторитарними та ліберально-економічні з ліберально-політичними ідентичностями: триває геополітична переорієнтація з «євразійських» орієнтирів на «західні» та «самостійницькі». Така переорієнтація поки не є однозначною. Вельми високою залишається орієнтація на східнослов'янський союз. У носіїв ідентичностей, що поєднують етатистсько-економічні й авторитарні та етатистсько-економічні й ліберально-політичні ідентичності, відбулася переорієнтація лише в межах «євразійського» вектора: адже введення до моніторингу 1997 року варіанта зміцнення насамперед східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Білорусь) призвело лише до перерозподілу преференцій. У цій групі суттєвою є орієнтація на зміцнення незалежності.

Виявлені ціннісно-ідеологічні ідентичності й динаміка їх за свідчують існування тривимірності континууму ціннісно-ідеологічних ідентифікацій. Разом з тим мусимо констатувати, що цілісні ціннісно-ідеологічні ідентичності є лише сегментом усього українського етнополітичного простору. Поряд з ними існують «неповні» ідентичності, що є наслідком незавершеності структурування українського суспільства. Однією з причин цього є нерозвиненість політичних партій, які часто-густо декларують незіставні ідеологічні цінності, що дається взнаки на особистісній політико-ідеологічній самоідентифікації.

Зафіксована нами динаміка ціннісно-ідеологічних ідентичностей свідчить про рухливість етнополітичного простору України. Виявлені зрушення у ціннісно-ідеологічній царині є позитивним моментом для формування громадянського суспільства.

Таким чином, між регіонами України (переважно між Заходом та іншими регіонами) існують досить суттєві розбіжності в поглядах на ряд питань, які можна умовно згрупувати в такі блоки: ставлення до радянського минулого та загалом історії України; бачення майбутнього України; ставлення до окремих проявів українського патріотизму; ставлення до статусу російської мови; оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів; зовнішньополітичні орієнтації. Це дає підстави говорити про різні світогляди жителів зазначених регіонів і про

наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними інонаціональними ідентичностями. Однак, надію на більш оптимістичний розвиток подій дає та обставина, що наведені відмінності досі не стали приводом для виникнення антагоністичних міжрегіональних протиріч.

¹ Цит. за: Скворцов Н.Г. Этничность и трансформационные процессы // Этничность. Национальные отношения. Социальная практика. — СПб., 1995. — С. 8–25.

² Стефаненко Т.Г. Социальная психология этнической идентичности. — М., 1999. — С. 12.

³ Див.: Тоффлер О. Футуршок. — СПб., 1997.

⁴ Див.: Гусейнов Г., Драгунский Д. Национальный вопрос: попытка ответа // Вопросы философии. — 1989. — № 6. — С. 43–58.

⁵ Стефаненко Т.Г. Назв.праця; Драгунский Д. Навязанная этничность // Полис. — 1993. — № 5. — С. 24–30.

⁶ Виссон Л. Чужие и близкие в русско-американских браках. — М., 1999. — С. 179.

⁷ Див: Huntigton S.P. The Clansh of Civilization and the Remaking of World Order. — London/ Touchstone books. 1997. — P. 166.

⁸ Див: Wilson A. Elements of a Theory of Ukranian Ethno-national identivty // Nations and Nationalism. — 2002. — Vol.1 — P. 31–54.

⁹ Політичні орієнтації населення України: за два місяці до виборів. — К.: КМІС, лютий 2006 р.

¹⁰ Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія... — 2005. — № 4. — С. 27.

¹¹ Резнік О. Політична смодентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К., 2003. — С. 118.

¹² Там само. — С. 119–124.

Ігор Зварич

ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ МЕТОД У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ УПРАВЛІННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

Управління процесами у будь-якій сфері людської діяльності неможливе без постановки певних цілей, конкретно визначеної мети, і в цьому сенсі таке управління є програмно-цільовим. Відомо,

що процеси державотворення та національного будівництва, взяті під кутом зору реалізації суспільної мети, можуть розглядатися як цільові проекти, на виконання яких необхідні не лише фінансові, а й організаційні, інтелектуальні, інформаційні тощо ресурси. На сьогодні такі підходи знаходять втілення, наприклад, у Росії через систему національних проектів, які мають пріоритетний характер. Вони корисні і доцільні тим, що на їх прикладах можна легко побачити результати роботи та виявити проблеми, так звані «вузькі місця», які заважають успішній реалізації того чи іншого проекту.

Етнонаціональні процеси зазвичай вважають такими, що відбуваються стихійно. Проте в сучасних умовах, коли наслідки стихії чи то в природі, чи у суспільстві часто-густо є руйнівними, політичний розвиток суспільства не може розвиватися стихійно, без організуючого та керуючого впливу держави, громадянського суспільства, органів регіональної та місцевої влади. Особливо, коли йдеться про суспільства з поліетнічним складом населення. Як показує досвід пострадянських країн, там, де ці процеси віддаються на самоплив, виникає ризик появи та загострення політичних конфліктів. Саме тому організоване суспільство, тобто суспільство, яке функціонує та розвивається на засадах верховенства права, культури толерантності, міжкультурного та міжетнічного діалогу, диктує необхідність цілеспрямованого впливу на стихійні процеси задля уникнення руйнівних конфліктів як для держави, так і суспільства. У цьому зв'язку актуалізується проблематика системного впровадження у практику політичного управління програмно-цільової методології, яка синтезує теоретичний рівень проблематики з технологію реалізації цільових стратегій національного розвитку.

Необхідно зазначити, що програмно-цільова методологія, досить ґрунтовно розроблена в економічних, соціальних та гуманітарних науках, поки що не знайшла належного застосування у сфері етнонаціональної політики. Різноманітні аспекти програмно-цільового управління, прийняття на їх основі відповідних рішень аналізуються у працях українських вчених, які представляють різні галузі наук, а саме: науки державного управління — В.Бакуменка, В.Бикова, П.Надолішного, Г.Одинцової, Ю. Шарова, економічної — В. Гейця, Б. Данилишина, С. Пирожкова та інших. Деякі аспекти етнополітичного менеджменту із застосуванням програмно-цільового підходу знаходимо у працях вітчиз-

няних етносоціологів та етнополітологів — В.Євтуха, Ю.Жуца, О.Майбороди, М.Обушного, П. Овчаренка, М.Пірен, В.Трощинського, Л. Шкляра, О. Штоквиша. Помітний інтерес до цієї проблематики проявляється за кордоном, зокрема в Росії, де цю проблематику досліджують В.Бурков, А.Воронков, В.Воропаєв, В.Єфремов, М.Льїн, І.Лукманова, В.Мальцев та інші.

Разом з тим, як показує досвід, становлення молодих демократій на пострадянському просторі, зокрема і України, потреба у розробці такої методології детермінована складними і суперечливими процесами перехідного періоду, браком ефективних засобів управління процесами реалізації глобальних та регіональних стратегій, до категорії яких, без сумніву, ми відносимо і стратегію формування модерної української нації. Важливо наголосити й на тому, що програмно-цільовий метод пізнання і управління, по суті, виконує функцію інтегративної методології, яка поєднує концептуальні ідеї та проекти з практикою управління, органічно вплітається у тканину соціогуманітарної парадигми сталого розвитку.

Оскільки програмно-цільовий метод є малоопрацьованим напрямом етнополітологічного аналізу, а його значення важко переоцінити в контексті сталого розвитку української держави і суспільства, вважаємо вкрай важливим завданням привернути увагу до пізнавальних можливостей цього методу, його евристичного потенціалу для етнополітики взагалі та практики управління етноконфліктними ситуаціями, їх профілактики та вирішення. Аналіз сучасних джерел та літератури, які стосуються вказаної проблематики, засвідчує, що йдеться переважно про вибіркове або часткове застосування цього методу. Зокрема, у публікаціях цілого ряду вітчизняних вчених йдеться про методологію системно-синергетичного підходу, коли мовиться про механізми управління етнічними конфліктами¹, а також під час аналізу параметрів порядку систем, що самоорганізуються², пізнавальних можливостей мережевого методу, що набуває дедалі ширшої популярності серед представників суспільно-гуманітарних наук у вивченні горизонтальних зв'язків та їх впливу на прийняття управлінських рішень³.

З нашого погляду системний та синергетичний підходи (інколи їх поєднують в одне ціле, визначаючи як системно-синергетичний) можуть розглядатися як теоретико-методологічна основа для програмно-цільового методу дослідження і управління складними системами зі значним конфліктологічним потенціалом, до числа

яких ми відносимо соціальні системи, взяті під кутом зору етнонаціональних процесів, їх функціонування та розвитку.

Окремим питанням розгляду методологічних засад сучасної етнополітики є намагання поєднати державотворчу стратегію, яка водночас виступає як стратегія національного розвитку країни, тобто концепт глобального характеру, з регіональним виміром її реалізації. Нагадаємо, що регіоналістика як окремий міждисциплінарний напрям наукових досліджень останнім часом набуває не лише практичної актуальності, але й теоретичної зацікавленості з боку фахівців різних галузей науки, зокрема правників, істориків, представників науки з державного управління та політичної галузі знань. На прикладі етнорегіонального комплексу, який певним чином є викликом стратегії консолідованої та інтегрованої нації, досить чітко можна простежити зв'язок програмно-цільового методу з мережевим підходом, оскільки регіональна складова політики — це насамперед діалог партнерів, об'єднаних спільною ідеєю, але з відмінними специфічними інтересами, які необхідно враховувати у розробці ефективної державної етнополітики. Це також стосується і адекватної політики місцевих влад, покликаних обстоювати регіональні інтереси, але не на шкоду загальнодержавним, національним інтересам країни. У цьому зв'язку значний інтерес викликають праці, присвячені методологічним та концептуальним аспектам регіоналістики, що з'являються останнім часом. Як слушно наголошується у деяких наукових дослідженнях: «Суспільно-політична ж ситуація, що склалася в Україні під час президентських та парламентських виборів 2004–2006 рр. і існує й досі, ще раз наочно свідчить про необхідність створення міцного теоретико-методологічного підґрунтя, яке б на науковому рівні дозволяло розробляти засади державного будівництва з урахуванням регіонального чинника, вплив якого в майбутньому лише посилюватиметься»⁴.

Отже, зауваживши поступ вітчизняної науки у напрямку розширення та збагачення теоретико-методологічних засад пізнання етнонаціональних процесів, спроби пов'язати їх з регіональним ренесансом, що спостерігається не лише у пострадянських країнах, а й країнах Західної Європи⁵, необхідно констатувати, що реальна політика будується на конкретних механізмах і технологіях реалізації державної етнонаціональної стратегії, яка потребує розробки своєрідної «дорожньої карти», користуючись якою, є можливість здійснювати та удосконалювати її. Виходячи

з цього, спробуємо окреслити евристичні можливості програмно-цільового методу у контексті реалізації національної стратегії, а саме — будівництва сучасної демократичної політичної системи, складовою якої є демократичне розв'язання комплексу етнонаціональних та регіональних проблем, що стоять перед нашою країною.

У наукових працях, науково-навчальних посібниках, енциклопедіях фактично відсутнє визначення сутності програмно-цільового методу управління саме етнонаціональним розвитком. Аналогічна ситуація спостерігається з науковим осмисленням нині існуючої практики застосування цього методу. На жаль, він поки що не увійшов до сукупності методів та засобів, що застосовуються на практиці під час аналізу проблем державного та регіонального рівня, сучасних підходів і методів розв'язання різних проблем державного управління та прийняття політико-управлінських рішень. Водночас, сучасні політологи вказують, що відсутність програмних засад розв'язання проблем, що виникають на етнонаціональному ґрунті, шляхів їх вирішення становить основу міжетнічних конфліктів як на теренах пострадянських держав, так і України, зокрема. Одним із програмних документів стратегічного значення, який би міг виконувати цільову функцію етнонаціонального розвитку, мала б стати «Концепція етнонаціонального розвитку України», проект якої поки що так і не став реально діючим документом.

Підсилює значимість програмно-цільового методу управління етнонаціональним розвитком його використання як одного з дієвих механізмів у прийнятті державно-управлінських рішень. Тут йдеться про розробку заходів, спрямованих на запобігання негативним тенденціям у сфері етнонаціональних відносин, насамперед тих, що можуть спровокувати гострі конфлікти та протистояння. На жаль, як свідчить практика останнього часу, як засіб нейтралізації таких тенденцій у довгостроковій перспективі сьогодні він використовується далеко не повною мірою, насамперед на рівні регіональних органів влади, про що свідчать, наприклад, події в АР Крим, спричинені політикою місцевої влади щодо використання земельних ресурсів автономного регіону. Саме брак чітко розробленої цільової програми, а головне — технології її поетапного впровадження стосовно депортованих за національною ознакою громадян, переважну більшість яких становлять кримські татари, час від часу дестабілізує етнополітичну ситуацію в республіці, створює атмосферу перманентно тліючого конфлікту,

заважає повноцінній інтеграції цього етносу в соціальну структуру як кримського регіону, так і держави загалом.

Для підвищення рівня управління етнонаціональними процесами важливим уявляється творче поєднання програмно-цільового методу з методом дослідження операцій, що базується на принципах взаємодії або причинно-наслідкових зв'язках, що існують між об'єктами. Нагадаємо, що головною метою застосування цього методу (інколи говорять про групу методів дослідження операцій) є знаходження оптимальних рішень для завдань організаційного типу з урахуванням функціонування системи як цілого. Західні дослідники — У.Черчмен, Р.Акоф, Л.Арноф характеризують ці методи як такі, що пов'язані з функціонуванням організаційних систем для одержання оптимальних рішень. Для цього мають бути промодельовані різні способи їх вирішення задля формулювання більш реалістичних цілей та створення альтернативних стратегій, з яких обирається найбільш оптимальна⁶.

Застосуванню програмно-цільового методу має передувати: проведення ситуаційного та правового аналізу, з'ясування реальних умов, факторів та обставин етнонаціонального розвитку, які мають аналізуватися в органічному зв'язку із загальними умовами суспільно-політичного розвитку країни та конкретним середовищем регіону. Ситуаційний аналіз передбачає методіку експертного опитування, систематизацію та аналітичну обробку його результатів. Правовий аналіз ґрунтується на вивченні державно-управлінських рішень задля виявлення недосконалих або нездійснених, з'ясування їх придатності для забезпечення етнополітичних процесів. На думку В.Бакуменка, під час такого аналізу доцільно використовувати метод аналітичної експертної оцінки — метод сценаріїв⁷. На підставі сформованого узагальненого сценарію розвитку нормативно-правової бази (або окремих нормативно-правових актів) розробляються напрями і вносяться конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства. Заслужують на увагу визначені американськими політологами Д.Мангеймом і Р.Ричем заходи, що мають передувати реалізації дослідницької програми, яка «починається з формулювання мети, цілей, гіпотези», центральним завданням якої є «гарантія нашої впевненості в тому, що будь-який зв'язок, який ми спостерігаємо, є результатом процесів, які описані в наших поясненнях, а не будь-яких інших»⁸.

Таким чином, ефективність застосування програмно-цільового методу щодо управління етнонаціональним розвитком значно

зростає за умов його поєднання з іншими дослідницькими методами, а саме: з методом прийняття рішень; моделювання; сценарним методом (особливо під час розробки прогностичних документів, сценаріїв, довгострокових програм) іншими методами та підходами, які можуть стати в нагоді у дослідженні різних аспектів етнонаціонального розвитку.

На думку О.Страхової, програмно-цільовий підхід є найпоширенішим на сьогодні засобом реалізації політики, що пов'язує цілі політики (плани, проекти) з ресурсами їх реалізації за допомогою спеціальних програм. Він охоплює наступні етапи: структурування проблеми, тобто її розклад на окремі проблемні питання; визначення конкретних заходів щодо їх реалізації. Це дає змогу сформулювати програму вирішення проблеми; оцінку пріоритетності і послідовності програмних заходів, а також розподіл ресурсів між ними. Це також дає змогу використовувати на різних етапах реалізації програми широкий спектр аналітичних засобів, зокрема економічно-математичного моделювання, маркетингових засобів планування, фінансового аналізу та інвестиційного проектування⁹.

Кінцевим продуктом програмно-цільового методу у концептуальному аспекті на відміну від прагматичного є створення так званого цільового комплексу, тобто визначення «дерева цілей», їх деталізацію до рівня конкретних завдань. У загальному плані цільовий комплекс формулюється у вигляді концепції або основ законодавства та окреслює засоби його досягнення — правове, організаційне та фінансове забезпечення заходів (управлінських рішень) органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Згідно з метою програми цільовим комплексом має бути передбачено забезпечення розвитку соціальних (громадських) структур, адміністративно-управлінських органів, з урахуванням етнічного чинника. У формуванні програмного блоку В.Бакуменко вважає за необхідне передбачити не лише заходи і проекти, спрямовані на розвиток теорії та вдосконалення практики з цієї проблеми, а й заходи і проекти, спрямовані на розвиток технології та методології досліджень, комунікацій, навчання та професійної культури у відповідній сфері діяльності. Такий підхід разом з типізацією структури дає змогу систематизувати та уніфікувати розробку програм державного рівня. Для обґрунтованого вибору етапів програми доцільно використовувати також метод матриці станів і тенденцій розвитку¹⁰.

Практика створення програм, насамперед, у сфері економіки та фінансів засвідчила, що цей процес у більшості випадків починається із зосередження уваги спочатку на очікуваних результатах, а вже потім порушується питання про те, які найбільш відповідні ресурси слід використовувати для досягнення цих результатів. При цьому акцент робиться на тому, наскільки ефективно витрачаються кошти для досягнення поставленої мети, встановлюються специфічні показники ефективності реалізації цілей програми. Наприклад, програмою облаштування й адаптації кримських татар, які повертаються в Україну, може бути передбачено створення для них протягом певного проміжку часу певної кількості нових робочих місць, надання їм земельних ділянок для ведення власного підсобного господарства, розбудова мережі освітніх закладів з кримськотатарською мовою навчання тощо. Оскільки програмно-цільовий метод зосереджує увагу на результатах та досягненнях діяльності державно-управлінських структур, формує систему звітування й оцінки їх роботи, то він таким чином забезпечує прозорість і відкритість процесу ухвалення й реалізації державно-управлінських рішень. Отже, результатом застосування програмно-цільового методу має стати проведення всебічного аналізу виконаної роботи з досягнення визначених у програмних документах конкретних цілей, настанов, оцінка показників ефективності та ознайомлення зацікавлених сторін з отриманими кінцевими результатами.

Нагальна необхідність використання програмно-цільового методу управління етнонаціональним розвитком зумовлена низкою взаємопов'язаних факторів та, передовсім, неоднорідним, багатоваріантним характером проявів етнонаціонального чинника за сучасної доби, завданням державної ваги — створення концепції громадянської злагоди, яка передбачала б глибинний взаємозв'язок політико-економічних, етнонаціональних, релігійних, культурно-духовних, інших чинників функціонування громадянського суспільства. На думку Ю.Римаренка і С. Римаренка, відсутність прямолінійних, однозначних кореляцій, наприклад, між національним і економічним факторами, спонукає до створення концепції, яка б враховувала етнонаціональний чинник як спеціальну галузь діяльності, що б містила науково обґрунтовану мету та визначала засоби її досягнення¹¹.

Формування цільової програми етнонаціонального розвитку є неможливе без законодавчого супроводу, спрямованого як на

реалізацію інтересів етнопонаціональних спільнот, так і нації в цілому. Ця програма, як видається, має виступати концептуальною основою з формування в державі інтегруючого типу етносоціального розвитку, складовими елементами якого є окремі громадяни, етнічні групи, регіональні спільноти, нація як політичне утворення. Для кожного із цих складових мають бути розроблені окремі програми, що виступають частиною єдиної цільової програмної стратегії розвитку країни.

Торкаючись проблеми механізму управління етнопонаціональним розвитком, слід наголосити, що він включає такі компоненти: *перший* — суб'єкт державної етнополітики та управління, яким виступає як центральна, так і регіональна влада; *другий* — інституційні ресурси регулюючого впливу, насамперед, нормативно-правові акти; *третій* — власне управлінський процес, його етапи, функції, оцінка ефективності. Разом вони становлять певну сукупність механізмів реалізації програмно-цільових проєктів, які спираються на відповідну законодавчу базу, довгострокові та цільові державні та регіональні програми, спрямовані на прогнозування і регулювання етнопонаціональних процесів за сценарієм стратегії стійкого розвитку.

Вихідним продуктом програмно-цільового методу є різні за своєю сутністю державно-управлінські рішення (програмно-цільові документи). Умовно їх можна поділити на дві групи: першу становлять загальнодержавні та регіональні програми заходів у сфері етнопонаціональної політики, спрямовані на підтримку етно-регіональних спільнот; другу — програми трансформації певних напрямів етнопонаціональних процесів (наприклад, програми з облаштування та інтеграції в українське суспільство раніше депортованих з Криму етнічних спільнот, їх залучення до державного управління, подолання безробіття, перенавчання за іншим фахом, задоволення їх культурних, інформаційних та інших потреб).

У контексті реалізації «Концепції розвитку культур національних меншин України», ухваленої ще у 1995 р., набула поширення практика створення окремих національних програм з етнокультурного розвитку: Державна програма розвитку єврейської культури на 1995–2005 р.р., Національна програма етнокультурного і соціального відродження й розвитку німецької меншини в Україні; реалізується низка програм з етнокультурного розвитку інших етнічних груп: кримськотатарської, польської, угорської, румунської. Комплексні заходи щодо розвитку культур

національних меншин на період до 2005 року, що були затверджені розпорядженням Президента України від 21 вересня 2001 р. № 252-рп «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств», по суті, є тим механізмом реалізації цих заходів, без якого стає неможливим досягнення цілей державної етнонаціональної політики у контексті всебічного культурного розвитку національних меншин в нашій країні.

Базовою складовою процесу управління етнонаціональним розвитком є розробка за допомогою програмно-цільового методу пріоритетних законодавчих актів, що регулюють правові відносини у сфері етнонаціональної політики. В Україні процес створення нормативно-правової бази цього напрямку започатковано прийняттям найголовніших державних актів: Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., Конституції України 28 червня 1996 року та її новою редакцією, яка вступила у дію з першого січня 2006 р. Засади української етнонаціональної політики ґрунтуються на цілій низці законів, ухвалених ще напередодні проголошення незалежності, таких, наприклад, як Закон «Про Мови в Українській РСР» (1989 р.). Чимало з них потребують оновлення з урахуванням суттєвих змін, що відбулися в нашій державі за останні півтора десятиліття років. Це насамперед стосується унормування мовного питання з урахуванням регіонального чинника, законів «Про освіту» (1991 р.) та низки інших нормативних актів. Як відомо, на розгляді у Верховній Раді України досить тривалий час перебувають законопроекти: «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні», «Про розвиток і застосування мов в Україні», «Про Концепцію етнонаціональної політики України». Що стосується останнього, то він, на наш погляд, має стати основним орієнтиром у подальшому вдосконаленні відповідного чинного законодавства, здійсненні етнонаціональної політики загалом. Залишаються невизначеними перспективи ухвалення на вищому законодавчому рівні «Концепції державної етнополітики України».

Підсилюють необхідність подальшої серйозної роботи у напрямі нормативно-правового забезпечення етнонаціонального розвитку українського суспільства результати опитування представників етнічних спільнот. Зокрема, досить значна частина керівників національно-культурних товариств вказує на лише часткову адекватність чинного законодавства етнополітичній та етнокультурній

ситуації в регіонах, його неповну відповідність потребам функціонування і розвитку етнічних меншин¹².

Цілеспрямованість процесу подальшого вдосконалення нормативно-правової бази етнополітичного розвитку українського суспільства, безумовно, має враховувати різні прояви соціально-політичної активності етнополітичних спільнот, що є засобом реалізації ними свого права на самовизначення і має бути зорієнтоване на досягнення головної мети національного державотворення — реалізацію основних напрямів державної етнополітичної політики. У свою чергу, такі напрями, конкретно визначені завдання щодо їх практичного втілення, по суті, можна розглядати як відповідні цілі, задля забезпечення досягнення яких й виникає потреба у створенні нових нормативно-правових документів, прийнятті програмно-цільових державно-управлінських рішень, що мають забезпечити процес консолідації та інтеграції українського суспільства.

Формуванню програмно-цільових документів (незалежно від того, яка державна політика визначається у конкретний проміжок часу) має передувати застосування і проведення конфліктологічної експертизи державної етнополітичної політики, що склалися або можуть скластися в Україні, її регіонах. Важливим уявляється є протиріччя, «вузьких місць», потенційно проблемних факторів, визначення сильних сторін, джерел стабільності, позитивних започаткувань «точок зростання» ефективності. Проведення конфліктологічної експертизи має зменшити невизначеність під час вибору рішення суб'єктом етнополітики, мінімізувати ризик прийняття помилкового рішення, розвитку негативних тенденцій.

Як свідчить практика, програмно-цільове управління сферою етнополітичних відносин, його ефективність та результативність значною мірою визначається регіональними особливостями. Значного поширення набрала практика реалізації державних регіональних програм, створення регіонами власних комплексних програм відтворення, збереження та розвитку їх культурної специфіки, оптимізації міжетнічних відносин, запобігання та розв'язання конфліктних ситуацій, що, у свою чергу, актуалізує застосування програмно-цільового методу управління цими процесами на регіональному рівні.

Нині, як ніколи, потрібна державна програма наукового дослідження стану та особливостей етнополітичних процесів у різних регіонах України з ретельно розробленими прогнозуваннями їх

потенціалу. Вітчизняні етнополітологи вважають за необхідне прийняття на вищому законодавчому рівні «Концепції державної регіональної політики», яка б враховувала і етнонаціональні аспекти проблеми; надання Раді регіонів при Президентові України поліетнічного характеру за її складом. Такий орган «взяв би на себе ініціювання етнорегіональної політики, її координацію, розробку основоположних принципів, методів, відповідних механізмів тощо»¹³.

Диференційний підхід до управління етнонаціональним розвитком регіонів означає, що застосування методу програмно-цільового аналізу стосовно цього об'єкта мають визначати найбільш характерні саме для цього регіону прояви (конфліктогенні фактори) етнополітичної активності. Адже, наприклад, етнонаціональні процеси за своїм характером і спрямуванням у західних регіонах України помітно різняться від аналогічних процесів у Криму та Донбасі.

Особливе місце, яке посідає Крим в етнополітичному житті України, наявність тут значного етноконфліктного потенціалу (що, в першу чергу, характеризує соціально-психологічний стан раніше депортованих громадян, особливо кримських татар) внаслідок незадовільних темпів їх облаштування та інтеграції в сучасне українське суспільство мають спонукати органи державної влади та місцевого самоврядування до підсилення чинної нормативно-правової бази з вирішення нагальних проблем кримсько-татарського народу шляхом подальшої розробки й прийняття відповідних цільових державно-управлінських рішень як на всеукраїнському, так і на місцевому рівнях. У цьому контексті слід вважати перспективними запропоновані вченими, експертами, політиками, що брали участь в роботі «круглих столів» за темою «Міжетнічна злагода і сталий розвиток Криму» з метою сприяння міжетнічному діалогу (організовані за ініціативи Кримської Консультативної Ради при Раді Міністрів АР Крим, інших установ та організацій), стратегічні підходи до вирішення проблеми зменшення потенціалу міжетнічної напруженості і пошуку шляхів сталого розвитку Криму¹⁴.

З огляду на відчутне підвищення рівня суспільно-політичної самоорганізації етнічних спільнот застосування програмно-цільового методу управління має перед собою мету: визначення правових засад екстериторіальної самоорганізації цих спільнот; з'ясування необхідності введення представницьких органів національних

меншин у політико-правове поле держави; вироблення механізмів взаємодії між цими органами і органами державної влади та місцевого самоврядування.

Підсумовуючи поданий вище аналіз потенційних та практичних можливостей застосування програмно-цільового методу у контексті державної та регіональної етнополітики, варто зазначити, що суперечливі тенденції динамічного розвитку етнополітичних процесів, які, передовсім, характеризують процеси консолідації етнічних спільнот, їх структурування й політизацію, потребують наукового дослідження з позицій методу програмно-цільового аналізу, належного осмислення і цілеспрямованого регулювання, розробки ефективних механізмів порозуміння різних груп і категорій етнічних та регіональних спільнот. Застосування цього методу дає можливість владним інституціям запобігати імпульсивним та ірраціональним діям особливо у кризових ситуаціях, коли до їх розв'язання залучаються силові структури. Водночас констатуємо недостатню розробленість у вітчизняній науці проблеми програмно-цільового методу управління як етнонаціональним, так і етнорегіональним розвитком, завдяки якому самоорганізаційні процеси, що інколи мають стихійний та деструктивний характер, набувають чітко окресленої перспективи, прозорості і публічної політики влади. Звертаємо увагу на необхідність модернізації правового, організаційного та матеріально-технічного забезпечення етнонаціональної політики, удосконалення добору і підготовки висококваліфікованих менеджерів у галузі етнополітики.

Принципової ваги набуває запровадження в діяльності органів державного управління усіх рівнів моніторингу етнонаціональних процесів, оцінка ризику етнополітичних та міжетнічних конфліктів у контексті побудови на єдиній методологічній основі державної інформаційно-аналітичної системи, передбаченої Концепцією адміністративної реформи.

Потребує посилення уваги до наукового осмислення і узагальнення наявної практики розробки та реалізації регіональних програм з різних напрямів етнонаціонального розвитку. При цьому, як слушно зазначає Г.Одінцова, доцільно внести уточнення щодо класифікації державних і регіональних програм — більш оптимальне їх групування надасть змогу визначити пріоритетні заходи щодо подолання негативних тенденцій етнонаціонального розвитку. Відбір таких заходів повинен базуватися на їх тісному взаємозв'язку, основу якого складає взаємопідтримуюча цільова

орієнтація, що, безумовно, ставить об'єктивні вимоги до чіткого визначення мети кожного заходу, надання їм конкретних вимірювальних характеристик. У цьому контексті на базі визначених пріоритетів доцільно сформувати свого роду «метапрограму», яка дозволить чітко визначити комплекс форм і методів найефективнішого впливу владних структур на етнонаціональні процеси, підпорядкувати максимальному використанню наявний потенціал і визначити додаткові можливості інституційних перетворень¹⁵.

Доцільна реалізація спеціальних науково-дослідницьких проектів задля виявлення зумовленої етнонаціональним фактором регіональної специфіки проведення адміністративної та адміністративно-територіальної реформи.

Досить важливим є спрямування наукового потенціалу українських етнополітологів та етностатистик на ґрунтовне дослідження феномену міжетнічної інтеграції, який залишається одним з найменш досліджених у вітчизняній науці. Вивчення цієї проблеми сприятиме удосконаленню концептуальних засад, форм і методів реалізації державної етнонаціональної політики, розробці інтеграційної складової цієї політики, адже для сучасної України надзвичайно актуальним завданням є досягнення комунікативно-мовної інтеграції, формування єдиного інформаційного простору та спільного україномовного середовища в умовах функціонування різноманітності етнокультур, незавершеного процесу формування політичної нації.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що за нинішніх реалій програмно-цільовий метод має стати одним із головних засобів етнополітичного менеджменту процесами вирішення складних завдань державотворення. Немає сумніву у тому, що управління процесами державотворення, етнонаціональним розвитком, зокрема, побудоване на застосуванні програмно-цільового підходу до управління цими процесами. Створення дієвої системи інформаційно-аналітичного забезпечення державного регулювання цих процесів підсилює необхідність підготовки та реалізації програмно-цільових документів, державно-управлінських рішень за умови чітко визначених у них реальних цільових настанов на досягнення конкретних кінцевих результатів.

¹ Сенюшкіна Т. О. Державні механізми управління етнічними конфліктами // Дис. док. наук з держ. управління. — Одеса, 2007. — 394 с.

² Голос І. І. Державний механізм етнонаціональної інтеграції суспільства // Автореф. канд. наук з держ. управління. — Донецьк, 2006. — 20 с.

³ Сенюшкіна Т. О. Концепція політичних мереж як інноваційна модель управління багатоетнічними регіонами // Інституційні перетворення як передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону: Матеріали наук.-практ. конф. 24 квіт. 2003 р. — Одеса, 2003. — С. 350–358.

⁴ Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Голов. ред. В. Смолій. — Вип. 1. — К., 2007. — С. 67–78.

⁵ Бек Ульрих. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Сидельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. — М., 2007. — С. 145–146.

⁶ Черчмен У., Акоф Р., Арноф Л. Введение в исследование операций. — М., 1968. — С. 94–104.

⁷ Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: Проблеми теорії, методології і практики. Монографія. — К., 2000. — С. 222.

⁸ Мангейм Джарол Б., Рич Ричард К. Политология. Методы исследования. — М., 1999. — С. 503–506.

⁹ Страхова О.П. О методах организации управления // Менеджмент в России и за рубежом. — 1998. — № 5. — С. 13–16.

¹⁰ Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред. Ю.Римаренка — К.; Донецьк, 1998. — С. 294.

¹¹ Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001. — С. 237–238.

¹² Актуальні проблеми державного управління. Науковий збірник. Вип. 4. — Одеса, 2000. — С. 81.

¹³ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавного досвіду. Монографія / Ю.І.Римаренко, М.М.Вівчарик, О.В.Картунов, І.О.Кресіна, С. Ю.Римаренко, С. О.Телешун, Л.Є.Шкляр. За заг. ред. Ю.І.Римаренка. — К., 2000. — С. 478–479.

¹⁴ Межэтническое согласие и устойчивое развитие Крыма. Серия «круглых столов». Подходы и рекомендации для обустройства и интеграции ранее депортированных в Крыму. — Симферополь, 2001. — С. 9–11.

¹⁵ Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. праць. — Х., 2002. — № 3(14). — С. 12.; Актуальні проблеми державного управління. Науковий збірник. — Х., 1999. — № 1(3). — 150 с.

Дар'я Маковська

ОБ'ЄКТИВНИЙ ЕТНІЧНИЙ СТАТУС ЯК ЧИННИК ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ ВИВЧЕННЯ

Предметом вивчення у цій статті є етнополітичний конфлікт, який часто призводить до насильства на етнічному ґрунті та перешкоджає нормальному функціонуванню державних і соціальних систем.

Вивченню етнополітичної конфліктності і чинників, що її спричиняють, присвячені ґрунтовні роботи відомих вчених — Л. Дробіжевої, Т. Р. Гурра, Д. Горовіца, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Тішкова, М. Савви та інших. У *новітніх дослідженнях* з цієї тематики аналізуються ресурси, передумови, причини етнополітичного конфлікту, класифікуються його суб'єкти та закономірності їхньої поведінки. Активізація конфліктів на етнічному ґрунті, суб'єкти яких діють у сфері етнополітики, безліч невдач в їх профілактиці та ліквідації наслідків визначають необхідність подальшого повного і різнобічного їх дослідження.

Метою цієї публікації є визначення й обґрунтування вибору основних параметрів, які необхідно враховувати, вивчаючи об'єктивний етнічний статус як чинник етнополітичної конфліктності.

Структуротвірні суб'єкти етнополітичної конфліктності

Етнічна група, як і будь-яка соціальна спільність, може виступати як страта в ранжируваних соціальних системах. У такому разі ми говоримо про етнічну стратифікацію як про впорядковану нерівність етногруп у ранжируваному за етнічною ознакою зрізі соціальної стратифікації. На місце індивіда або групи в системі ранжируваних міжетнічних стосунків указує його етнічний статус¹. Нерівноправне статусне становище домінуючих і субординованих груп досить часто вказується як основоположна причина етнічного конфлікту².

Перетворення етнічної спільноти на актора етнополітичного конфлікту, метою якого є зміна нерівноправного статусного становища етнічної спільноти, передбачає обов'язкове оцінювання групою цього статусу в системі етнічної стратифікації, трансформацію інтересів етнічної спільноти в мотиви і цілі політичної участі (політизацію етнічності³) та усвідомлення необхідності участі

в етнополітичному конфлікті для досягнення мети — зміни статусного становища етнічної спільноти. Таке формулювання дає нам змогу виділити основні структурні складові етнічного статусу як основної причини виникнення та розвитку етнополітичного конфлікту: реальне становище етногрупи в системі етнічної стратифікації — статус об'єктивний, а оцінювання етногрупою свого становища в системі етнічної стратифікації, тобто її ставлення до свого становища, — статус суб'єктивний⁴.

Визначення статусу етногрупи за об'єктивним і суб'єктивним показниками — перший виділений нами параметр вивчення етнічної стратифікації як чинника розвитку етнополітичного конфлікту. Надалі наше дослідження буде присвячено вивченню статусу об'єктивного.

Етнічна ідентичність разом з ідентичністю державною — одна з найважливіших форм колективної ідентичності в ХХ столітті. У контексті теми це має особливе значення, враховуючи той факт, що стосунки двох основних, найбільш всеосяжних форм соціальних угруповань (груп об'єднаних за етнічною і цивільною ознакою) набувають у наш час конкурентного характеру⁵. Держава й етнос є опорними складовими системи, в рамках якої може розвиватися етнополітична конфліктність як результат етнічної стратифікації.

Визначення структурних елементів таких систем покликане продемонструвати, проти кого спрямований конфліктний потенціал конфліктної етнічності, хто виступає суб'єктом дій, що оцінюються групою як загроза своєму статусу або як причина субординованого статусу етногрупи. Складові цих систем можуть бути:

1) різнопорядковими, відносини в рамках «державна — етнос» (наприклад, титульна етногрупа та її державні структури — етнічна меншина в грузино-абхазькому конфлікті);

2) однопорядковими, відносини в рамках «етнос — етнос» (наприклад, осетино-інгуський конфлікт)⁶.

Необхідно зазначити, що взаємодії в системі «державна — етнос» можуть варіюватися залежно від того, що в них є державотворчим чинником: етнічна приналежність (ФРН) чи громадянство (Франція). Це зумовлюється тим, що практично всі сучасні держави поліетнічні, в більшості з них присутні (офіційно чи неофіційно) титульна етнічність і контактуючі меншини. У випадках, коли держава утворена на основі національної належності, титульний етнос буде володарем державної влади і відповідних можливостей адміністративно-політичного впливу на етногрупи,

тобто вже гарантовано володіти найвищим статусом порівняно з етнічним меншинами. Якщо ж об'єднувальною основою держави є громадянська ідея, то можливість застосування тих самих методів дії вже не буде етностатусним показником (окрім ситуацій, коли домінуюча за демографічними показниками більшість володітиме просто кількісною перевагою в апараті влади). Але і в таких державах може простежуватися як етнічна субординація, так і етнічна конфліктність. До цієї категорії належать і держави, основу яких становлять емігранти зі Старого Світу, — США, Канада, Австралія. Наприклад, у США — державі іммігрантів — ситуація різко відрізняється від декларованої єдності нації. Так, дані перепису населення США 1990 року показали, що тільки 5% опитаних на запитання «Яке Ваше етнічне походження?» відповіли, що вони просто «американці», тоді як інші віднесли себе до однієї з виявлених переписом 215 етнічних груп. Ця держава, як і раніше, досить жорстко стратифікована і за етнічними, і за расовими ознаками. Крім того, має місце і зворотна дискримінація, пов'язана із законами, які наказують університетам і керівникам установ та бізнесу брати на роботу в першу чергу небілих. Кількість іммігрантів збільшується, і вони не поспішають розлучатися зі своїми культурними цінностями. Наприклад, мексиканські американці — одна з найдавніших етнічних груп у США. У Каліфорнії вони становлять 31% населення штату й активно вимагають статусу національного анклаву⁷. Незважаючи на те, що США — держава досить децентралізована і кожен штат має свій власний кодекс законів, там спостерігається тенденція до ще більшого розщеплювання. Наприклад, 1993 року губернатор штату Гаваї закликав Конгрес США до федерального визнання гавайської нації, яка мала б у власності один з островів, а етнічні гавайці (що становлять 20% населення штату) могли б обирати до парламенту своїх власних представників⁸. Нині у зв'язку з активною протидією державної системи США цьому руху, його діяльність значно зменшилася, а колишній лідер організації Мілані Траск тепер очолює організовану в Гаазі «Організацію непрезентованих народів і націй».

Слід зазначити, що жодна із систем організації поліетнічних суспільств не є засобом абсолютної профілактики розвитку етнополітичної конфліктності. У тому числі і жодна з існуючих форм державного устрою не є стримувальним чинником для етноконфліктних процесів. Етнічна конфліктність спостерігається і в унітар-

них державах (корейці в Японії), і в асиметричних федераціях (племінне населення штатів Тріпура й Ассам в Індії), і в симетричних федераціях (баски в Іспанії), і в унітарних державах, що мають у своєму складі автономії (дантчани і фарерці) і території з обмеженими автономними правами (корсиканці у Франції). Державний устрій у контексті теми має значення, по-перше, як показник статусу етногрупи залежно від форми організації поліетнічного суспільства; по-друге, як показник легітимних можливостей етногрупи змінити свій статус. Так, наприклад, Конституція Іспанії 1978 року передбачає право національностей на автономію, що і дозволяє деяким регіонам (Андалусії, Галіції, Каталонії, Країні Басків) мати практично всі ознаки суверенних держав: територію, парламент, уряд, законодавчі і виконавчі права та повноваження. Але при цьому в Конституції Іспанії зазначається і неподільність Іспанії як держави⁹. Іспанія — регіоналістична держава і її автономні утворення не мають більше можливостей для реалізації власних програм, ніж адміністративно-територіальна одиниця (хай і автономна) у складі Іспанії як унітарної держави¹⁰. Отже, і висунуті в 2003 році трьома провідними каталонськими і однією баскською партіями радикальні проекти національного самовизначення, в яких пропонується Каталонії і Країні Басків увійти на правах окремих членів до Євросоюзу і залишитися з Іспанією в асоційованих відносинах¹¹, не мають реалізації в рамках чинної Конституції Іспанії.

Причини етнічної стратифікації

Виявлення причин етнічної стратифікації в контексті теми має значення насамперед тому, що часто виникнення етнічної конфліктності не можна абсолютно точно співвіднести з домінуючим або субординованим статусом групи за однією з осей стратифікації. Етностатусна конфліктність може виникнути, якщо етногрупа піддається прямій і цілеспрямованій дискримінації з боку домінуючого етносу, що і провокує політизування та конфліктність дискримінованої етногрупи.

Так, наприклад, розглянемо становище корейської етнічної меншини в Японії. Традиційно вважається, що Японія абсолютно мононаціональна країна, проте насправді тут постійно проживають понад 687 тис. корейців (1985 р.), які становлять понад 85% всіх зареєстрованих імміграційною владою і 0,8% загальної кількості населення країни. 642 729 корейців належать до постійних

резидентів Японії, з яких 90% народилися в країні¹². 1939 року в Японії вийшов закон про загальну трудову повинність, на основі якого протягом шести років до Японії, на Сахалін і тихоокеанські острови було працемобілізовано близько 725 тис. працездатних корейців. У квітні 1952 року ці люди втратили статус підданих Японської імперії і були оголошені «іноземцями». Надалі корейська меншина в Японії піддавалася дискримінації в усіх сферах життя суспільства, наприклад, у можливості одержувати статус постійного резидента або громадянство, а також і у сфері соціальної (корейці одержували за рівну працю меншу, ніж японці, заробітну платню, справно виплачуючи податки в державну скарбницю, були позбавлені соціального забезпечення, страхування, медичного обслуговування, кредитування).

Багато в чому завдяки діяльності «Генеральної ліги корейських громадян» і «Асоціації корейських громадян Японії» умови існування корейців були значною мірою пом'якшені. Наприклад, уже з 1990 року почали вестися суперечки про надання постійним резидентам права участі у виборах місцевих органів влади, частина місцевих урядів підтримала внесення змін до Закону про вибори¹³. Один з корейців — Арай Шокеї удостоївся бути обраним в нижню палату японського парламенту.

Таке ставлення до етнічної меншини з боку домінанти було викликане декількома причинами, передовсім величезною культурною своєрідністю країни. Але, на нашу думку, тут простежується ситуація, коли титульний етнос розглядав усіх неяпонців як пряму загрозу своєму економічному добробуту. Це можна пояснити крайньою обмеженістю природних ресурсів країни, характерною для даної території високою густотою населення (в 100 разів більшою, ніж у США), що в поєднанні з величезним напливом емігрантів (у тому числі і нелегальних, чисельність яких налічувала у 2000 р. 252 тисячі осіб¹⁴) створювало дуже високу конкуренцію на ринку праці і ставило питання про можливості держави, пов'язані в першу чергу з природними причинами, забезпечити нормальний рівень добробуту для населення, кількість якого зростає.

Крім того, етнічна нерівність може і не мати у своїй основі саме дискримінацію за етнічною ознакою. У цьому разі йдеться про вторинну етнічну стратифікацію, коли, наприклад, «етнополе А опиняється в соціальній піраміді нижче за етнополе Б (за престижем, рівнем освіти, рівнем життя й умовами праці та життя) не через надання привілеїв А і дискримінації Б, а просто тому,

що через конкретні умови міграції одне етнополе збігається з місцями, а друге — із селом»¹⁵. Вторинна етнічна стратифікація, що призводить у результаті до етнополітичної конфліктності, може бути пов'язана, наприклад, з традиційним етнокультурним розподілом праці. Така ситуація є причиною політичного протистояння греків і турків на Кіпрі. Кіпрське суспільство традиційно було поділене за етнічно професійною ознакою на дві групи, які мирно співіснували між собою. Перша група — турецька община (одна п'ята населення), представники якої, в основному тримали в своїх руках діяльність, яку схвалював іслам: військову, адміністративну, політичну, духовну, завдяки чому і забезпечували собі політичне панування на острові. Друга група — грецька община, члени якої були здебільшого торговцями, ремісниками і фінансистами. Економічна і демографічна перевага греків не була загрозою для турків унаслідок їх політичного домінування. Але після підписання в 1878 році між Англією і Туреччиною Кіпрської конвенції острів став англійським колоніальним володінням. Влада на острові перейшла до англійців, і така різка зміна у сфері розподілу влади призвела до того, що турки на острові опинилися в становищі економічно слабкої меншини. Наслідком цього стала зростаюча напруженість між общинами, аж до озброєних зіткнень. Як результат — острів було поділено між двома ворогуючими етнічними групами¹⁶.

Реальний статус етнічної групи

Як останній параметр для вивчення ролі об'єктивного етнічного статусу в розвитку етнополітичної мобілізації ми назвемо обов'язкове визначення об'єктивного статусу етнічної спільноти за основними осями етнічної стратифікації: політичною, економічною, професійною.

Конфліктність етногрупи може бути викликана тим, що вона посідає різне становище за різними осями стратифікації, оскільки «коли люди займають несумісні статусні становища, два взаємосуперечні статуси можуть породити реакції, відмінні від дій кожного з них, узятого самого по собі, а іноді навіть і викликати до життя більш екстремістські реакції»¹⁷. Як обґрунтування наведемо приклад етнополітичної конфліктності в Латвії.

До моменту розпаду СРСР в Латвії «питома вага російськомовних жителів перевищувала 40%, тоді як латиші становили трохи більше половини всіх жителів республіки»¹⁸. У доперевбудовний

період на промислових підприємствах Латвії непроститивною сферою діяльності на той час в основному були зайняті представники російськомовного населення республіки. Але з початком перебудови на основі державних промислових підприємств почали активно формуватися комерційні структури (кооперативи, а згодом й інші форми підприємств), куди активно перекачувався державний капітал. Членами цих кооперативів, природно, ставали працівники цих підприємств та їхні родичі. Таким чином приватний бізнес у Латвії став переважно російським, і російськомовне суспільство перемістилося у престижні страти суспільства. Зміни в економічному статусі росіян сприяли їх відносно толерантному ставленню до процесів національного відродження Латвії. Проте такий стан речей не міг задовольнити латишів, тепер уже титульний етнос. У даному випадку, на нашу думку, чітко виявляється ситуація, коли титульна група займає різні суперечливі статусні становища в суспільстві: високе за політичною і низьке за економічною осями стратифікації. Наступним кроком латвійської сторони було присвоєння в рамках закону про мову (1989, 1992 рр.) латиській мові статусу єдиної державної мови. З 1997 року, зауважимо, вже після пом'якшення умов отримання громадянства, претендентів на громадянство пропонувалося продемонструвати певний рівень знань з латиської мови. «За допомогою законів про мову і громадянство латвійська влада отримала інструменти для майнового утиску російськомовного населення і втручання в підприємницьку діяльність»¹⁹.

На нашу думку, в даному випадку саме суперечності у статусі титульної групи спровокували її мобілізацію, що дало змогу етногрупі відновити статусну рівновагу шляхом використання державних механізмів дії на домінуючу в економічних відносинах групу (росіян). Як «побічний результат», титульна група одержала у своїй державі конфліктну етногрупу, що вимагає від держави реалізації своїх прав у сфері освіти і в доступі до набуття громадянства.

Закон зростаючих потреб і етнополітична мобілізація на прикладі Бельгії

Основний конфліктний потенціал у Бельгії було закладено ще під час ухвалення першої Конституції (1831 р.), яка визначила Бельгію як унітарну державу з єдиною державною мовою — французькою, що у принципі відповідало інтересам обох сторін:

фламандської і валлонської. Але вже наприкінці XIX — на початку XX ст. у розвитку цих територій намітився істотний дисбаланс. Фландрія значно відставала у промисловому розвитку, більшість населення працювала в сільському господарстві. У Валлонії, навпаки, активно розвивалася промисловість, збільшувалася кількість працівників промисловості і профспілок, що забезпечувала основну частку національного продукту Бельгії. Низький економічний статус фламандців, панування французької мови як державної у сфері управління спровокували їх до розвитку політичної активності з вимогами лінгвістичної і культурної самостійності. Як наслідок 1863 року адміністрація, судочинство, частково освітня система Фландрії були перекладені фламандською мовою. Фламандську зобов'язали знати навіть офіцерський склад армії, який традиційно формувався з франкомовного населення. Але Бельгія і надалі залишалася унітарною з єдиною державною мовою — французькою.

«Введення загального виборчого права в 1919 році дало змогу Фландрії вигідно використовувати перевагу чисельної більшості, і саме в цей час необхідність лінгвістичного самоутвердження набула політичного забарвлення»²⁰. Це зумовило переваги Фландрії в наступному витку фламандсько-валлонської конфліктності, який припав на 50–60-ті роки XX століття. За Фландрією в цей період була значна перевага в демографічній ситуації та економічному розвитку (пов'язана з економічним занепадом Валлонії внаслідок кризи в гірничодобувній промисловості)²¹. Це спричинило значний сплеск валлонського національного руху, що концентрується навколо вимог економічної автономії. Валлони шукали причину свого економічного занепаду в панівній тепер уже позиції фламандців у державних структурах, яку вони завоювали завдяки своїй демографічній перевазі. Результатом стало надання нідерландській мові статусу офіційної в 1963 році, а згодом і внесення змін до Конституції (1970 рік). Країна була поділена на три етнолінгвістичні общини (франкомовну, голландськомовну і германомовну), державних мов також стало три. Статус регіонів (з правами культурних автономій) було визнано за Валлонією, Фландрією і Брюсселем.

Надалі, окрім економічного, і політичне лідерство в країні перейшло до Фландрії, що стало каменем спотикання для Валлонії і Брюсселя. Ці суперечності і сильні націонал-сепаратистські тенденції мають місце і дотепер, навіть після ухвалення Конституції 1994 р., за якою Бельгія «з класичної децентралізованої

унітарної держави перетворилася на регіоналізовану державу»²². На сьогодні фламандці активно добиваються членства Фландрії в Євросоюзі, Фламандський блок активно пропагує антибельгійські погляди, зокрема, пропонується реконструювати існуюче нині об'єднання Бенілюкс у Фланвалнілюкс (Фландрія, Валлонія, Нідерланди, Люксембург)²³. Відповідно до «Каталога фламандських домагань», представленого в 1999 році фламандськими партіями, Бельгія повинна знайти форму конфедерації. Ці ідеї мало популярні у Валлонії, оскільки модернізація гірничодобувної і металургійної промисловості в цьому регіоні відбулася досить недавно, і ці території в економічних відносинах украй залежні від федеральної солідарності²⁴. Хоча крайні валлонські партії періодично і декларують ідеї про приєднання до Франції.

У цій ситуації, на нашу думку, простежується чітка залежність етнополітичної активності від економічного і політичного статусу етнічних регіонів. Етноконфліктність однієї зі сторін посилювалася щоразу, коли друга сторона починала випереджати її в статусних показниках за економічною і політичною осями стратифікації. Пояснення цього можна знайти в початковій конфліктності соціально-економічної нерівності в суспільствах, що не є культурно гомогенними²⁵. У розглянутому випадку етнічна конфліктність з боку домінуючої етногрупи пов'язана зі змінами в соціальному становищі субординованої групи. Домінуюча група прагне зберегти своє становище в системі стратифікації, а група, що просувається вгору за осями стратифікації, діє відповідно до закону збільшуваних запитів, пред'являючи дедалі більші вимоги і демонструючи все більшу конфліктність²⁶.

Закон збільшуваних потреб найчіткіше простежується в ситуаціях, пов'язаних з етнічним сепаратизмом. Корсика у Франції, Еускаді в Іспанії, Фаррери в Данії, Квебек у Канаді — у всіх наведених системах діє одна закономірність: чим більше етнічна територія одержує, тим більше вона вимагає.

Висновки:

1. Оскільки основною причиною етнополітичного конфлікту є незадоволеність етногрупи ресурсами, що перебувають у її розпорядженні, і можливостями їх використання, аналіз етнічної стратифікації як чинника виникнення та розвитку етнополітичного конфлікту вимагає обов'язкового поділу етностатусних показників на суб'єктивні (оцінка ресурсів) та об'єктивні (реальні ресурси).

2. Як основні параметри, що потрібно враховувати під час аналізу об'єктивного статусу етногрупи в контексті теми, ми виокремили такі. По-перше, виділення суб'єктів етнополітичного конфлікту, оскільки це дає змогу визначити спрямованість мобілізаційного процесу і легітимність вимог етногрупи залежно від їх статусу. По-друге, визначення причин статусу етногрупи і причин конфлікту. Це обґрунтовується тим, що: далеко не завжди ініціатива у конфлікті належить субординованій етногрупі; становлення стратифікованого за етнічною ознакою суспільства досить часто є наслідком не прямої дискримінації, а соціокультурних особливостей взаємодіючих етногруп. По-третє, визначення реального статусу етногрупи, оскільки саме невідповідність становища етногрупи за професійною, економічною і політичною осями стратифікації може бути причиною етнополітичного конфлікту.

3. Етномобілізація як наслідок структурних змін у суспільстві зобов'язує виділити як останній параметр виявлення динаміки етнополітичної активності етногрупи порівняно зі змінами у статусному становищі самої конфліктної етногрупи й об'єкта її діяльності.

4. Не можна прогнозувати розвиток етноконфліктних процесів тільки за наявністю ранжируваного за етнічною ознакою соціального простору. Існує безліч поліетнічних стратифікованих суспільств, де етнічні групи, як домінуючі, так і субординовані, ніяк не заявляють про себе як сила, що бере участь у боротьбі за завоювання, утримання і використання політичної влади. Отже, є необхідність докладнішого вивчення суб'єктивного статусу етногрупи, який дає змогу групі оцінити свій статус як субординований або піддається небезпеці. Крім того етногрупа повинна не просто оцінити своє становище як субординоване, а й усвідомити необхідність боротьби за його зміну. Тому виникає питання, якою має бути взаємодія суб'єктивної і об'єктивної складових етностатусу, щоб спричинитися до виникнення і розвитку етнополітичного конфлікту.

¹ Савва М.В. Этнический статус: конфликтологический анализ социального феномена. — Краснодар: Изд-во КубГУ, 1997. — С. 24.

² Маруховська О. Про природу етнополітичних конфліктів: чому бунтують етнічні групи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Збірник — К., 2005. — Вип. 25. — С. 50.

³ Політологічний словник / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 581.

⁴ Савва М.В. Указ. соч.

⁵ Тишков В.А. Политическая антропология. — Lewiston: Edwin Mellen press, 2000. — С. 14.

⁶ Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология // СОЦИС. — 1996. — № 12. — С. 49.

⁷ Червоная С. А. Возможно ли единство во множестве? // США — ЭПИ. — 1997. — № 10. — С. 4.

⁸ Беликович А.В. Арктика: земля и люди. Анализ национальной земельной политики северных федераций. — Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1995. — С. 68.

⁹ Сениюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 156–157.

¹⁰ Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учеб. — М.: ТК Вельби, Изд-во Проспект, 2006. — С. 225.

¹¹ Черкасова Е. Поворот во внешней политике Испании: амбиции и границы невозможного // МЭ и МО. — 2005. — № 8. — С. 65.

¹² Ким Г.Н. Корейцы за рубежом: прошлое, настоящее и будущее. — Алматы: Гылым, 1995 // <http://world.lib.ru>.

¹³ Анисимцев Н.В. Иммиграционная политика Японии: сохранение национальной идентичности в условиях глобализации // ВМУ, социология и политология. — 2005. — № 4. — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 116.

¹⁵ Ильин В.И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского общества 1917–1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. — Сыктывкар: Сыктывкарский университет социологии. Институт социологии РАН, 1996 // <http://www.socnet.narod.ru>.

¹⁶ Савва М.В. Указ соч. — С. 57.

¹⁷ Липсет С. М. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М.: Изд-во Прогресс., 1972. — С. 217.

¹⁸ Лейшкалне Г.К. Русскоязычное население Латвии: проблемы интеграции в общество // СОЦИС. — 2005. — № 9 — С. 86.

¹⁹ Игрунов В. Экономическая реформа как вызов // <http://old.russ.ru/antolog/predely/4/igrun.htm>.

²⁰ Лаггас Н. Бельгийский опыт: пример федерализма путем разъединения // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа) / Под. ред. Хакимова Р. — Казань, 2004. — С. 584.

²¹ Ормонбеков Ж. Бельгийская модель федерализма: особенности и перспективы // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа) / Под. ред. Рафаэля Хакимова. — Казань, 2004. — С. 263.

²² Там само. — С. 623.

²³ Там само. — С. 608.

²⁴ Энгельс Ф. Бельгийцы сменили радужную коалицию на красно-синих // Федерации. — 2003. — № 3. — С. 9.

²⁵ Указ. соч. — С. 57.

²⁶ Этносоциология: Учебное пособие для вузов / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижина, А.А. Сусоколов. — М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 198.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на території України проживає понад 130 представників різних національностей, або 22% населення країни¹. У політиці стало звичним явищем, що багатонаціональний склад тієї чи іншої країни так чи інакше відбивається на позиціях різних політичних сил і, в свою чергу, активно використовується ними як на внутрішньо-державному, так і міждержавному рівнях. Більшість політиків добре усвідомлює можливість впливу національних меншин та їх структурованих організацій на суспільно-політичну ситуацію в державі. Адже це значний політичний потенціал, численний електорат, компактна сукупність людей, у яких є спільні проблеми та інтереси. Від того, наскільки сприятливими будуть умови для представників різних національностей зберігати та розвивати свою етнічну самобутність, мову, культуру, традиції, буде налагоджено ефективну співпрацю між ними та органами державної влади, залежить стабільність міжнаціональних відносин та політичного життя в країні.

В Україні права громадян — представників різних національностей, а також гарантії цих прав, у тому числі і в культурно-освітній сфері, зафіксовані в Конституції України (1996 р.), законах України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про громадянство» (1991 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про радіо і телебачення» (1993 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про місцеве самоврядування» (1997 р.), Концепції розвитку культур національних меншин України (1995 р.); міжнародно-правових актах — «Загальній декларації прав людини» (1948 р.), «Рамковій конвенції про захист національних меншин» (ратифіковано Верховною Радою України 9 грудня 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та деяких інших. Також національним законодавством беруться до уваги такі документи як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.) та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Крім цього, чинне законодавство

Україні передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних договорів та угод. Такі договори або угоди наша країна уклала з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Словаччиною, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принциповим засадам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері².

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що одним із найвагоміших здобутків Української держави в роки незалежності є стабільність міжнаціональних відносин, відсутність гострих широкомасштабних конфліктів та протистоянь, хоча випадки спалахів міжетнічного невдоволення все ще трапляються.

Подальше формування мирного поліетнічного суспільства потребує враховувати поєднання процесу етнічної самоідентифікації і формування сучасної нації у розумінні її як громадянського співтовариства. Значне місце у цьому процесі посідають громадські організації, і, насамперед, національно-культурні товариства. Адже, виконуючи роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, вони спрямовують свою діяльність «на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення»³. Національно-культурні товариства також є одним з основних інститутів, через які представники національних меншин залучаються до громадського та культурного життя країни, є єдино можливим варіантом їхнього вираження як спільноти у соціально-правовому полі. При цьому за своєю формою вони можуть бути досить різноманітними: існувати у вигляді асоціацій, спілок, земляцтв, конгресів, центрів та рад. Спрямованість діяльності таких організацій може бути досить різною, хоча переважаючою є культурницька. У зв'язку з цим вони тісно пов'язані з різними національними культурними та освітніми установами (художніми колективами, національними навчальними закладами, органами преси тощо).

Процес організаційного оформлення національно-культурних товариств розпочався в Україні наприкінці 80-х років ХХ століття в умовах перебудови і гласності. Спочатку вони функціонували на базі українських товариств дружби і культурних зв'язків із

закордонням, використовуючи їхні приміщення і кошти. Але на протипагу таким офіційним товариствам, що перебували під контролем компартійних структур, почали засновуватися альтернативні об'єднання, на чолі яких постали представники творчої інтелігенції, учасники правозахисного руху, окремі дисиденти і навіть господарники. Ареную їхньої діяльності стали, насамперед, міста Київ, Львів, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Ужгород, Сімферополь.

Головною метою створюваних національно-культурних товариств стало згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів, національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій та пам'яті. Організаційне оформлення товариств супроводжувалося розробленням основоположних документів: статутів, положень, програмових засад, формуванням керівних органів, реєстрацією в Міністерстві юстиції України⁴.

У 1991 р. в Україні було створено 87 національно-культурних товариств, з них 22 єврейські, 8 — російських, 8 — польських, 6 — болгарських, 5 — вірменських, 4 — грузинських, по два кримськотатарських, караїмських, молдовських і румунських. На кінець 1991 р. в країні діяло вже близько 150 таких об'єднань⁵.

З 1993 по 1995 рр. темпи самоорганізації етносів в національно-культурні товариства зростають. У 1995 р. їхня кількість становила 237, з них 16 мали всеукраїнський статус. На початок липня 2007 р. в Україні нараховувалося 1272 громадські організації, серед яких 37 із всеукраїнським статусом⁶.

Реально визначилися як національні меншини, тобто утворили свої громадські організації, які активно представляють і відстоюють перед органами державної влади і органами місцевого самоврядування права та інтереси своєї національності, 38 етносів. Саме вони і є активними та реальними учасниками етнокультурного процесу⁷.

Частина етнічних спільнот сьогодні поки що не скористалася своїм правом і не створила громадські об'єднання, можливо, через нечисленність або через відсутність об'єктивної потреби у такій самоорганізації.

Високий рівень самоорганізації національних меншин та співпраці з обласними державними адміністраціями спостерігається у Закарпатській, Донецькій, Запорізькій, Львівській, Одеській, Миколаївській, Харківській областях та м. Києві. Саме в цих

регіонах національно-культурні товариства мають підтримку місцевої влади, окремі приміщення для здійснення статутної діяльності, отримують кошти з місцевих бюджетів.

Натомість у інших областях (Волинській, Івано-Франківській, Київській, Рівненській, Чернігівській) не приділяється належної уваги створенню умов для забезпечення їх повноцінного функціонування. Так, наприклад, у Чернігівській області зареєстровано 30 національно-культурних товариств і жодне з них не має свого приміщення та не отримувало протягом 2006 р. коштів з місцевого бюджету⁸.

За час, що минув, намітилася позитивна тенденція до зростання громадсько-суспільної активності національних меншин, накопичено позитивний досвід у відродженні етнічної самобутності, посилився вплив їхніх громадських організацій на політичні процеси в країні, удосконалюється співпраця цих об'єднань з органами виконавчої влади різних рівнів.

Ще в 1989 р. для налагодження діалогу між владою і громадськими організаціями національних меншин було створено Раду національно-культурних товариств України, яка у лютому 1993 р. набула статусу представницького органу національних товариств. Водночас вона стала дорадчим органом при Міністерстві в справах національностей та міграції, беручи активну участь у підготовці документів, інформаційних та інструктивних матеріалів, вносячи конкретні пропозиції від тих чи інших національних товариств.

З другої половини 1990-х рр. актуалізувалася і почала активно реалізовуватися ідея створення регіональних органів, які б координували діяльність національних товариств, сприяли обміну досвідом та взаємодії. Так, у західних областях діє Конфедерація національних товариств Західної України, що репрезентує 49 організацій росіян, румунів, угорців, поляків, євреїв, німців, циган та інших етнічних груп; у Харківській області — Асоціація національно-культурних товариств Харківської області, до складу якої ввійшло 22 регіональні організації⁹. Міжнаціональні об'єднання національних меншин існують у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Криму. Головна мета таких об'єднань — розробка і сприяння затвердженню законів, що гарантують права національних общин, а також забезпечення їхнього представництва в органах влади й управління.

При обласних державних адміністраціях діють структурні підрозділи — відділи у справах національностей, на які покладено

завдання із координації співпраці з національними меншинами, а також відповідні місцеві ради представників національних меншин як дорадчі органи місцевого самоврядування та державного управління.

Відповідно до Ст. 16 Закону України «Про національні меншини в Україні» державою надається фінансова підтримка на забезпечення діяльності національно-культурних організацій національних меншин, що спрямована на збереження і розвиток їхньої етнічної самобутності¹⁰. Кошти для виконання цієї норми закладаються у Державний бюджет України, який схвалюється щорічно. Частина об'єднань отримує фінансову допомогу від країн, які є історичними батьківщинами представників тієї чи іншої національності, а також міжнародних фондів, акредитованих в Україні. Однак у своїй більшості національно-культурні товариства можуть розраховувати лише на себе і на ті кошти, які їм виділяє держава.

Головними розпорядниками коштів Державного бюджету є: спеціалізований орган центральної виконавчої влади — Державний комітет України у справах національностей та релігій (у різні роки він мав різні назви і статус та розпоряджався понад 90-відсотковою часткою загальних бюджетних коштів на етнонаціональні потреби), Міністерство культури і мистецтв, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Міністерство освіти і науки, Національна академія наук України та деякі інші інституції.

Фінансова підтримка діяльності громадських об'єднань національних меншин здійснюється Державним комітетом у справах національностей та релігій за двома бюджетними програмами: 532 1030 «Заходи з відтворення культури національних меншин та фінансова підтримка газет мовами національних меншин» і 532 1080 «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».

Кошти, які виділяються з державного бюджету за першою бюджетною програмою, виділяються національно-культурним товариствам (за винятком благодійних фондів та творчих спілок) на проведення таких заходів: міжнародних, всеукраїнських та регіонально-мистецьких фестивалів, конкурсів, днів національних культур, оглядів та виставок творів майстрів образотворчого мистецтва, творчих вечорів, презентації музейних експозицій, а також конференцій, форумів, конгресів, «круглих столів», семінарів; видання буклетів, збірок, матеріалів інформаційно-аналітичного характеру з питань національно-культурного розвитку.

Відповідно до другої програми, пов'язаної з реалізацію положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, фінансова підтримка може надаватися на: видання посібників, словників, довідників з рідних мов, програм, планів, науково-методичних видань для недільних шкіл, проведення конкурсів та олімпіад на краще знання мов національних меншин, проведення навчальних семінарів для керівників недільних шкіл, де вивчаються рідні мови, а також на семінари, конференції, «круглі столи», симпозіуми, присвячені питанням функціонування та розвитку 13 мов національних меншин, на які поширюються зобов'язання Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (15 травня 2003 р., № 802-IV)¹¹.

Однак кошти Державного бюджету України, передбачені для розвитку власне етнонаціональної сфери, тільки малою мірою забезпечують їхні потреби. І не лише тому, що фінансові ресурси, які виділяються на ці цілі, є вкрай незначними. Зокрема, станом на 2007 р. обсяг коштів, виділених Держкомнацрелігій для фінансової підтримки діяльності національно-культурних товариств, становив всього 2 млн 675 тис. грн¹². Дуже важлива причина — існування непрозорих механізмів виділення фінансових ресурсів, відсутність чітких критеріїв ефективності їх використання та незгодженість програм, виконуваних різними розпорядниками.

Товариства заздалегідь подають плани в Держкомнацрелігій та інші відповідні структури. Але як просуваються виділені кошти їх інформують далеко не завжди. Вплинути на це вони не в змозі. Рішення про використання фінансових ресурсів приймається без урахування думки громадськості. Отримає організація бюджетні кошти чи ні в основному залежить від рівня налагоджених комунікаційних зв'язків між представниками влади і лідерами тієї чи іншої національної громади. Саме тому з боку національно-культурних товариств частими є скарги на непрозорість фінансування та суб'єктивізм державних чиновників, які сприяють одним проектам і не дають кошти на інші. Часто такі скарги є справедливими, в інших випадках — безпідставними або такими, щодо обґрунтованості яких складно визначитись.

Проблеми є й у питанні надання фінансової допомоги національно-культурним товариствам в регіонах, оскільки в Бюджетному кодексі України не передбачено відповідного рядка про виділення їм коштів з місцевих бюджетів. Відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» (від 16.06.1992 р. — Ст. 8) Верховна

Рада затверджує вичерпний перелік всеукраїнських громадських організацій, яким держава надає матеріальну допомогу¹³. Тож представники регіональної влади нерідко мають рацію, коли відмовляють національно-культурним товариствам у запитаних коштах. Особливо тоді, коли в одному регіоні існують кілька товариств тієї ж самої етнічної групи і кожне з них позиціонує себе як єдиного або, щонайменше, найповажнішого виразника потреб та інтересів всієї громади, чи принаймні її регіональної більшості, незалежно від того, чи підтримується це товариство представниками національної громади, чи ні.

Національно-культурні товариства сьогодні функціонують у тому ж правовому полі, що й інші громадські організації. З юридичної точки зору, немає нічого, що відрізняло б їх від інших неурядових громадських структур. Будь-який громадянин може зареєструвати громадську організацію. На відміну від порядку реєстрації політичної партії, для легалізації громадської організації закон не встановлює мінімальну кількість осіб, які підтримують цей акт. Записавши в статуті метою організації сприяння збереженню культурних надбань тієї чи іншої етнонаціональної групи, засновники отримують право претендувати на отримання частини бюджетних коштів, звісно, в разі, якщо такі кошти виділяються. Отже, між національно-культурними товариствами часто виникають конфлікти, шляхи розв'язання яких через недосконалість сучасного законодавства виявляються далекими від конструктиву й реальних етнонаціональних інтересів територіальних громад.

Останнім часом з боку активу національно-культурних товариств надходять пропозиції щодо доцільності законодавчого визначення особливого статусу національно-культурних товариств, порівняно з іншими добровільними об'єднаннями громадян. Обґрунтовується це тим, що, маючи той самий статус і ті самі права, що й усі громадські організації, національно-культурні товариства, зважаючи на специфіку їхніх програмних цілей, мають набагато менше можливостей для їх досягнення.

Однак навряд чи можна очікувати змін у правовому статусі неурядових національно-культурних товариств, якщо самі вони не зміняться в частині порядку утворення, внутрішньої організації та практичної роботи. Спеціального, пільгового статусу можна домогтися лише в разі, якщо етнонаціональні групи та їхні лідери спроможуться утворити організацію, яка насправді буде єдиним

і повноважним представником кожної з цих груп. Навряд чи цього варто очікувати нині або в близькій перспективі.

Зняття таких колізій сприяло б впровадження таких правових інструментів, які б дозволили змінити принцип фінансування національно-культурних товариств і відійти від ієрархічної системи бюджетних призначень, на користь впровадження конкурсних механізмів фінансування. Бажаною є також передача найбільш значущих проєктів, на які виділяються кошти Державного бюджету, на розгляд та затвердження Ради національно-культурних товариств України. Це дозволить зробити механізм їх перерозподілу більш прозорим.

Разом з цим, фінансування національно-культурних товариств навіть на конкурсних засадах не може покладатися виключно на державний бюджет. Такі товариства є формою самовираження етнічних груп та їхніх представників. Однак можливості фінансування потреб національно-культурних товариств коштом членів громад вкрай малі. Крім того, навіть підприємці, які мають можливість і бажання фінансувати певні національно-культурні проєкти на засадах благодійництва, не мають для цього економічної мотивації.

Низьку зацікавленість господарюючих суб'єктів у благодійництві або спонсорстві щодо національно-культурної та інших сфер можна пояснити відсутністю у вітчизняному податковому законодавстві відповідних пільг. Так, на підставі Ст. 20 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації», фізичні та юридичні особи, які віддають частину своїх прибутків, заощаджень або майна на благодійну діяльність, користуються податковими та іншими пільгами відповідно до законодавства України¹⁴. Однак податковим законодавством такі пільги не передбачаються (Див.: Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств»)¹⁵. Це створює ситуацію, коли перерахування якимось господарюючим суб'єктом коштів на добровільні цілі відразу викликає підвищене зацікавлення з боку податківців щодо фінансових аспектів діяльності як цього суб'єкта, так і отримувача допомоги.

Успішному розв'язанню існуючих проблем також не сприяють неодноразові реорганізації центрального органу державної виконавчої влади, який мав би забезпечити реалізацію державної етнополітики. Ст. 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) чітко зафіксувала необхідність створення Міністерства у справах національностей¹⁶. Проте з 1994 по 1999 рр.

було видано п'ять Указів Президента, які прямо чи опосередковано здійснювали реорганізацію цього органу, а в кінцевому варіанті ліквідували з передачею його функцій Міністерством юстиції, внутрішніх справ, культури і мистецтв. Нині центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міжнародних відносин та забезпечення прав національних меншин, є Державний комітет України у справах національностей та релігій, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України (відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. № 201)¹⁷. Постійні структурні і функціональні зміни центрального органу, в тому числі керівництва, не сприяють підвищенню ефективності його роботи.

Гострою залишається і проблема надання приміщень, які перебувають у державній та комунальній власності для проведення громадськими організаціями національних меншин своїх культурно-просвітницьких заходів. Досить красномовними в цьому плані можна вважати конкретні приклади — ігнорування виконання доручення Президента (листопад 1995 р.) про надання приміщення для створення Культурного центру національних меншин в м. Києві або ж рішення Львівської обласної ради народних депутатів від 12.07.1990 р. про передачу приміщення Вірменського собору у м. Львові вірменській релігійній громаді.

На даний час із 1272 національно-культурних товариств, які функціонують в Україні, забезпечені приміщеннями на правах приватної власності, оренди, суборенди, пільгових умовах оренди всього 349 громадських об'єднань¹⁸. Така позиція місцевих державних адміністрацій призводить до політизації діяльності національно-культурних товариств, знижує авторитет держави та її органів, які провели впродовж останніх років чималу роботу щодо збереження, забезпечення і розвитку національно-культурної самобутності етносів.

Актуальним залишається питання і щодо заснування на вітчизняному телебаченні та радіо спеціальних програм з роз'яснення законодавства у сфері захисту прав національних меншин, формування в українському суспільстві толерантності та міжнародної злагоди.

З урахуванням викладеного та з метою дієвого сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин України, запобігання національним суперечностям

і конфліктам необхідно: перевести відносини між структурами влади та громадськими об'єднаннями національних меншин у площину реалізації конкретних проектів та програм. Для запобігання корупції бажаним є формування механізму проведення відкритих та прозорих конкурсів/тендерів щодо їхньої реалізації. Нагальним видається також внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині виділення місцевим органам виконавчої влади окремим рядком видатків на збереження і розвиток етнокультурної самотності.

Підвищення ефективності співпраці держави з національно-культурними товариствами значною мірою сприятиме майбутньому безконфліктному інтеграційному поступу різних етносів в український контекст, становленню України як правової та демократичної держави.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 7.

² Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Національні меншини України: етнокультурний вимір. — К.: Етнос, 2007. — С. 4.

³ Антонюк О. Культурно-національні товариства // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України. Відп. ред. Ю. Римаренко. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 527.

⁴ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. — С. 307.

⁵ Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Вказана праця. — С. 37.

⁶ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Інформація про реалізацію положень Закону України «Про національні меншини в Україні» // <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article>

⁷ Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Вказана праця. — С. 41.

⁸ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Інформація про реалізацію положень Закону України «Про національні меншини в Україні» // <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article>

⁹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — С. 310.

¹⁰ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.

¹¹ Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Вказана праця. — С. 39–40.

¹² Державний комітет України у справах національностей та релігій. Інформація про реалізацію положень Закону України «Про національні меншини в Україні» // <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article>

¹³ Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України, 1992. — № 34. — ст. 504.

¹⁴ Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» // Відомості Верховної Ради України, 1997, № 46. ст. 292.

¹⁵ Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» // Відомості Верховної Ради України. — 1995, № 4. ст. 28.

¹⁶ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. ст. 529.

¹⁷ Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Вказана праця. — К.: Етнос, 2007. — С. 17.

¹⁸ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Інформація про реалізацію положень Закону України «Про національні меншини в Україні» // <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article>

Юлія Лихач

ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА БЛОКІВ ПІД ЧАС ДОСТРОКОВИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2007 РОКУ

У статті проаналізовано програми політичних партій та блоків, які брали участь в парламентських виборах 2007 року, щодо їх ставлення до етнополітики та мовної політики.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання багатокультурності та міжнаціональних стосунків певною мірою відображене в програмах всіх політичних сил України, що проявилось під час останніх парламентських перегонів. Жодна з існуючих політичних партій нашої країни не заперечує факт поліетнічності. Однак є істотні, а подекуди і діаметрально протилежні відмінності в поглядах на шляхи розв'язання існуючих на цьому ґрунті проблем та в оцінці цієї багатокультурності, що дозволяє оцінювати їх в якості саме того визначального фактору або, іншими словами, вищевказаного наріжного протиріччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями мовної політики і етнополітики в Україні досліджує низка науковців таких як В. Базів, Є. Базовкін, О. Гарань, В. Кремень, О. Майборода, О. Рафальський, В. Швед, Ю. Тищенко. В публікаціях названих вчених велика роль приділяється ролі політичних партій у формуванні культури міжетнічного спілкування.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження виборчих програм політичних партій та блоків, що брали участь у позачергових парламентських виборах 2007 року щодо їх ставлення до мовної та етнонаціональної політики.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що основним визначальним фактором партійної ідентичності у всіх індустріальних демократичних країнах є соціально-економічний статус. Однак в етнічно і релігійно гетерогенних суспільствах на перший план виходять фактори етнічної та релігійної приналежності. Аренд Лійпхард, наприклад, зазначає, що у Бельгії, Канаді і Швейцарії — трьох демократичних країнах, у яких соціально-економічна, релігійна, й етнічна ідентичності змагаються за вплив на партійний вибір — саме релігія і мова, а не соціально-економічне становище, мають визначальний вплив на електоральну поведінку громадян. Ця теза справедлива і для України, власне з огляду на поліетнічність нашої держави та кінцеву несформованість партійної структури, недосконалість впроваджені пропорційної системи виборів, розподіл регіональних бізнесово-політичних і етнокультурних еліт, що фактично склався, між основними конкуруючими суб'єктами в політикумі.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні проживало 48 240 902 особи, які, представляючи 134 етнічні групи, ідентифікували себе як громадяни України. Серед них більшість становили етнічні українці (37 541 693 особи). Але водночас у державі налічувалося 8 334 141 росіян, 275 800 білорусів, 258 600 молдован, 248 200 кримських татар, 204 600 болгар. Разом представники всіх національних меншин становили 22,2% від загальної кількості населення України, а безпосередньо у даному сегменті росіяни становили 80% з-поміж всіх національних меншин.

Продовжуючи судження, зазначимо, що партії воліють створювати коаліції з тими політичними силами, які декларують подібні політичні цінності. Тобто, створюючи виборчі блоки і коаліційні об'єднання, партії групуються по різні боки від того наріжного протиріччя, яке для них є важливим і визначальним, з розрахунку на виконання власних передвиборчих обіцянок і програм та збереження своєї електоральної підтримки.

Політико-правовою основою формування і реалізації етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин в Україні є Конституція України, Декларація про державний суве-

ренітет України, Акт проголошення незалежності, Декларація прав національностей України, закони України «Про національні меншини в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-процесуальний кодекс України, закони України «Про телебачення і радіомовлення», «Про мови» та інші нормативні документи. Законами України передбачена низка правових норм, що регулюють міжнаціональні відносини і спрямовані на захист інтересів національних меншин: «Про громадянство», «Про об'єднання громадян», «Про освіту», «Про друковані засоби масової інформації», «Про свободу совісті та релігійні організації». Україна ратифікувала вісім міжнародних договорів, які мають на меті захист прав національних меншин. Якщо проаналізувати процес модернізації вітчизняного законодавства у сфері етнополітики, то можна побачити, що завдяки ініціативам політичних сил, представлених у парламенті, основні ключові закони було ухвалено в основному ще на початку 90-х років. Після цього і по теперішній час ця галузь законодавства фактично не зазнавала будь-яких суттєвих змін на фоні накопичення відповідних проблем.

Можна констатувати, що в період законотворчої діяльності тема етнополітики зазвичай не є настільки актуальною для наших парламентарів і тому опиняється поза увагою політичних сил. Ця ситуація повторюється із року в рік, а проблеми національних меншин не тільки залишаються, а й потребують нагального вирішення.

Зокрема, на сьогодні ще не ухвалена Концепція державної етнополітики України, яка перебуває в стадії розробки ще з 1995 року. Залишається ветоюванням Президентом України Л. Кучмою з 2004 року закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», що ускладнює процес забезпечення повноцінної державної політики стосовно інтеграції раніш депортованих народів до України.

Наявні проблеми створюють підґрунтя для спекуляцій мовним і етнічним питанням низкою зацікавлених суб'єктів українського політикуму у сподіванні на додаткові електоральні бонуси. Разом з тим, законодавством України не передбачено створення партії виключно за національною приналежністю, та й за умов її створення вона не зможе претендувати на подолання 3% бар'єра, необхідного для проходження до парламенту. Усе це слід мати на

увазі тим учасникам виборчих перегонів, хто сподівається скористатися уявною «політизацією» етногруп. Крім того, про низький електоральний потенціал етнічного чинника в Україні говорять ще дві обставини. По-перше, в Україні не так багато груп, які, навіть проголосувавши солідарно, могли б покласти у скриньку якоїсь партії чи виборчого блоку таку кількість голосів, яка б вирішально вплинула на подолання трьохвідсоткового бар'єра. По-друге, лише окремі етногрупи — росіяни, угорці, румуни — розселені настільки численними анклавними, що здатні умовно провести у Верховну Раду хоча б одного кандидата (за наявної пропорційної системи виборів). Інші ж групи або розселені дисперсно, або їх анклавні нечисленні, що не дозволяє політичним суб'єктам адресно залучати їх до своєї електоральної бази за етнонаціональною чи мовно-культурною ознакою.

Потужні політичні партії і блоки не досить активно залучають до своїх списків представників національних громад. Проаналізувавши списки парламентарів можна говорити, що представники національних меншин потрапляють до парламенту переважно як відомі політичні функціонери або представники бізнесу. Наприклад, це стосується відомих бізнесменів О.Фельдмана та Т. Васадзе (БЮТ), ще одного представника великого бізнесу Н. Мхітаряна та представника румунської громади І. Попеску (Партія регіонів), бізнесмена Д. Жванія та голови кримсько-татарського Меджлісу М. Джемілева (НУНС).

Можна припустити, що мовна, етнополітична та регіональна тематика використовувалися політичними силами виключно як тактичний засіб для побудови виборчих кампаній та підкріплення нав'язуваної суспільству схеми за ознакою «свій-чужий», що могло б дати партіям та блокам можливість стати привабливішими в очах виборців. Прагнення до реалізації сценаріїв, вибудованих на основі розділення на «своїх» і «чужих» у площині мовної та етнічної політики та пошуку окремої від «регіональної» ідентичності, пояснюється як дійсною наявністю, так і штучною гіперболізацією в меркантильних політичних інтересах регіональних відмінностей в етнолінгвістичних характеристиках, сприйнятті та трактуванні історичних подій минулого і, навпаки, відсутності спільного, «загальноукраїнського» бачення майбутнього країни, консолідованого ставлення до перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції.

Крім того, одним із вагомих чинників, які дозволяють політичним партіям раз у раз повертатися до використання та експлуатації

мовної проблематики, є лінгвістичні уподобання і самоідентифікація за даною ознакою наших співгромадян. Адже, згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, 5 544 729 етнічних українців вважали рідною російську мову. Водночас і серед представників національних меншин зростає кількість тих, хто вважає своєю рідною саме російську мову, а не мову своєї національності. Наприклад, із 91 548 греків російську вважають рідною майже 89% (80 992 особи). Слід зазначити, що цей аспект значною мірою залежить від інформаційного впливу (ЗМІ, освіта, застосування мови в офіційній сфері та ін.) і є неконстантним, схильним до змін.

Якщо зважити на те, що мовна самоідентифікація є однією з визначальних складових етнічної ідентифікації, то в сьогоденній Україні і для етнічних українців, і для представників національних меншин надзвичайно актуальним є питання самовизначення. Політичні сили поки не дають чітких відповідей на цей виклик, але натомість активно спекулюють на цих та подібних питаннях, породжених успадкованими з «радянського минулого» стереотипами «інтернаціоналізму» та зденаціоналізованим образом «радянської людини».

Пропонується проаналізувати позиції основних політичних партій та блоків, що брали участь у позачергових парламентських виборах 2007 року, стосовно мовної та етнічної політики (аналізу піддано передвиборчі програми не всіх 20 політичних сил, що брали участь у виборчих перегонах, а лише тих, хто на думку автора є найбільш знаковим і цікавим з погляду їх позиціонування в контексті етнонаціональної та мовної політики і намагання впливу таким чином на виборців).

Зокрема, **Партії лівого спектра (КПУ, ПСПУ та СПУ)** обстоюють «інтернаціоналізм» радянського зразка, що ґрунтується на теорії Леніна «про дві культури в кожній національній культурі», тим самим надаючи культурній сфері виразно ідеологічного спрямування. Водночас, всі ці партії солідарні в мовному питанні — виступають за надання російській мові державного статусу.

ПСПУ та її лідер Н. Вітренко позиціонує себе як політична сила, орієнтована на створення міждержавного союзу України, Білорусі та РФ. Отже у галузі мовної політики та етнополітики Н. Вітренко традиційно чітко виступає за розширення сфери вжитку російської мови. Ще з часів виборчої кампанії 1999 року лідер ПСПУ під приводом необхідності забезпечення рівноправності громадян незалеж-

но від їх національності декларувала в програмних документах обіцянку надати російській мові статусу другої державної.

Передвиборча програма 2007 року, яка називалась «Справедливість, добробут, народовладдя, союз з Росією і Білоруссю» стала логічним продовженням раніше запровадженого стратегічного курсу ПСПУ. Так, в розділі «Європейські стандарти — у норми Конституції України» пропонувалося внести зміни до Основного Закону України «на підставі положень, закріплених у Європейській хартії про місцеве самоврядування, Європейській хартії про громадянство, Європейській соціальній хартії, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Рамковій Конвенції про захист національних меншин, Європейській Конвенції про захист прав і основних свобод людини для забезпечення: повновладдя рад депутатів трудящих; федеративного устрою України; автономії Закарпаття і Галичини; подвійного громадянства; державного статусу російської мови».

Як додаткове обґрунтування лідер ПСПУ під час своїх публічних виступів неодноразово заявляла, що «у нас країну створювали українці і росіяни», а тому вважає росіян в Україні «державотворчим» етносом.

Непограпляння в парламент ПСПУ значною мірою нівелювало перспективу реалізації цих програмних положень, що з врахуванням побудови ідеології партії здебільшого на їх основі сприятиме зменшенню активної ролі ПСПУ на політичній арені, втраті впливу на електорат, його переорієнтації на інші, можливо, більш помірковані політичні суб'єкти.

Комуністична партія України також традиційно обстоює необхідність надання російській мові статусу офіційної або державної. Свого часу представники КПУ, спільно з «регіоналами» та представниками СДПУ(о) розробили і внесли на обговорення ВР проект Закону України «Про гарантування вільного розвитку і захисту російської мови, а також регіональних мов або мов меншин в Україні» (№ 6254). У тексті проекту закону пропонувалося визначити правовий статус та надати державні гарантії вільного розвитку, використання і захисту російської мови, а також регіональних мов меншин України у різних сферах. У висновках головного науково-експертного управління ВР України щодо цього законопроекту вказувалося, що один із його концептуальних недоліків полягає в намаганні надати російській мові вищого статусу, ніж мовам інших національних меншин.

У програмі КПУ під час виборчої кампанії 2007 року «За народовладдя! Геть диктатуру!» говорилося про забезпечення мовно-культурних потреб людей усіх національностей, про зміни до Конституції України, якими російській мові буде надано статусу другої державної, але реально забезпечуючи державний статус української мови. Обстоювалася також ідея надання подвійного громадянства на підставі міжнародних угод та дотримання принципів Європейської хартії регіональних мов та мов меншин.

У одному із інтерв'ю П. Симоненко сформулював своє бачення основних проблем цієї сфери, котрі, на його думку, становлять загрозу гармонійному розвитку України. Зокрема він заявив, що не «двомовність» розколює Україну, а її відсутність. На переконання лідера українських комуністів, основна вада нинішньої мовної політики полягає в недостатньому задоволенні мовних прав російськомовної громади, хоча в реальності «російськомовних» громадян в Україні навіть більше, ніж «україномовних».

Соціалістична партія України та її лідер О. Мороз ще в січні 2005 року подав на розгляд ВР законопроект, у якому було запропоновано надати російській мові статусу офіційної, поряд з українською. В поданому законопроекті пропонувалось обидві мови урівняти в правах, визнавши офіційними, тобто такими, що є робочими мовами органів державної, місцевої влади, а також використовуються в службовому спілкуванні, освіті та культурі, у веденні документації і діловодства, під час проведення офіційних засідань в інформпросторі та у відносинах з громадянами.

У подальшому позиція соціалістів щодо цього законопроекту виявилася неоднозначною і деякі представники СПУ в регіонах виступили із її засудженням. Після цього соціалісти деякий час намагалися обходити етнічне та мовне питання стороною, обмежуючись загальними фразами про необхідність «подолання морально-духовної кризи в суспільстві — однієї з причин занепаду України». Але під час виборчої кампанії 2006 року у програмі СПУ, що мала назву «Збудуємо Європу в Україні», питання мовної політики опинилося на останньому, 21-му місці. Внесений соціалістами закон про мови, який передбачає можливість кожному вільно користуватися рідною мовою, буде реалізований на практиці, наголошувалося в цій програмі. Це свідчило про тенденцію відходу від обстоювання етнонаціональної і мовної проблематики, спроб використовувати цей фактор для здобуття електоральних симпатій, що й було підтверджено передвиборчою програмою 2007 року,

яка не містила жодних позицій партії стосовно вказаного політичного аспекту.

У той же час нехтування цією позицією, наряду з основними загальновідомими причинами, спричинило непотрапляння СПУ на чолі зі своїм лідером О.Морозом до парламенту.

Партії та блоки «ліберально-центристської» орієнтації (Партія регіонів України, БЮТ, Блок Литвина) дотримуються поглядів, які можна назвати «багатокультурністю без кордонів і ідеологічних обмежень». Хоча деякі з партій і об'єднань ставлять на меті удержавлення російської мови в Україні, та це не супроводжується орієнтацією на радянську систему цінностей чи анти-західною риторикою. Скоріш за все це можна пояснити боротьбою за традиційно російський електорат, що переважно проживає у східно-мусульманському регіоні України.

БЮТ (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська соціал-демократична партія, Партія «Реформи і порядок») звертається у своїх програмних документах до тематики гуманітарної регіональної політики, мовних питань та етнополітики. У програмних засадах партії ВО «Батьківщина» наголошується, що вся політика в духовній сфері має підпорядковуватися духовному розвитку людської особистості, вихованню підростаючого покоління в дусі патріотизму та на основі кращих морально-культурних надбань українського народу та всього людства. У сфері етно- та мовної політики у зв'язку з цим необхідно «домагатися відродження і розвитку національної культури і мови, культури і мови національних меншин, які повинні стати головним чинником консолідації громадян України».

Під час виборчих перегонів 2007 року у своїй передвиборчій програмі «Український прорив: до справедливої і конкурентно-спроможної країни» Ю.Тимошенко стала приділяти більше уваги мовній політиці. Зокрема, в пункті 3 цієї програми, в якому йдеться про інформаційний прорив, передбачається створення громадського телебачення і радіомовлення та захист національного інформаційного простору.

У розділі «Конституційний прорив» пропонується провести всенародний референдум з приводу ухвалення нової Конституції, яка б, серед іншого, передбачала розширення прав місцевого самоврядування, встановлення контролю над владою, спрощення процедури ініціювання та проведення референдумів.

Характерно, що, виступаючи на міжфракційному з'їзді БЮТ 5 серпня 2007 року, Ю. Тимошенко заявила, що наразі недоречно

говорити про надання російській мові статусу другої державної, проголосивши при цьому, що політичні сили і державні чиновники повинні відмовитися від спекуляції на цьому питанні.

Під час візиту до Закарпаття у вересні 2007 року Юлія Тимошенко повідомила, що у 2006 році Європейський Союз дав згоду на те, щоб у 50-кілометровій прикордонній зоні на рівні двосторонніх договорів з країнами, які межують з Україною, були підписані необхідні угоди щодо спрощення перетину кордону для представників національних меншин, які проживають на прикордонній території.

На думку Юлії Тимошенко, після виборів новій владі необхідно буде приділити цьому питанню велику увагу на загальнонаціональному рівні. Про не декларативний підхід до його вирішення, а намагання реалізувати на практиці свідчить і підготовка БЮТ проекту зобов'язання перед національними меншинами, що проживають в Україні, який було передано на узгодження представникам національних меншин Закарпатської та Івано-Франківської областей і АР Крим.

Окрім того, на початку поточної виборчої кампанії один із лідерів БЮТ М. Томенко наголосив, що вважає за необхідне на законодавчому рівні заборонити пропагування розколу України на національному рівні.

Партія регіонів у своїй передвиборчій програмі «Стабільність та добробут» (на дострокових виборах 2007 року) у розділі «Єдність і багатоманітність» наголосила: «Ми — різні: на Півночі та Півдні, Заході та Сході, але ми — громадяни єдиної країни. У цьому — запорука ношої сили і процвітання. Регіони з їх особливостями і традиціями становлять духовну скарбницю України та її самобутність, яку необхідно зберігати та розвивати спільними зусиллями!». Стосовно мовної політики вказується, що «регіонали» виступають за надання російській мові статусу державної мови. Тут же вказано на умови та механізм досягнення цієї мети: для цього неохідна стійка більшість у Верховній Раді. І що вони дотримуються гасла: «Дві мови — один народ!».

Гасло надання російській мові статусу державної взяв на озброєння в період виборчої кампанії 2004 року кандидат у Президенти України Віктор Янукович. Так, у вересні 2004 року він висловився на користь надання російській мові статусу другої державної, паралельно експлуатуючи й ідею подвійного громадянства. Тематика мовних відносин та статусу російської мови також була

підхоплена ПР під час наступної парламентської виборчої кампанії, коли в одному зі своїх виступів В. Янукович заявив про можливість проведення референдуму з приводу надання російській мові статусу другої державної.

Після оголошення результатів виборів, а точніше, під час формування парламентської коаліції, протягом квітня-червня 2006 року органи місцевого самоврядування, де більшість становили представники ПР, стали вносити на сесійні засідання питання про надання російській мові статусу регіональної (Харківська міська рада, Луганська обласна, Севастопольська міська рада та Донецька облрада).

У лютому 2007 року в інтерв'ю російському виданню «Наше время» прем'єр-міністр України ще раз наголосив, що виступає за надання російській мові в Україні статусу регіональної, а надалі — і державної. Відповідаючи на запитання про можливості подолання розколу в Україні, В. Янукович сказав, що вони не нав'язуватимуть кримчанам поголового навчання українською, повернуть галичанам національну культуру, і всі будуть задоволені. Головне — нічого людям не нав'язувати.

Під час позачергової виборчої кампанії 2007 року позиції ПР щодо мовної та етнічної політики майже не зазнали змін. Це дає підстави говорити про продовження балансування ПР між прихильниками зміни статусу російської мови і їх супротивниками та прогнозувати якнайширше використання «різновекторної» політичної риторики з приводу цієї теми, орієнтованої на РФ та різні регіони України.

Блок Литвина (Народна партія, Трудова партія). Позиція В. Литвина стосовно мовної політики була озвучена ще під час перебування його на посаді спікера ВР IV скликання. Головним чином її можна витлумачити як статус-кво у «мовному питанні». Він виступав проти внесення змін до чинного законодавства. На його переконання, якщо Україна матиме дві державні мови, то буде втрачена не лише українська мова, але, можливо, і сама держава.

Передвиборча програма Блоку Литвина на позачергових виборах 2007 року містить розділ «Політична та культурна сфера», в якому йдеться про врегулювання мовної ситуації в Україні та здійснення реальних заходів для утвердження української нації як співтовариства вільних громадян незалежно від їхнього походження, мови, віросповідань та політичних переконань. Але при цьому не вказані механізми реалізації цих заходів.

Партії національно-демократичного спрямування відстоюють свого роду мовно-культурний моноцентризм, із пріоритетом української етнічної культури як інструменту національної консолідації української політичної нації зі збереженням прав на розвиток інших етнокультур. Для них важливо не якої національності громадянин, а якою мовою він розмовляє.

Політичною силою національно-демократичного спрямування можна назвати блок **«Наша Україна — Народна самооборона»** (Наша Україна, Християнсько-Демократичний Союз, «Вперед, Україно!», Європейська партія України, Народний Рух України, ГП «Пора», Українська народна партія, УРП «Собор», Партія захисників Вітчизни).

До складу блоку увійшли партії, що складають «Українську правницю». Основні ідеологічні засади кожної з цих сил відображені в їхніх політичних програмах. Якщо говорити про партії «Української правниці» — УРП «Собор», НРУ та УНП, то вони дотримуються переважно премордіалістського підходу до етнічної та мовної політики. Зокрема в основу гуманітарної політики Народного руху України покладена «ідея побудови національної Української держави, або ж української України». Водночас декларується забезпечення реалізації прав національних меншин на вивчення рідної мови, створення культурно-освітніх товариств та земляцтв, театрів та концертних колективів, видання преси рідною мовою, плекання національно-культурних традицій. Серед іншого вказано, що Рух підтримує здійснення кримськими татарами свого права на відновлення кримсько-татарської національної автономії в Криму в рамках демократичної соборної Української держави.

У програмі УРП «Собор» говориться про консолідацію українського суспільства на основі демократичних, національних, європейських цінностей, а «українська мова, мова основного етносу України потребує не лише законодавчого захисту, а й подальшого розвитку».

Один з лідерів блоку Ю. Луценко під час одного з своїх виступів заявив, що українці нині повинні не ділитися на конфесії і мови, а об'єднуватися. Такі питання, як НАТО, статус російської мови та воїнів УПА не потрібно, за словами Ю. Луценка, виносити на першочерговий розгляд, бо вони не об'єднують, а роз'єднують Україну. Такі вислови політика викликали обурення серед багатьох його однопартійців.

Така ситуація може свідчити про наявність вагомих розбіжностей усередині блоку, зокрема щодо формування чіткої позиції стосовно мови та загальнонаціональної єдності.

У будь-якому разі позиція НУНС орієнтуватиметься на той підхід до проблем мовної та етнічної політики, що їх обстоює Президент України В.Ющенко. Після перемоги В. Ющенка на президентських виборах з його ім'ям пов'язували сподівання на відродження української мови та культури, появу законодавчих ініціатив, які б стосувалися прав національних меншин. Президент постійно звертається до громадськості як до «української нації», але суспільству так і не запропоновано реальних шляхів щодо її консолідації. Можливо така ситуація пояснюється тим, що В. Ющенко намагається не вступати у видимий конфлікт з електоратом східного та південного регіонів України.

У виборчій програмі виборчого блоку політичних партій «Наша Україна — Народна самооборона» «Для людей — а не політиків!» на дострокових виборах 2007 року як одна із стратегічних цілей значиться прагнення «Об'єднати нації через духовне відродження. Українські традиції і духовні цінності зцементують країну». Пункт 6 цієї програми обстоює захист «нашої ідентичності — української мови та культури», формування єдиного інформаційного простору країни. Водночас тут проголошується про забезпечення розвитку «мов і культур усіх меншин, що проживають в Україні. Ніхто не зазнаватиме мовних утисків». У програмі йдеться про підтримку вітчизняних театру, кіно та образотворчого мистецтва, стимулювання розвитку вітчизняної книжки.

Можна прогнозувати, що і в подальшому «НУНС» продовжуватиме використовуватиме проукраїнську риторику в сфері мовної та етнічної політики, але ставитиметься досить обережно до модернізації вітчизняного законодавства та вжиття системних заходів для утвердження й розвитку української мови. Така перспектива пояснюється наближенням наступної президентської кампанії і заграванням у зв'язку з цим зі «східним електоратом» і тією частиною України, яка виступає за розширення вжитку російської мови.

Відповідно, згідно із результатами позачергових виборів до Верховної Ради України до парламенту увійшли п'ять політичних сил, а саме: Партія регіонів (34,37%), Блок Юлії Тимошенко (30,71%), Блок «Наша Україна — Народна самооборона» (14,15%), Комуністична партія України (5,39%), Блок Литвина

(3,96%). Соціалістична партія України (2,96%) та Прогресивна соціалістична партія України (1,32%) не набрали необхідної кількості голосів і в парламент VI скликання не потрапили.

Після дострокових виборів 2007 року ситуація в українському парламенті практично повторила розподіл політичних сил у Верховній Раді V скликання — коли, відповідно, парламентську більшість після перших пропорційних виборів 2006 року було сформовано по лінії національно-культурних протиріч, а саме: об'єдналися представники українокультурно орієнтованих БЮТ і «Нашої України», а також на той момент етноаморфної Соціалістичної партії України. В опозиції ж опинилися «захисники російської мови» з Партії регіонів та Комуністичної партії України.

Серед представлених сьогодні у ВРУ політичних сил є два табори, що також поділяються за національно-культурною ознакою: «україномовні» БЮТ і НУНС проти «російськомовних» ПР і КПУ.

Блок Литвина, весь основний електорат якого зосереджено переважно в центральних областях, у яких йому вдалося істотно потіснити СПУ, також є переважно українокультурно орієнтованим і наближений більше до ліберальної ніж до соціальної ідеології.

Згідно з домовленістю між політичними силами про розподіл комітетів Комітет ВР з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин очолив представник Блоку Литвина І. Шаров, крім того до його складу увійшли ще 9 депутатів: В. Таран (БЮТ), І. Попеску (ПР), І. Сподаренко (НУНС), Е. Павленко (ПР), С. Храпов (КПУ), О. Бондаренко (БЮТ), М. Джемелєв (НУНС) та Ю. Гнаткевич (БЮТ).

Звичайно поки що зарано говорити про законодавчі ініціативи комітету ВР, тому що парламент тільки розпочав свою роботу і поки що проходить період розробки та подання законопроектів до розгляду, але хочеться сподіватися на його продуктивну роботу щодо вирішення питань, що стосуються врегулювання сфери між-національних відносин.

Висновки з цього дослідження. В Україні дуже важливим чинником партійної належності завжди була національно-культурна приналежність, а внаслідок «Помаранчевої революції» цей фактор перетворився в основний і безумовно визначальний. Основна проблема української політики полягає в тому, що поділ за національно-культурною ознакою є головним ідеологічним розломом в Україні. До того ж особливу небезпеку для України становить те, що ідеологічний розлам у цьому випадку збігається з регіональним

розподілом країни: на «помаранчевих» та «синьо-білих». Збіг політичних розбіжностей із культурними, які, до того ж, є чітко локалізованими, зазвичай породжує розподіл країни, аж до її розпаду. Уникнути цього можна тільки «зшивши» країну по лінії з'єднання, а не по лінії фронту.

Враховуючи наближення президентських виборів можна говорити про те, що Комітет ВР з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин не буде виносити на обговорення законопроекти, які матимуть провокаційний характер у суспільстві. Напевне, що до виборів жодна політична сила кардинально не змінить свої погляди стосовно етнонаціональної та мовної політики, тим самим можна прогнозувати, що глобальних зрушень на законодавчому рівні у цій сфері не відбудеться.

Що ж до позицій політичних партій, то можна припустити, що Блок Литвина разом з НУНС та БЮТ ініціюватиме на законодавчому рівні забезпечення підтримки української мови і культури та єднання нації, на противагу ПР та КПУ, які ще не раз у своїх виступах з трибуни ВР порушуватимуть питання надання статусу офіційної російській мові. І для одних, і для других це не що інше, як загравання з потенційними виборцями напередодні президентських виборів.

Проблеми національних меншин можуть постати на порядку денному лише за умови загострення ситуації в Криму, і то вони стосуватимуться не вирішення проблем кримськотатарського населення, а розподілу кримських земель.

¹ Офіційний веб-сервер Верховної Ради України / http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_komitis/

² Офіційний веб-сервер Центральної Виборчої Комісії / <http://www.cvk.gov.ua/vnd2007/w6p001.html/>

³ Передвиборча програма Блоку політичних партій «Блок Литвина» / <http://www.narodnapartiya.info/>

⁴ Передвиборча програма блоку політичних партій «Наша Україна Народна Самооборона» / <http://razom.org.ua/>

⁵ Передвиборча програма блоку політичних партій «Блоку Юлії Тимошенко» / <http://byut.com.ua/ukr/>

⁶ Передвиборча програма Комуністичної партії України / <http://www.kpu.net.ua/Main/>

⁷ Передвиборча програма Прогресивної соціалістичної партії України / <http://www.vitrenko.org/start.php?lang=1/>

⁸ Передвиборча програма Партії регіонів / <http://www.partyofregions.org.ua/>

⁹ Передвиборча програма Соціалістичної партії України / <http://spu.in.ua/>

¹⁰ Сімгномів І. Білі починають і виграють / <http://vgolos.com.ua/nagolos/6615.html> /

¹¹ Тищенко Ю. Мовна політика як тема передвиборчих кампаній // <http://www.kngu.org/KongrUkr/Monitoring/Monitoring-06/Tischenko.htm>/

¹² Тищенко Ю. «Пріоритети політичних партій: мовна політика і етнополітика» // Бюлетень «Твій вибір — 2007». — К., 2007. — Вип. 1.

¹³ Усатенко Г. Проблеми нацменшин у спектрі інтересів політичних партій / <http://old.eurorexhi.kiev.ua/ukrainian/program/nats-menshini/articles/001.html>/

Розділ 2 ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Юрій Шайгородський

ПОЛІТИКА ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ФОРМА ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У літературі про політику увага акцентується переважно на тому, що політика обслуговує стану і класову боротьбу, обслуговує інтереси транснаціональних корпорацій, є засобом реалізації амбіцій окремих особистостей тощо. І менше, що політика є засобом досягнення компромісу, консенсусу, встановлення згоди в суспільстві.

Сучасні теорії суспільної стабільності як комплекс концепцій соціальної, політичної інтеграції, комунікації та організації вибудовуються не на з'ясуванні природи суспільних конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання. Дискусія між прихильниками теорії демократії та їх опонентами — прихильниками теорії еліт — в політології, зокрема американській, триває вже давно і не скінчилась до сьогодні. Новітнє бачення проблем співвідношення плюралізму і еліт, консенсусу, суспільної згоди сягає корінням античних часів, коли наука про політику тільки зароджувалася і будувалася через вирішення розбіжностей і протиріч існуючих і тих, що змінювали їх політичних парадигм.

Розбіжності між політичною парадигмою, що була розроблена в Давній Греції і пройшла крізь досвід багатьох століть європейської історії, та парадигмою, аналіз якої ми пропонуємо, очевидні. Платонівсько-аристотелівську модель можна назвати холістською, тоді як новоєвропейську — номіналістською. Це розмежування передбачає радикальну відмінність у передумовах соціальної онтології. «Онтологія Платона» передбачає, що «Ціле» існує раніше «частин» (індивідів), що попри усю свою автономію індивіди існують лише в межах цього Цілого як його похідні. Внаслідок чого власне «політика», незалежно від того, в яких формах державності вона здійснювалася (демократичній, олігархічній чи «змішаній»), завжди залишалася «політикою згори». Звідси її етико-

центризм, заснований на передумові «Блага» Цілого, звідси пріоритет обов'язків над правами (підпорядкованість других першим), звідси передумова політики як «мистецтва управління» або співвіднесення гетерогенних видів людської діяльності в рамках «суспільної гармонії», в якій, однак, «інтерес» окремого індивіда не лише враховувався, але навіть міг бути концептуалізованим як суспільна проблема.

Порівняно з холістською парадигмою, парадигма новоєвропейська виходила з індивіда як неподільного соціального атома та ідеї походження державних інститутів з «нестатку», з неможливості здійснювати обміни діяльностями, товарами та послугами поза опосередковуючою функцією держави. У зв'язку зі сказаним можлива аналогія з деякими фундаментальними положеннями психоаналізу про «захисні утворення» функцій, що забезпечують людську цілісність та ідентичність (передусім це стосується такої цілісності, як «Я»), які до психоаналізу розглядалися як даність або вихідна «субстанція». Таким чином, якщо для греків «держава» виступає як іманентна людині форма соціального співжиття, то, починаючи з Макіавеллі, вона постає у вигляді цієї «захисної» функції, функції вгамування агресивності егоїстичних соціальних атомів. У цій своїй функції вона позбавлена морального (і разом з тим — сакрального) виміру, але зводиться до ролі звичайного інструменту, що вимірюється виключно кількісною мірою ефективності застосування сили.

Для демонстрації незворотності змін, що відбулися в концептуальних основах політологічної свідомості, досить вказати на винятки із вказаної тенденції. Йдеться про «Утопію» Томаса Мора, в якій зроблено спробу повернутися до платонівсько-аристотелівського етикоцентризму, до ідеї держави, побудованої за принципом Блага. Очевидний анахронізм цієї спроби Мора дозволяє кваліфікувати її як «утопію» у подвійному сенсі цього слова — «утопію» як проект «ідеальної держави» та «утопію» як проект-фантазію, як уявний експеримент, який за визначенням ніколи не може бути реалізованим.

Для того, щоб окреслити можливі варіації в перспективі зазначеної «інструменталізації» політики, акцентуємо основні пункти, що привели до докорінної зміни «матриці» політичного мислення.

1. Індивід як вихідна абстракція політичного мислення. Не буде перебільшенням сказати, що Н.Макіавеллі здійснив «коперніканський переворот» у політичній філософії. Саме з його положень

починається сучасне політичне мислення. Ось як фіксують особливості концепції Макіавеллі сучасні автори, хоча вони не наголошують на відзначеній нами «захисній» функції державної влади як *фундаментального положення*, вододілу між політичною «давниною» та політичною «сучасністю»: «Майже за всім, що сказано Макіавеллі про політичний вибір, лежить припущення, що людина за своєю природою самолюбна і що ефективні стимули, на які повинен розраховувати державний діяч, — це стимули егоїстичні, як-от прагнення до безпеки — у нас і прагнення до влади — у їхніх правителів. Інститут правління і ґрунтується на слабкості, недостатності індивіда, не здатного захистити себе від агресивності інших індивідів без підтримки державної влади. Тим більше, що агресивність і пожадливість глибоко закорінені в людській натурі: люди прагнуть утримати те, що здобули, і здобути ще більше. Якоїсь розумної межі людське прагнення до влади і власності не знає, тоді як влада і власність практично завжди обмежені сукупністю природи. Відповідно, люди постійно живуть в умовах боротьби і змагань, а це загрожує розгулом анархії, якщо її не стримувати силою, на яку опирається закон; у той же час влада правителя і будується на цій-таки постійній загрозі анархії і на тому, що убезпечити від неї може тільки влада сильна»¹.

Дослідники неодноразово відзначали, що пізніше Томас Гоббс повторив практично всі положення Макіавеллі. Гоббс став своєрідною «точкою відліку» для подальшої політичної теорії через ту радикальність, що була притаманна йому у руйнації, зламі «стародавньої» політичної парадигми. Принципово новим у Гоббса, на відміну від Макіавеллі, є лише послідовність та систематизованість його викладу, «дедуктивний метод» (типовий для XVII століття засіб), а також укоріненість політології в загальній системі філософії і психології. Незважаючи на чітке формулювання вихідних концептуальних принципів, що фіксують егоїстичну «природу» людини та похідну від неї концепцію суспільства як штучного утворення, створеного з метою протидії руйнівним імпульсам «природного» стану, загальна структура висновків Гоббса повністю збігається з аргументацією Макіавеллі. Гоббс стверджував, що розкрив загальну схильність усього людства — вічну та невгамовну спрагу нової та нової влади, яка щезає лише зі смертю. Подібна думка цілком могла б належати Макіавеллі, і знайти принципові розбіжності у підходах цих двох мислителів можна лише через фіксацію радикального індивідуалістичного редукціонізму

Гоббса, де міркуванням моралі взагалі немає місця, тоді як Макіавеллі часто мислив категоріями аристотелівських політичних «чеснот».

Презумпція «природного індивіда» як онтологічної основи суспільства, презумпція, яка була абстракцією високого порядку, що приховувала теологічні конотації і виявлялась у тому, що індивід виступав не тільки у вигляді одиниці аналізу, але як *цінність*, фактично без змін перекочувала у більшість подальших політичних теорій. Ми можемо знайти її у Локка, у англійських радикальних утилітаристів XVIII століття, зокрема, у І.Бентама, у французьких утилітаристів (де знаковими фігурами виступають К.Гельвецій та П.Гольбах), в усій традиції європейського та американського лібералізму аж до сучасників.

2. Від «природного права» до «прав людини». Як відомо, ідея «природного права» була вперше сформульована Гуго Гроцієм, який визволив її від «теологічної оболонки» та розглянув цю проблему поза зв'язком з кальвіністською доктриною. В інтелектуальному «починанні» Гроція особливий інтерес для нас становлять наступні пункти — а) теза про те, що людина є твариною, хоча й твариною «вищого порядку»; б) положення про те, що «закони природи» як «закони здорового глузду» даються людині Богом. Тобто, натуралізована природна даність виявляється освяченою вищим божественним авторитетом, а сам індивід стає «біолого-теологічним гібридом»; в) концепт мінімального набору базових прав, які надані людині від народження і які фігурують у сучасних доктринах про «права людини». Ці положення є етапними у розвитку новоєвропейської політичної самосвідомості, оскільки вперше в історії думки «права» не є похідними від «заслуг», «обов'язків», місця у суспільній ієрархії, а навпаки — тієї базовою основою, звідки походять усі інші правила соціальних обмінів. Очевидно, що подібна теза була абсолютно неможливою в межах античної думки, її героїчної та аристократичної домінанти, де особиста честь не дозволяла вимагати щось особисте для себе в принципі. Скоріше ідея права або ідея такої її складової, як «право на життя», була властива мисленню рабів, які вважали за краще купити життя ціною свого рабського статусу².

Передумова «природного права» логічно і послідовно призвела до передумови «рівності», що стала наріжним каменем сучасної «демократичної свідомості» та основоположним принципом того, що ми звикла називати «правовою державою». Діапазон

тлумачення принципу рівності є досить широким. На цій основі побудовано більшість конкуруючих політичних теорій (теорій політичного), однак очевидно, що новоевропейське розуміння «політики» аж до сьогодні невіддільне від радикалізації *егалітарного принципу*, де формулою «політики», на відміну від простого адміністрування або управління, виступає перманентна боротьба проти усіх форм нерівності, які виникають у суспільстві, і за послідовне та повне втілення *егалітарної максими* у життя. Наприклад, сучасний французький філософ та політичний мислитель лівої спрямованості А.Бадью взагалі ставить знак рівності між «рівністю», «справедливістю» та «істиною», що дає йому критерій для розмежування політики від розмаїття форм «не-політики», які представляють, на його переконання, «суміш могутності та думки»³.

Проблема рівності була ключовою ідеєю природно-правового вчення (Самуель Пуфендорф). Ця ідея стала основоположною для англійських левелерів, які трактували ідею рівності як рівність перед законом та рівність політичних прав. Ідея рівності лягла в основу Декларації прав людини та громадянина, була розвинута у французькому лібералізмі (Бенжамен Анрі Констан інтерпретував рівність як «рівність умов»). Приклади можна множити аж до аксіом сучасних ліберальних ідеологій, однак і зазначеного, очевидно, досить, щоб зрозуміти фундаментальність змін і передумов нової парадигми політологічної свідомості.

3. Теорії «суспільної угоди» та проблема суверенітету. Проблема «рівності» індивідів як «юридичних суб'єктів» органічно пов'язана з проблемою «суспільної угоди», концепт якої невід'ємний від ідеї рівності і який суттєво впливає на традиційні уявлення про сутність держави: віднині не індивід отримує свою ідентичність та «суб'єктність» з рук держави, а навпаки — держава легітимувє свій статус через колективний консенсус індивідів. Ідея угоди виникає вже у С. Пуфендорфа: «Загалом, щоб об'єднати множини, чи багатьох людей, в одну Складену особу, якій можна приписати одну загальну дію і якій належать певні права, на противагу окремим членам, і такі права, на які жоден індивідуальний член не може претендувати окремо від решти, необхідно, щоб вони насамперед об'єднали свої волі й зусилля, уклавши угоду, без якої годі збагнути, як можна об'єднати разом багато людей, від природи рівних між собою»⁴ (підкреслено нами, щоб показати *корелятивний* характер зв'язку між концептом «рівності» та концептом «суспільної угоди» — Ю.П.).

Проблема взаємозалежності «рівності», «природного права» з «суспільною угодою» та його результатом — появою *Суверенного Суб'єкта* (у Пуфендорфа — «Складеної особи») вирішувалася по-різному. Доктрина Т.Гоббса не містить складних моделей поєднання біологічного та теологічного, що властиве пізнім ліберальним поглядам на сутність індивідів. У Гоббса немає і концепції «природного права», що замінюється ідеєю «природного стану» або «стану війни проти всіх». Гоббс був послідовним у думці, що у своїй досуспільній фазі індивід не має жодних характеристик «божественної» природи, а є агресивною твариною, відносно якої із собі подібними регулюються не правилами моралі, а законом сили. Концепт «права» виникає у Гоббса тільки для того, щоб зафіксувати його зникнення, оскільки воно одразу передається «Суверену», як передаються йому і «божественні характеристики» — ім'я «Смертного Бога» чи Левіафана. «Це реальна єдність, втілена в одній людині через угоду, укладену кожною людиною з кожним іншим таким чином, ніби кожна людина сказала кожному іншому: *я уповноважую цю особу або цю людську спільноту і передаю їй моє право управляти собою за тієї умови, що й ти таким же чином відрикаєшся від свого права для нього та санкціонуєш усі його дії*. Якщо таке відбудеться, то люди, об'єднані таким чином в одну особу, називаються державою... Це є народженням того великого Левіафана, або, точніше (якщо висловлюватися з більшою повагою), того *Смертного Бога*, якому ми під владою *Безсмертного Бога* зобов'язані своїм миром і своїм захистом»⁵. І далі: «Угода без меча — то лише слова без будь-якої сили, що могла б сповна гарантувати безпеку людини»⁶. У Гоббса відбувається роздвоєння біолого-теологічного гібрида у тому сенсі, що індивід є винятково біологічною, а держава — винятково теологічною сутністю, аналогічно до того, як роздвоюється у нього концепт «природного права», внаслідок чого окремому індивіду залишається лише його природа, а «Суверену» — усі права. «Коли Суверен претендує на щось або бере якусь річ на підставі наданої йому Влади, то Закон тут безсилий, бо все, що робиться іменем його Влади — робиться на основі повноважень, які йому надав кожен Підданий, і той, хто подає позов на Суверена, подає позов на самого себе».⁷

Політична філософія Дж.Локка була побудована на полеміці з Гоббсом. Разом з тим, навіть через заперечення положень Гоббса філософ доходить аналогічних висновків. Це стосується висновків

про походження Держави, викликаной необхідністю захищати «природне право приватної власності». Далі Локк критикує ідею Левіафана, якому беззастережно делеговано «право Меча», та мислить Суверена як певну віртуальну «більшість», що виявляється тотожною усьому суспільству. Однак йому не спадає на думку, що воля більшості може виражатися в не менш брутальних та «тиранічних» формах, як і воля тирана-монарха, та бути відчуженою від конкретного індивіда.

Ще більш справедливим сказане видається стосовно Ж.-Ж. Руссо, у якого місце локківської «більшості» займає «Складений Суб'єкт» («народ»). Жорсткість, з якою Руссо висловився стосовно «загальної волі» та необмеженого суверенітету, не поступається ригоризму Гоббса навіть за своєю стилістикою. «Кожен з нас віддає свою свободу та всю свою силу спільноті під верховним пануванням загальної волі, і ми, у нашій сукупній здатності, приймаємо кожного члена як невід'ємну частину цілого»⁸. І далі: «Суспільна угода дає політичному організму абсолютну владу над його членами»⁹. (Підкреслено нами — Ю.Ш.). І хоча філософ робить застереження, що верховна влада не повинна перевищувати міру «спільних домовленостей», презумпція «абсолютності» влади не передбачає будь-яких апіорних або встановлених меж для її застосування. Практика робесп'єрівського терору, який спирався на теоретичні розробки Руссо, це підтверджує. Теорія «панування терору» М.Робесп'єра була побудована на культурі «народу». Біографи і дослідники Робесп'єра спонукали авторів лівого напрямку вітати його як предтечу соціалізму і комунізму, а авторів переважно правого напрямку (хоча і не тільки їх) — таврувати його як передтечу тоталітаризму.

Незважаючи на певні розбіжності, усі зазначені концепції насправді мають спільне у головному — у визнанні наявності певної «загальної волі» (Руссо) і її абсолютного характеру, незважаючи на ту конкретну субстанцію, в якій ця форма втілюється — державний інститут чи спільнота індивідів («громадянське суспільство»), які за допомогою свого колективного «представницького» розуму цей інститут контролюють. Іншими словами, що стосується суті проблеми суверенітету, то спільні базові передумови призводять до того, що суверенітет гоббсової монархії мало чим відрізняється від суверенітету сучасної західної демократії.

4. Інституційні передумови «рівності» та «формальна» модель справедливості. Виходячи з логіки попереднього викладу, можемо

дійти висновку: ланцюг основних передумов та наслідків веде до визнання надзначущості ролі інститутів у забезпеченні принципу «рівності» в суспільстві і у забезпеченні принципу «верховенства Закону». Таким чином, ми отримуємо «формальну» модель справедливості, суть якої полягає у простій тезі: тільки «форма», відчужена від конкретики індивідуальних людських недосконалостей та емоційного боку людських вчинків (емоційних станів, пристрастей, суб'єктивних оцінок), здатна реалізувати принцип справедливості, по-перше, «раціонально», по-друге, «об'єктивно» (враховуючи інтереси усіх), по-третє, «серійно» на зразок промислового виробництва (на відміну від «одиночного» та негарантованого характеру реалізації принципу справедливості у попередній етикоцентристській парадигмі, побудованій на особистих чеснотах громадян та можновладців). Визнання того, що людина «зла за своєю природою» (Макіавеллі, Гоббс, Кант), що не можна виводити реалізацію принципу справедливості з такого ненадійного джерела, як її морально-етичні принципи, призводить до відмови від принципу «етичної змістовності» та утвердження принципу «інституційного формалізму». Квінтесенцією перелічених принципів, їх концентрованим втіленням стала модель *демократії*, яка наразі є найбільш поширеним синонімом власне політики.

Показовою ілюстрацією цього *парадигмального зсуву* у політичному мисленні і, водночас, першою *інституційною* характеристикою демократії в новоевропейському розумінні виступила концепція *розподілу влади*, найяскравіше представлена Шарлем Монтеск'є. Ця концепція, що видається сучасному читачеві такою природною, насправді відображає той вимір у вихідних принципах, про який ми говорили вище: «розподіл влади» є наслідком одвічної «підозри» стосовно можливих злих намірів окремих індивідів щодо узурпації влади, він «об'єктивний» (тобто незалежний від волі та бажання індивідів, які беруть участь у політичних процесах) та «інституційно-формальний». Сам Монтеск'є, хоча й був автором зазначеної теорії, не належав до однозначних прибічників «демократичного проекту» як найбільш оптимального. У його політичному світогляді, досить аристократичному, залишилися значні релікти античної парадигми. Проте у його послідовника Алексіса де Токвіля саме демократія виявляється найбільш адекватним інституційним вираженням усіх перелічених передумов взагалі та принципу «розподілу влади», зокрема. Прочитуємо Токвіля: «Всесилля більшості в Америці посилює непослідовність

у законодавстві та управлінні, властиву всім демократичним державам». Разом з тим, «... якщо ми вважаємо, що інтелектуальну та моральну діяльність людини треба спрямувати на вдоволення потреб матеріального життя й на створення добробуту, якщо нам здається, що розум приносить людям більше користі, ніж геніальність, якщо ми прагнемо виховати не героїчні чесноти, а мирні звички, якщо ми віддаємо перевагу вадам перед злочинами й згоджуємося пожертвувати великими справами задля зменшення числа лиходійств, якщо ми хочемо жити не в блискучому, а в квітучому суспільстві й, нарешті, якщо, на нашу думку, основною метою правління повинна бути не сила, а доброжиток і щастя кожного його представника, тоді ми маємо зрівняти права всіх людей і конче встановити демократію». ¹⁰ (Підкреслено нами, щоб показати взаємозв'язок між передумовою *рівності* та інститутом *демократії* — Ю.Ш.).

Усе, що було сказано ранніми ліберальними ідеологами стосовно оптимальної природи демократії, з точки зору передумов рівності і водночас свободи дійшло до наших днів практично без змін. Наприклад, у бестселері Ф.Фукуями кінця 1990-х років було не лише повторено наведену тезу Токвіля про демократію, але й доведено її до рівня універсальної, до твердження про демократію як єдино можливу, по-справжньому наукову, «остаточну» у світовій історії форму політичного правління. Фукуяма фіксує аспект «права» та «рівності» як основні характеристики демократичного правління. «Демократія — це право усіх без винятку громадян бути носіями політичної влади, тобто право усіх громадян обирати, бути обраними та брати участь у політиці. Право участі у політиці можна розглядати як ще одне ліберальне право — звичайно, найважливіше — і з цієї причини лібералізм та демократія історично пов'язані» ¹¹. Очевидно, на потребу сучасної політичної міфології американський політолог «доповнив» етичний редукціонізм Гоббса та Локка античною та гегелівською «героїзацією» індивіда. У цьому ціннісне бачення демократії Фукуямою може бути кваліфіковане як опозиційне ідеям Токвіля про демократію як політичну форму, призначену для дегероїзованих розважливих обивателів. На відміну від Токвіля, для Фукуями демократія являє собою ідеальний простір для самореалізації як «гомо економікусів», так і носіїв античного «тімосу». У Фукуями простежується думка про те, що справедливе суспільство є не просто «угодою про ненапад», а суспільством, в якому задовольняється справед-

ливе бажання людини «дістати визнання своєї гідності та цінності»¹². Така ідеалізація прозаїчного ринкового обміну в традиційних ліберальних доктринах ймовірно пов'язана з масштабними геополітичними амбіціями США та поширеними порівняннями Америки з Римом. Звідси необхідність високої самооцінки, «античної ідентичності» та реанімації героїчної етики та «римських чеснот» сучасного американця як «основного» суб'єкта «встановлення демократії у світі».

Висновки щодо формули «політичного» та розуміння сутності політики в «інституційній парадигмі» ми можемо зробити, виходячи з попередніх міркувань. При першому наближенні ця формула може мати вигляд «консенсусу інтересів». Проте ця формула доповнюється вірою у «всемогутність інституту», у можливість вирішити всі суспільні проблеми (і в тому числі таку проблему, як «справедливість») шляхом вдосконалення (технологічного і процедурного) функціонування держави та її законів. Характерним прикладом «універсалізації» вирішення проблеми справедливості може служити концепція справедливості Дж. Роулза¹³. Її суть полягає у тому, що проблема справедливості вирішується без звернення до будь-яких змістових характеристик, залишаючись виключно в межах інституційної та процедурної форми. Цей вододіл між *формальним* та *змістовим* й зумовив відмінності між сучасним виміром «політичного» і тим, що містило суть парадигми етикоцентризму. Основні сфери реалізації принципу справедливості у американського філософа повністю збігаються з тими сферами, якими обмежує розгляд цієї ж проблеми Токвіль. Це — сфера розподілу матеріальних благ та сфера доступу до державного управління. Як і Токвіль, Роулз заперечує економічну рівність та відстоює рівність індивідів як «політичних суб'єктів»: «У той час, як розподіл доходів і багатства не обов'язково має бути рівним, але має бути спрямованим на отримання переваг усіма, і в той же час владні відповідальності повинні бути доступні усім»¹⁴.

¹ Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. — К.: Основи, 1997. — С. 313.

² У цьому контексті варто погодитись із М.Мамардашвілі, який стверджував, що в Греції рабство було у більшій мірі етичною категорією, ніж категорією економічною. Див: Мамардашвили М. Лекції по античній філософії. — М., 1999.

³ Бадью А. Можна ли мислити політику? Краткий курс метаполітики. — М.: Логос, 2005. — С. 180.

- ⁴ Цит. за: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. — К.: Основи, 1997. — С. 385.
- ⁵ Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв. В 2-т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 196.
- ⁶ Там само. — С. 196.
- ⁷ Гоббс Т. Левиафан // Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 21.
- ⁸ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципе политического права // Трактати. — М., 1969. — С. 160.
- ⁹ Там само. — С. 161.
- ¹⁰ Токвіль А. Про демократію в Америці. — К.: Всесвіт, 1999. — С. 207, 204.
- ¹¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2004. — С. 86.
- ¹² Там самою. — С. 89
- ¹³ Роулз Д. Теория справедливости. — Новосибирск, 1995.
- ¹⁴ Там само. — С. 67.

Віра Бурдяк

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проблема, заявлена у назві статті, не може не хвилювати чи залишати осторонь політологів як, очевидно, і більшість громадян України. Здобуття незалежності України, розвиток етнонаціональних процесів, політичні і соціально-економічні зміни останніх десятиліть логічно оформили прагнення її народів до культурної та національної самоідентифікації, і все це актуалізує проблему, вимагає вироблення певної державної етнонаціональної політики.

Уперше за багатовікову історію українців у сучасній Україні ми стали свідками становлення національної держави. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в республіці у межах її сучасної території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах; визнала єдиним джерелом влади в Україні її народ, який складають громадяни республіки всіх національностей; дотримання статей Конституції і законів України на всій її території; Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах; народ України має повне право на володіння й використання національних багатств; Україна є самостійною у розв'язанні питань науки, освіти, культурного й духовного розвитку

української нації, гарантує всім національностям, що проживають на її території, право на вільний соціально-культурний розвиток¹.

Декларація також проголосила, що відносини України з іншими країнами — колишніми республіками СРСР будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправ'я, взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи інших, визначила позиції України в укладанні міжнародних угод. Через рік, 24 серпня 1991 р., ці положення знайшли продовження в Акті проголошення незалежності України. У документі наголошено на створенні незалежної держави України, влада якої є суверенною, а територія недоторканою і неподільною². Тож, у наступні роки зусилля народу й уряду спрямовувалися на розбудову справді суверенної, національної держави. Водночас стосовно розвитку етнопонаціональних процесів варто зазначити, що Україна обрала модель невтручання у їх перебіг. «Питання національних меншин та їх прав притлумлювалося і всіляко виводилося за межі політичного дискурсу протягом 1990-х років, — пише К. Вітман. — Під час виборчих кампаній 2004–2007 рр. у багатьох політичних сил виникла спокуса розіграти національне питання, скориставшись нагодою його актуалізувати»³.

Підкреслимо, що поняття *національна держава* не тотожне поняттю *етнічна*, так само як і поняття *національна меншина* та *етнічна меншина* — різні. Перше припускає наявність власної держави, друге — ні. Тож, поляків чи болгар в Україні можна вважати *національними меншинами*, а циган — ні. Субстратом української державності виступають не лише етнічні українці, але й представники інших етнічних груп, що проживають в Україні. Тому в державі існує проблема формування української політичної нації, суть якої найадекватніше відображає поняття *український народ*. Процес утвердження національної державності має незворотний характер, хоч інституціоналізація проходить складно. Подібне спостерігається в більшості багатонаціональних посткомуністичних країн, і Україна не є винятком у цьому питанні, адже події кінця ХХ — початку ХХІ ст. дають підстави стверджувати, що процеси зростання етнічної свідомості, самовідкриття й самоідентифікації народів характерні для більшості країн. У сучасній Україні активніше, ніж будь-коли, народи шукають себе *в поверненні до свого коріння, власної історії*.

Україна за Конституцією — унітарна держава (хоч у її складі є Автономна Республіка Крим (АРК) і це сприяє збереженню

територіальної цілісності. Після проголошення незалежності в Україні в регіонах ввели посаду представника президента, керівника регіональної виконавчої влади (нині — голова обласної державної адміністрації), що спричинило майже в усіх областях конфлікти між новою структурою і обласними радами, які не втратили своїх владних амбіцій і повноважень. Верховна Рада в останні роки відчуває сильний тиск з боку виконавчої влади, що викликає постійні суперечності між ними. В Україні до 2007 р. не було розпуску ВРУ, місцевих рад, як, наприклад, у Росії в 1993 р. Вибори обласних і районних рад відбулися у призначений термін і без особливих відхилень від норми. Тому ради значною мірою зберегли свою політичну роль. Україна швидше, ніж інші колишні республіки СРСР, перейшла до виборності муніципальних керівників, започаткувавши цей процес у 1994 р.

В Україні проживають майже 130 національностей, етносів та етнічних груп⁴. За даними перепису 1989 р. у колишній УРСР — 27% населення становили національні меншини. Найчисленнішими були росіяни — 22,1% (11,4 млн.), євреї — 0,9% (486,3 тис.), білоруси — 0,9% (440 тис.), молдовани — 0,6% (325 тис.), болгары — 0,5% (233,8 тис.), поляки — 0,4% (210 тис.), угорці — 0,3% (163 тис.), румуни — 0,3% (134,8 тис.)⁵. За переписом 2001 р. кількість населення України зменшилася на 3211,132 тис. осіб і становила 48240,902 тис. осіб проти 51452034 тис. осіб у 1989 р., відповідно значно змінилася й етнодинаміка населення. Так, у 2001 р. в Україні національні меншини становили 22,2%; серед них росіяни — 17,3% (8,3 млн.), євреї — 0,2% (103,5 тис.), білоруси — 0,6% (275 тис.), молдовани — 0,5% (258 тис.), болгары — 0,4% (204,5 тис.), поляки — 0,3% (144 тис.), угорці — 0,3% (156 тис.), румуни — 0,3% (150,9 тис.)⁶.

Оскільки кожний етнос прагне до самоідентифікації, то навіть теоретично важко уявити відсутність міжнаціональних протиріч. На жаль, національні проблеми часто переплітаються з повільними темпами відчутних якісних зрушень у соціально-економічному статусі громадян і формуванні демократичних інститутів. Водночас представники певних політичних сил використовують етнічність і релігію як політичний інструмент для задоволення власних інтересів і амбіцій. Але Україна прагне своєю політикою запобігати виникненню конфліктів, тому, незважаючи на всі суперечності, в державі існує відносна соціально-політична рівновага. На думку В.Полохала, справжньою основою такої рівноваги

є відсутність розвиненого громадянського суспільства, здатного стати реальним опонентом до цілковитого панування політичної влади, її опозицією⁷. Зазвичай політичні колізії не торкаються етнічних відносин, а зосереджені навколо питань влади, і вражаюча багатопартійність відображає політичну деморалізацію суспільства, яку заохочує владна еліта.

У незалежній Україні постала нагальна потреба в державній політиці, спрямованій на відродження титульного й інших етносів. Нині розроблені певні правові гарантії захисту етносів, щоб латентно присутні у масовій свідомості агресивні етнофобії та комплекси етнічного кривдження, пов'язані з реальним чи історичним приниженням, образами, не вийшли на поверхню суспільної свідомості і не спонукали до конфронтації; політико-правова база визначає правовий статус етнічних меншин, враховуючи споконвічні традиції всіх народів держави та досвід західної демократії. Однак єдиної Концепції національної політики в Україні так і не створено, незважаючи на те, що потреби розвитку суспільства і вчені давно вже довели її необхідність.

У законодавчих актах, що становлять основи етнонаціональної політики, особливо в Декларації прав національностей України (1991), законі «Про національні меншини в Україні» (1992) та Конституції України (1996) чітко вказана нерозривність прав і людини, і національностей. Гарантуючи права етноменшин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально-визнаних прав людини. Ці положення перекликаються зі ст.2 Загальної декларації прав людини і VII принципу Гельсінського Заключного Акту 1975 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Факультативного протоколу до нього, Декларації 47-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, розділу Заключного акта Ради з безпеки та співробітництва в Європі з прав людини, Документа Копенгагенської конференції з питань людського виміру ОБСЄ, Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту, Ослівських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин, Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин тощо, де передбачено, що кожна людина має всі права і свободи незалежно від будь-яких відмінностей, таких як раса, колір, стать, мова, релігія, політичні та інші переконання, національне чи інше соціальне походження, майновий, за народженням чи інший статус. Також Україна

ратифікувала Європейську хартію регіональних чи міноритарних мов.

Конкретизовані у законах права етноменшин гарантують їм національно-культурну автономію. Так, закон «Про мови в Україні» (1989) закріпив право вільного використання рідної мови, власних освітніх, культурних і релігійних закладів, релігії, встановлення й підтримки контактів в Україні і з етнічною батьківщиною, поширення інформації, участі у діяльності міжнародних неурядових організацій. Закон «Про громадянство України» (1991 та 1997), Декларація прав національностей (1991), Закон «Про правовий статус іноземців», Закон «Про біженців» (1993), Закон «Про освіту» (1996), Закон «Про місцеве самоврядування» (1997), Конституція України (1996) створили гарантії для реалізації цих прав. Складовою системи гарантій реалізації захисту прав етнічних меншин є конституційні гарантії, забезпечені найвищою юридичною силою Основного закону України. Так, гарантії захисту прав меншин містить II розділ Конституції. Ст. 24 зазначає, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи, рівні перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками⁸. Ст. 10–11 Конституції України проголосили демократичні принципи мовної політики, визнали права різних мов у державі. Українська мова має статус державної, а мови етнічних меншин — державний захист. Повільно, важко, але впроваджується ділова українська мова замість російської, якою велось усе діловодство до 1991 р.

Закріплення державного статусу української мови цілком справедливе. Це рідна мова найбільшого титульного етносу і надання їй відповідного статусу відновлює історичну справедливість, адже вона була другорядною чи навіть чужою на своїй землі. Державна мова робить економнішою і раціональнішою діяльність апарату управління в державі. Проте цей статус української і відсунення на другі ролі російської мови на свій лад розігрують різні політичні сили у ході всіх виборчих кампаній упродовж незалежності України.

Серед інституцій, що сприяють реалізації прав меншин, значне місце належить Фонду розвитку культур, заснованому при Комітеті у справах національностей при Кабміні Указом Президента України № 279 (29.IV. 1992). Фонд організовує виконання і фінансу-

вання програм розвитку культур меншин, спрямовує діяльність майже 200 їх громадських об'єднань — всеукраїнських, регіональних і обласних, які захищають політичні, економічні інтереси і права населення. Українські законодавці розглядають права меншин як сукупність правничих норм і визнаних міжнародних стандартів правового характеру, які в Конституції, законах імплементуються і доповнюються національно.

У виступах, заявах представників влади часто йдеться про те, що Україна — безпроблемна у міжнаціональних відносинах країна на пострадянському просторі; що національна і соціальна злагода — досягнення політичної еліти, її продумана, зважена політика в роки незалежності. До певної міри з цим можна погодитись, адже безпроблемну країну важко віднайти в сучасному, зітканому з проблем і стресів світі. В Україні перехід до нової політичної системи проходив без міжетнічних конфліктів, але процеси змін загострили в народів відчуття самоідентифікації, етнічного ренесансу. Це підтверджують результати виборів, де чітко простежується залежність між політичними симпатіями українського електорату і його етнокультурною та релігійною належністю⁹. Особливо це пов'язано з мовою. Як пише А.Лагутін, «мовна проблема виходить за межі питання про представлення російській мові відповідного офіційного статусу (що само по собі було б відкритим і чесним визнанням її практичної ролі в розвитку сучасного українського суспільства), а виявляється стратегічною лінією національної політики в умовах незалежності»¹⁰. Майже всі партії, кандидати в президенти і депутати вважають за потрібне запропонувати свій варіант вирішення цієї проблеми. Російська мова використовується як аргумент у постійних політичних суперечках, дискусіях, а іноді стає причиною недобросовісних політичних спекуляцій. Створюється враження, що дискурс питань, пов'язаних з використанням російської мови, важливий не її носіям, а *ділкам від політики*. Практично ж росіяни в Україні попри пропагандистські спекуляції і підбурювання не відчувають жодних утисків. Тож в Україні немає соціальної бази для екстремістських організацій на зразок Інтерфронту чи «Пам'яті», які б прагнули повернення до Росії чи приниження гідності інших етносів. Натомість у Росії, де проживає близько 10 млн. українців, немає жодної української школи, факультету, вузу, театру, газети. І головна етнополітична проблема в Україні — не російські меншини, а проблема північного сусіда, взаємини з Росією — державою, від якої лунають

територіальні, політичні та інші вимоги і погрози. Після 1930 р. у СРСР не було жодної союзної, автономної республіки, області, де б корінну націю не звинувачували у буржуазному націоналізмі й зраді Батьківщини. Лише російська мова була ознакою політичної благонадійності, а все російське — вищим, прогресивнішим.

Події в Чечні показали, що Росія не бажає повернення етнічних росіян, тож вони шукають притулку в Україні, Білорусі, на Кавказі. Політика Росії дозволяє стверджувати, що росіянам, зокрема в Україні, відводиться роль *п'ятої колони*, на яку можна розраховувати в разі потреби знищення України.

На нашу думку, єдиним реальною загрозою об'єктом, яким Росія здатна маніпулювати, є Крим, де ведеться антиукраїнська пропаганда. АРК створили на півострові в наприкінці 80-х рр. ще Верховною Радою СРСР, ніби на вимогу населення (фактично — обласне партійне керівництво), коли йшов процес реєвакації татар. Так місцеві партійці, випереджаючи розвиток подій, прагнули швидше оформити статус Криму і запобігти необхідності вирішення цієї проблеми в інших обставинах, ускладнених участю татар-емігрантів. Місцеві партфункціонери діяли найперше у своїх корпоративних інтересах. Цю політико-адміністративну акцію уряду СРСР можна розцінити як запобіжну щодо України, де вже велась боротьба за незалежність. Щоб утримати Україну від рішучих дій, уряд СРСР створив прецедент у Криму, джерело потенційної напруги в майбутній незалежній державі. Розвиток подій у Криму підтверджує це припущення. Незважаючи на прийняття нової Конституції АРК (1998), цей регіон — зона міжнаціональної і соціально-політичної нестабільності. Маючи інформаційний простір у Криму, Москва під гаслами *захисту російськомовного населення* втручається у внутрішні справи України, ускладнює українсько-російські взаємини. Українці Криму — чверть населення АРК, — позбавлені шкіл, театрів, газет, радіо тощо, можуть створити відповідні антиросійські прецеденти. Татарська частина населення АРК теж невдоволена своїм правовим статусом, що не відповідає її очікуванням, і періодично це висловлює.

Як стверджують деякі аналітики, акції невдоволення кримських татар використовуються українським урядом як протизвага для обмеження політичних домагань російської частини населення АРК¹¹. Можливо, тут справді присутній момент протистояння, адже з часу утворення АРК її населення, особливо російськомовне, та найвпливовіші політичні лідери перебувають в опозиції до

офіційного Києва. На парламентських виборах 1998 р. прокомуністичні сили здобули 60% місць у ВР Криму, що майже відповідає відсотку російського населення АРК. Певна річ, опозиційність населення АРК не можна пояснювати лише їх ставленням до національної політики уряду України. Але те, що ці два чинники тісно пов'язані між собою — безсумнівно. Про це свідчать, зокрема, зміни електоральних переваг на президентських виборах. Так, у 1994 р. електорат АРК підтримав Л.Кучму, який обіцяв у своїй програмі, що надасть російській мові статусу офіційної. Обіцянку він не виконав і на виборах 1999 р. більшість виборців АРК відмовили йому в довірі. Таке бувало, як пише Е.Вільсон, що Президент України Л.Кучма «різним аудиторіям — Росії, Заходу, самій Україні — говорить різне. Це відчувається майже у всьому»¹².

Подібні заяви щодо статусу російської мови робили й інші найвищі посадовці України. Так, В.Янукович у ході президентської виборчої кампанії 2004 р., далі, на Всеукраїнському з'їзді депутатів органів місцевого самоврядування в Северодонецьку (28 листопада 2004 р.), згодом обіймаючи посаду прем'єр-міністра, і навіть нещодавно у виступі вже на II з'їзді в Северодонецьку 1 березня 2008 р. обіцяв змінити мовну політику в Україні. Зайве наголошувати, що така політика і свідоме розпалювання міжетнічних протиріч як засобу досягнення вузькокорпоративних інтересів правлячої еліти може дати небажані та не передбачувані наслідки. Тож мовну проблему не можна ігнорувати, а прийняті документи з цього питання вимагають доповнень.

Більшість проблем пов'язані з економічними чинниками. Підвищення добробуту громадян може автоматично пом'якшити сепаратистські настрої росіян Сходу і Півдня України, зняти гостроту мовних суперечок, свідченням чого є міжнаціональні стосунки у високорозвинених демократичних країнах.

У етнополітиці України, зумовленій процесом державотворення, можна виділити наступні чинники: поліетнічний склад населення; процес етнічного відродження українського та інших етносів України; розвиток і відкритість зв'язків, які стали можливими між історичною батьківщиною представників діаспори та етносів в Україні; участь у міжетнічних процесах представників нових етносів (активні міграційні процеси, проблема біженців) тощо. Сам же процес державотворення пов'язаний з вирішенням двох головних завдань. Перше — полягає в конструюванні та інституціонуванні сучасної демократичної України, яка, враховуючи різні

комбінації означених чинників, повинна дбати про інтереси всіх груп населення. Початковий, формально-організаційний етап цього завдання зводився до створення базових інститутів держави і прийняття законів та Конституції України. Друге — формування багатонаціональної спільноти громадянського типу, народу України, як носія державного суверенітету. Це складне і тривале завдання, яке вимагає поступової зміни традиційного укладу життя населення у кількох поколіннях. Лише так можна закласти підвалини української державності, пряму зацікавленість ключових груп суспільства в становленні ефективної системи політичного управління.

Україна прагне створити рівні умови для тісної взаємодії етносів у розбудові демократичної держави на основі консенсусу і злагоди в інтересах усього населення. Розвиток етнічного процесу в Україні має спільні загальноцивілізаційні та специфічні риси й особливості, власні проблеми, що і відрізняє менталітет різних народів. Майже 350 років колоніального статусу України породили ряд проблем, вирішення яких є першочерговим завданням етнополітичної творчості її державних інститутів. На жаль, переважаюча етнічна спільнота не виконує роль національної більшості як лідера, що взяв би на себе всю повноту влади і відповідальності за стан міжетнічних відносин. Процес формування українського етносу як носія державності ще триває, адже минуло лишень 17 років, як він позбувся статусу меншини. Потрібний час для усвідомлення себе державним етносом, а урядовцям — управлінцями-патріотами, соціально відповідальними за справи у власній державі. Про несформованість української нації писали громадські діячі та науковці в різні періоди історії. Українці Закарпаття, Прикарпаття, Полісся, Слобожанщини, Придніпров'я, Таврії різні не лише за діалектами й історико-культурними особливостями, а й за зовнішніми перевагами, орієнтаціями та зв'язками¹³.

Регіональну специфіку чітко видно з електоральних переваг українського етносу. Зокрема, спостерігаються зміни політичних симпатій від правого до лівого спектра за віссю *захід — схід і північ — південь*¹⁴. Ще виразніша диференціація зовнішніх політичних орієнтацій населення східних і західних регіонів по лінії Росія — Європа. Місцеві відмінності наочно виявилися у всіх виборчих кампаніях України. Але розходження в політичних перевагах є лише зовнішнім виявом соціокультурної несформованості нації. Віками український етнос був роз'єднаний між різними

державами, і це відобразилося на політичних, психологічних, культурних орієнтаціях населення. Свідомість західних українців формувалася в ліберальніших політичних умовах, а національний самовияв не мав тих перешкод, які чинила українцям Півдня й Сходу Російська імперія. Спроба відродити національну державність була потоплена в крові у 20-х рр. ХХ ст., згодом цьому стали на заваді різні так звані *націоналістичні ухили*, голодомор, нищення інтелектуального потенціалу українського народу тощо. Тож, контури титульної української спільноти поки умовні, а це створює труднощі для її самовизначення та утвердження принципів взаємодії з представниками національних меншин, найперше з росіянами.

В Україні відсутній власний досвід вирішення проблем взаємин держави й нації, міжетнічних стосунків, адже її етнополітику впродовж століть визначали Росія, Польща, Литва, Румунія, Австро-Угорщина. Це породило у суспільстві проблему догм етнополітичного мислення, етноідеологічних стереотипів тощо. Водночас зіткнення політичних інтересів нуртувалося в колі вузькокорпоративних владних груп, що конкурували за контроль над ключовими державними інститутами та ресурсами і не торкалися національної політики, яка фактично повторювала відому з радянських часів практику примусового утвердження нової соціальної спільноти — у нашому випадку *українського народу*. Крім того, відсутність в Україні власної національної ідеології, без якої неможлива консолідація суспільства, негативно впливає на міжетнічні взаємини і є прямим наслідком несформованості української нації, демонстративного замовчування владою міжетнічних суперечностей у державі.

Запізнілий розвиток України спричинив бурхливий процес політизації етносів і потребу вирішення низки проблем у державній етнополітиці. Вважаємо, що найважливішими, сутнісними напрямками її реалізації є: визнання поліетнічності в суспільстві та підтвердження прав і обов'язків усіх громадян незалежно від етнічного походження; гарантування громадянам, етносам рівної участі в житті суспільства; належна оцінка внеску кожного громадянина, меншини у розвиток державотворчого процесу та утвердження принципів і норм громадянського суспільства; підтримання взаєморозуміння та творчої взаємодії між усіма складовими етнічної структури суспільства; створення психологічного мікроклімату, високої поваги, любові та шанування культур,

звичаїв, релігій усіх етносів України; забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку мов усіх народів України; сприяння участі всього народу в розбудові держави та духовно-культурному відродженні; визнання прав осіб, незаконно депортованих за національною ознакою за межі України, та сприяння їх інтеграції в українське суспільство тощо.

Отже, Україна лише зводить Концепцію національної політики до етнополітики в західному розумінні, тобто становленні *держави-нації* і її ставленні до національних меншин. Відсутність такої Концепції як легітимного законодавчого акта — серйозна вада, яка може зашкодити духовно-культурному, соціально-політичному розвитку української нації, адже донедавна українці самі були меншиною. Ця проблема вимагає серйозного осмислення. Важливим питанням Концепції виступає потреба запропонувати замість показного *соціалістичного* добробуту — справжню рівноправність, справедливість, об'єктивне право на національне самоутвердження. У Концепції слід врахувати загальні світові, глобальні основи — піднесення національної свідомості, недопущення порушень національної рівноправності та перешкоди розвитку етносів України. Особливо ці питання вимагають вирішення в Україні у зв'язку з її прагненням налагодити співпрацю та увійти до Європейського Союзу.

¹ Декларація про державний суверенітет України // Правда України. — 1990. — 17 липня.

² Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.). У 2-х кн./ Упоряд. В.В.Будяков та ін.; Редкол. Г.Й.Удовенко (відп. ред.) та ін.; МЗС України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 7.

³ Вітман К.М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми: Монографія. — К.: Логос, 2007. — С. 12.

⁴ Заставний Ф.Д. Населення України. — Львів, 1993. — С. 127.

⁵ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 503.

⁶ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁷ Полохало В. Политология посткоммунизма в России и Украине (К методологии политического анализа) // Полис. — 1998. — № 3. — С. 12–13.

⁸ Нова Конституція України: огляд, коментарі і текст Основного Закону. — К., 1997. — С. 97.

⁹ Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине // Полис. — 1998. — № 3; Міщенко М., Яременко А. Політичні переваги українців як фактор впливу на політичні процеси // Політична думка. — 2000. — № 1.

¹⁰ Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации политического процесса на Украине // Полис. — 2001. — № 4. — С. 105.

¹¹ Копиленко О. Від Конституції України до Конституції Автономної Республіки Крим // Право України. — 1999. — № 3. — С. 13.

¹² Вільсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. — 1999. — № 3. — С. 120.

¹³ Див.: Балицька О.В. Етнонаціональні відмінності регіонів як реальна підстава виникнення конфліктів в Україні // Регіональна політика України: концептуальні засади, історичні перспективи. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — К.: ІНВіП, 1995; Вендланд В. Галичина: провінція чи піонер? // Українські варіанти. — 1997. — № 1.; Бондаренко К. У Львові настав світанок // Поступ. — 2000. — 16 вересня; Бистрицький Є. Протодемократія та культурно-політичні трансформації в Україні // Політична думка. — 1994. — № 4; Вовк К. Соціокультурні фактори формування масових умонастроїв в Україні // Політична думка. — 1998. — № 1; Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. — 2000. — № 2; Мейс Дж. Геополітичні імплікації етнополітики // Політична думка. — 1995. — № 1; Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп // Соціальна психологія. — 2006. — № 4; Картунов О. Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2.

¹⁴ Михайлич О. Динаміка електоральних орієнтацій 2006 р // Соціальна психологія. — 2006. — № 2. — С. 70.

Володимир Кулик

ВНЕСОК МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ В ПІДТРИМУВАННЯ STATUS QUO

Мас-медіи посідають особливе місце в житті сучасної людини загалом і в просторі її дискурсивної взаємодії зокрема, що спонукає деяких дослідників називати сучасні (демократичні) суспільства «медійними»¹. Медіи накладають відбиток на ритм щоденного життя окремої людини й календар публічних подій спільноти, правлять за важливий засіб зв'язку між владою та народом і між різними суспільними групами, великою мірою визначають уявлення індивідів і колективів про себе та про світ. Медійний вплив на свідомість людини має багато різних, але взаємопов'язаних складників, що відповідають різним ролям медій у суспільстві. Кажучи словами Нормана Фейрклафа, медійні продукти «діють як товари на конуретному ринку <...>, роблять внесок у розважання людей,

призначені підтримувати їхню політичну й суспільну поінформованість, є самостійними культурними витворами, спертими на певні естетичні уявлення, й водночас вони занурені в змінювані культурні вартості й ідентичності, що їх вони відбивають і творять». Проте вони також «виконують ідеологічну функцію в суспільному контролі та суспільному відтворенні»². Якщо тлумачити ідеологію, як роблять багато авторів, у вузькому сенсі відтворювання нерівноправних стосунків, то медійні впливи не можна зводити лише до ідеологічних, адже медії роблять також багато інших речей. Але якщо називати ідеологіями будь-які (відносно сталі й систематичні) уявлення, то ідеологічний вплив на аудиторію стає не додатком до інших перелічених медійних ролей, а неunikним наслідком, головним чи побічним ефектом їх виконання. Адже й інформування, й розважання завжди роблять внесок у формування й підтримування різноманітних суспільних уявлень, зокрема й тих, які вможливають існування нерівноправних стосунків між особами й групами.

Внесок медійних продуктів у підтримування чинних суспільних уявлень, як він постає з сукупності теоретичних і емпіричних праць, має два різних виміри чи, краще сказати, розподілений в інтервалі між двома крайніми точками, одна з яких відповідає *поширюванню ідей панівних груп*, а друга — *відтворюванню підставових уявлень*, спільних для майже всіх членів суспільства. Нерідко дослідники розглядають тільки одну з цих точок, за що наражаються на критику опонентів, які зосереджуються на іншій. На мою думку, важливо брати до уваги обидві — а також усе, що розташоване між ними, тобто поєднання обох вимірів підтримування *status quo* в медійному просторі загалом і конкретних практиках зокрема.

Власне, тлумачення впливу медій як неперервного спектра втілених у їхньому дискурсі ідеологічних пропозицій різного ступеня натуралізації ставить під сумнів доцільність розрізнення між «поширювальним» і «відтворювальним» вимірами, адже в більшості жанрів і навіть окремих продуктів ці два виміри поєднуються. Мало того, медійне (та й не тільки медійне) поширювання ідей панівних груп поширювачі зазвичай намагаються подати як відбивання спільних уявлень членів суспільства — чи самі не усвідомлюючи партикулярності цих ідей, чи вважаючи такий спосіб подання сприятливим для їх засвоєння серед аудиторії. Тому розмежувати два виміри можна тільки суто теоретично — але я таки

спробую це зробити, щоби вказати на деякі технологічні процедури та дискурсивні засоби, застосовувані в поширюванні й накиданні партикулярних уявлень, використанні й відтворюванні спільних та поданні першої дії як другої.

Якщо говорити про перший вимір підтримувальної діяльності медій, то більшість дослідників різних напрямів, зрештою, зійшлися на думці, що, як сказав про це Стюарт Гол, «медійні інституції можуть бути залучені до творення й відтворювання панівних ідеологій, будучи водночас «вільними» від безпосереднього примусу та «незалежними» від будь-яких безпосередніх намагань панівних груп підкупити їх»³. Головним механізмом підтримування в медіях ідей і становища панівних груп без повного організаційного та фінансового підпорядкування їм є дотримання рутинних журналістських процедур і, через них, професійних ідеологій (зокрема, так званих засад «об'єктивної журналістики»), які обґрунтовують вибір явищ для представлення в медійних продуктах і спосіб того представлення. Ці ідеології та процедури зумовлюють упривілейоване місце панівних груп у медійних повідомленнях і загалом прихильний до них чи принаймні співзвучний із їхніми інтересами спосіб «обрамлювання» повідомлюваного. Водночас дотримання цих професійних норм сприяє сприйняттю медійних представлень як відповідних реальності й таким чином відвертає увагу від її спотворення на користь еліт, більшості та чинного суспільного ладу.

Чільне місце повідомлень про членів владної та інших впливових еліт є наслідком, по-перше, тієї обставини, що виробники новин надають перевагу подіям і процесам, які вважають *важливими*, тобто здатними вплинути на життя великої частини суспільства. Припускаючи, що з огляду на свій вплив ці еліти *вже посідають* горішню позицію в ієрархії зацікавлень аудиторії, медіа *ставлять* їх на таку позицію в своєму дискурсі й цим *уможливають* їхню постійну присутність у свідомості читачів/глядачів. Мало того, для певних еліт саме ця медійно опосередкована присутність є головним чинником творення важливості їхніх дій: приміром, без медійних повідомлень більшість громадян навряд чи переймалась би матчами спортивних команд або ж новими піснями співаків (крім хіба що місцевих, виступи яких можна побачити на власні очі). Таким чином, взаємозв'язок між суспільною важливістю й медійною представленістю є одним із механізмів, за допомогою яких медіа поєднують відтворювання чинного з підтриманням панівного.

Ще очевидніше це поєднання виявляється в задоволенні та водночас творенні *цікавості* до певних явищ і осіб, яка нині в зорієнтованих на масову аудиторію медіях великою мірою заступила важливість як головний критерій новинності. Медійники припускають, що події за участю впливових чи просто відомих осіб цікавлять аудиторію завжди, тобто що ці люди становлять інтерес не тим, *що вони роблять*, а тим, *ким вони є*. Тому розповіді про них побудовано на «звичайних справах незвичайних людей» — тоді як пересічні люди буцімто можуть стати цікавими лише завдяки якимось непересічним справам⁴. Найпомітнішим для громадськості — зокрема через пов'язані з ним скандальні або трагічні події (як-от загибель британської принцеси Діани) — виявом медійного інтересу до буденних і навіть інтимних сторін життя відомих людей є діяльність фотографів-папараці, котрі просто полюють на таких людей із метою зробити світлини, за які розважальні видання зазвичай добре платять. Привчаючи аудиторію цікавитися всіма справами певних людей, медії не лише відбивають, а й утверджують їхній статус як незвичайних, що, своєю чергою, посилює сприйняття професійної та іншої діяльності цих людей як важливої.

Часту й сприятливу для їхньої репутації та, отже, суспільного становища появу членів панівних груп у новинних повідомленнях зумовлює також усталена практика виробників покладатися на речників владних структур та інших впливових організацій як головне *джерело інформації* про представлювані події. Вона зумовлена й зручністю такого добування інформації, і переконанням журналістів про важливість знань та поглядів цих людей для задоволення суспільного інтересу⁵. Інформацію з цих «уповноважених джерел» медії вважають не просто вірогіднішою, ніж із «неуповноважених» (приватних осіб чи неофіційних організацій)⁶, а часом навіть цілком нейтральною й об'єктивною. Тлумачачи її не як погляд, а як знання, вони водночас потверджують *повноваження* певних людей виробляти знання в певній ділянці. Так само, як зазначив Педі Скенел, у новинах «публічних осіб наділено правом на погляди, а приватних — на досвід. До публічних осіб (політиків, бізнесовців, представників влади, експертів, медійних репортерів і коментаторів) регулярно звертаються з проханням висловити думку про ширші наслідки новинних подій (що вони означають для цієї країни, уряду, бізнесу тощо). <...> Приватні особи потрапляють у новини <...> завдяки нещасним випадкам, зазвичай катастрофічним. Часто вони є жертвами або

свідками катастроф, і в них запитують про те, що вони бачили чи як це їх зачепило <...> Їхнє призначення — potwierджувати, втілювати людські наслідки подій»⁷.

Здобуваючи таким чином упривілейований доступ до медій, панівні групи звичайно мають кращі шанси накинути свої означення подій і процесів як авторитетні й нейтральні (а отже, задати дискурсивне поле, в якому муситимуть говорити на цю тему всі інші актори)⁸. Тому їхні означення часто-густо постають у медійному дискурсі не просто як один із можливих *поглядів на реальність*, а як *власне реальність*. Це особливо слушно в тих ситуаціях, коли означення різних еліт збігаються між собою та з означеннями самих медійників, тобто є спільними уявленнями зацікавлених у збереженні чинного порядку речей суспільних груп — усвідомленими або й неусвідомленими, знатуралізованими. Власне, в цьому останньому випадку їх поділяє також переважна більшість членів суспільства.

До таких ситуацій творці медійних продуктів (насамперед новин) застосовують інші підходи, ніж до тих, які вони вважають конфліктними й/або проблемними. В *проблематичному* чи *змагальному* вимірі дискурсу, як назвали його Вільям Гемзон та його співавтори, медії зазвичай дотримуються засади збалансованого подавання поглядів різних причетних до проблеми осіб чи протилежних оцінок у коментарях експертів. Її застосування хоч і не дає опозиційним, а тим паче альтернативним до всього чинного ладу групам такого самого доступу та впливу, як панівним, усе-таки дає їм шанс позмагатися за сприятливий для них спосіб представлення подій, бо «навіть нерівне змагання на похилому ігровому полі — це змагання». Натомість *непроблематичний* чи *безальтернативний* вимір «складають ті питання й події, що їх медії вважають настільки очевидно недискусійними, що немає потреби надавати місце на протилежні погляди чи підходи»⁹. Наприклад, британські телерадіокомпанії мають визнане право «відкидати обмеження безсторонності у висвітлюванні тих подій і питань, що вважаються <...> викликом конституції, національним інтересам або громадському ладові». Одним із таких питань є (принаймні була в 1970-ті роки, на матеріалі яких зробив цей висновок Тоні Бенет) ситуація в Північній Ірландії, щодо якої медії «були, так би мовити, офіційно упередженими» — хоч їхній «ухил» не конче мав бути явним, адже з часом «його знатуралізовано завдяки систематичному вилученню будь-якого альтернативного погляду»¹⁰.

На думку Бенета, така медійна неупередженість в обмеженому обсязі — з вилученням терористів, комуністів та інших гаданих ворогів громадського ладу — робить вагомий внесок у «відтворення єдності парламентської політичної системи» та в ототожнення цієї системи з самою нацією¹¹.

Крім таких виразно політичних і, принаймні для дослідників, вочевидь проблематичних випадків безальтернативності, можна назвати безліч інших, де вона майже не викликає заперечень, але де все одно — точніше, тим паче — відбувається підтримування чинних суспільних уявлень, що їх поділяють і представлявані особи, й медійники, й переважна більшість читачів/глядачів. Наприклад, медії повідомляють про спортивні рекорди, не ставлячи під сумнів потребу витратити на їх досягнення здоров'я атлетів і гроші платників податків, у матеріалах про покази «високої моди» не згадують про недоступність показуваних предметів для загалу читачів/глядачів, а проблему (недостатнього) фінансування державних медичних закладів обговорюють, не проблематизуючи адекватності їхнього загального підходу до лікування, порівняно з так званими нетрадиційними¹². У багатьох випадках межу між першим і другим вимірами визначають уявлення переважної більшості суспільства/авдиторії, формуванню яких, утім, сприяли раніше медійні практики. Проте часто-густо межу проводять самі медійники на підставі власного тлумачення конкретної ситуації (почасти зумовленого усталеними жанровими конвенціями), ще й у цьому виявляючи свою владу перетворювати — а не просто відбивати — представлявану реальність.

Орієнтацію на поширені й усталені уявлення почасти зумовлює залежність медійних організацій від власників та (надто якщо йдеться про телебачення й радіо, офіційно піддані адміністративному регулюванню) від представників державної влади, зацікавлених у збереженні чинного стану речей. Одначе більшу роль — принаймні в демократичних країнах, де політично зумовлений тиск владців і навіть власників рідко буває сильним і явним, — відіграє бажання медійників завоювати якомога масовішу та платоспроможнішу, рекламно привабливішу аудиторію. Це бажання спонукає їх, з одного боку, «уникати суперечливих і проблемних питань», порушення яких могло би «відчужити й засмутити окремі частини аудиторії», а з другого — «ігнорувати питання, що стосуються тих частин аудиторії, які мало цікавлять рекламодавців»¹³. Тому, зокрема, виробники новин «зосереджують нашу

увагу на інституціях і подіях, у яких суспільний конфлікт є керованим і розв'язуваним» у межах чинного ладу¹⁴, відвертаючи її від глибинніших конфліктів між захисниками й супротивниками цього ладу. Скажімо, докладно представляючи змагання між кандидатами на виборах чи компаніями на міжнародних ринках, медіа майже не згадують про спільність позицій усіх кандидатів щодо підставових проблем суспільного ладу або про збагачення «першого світу» коштом «третього». З огляду на гадану новинну вартість міжособистісного драматизму, рушієм подій медійники вважають «індивідуальний авторитет, а не здійснення усталеної влади», тож «неперервну й послідовну владу посади маскує зосередження на періодичних змінах осіб, що її обіймають». Зводячи політику до подієвої «серії ухвал, дебатів і особистостей», новинний дискурс не лише ігнорує *процеси* взаємодії між різними структурами та, ширше, суспільними групами, а ще й відокремлює політику від економіки, влада індивідуальних і тим паче колективних акторів якої таким чином практично зникає з поля зору аудиторії. Своєю чергою, «відсутність влади й процесу перешкоджає розвиткові поглядів, які могли б поставити під сумнів усталений розподіл влади чи [виявити] його корені в еволюції економічного розподілу та контролю». Таким чином, підсумовують Голдинг і Еліот, творений у новинах світ видається «не піддатним радикальній зміні чи викликові»¹⁵.

Звісно, позірنا незмінюваність не означає повної незмінності: не лише тому, що задля задоволення потреб читачів/глядачів медійні продукти мусять поєднувати «визнання знайомого» з «відкриттям нового»¹⁶, а й тому, що з часом змінюються самі ці читачі/глядачі, їхнє життя, уявлення та потреби. Чи не найбільше це стосується таких поширених і програмово повторюваних продуктів, як телесеріали, зокрема ситуаційні комедії та «мильні опери», котрі зорієнтовані передусім на «зображування знайомого та повсякденного», хай інколи й перенесеного в інші просторові або часові контексти. На думку Соні Лівінгстон, «родина з ситкому близька [нам] тому, що схожа на нашу власну (тобто може зміцнювати певні припущення про родинне життя й давати насолоду впізнавання), але вона також безпечна, заспокійлива, бо не кидає нам виклику іншими образами родинного життя»¹⁷, котрі змусили би принаймні замислитися — як змушують сповнені таких образів документальні фільми. Але вилучаючи з твореного в тих продуктах світу проблеми відмінних від «цільової» аудиторії соціальних

і культурних груп (як-от дитячу проституцію чи неможливість здобути освіти), виробники не можуть ігнорувати порушення звичного способу життя, поширені серед самої цієї аудиторії (наприклад, молодіжну наркоманію чи наполягання жінок на рівному поділі хатньої праці). Водночас зростання соціальної активності й платоспроможності різноманітних меншин уже не дозволяє ігнорувати їх ані як персонажів, ані як споживачів медійних продуктів.

Тому серіали, фільми, ток-шоу та інші жанри дедалі більшою мірою відбивають зміни в суспільних стосунках і пов'язані з ними «культурні тривоги». Якщо в 1950-ті роки, твердить Тод Гітлін, виробники таких продуктів у Сполучених Штатах звичайно оминали теми соціальних конфліктів і відхилень від гаданої норми, то вже в 1970-ті вони їх досить активно порушували, проте намагалися надати їм обрамлень, сумісних із панівною ідеологією, інакше кажучи, «приручити»¹⁸. Притаманний телевізійним розвагам «ухил» у тлумаченні певних суспільних проблем характеризувала, з одного боку, «легітимація здеполітизованих форм девіантності, зазвичай етнічних або сексуальних», а з другого — «делегітимація небезпечних, насильницьких, позамежних», як-от терористичних чи анархістських. Щоправда, аби досягти успіху серед різних груп глядачів, комерційна культура не наполягає на чіткому окресленні норм і меж, часом пропонуючи «неоднозначні або навіть внутрішньо суперечливі ситуації та розв'язання». Проте загалом телевізійний мейнстрим «заохочує глядачів почуватися аполітичними, перейнятими приватним накопиченням індивідами»¹⁹ — й таким чином сприяє збереженню гегемонії панівних груп та маргіналізації радикальних, «неприручуваних» альтернатив. Їх вилучення парадоксальним чином приховує сама наявність у медійному дискурсі різних поглядів, котра «творить враження повноти, як ніби все, що що можна сказати з цього питання, вже охоплено»²⁰.

Та, мабуть, найбільший внесок у підтримування чинного ладу робить утілене в медійних продуктах *припущення про консенсус* переважної більшості членів суспільства щодо підставових вартостей і настанов. Це припущення критичні науковці вважають одним із ключових аспектів здійснюваного в медійному дискурсі надання певних значень представлюваним подіям і процесам. Зокрема, якщо йдеться про новини, то, за словами Джона Гартлі, їхнім хлібом є «конфлікт, насильство, суперництво та незгода. Але щоб усі ці негатииви мали новинну вартість, потрібне попередне

припущення про «підставовий» консенсус, для якого вони становлять загрозу»²¹. Власне, існування такого культурного консенсусу є «підставою будь-якої соціальної комунікації», адже «якби ми не поділяли, до певної міри, тих самих класифікацій соціальної реальності, ми не могли б «разом надавати сенсу світові»»²². Інакше кажучи, комунікація, втім числі й медійна, завжди припускає та, використовуючи, відтворює певні підставові уявлення, спільні для мовців і слухачів/читачів. Проте, як твердять Гол і його співавтори, сучасний (західний) медійний дискурс підносить цей «базовий культурний факт» на «крайній ідеологічний рівень»:

Позаяк ми живемо в тому самому суспільстві й належимо до приблизно тієї самої «культури», то припускається, що існує по суті тільки *одне* тлумачення подій <...> Цей погляд заперечує будь-які структурні розбіжності між різними групами чи між різними мапами значень, що існують у суспільстві. Цей «консensusний» погляд має важливі політичні наслідки, якщо його використовують як самозрозумілу основу комунікації. Він несе в собі припущення, що ми всі також маємо приблизно однаковий *інтерес* у суспільстві та що ми всі маємо приблизно рівну частку влади. В цьому полягає суть ідеї політичного консенсусу. «Консensusний» погляд представляє суспільство так, ніби в ньому немає жодних значних культурних чи економічних розламів, жодних значних конфліктів інтересів між класами та групами. А там, де існує розбіжність, є, мовляв, прийнятні й узаконені засоби їх вираження та примирення²³.

Це означає, з одного боку, що владні й підвладні, багаті та бідні, видатні та пересічні належать до того самого світу й між ними немає розбіжностей, які не можна було би подолати за допомогою виборів, судів, медійних дискусій та інших «легітимних» засобів, роль яких у підтримуванні панівного становища наділених політичною, економічною та символічною владою груп цей дискурс, ясна річ, не визнає. Медійне представлення цих груп припускає та творить не лише подібність їхніх людських рис і психологічних мотивів до відповідних характеристик пересічних членів аудиторії/суспільства, а й спільність їхніх інтересів з інтересами пересічних людей, перейнятість долею країни та співгромадян принаймні поряд із власними. Це виявляється й у відмові від проблематизації мотивів багатьох представлених дій і тверджень, і в розмовній, «простонародній» мові, якої журналісти (та, коли їм дають нагоду для прямої мови, самі актори) вживають у цих представленнях. За словами Фейрклафа, «якщо голоси владних людей та

груп у політиці, індустрії тощо представлено різновидом повсякденного мовлення (навіть симульованого й почасти несправжнього), то соціальні ідентичності, стосунки та дистанції обвалюються»²⁴.

З другого боку, ті, хто не приймає буцімто загальноприйнятих способів вираження й захисту своїх інтересів (як-от учасники «радикальних» організацій чи протестних акцій) або відкидає обмеження, що їх накладає суспільство на спосіб життя своїх членів (скажімо, наркомани чи футбольні хулігани), згідно з цим припущенням опиняються поза межами консенсусу, норми й самого суспільства. Оскільки, як писав Гол про британський мейнстримовий дискурс 1960-х, «ці групи не сприймаю як зорганізовані довкола несумісних [із панівними] структурних чи ідеологічних принципів, то їх окреслювали винятково з погляду їхнього відхилення від консенсусу. Бути поза консенсусом означало бути не в альтернативній системі вартостей, а просто поза нормами як такими»²⁵. Виявлення й вилучання девіантів, що його медії здійснюють у співпраці з політиками та правоохоронцями, водночас сприяє посиленню відданості «нормальних» членів суспільства панівним нормам, зокрема й владі чинних інституцій і груп. Тому наголошування межі між учасниками консенсусу та його ворогами є зворотним боком замовчування меж усередині гаданої спільноти учасників. Обидві практики водночас припускають і допомагають творити суспільний консенсус, забезпечуючи при цьому визначальний вплив панівних груп на його окреслення. Інакше кажучи, медійний дискурс не лише відтворює (вже) спільні уявлення членів суспільства, а й творить згоду підлеглих груп із підставовими вартостями панівних, яка є ключовою передумовою підтримування чинного ладу.

¹ Див., наприклад: *Sarcinelli U. Politikvermittlung und Demokratie: Zum Wandel der politischen Kommunikationskultur // Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft: Beiträge zur politischen Kommunikationskultur /Hrsg. von U. Sarcinelli. — Bonn, 1998. — S. 11.*

² *Fairclough N. Media Discourse. — London, 1995. — P. 47–48.*

³ *Hall S. The rediscovery of «ideology»: return of the repressed in media studies // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. — London, New York, 1982. — P. 86.* Див. також: *Schudson M. The sociology of news production // Media, Culture and Society. — 1989. — Vol. 11. — № 3. — P. 267; Curran J. Newspapers: The Sociology of the Press // The Media: An Introduction / Ed. by A. Briggs, P. Cobley. — Harlow, New York 2002. — P. 100.*

⁴ *Langer J. Tabloid Television: Popular Journalism and the «Other News». — London, New York, 1998. — P. 49.*

⁵ *Schudson M. The sociology of news production. — P. 271–274; McCullagh C. Media Power: A Sociological Introduction. — New York, 2002. — P. 66–72.*

⁶ Альтернативні джерела здобувають доступ до медій головно тоді, коли події є незвичними й, отже, незвідними до певного типу з усталеним способом здобування й представлення інформації, або ж коли владні структури не надають своєї інтерпретації оперативної чи їхні інтерпретації суперечать одна одній. Див.: *McCullagh C. Media Power. — P. 70.*

⁷ *Scannell P. Public service broadcasting and modern public life // Media, Culture and Society. — 1989. — Vol. 11. — № 2. — P. 162*

⁸ *Hall S. The rediscovery of «ideology». — P. 81.*

⁹ Цит. за: *McCullagh C. Media Power. — P. 41.* Гол пропонує дещо складнішу структуру медійного дискурсу: крім протилежних ділянок консенсусу та конфлікту, він виділяє проміжну ділянку толерування, в якій домінує якесь одне тлумачення, але є певне місце й для альтернатив. Див.: *Hall S. A world at one with itself // The Manufacture of News: Social Problems, Deviance and the Mass Media / Ed. by S. Cohen, J. Young. — London, Beverley Hills, 1981: 150.*

¹⁰ *Bennett T. Media, «reality», signification // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. — London, New York, 1982. — P. 304.*

¹¹ *Ibid. — P. 306–307.*

¹² Винятком є ситуації, в яких «протилежний погляд» набуває ознак відповідної новинним стандартам події — скажімо, якщо рекорд анулюють, виявляючи допінг.

¹³ *McCullagh C. Media Power. — P. 79.*

¹⁴ *Golding P., Elliott P. News values and news production // The Media Studies: A Reader. 2nd ed / Ed. by P. Marris, S. Thornham. — Edinburgh, 1999. — P. 643.*

¹⁵ *Ibid. — P. 642–643.*

¹⁶ *Livingstone S. Mediated knowledge: Recognition of the familiar, discovery of the new // Television and Common Knowledge / Ed. by J. Grippstud. — London, New York, 1999. — P. 97.*

¹⁷ *Ibid. — P. 98.*

¹⁸ *Gitlin T. Prime time ideology: The hegemonic process in television entertainment // Social Problems. — 1979. — Vol. 26. — № 3. — P. 256.*

¹⁹ *Ibid. — P. 261, 263, 253.*

²⁰ *White M. Ideological analysis and television // Channels of Discourse, Reassembled / Ed. by R. C. Allen. — Chapel Hill, London, 1992. — P. 184.*

²¹ Цит. за: *Langer J. Tabloid Television. — P. 19.*

²² *Hall S. et al. Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order. — London, Basingstoke, 1978. — P. 55.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Fairclough N. Discourse and Social Change. — Cambridge, 1992. — P. 110.*

²⁵ *Hall S. The rediscovery of «ideology». — P. 62.*

Олеі Траверсе

КОНЦЕПЦІЯ СИСТЕМОГЕНЕЗУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА (ПРОЛЕГОМЕНИ)

Слід визнати, що у інтерпретаціях стосовно до політичного лідерства значно більше нераціонального ніж раціонального. Емоційні оцінки, моральні заборони, уявлення про майбутнє (реальне, бажане, ідеальне, фантастичне) заміщують сам процес формування ідеї цілісності щодо реально існуючого суспільно-політичного явища. Як застарілу представляють також розроблену М.Вебером на початку ХХ ст. відносно лідерів типологізацію. У постмодерних поглядах центробіжні тенденції, локалізація, мікрорівень і мікропроцеси, фрагментація, індивідуалізація вийшли на перший план.

Такі підходи неминуче приводять до зміщення акцентів у аналізі проблеми лідерства як суспільно-політичного явища у бік психологічних складових (які дійсно існують). Тобто, відбувається, з одного боку, спрощення розуміння цілісного явища, воно аналізується не в одиницях політології, а політичної психології, внаслідок чого втрачаються важливі аспекти аналізу (оскільки не зважається на суспільно-політичний контекст, динаміку політичних процесів, трансформації існуючих та створення нових інституцій і т. ін. Як відомо, структура колективної діяльності суттєво відрізняється від діяльності одного суб'єкта за змістом, результатом.

Щодо політичного лідерства, то й до сьогодні його фундаментальна теоретична основа поки що знаходиться у стані розробки. У політичній науці все більш задіяними стають емпіричні способи раціоналізації наявних практик політичної дійсності щодо політичного лідерства/керівництва. Розвиток антропології, соціології й психології сприяли тому, що явище лідерства почали досліджувати і вивчати експериментально. Одержані за ними результати стали інтерпретувати в сенсі створення різноманітних типологій лідерів на кшталт «дудар в зеленому костюмі», «пожежник» тощо з подальшим перенесенням їх у політологічні дослідження.

Постсучасні методологічні орієнтації у підходах до розгляду політичних процесів в інститутах влади та інституціональних змін базуються на принципі синтезу різних методологій. Між ними провідними напрямками можна вважати конструктивізм і детермінізм.

Закладені у класичних теоріях суспільного розвитку (О.Конт, К.Маркс, Т.Парсонс, Д.Белл та ін.) принципи універсалізму, дедуктивності і детермінізму у посткласичних теоріях (П.Сорокін, Г.Маркузе, Р.Даль, М.Кастельс та ін.) піддаються ревізії. До таких підходів можна віднести структуралізм (К.Леві-Строс, Е.Гідденс, П.Бурдьє, П.Шампань та ін.), символічний інтеракціонізм (Дж.Мід та ін.), у дослідженнях яких вивчаються суб'єктивні аспекти соціальної дії (що пов'язана з усвідомленою чи неусвідомленою активністю людей).

Прийнято вважати, що в теоретичних пошуках провідним є системний метод. Методологічна та евристична специфіка системного методу визначається тим, що орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які його забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. Розмаїття типів зв'язків об'єкта передбачає, що складаний об'єкт може мати не один, а кілька аналітичних аспектів, при цьому критерієм обґрунтованого вибору найбільш адекватного структурування об'єкта, який досліджується, може слугувати те, на скільки в результаті вдається вичленити «одиницю» аналізу, яка дає змогу фіксувати системотвірні властивості об'єкта, його структуру і динаміку.

Поширення ідей теорії суспільства і культури, що бере початок від К.Маркса, і постмарксистські дискусії про людський фактор і соціальну детермінацію несе в собі термінологічну невизначеність. Зокрема, характерним для сучасних гуманітарних дискусій (зокрема в галузі антропології, соціології і культурології), є зосередження уваги на доланні дихотомії матеріального та ідеального за допомогою поняття «практика». Відомо, що ще у 1845 році К.Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» здійснив спробу долання онтологічного розділення людей та артефактів. Зокрема, у першій тезі він говорить про те, що головним недоліком усього матеріалізму є те, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться лише у формі об'єкта або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно, оскільки об'єкт або вироблений продукт не є чимось абсолютно зовнішнім і незалежним від природи виробника. Це його діяльність в об'єктивованій або значущій формі. Саме у сфері діяльності і практики створюються і використовуються артефакти. Д.Дьюї вважав, що «знаряддя і артефакти, які ми називаємо технологічними, можуть бути виявлені «по обидва боки того, що, як він стверджує, є надзвичайно гнучкою і проникливою

мембраною, яка відділяє «внутрішнє» від «зовнішнього» по відношенню до організму лише в найширшому і досить приблизному смислі¹.

Складність використання системного підходу полягає у відмові від еклектики та дотримання політологічного дискурсу. Детермінізм розглядає систему соціальних дій, як таку, у якій елементи є взаємопов'язаними. Відповідно, суспільство здатне підтримувати стан динамічної рівноваги за допомогою зміни своїх параметрів. У політичній науці можна зустріти порівняння модерних західних суспільств (відкритих громадянських суспільств) із соціальним «керованим термоядерним синтезом», завдяки якому воно «в ідеалі здатне підтримувати політичну активність населення постійно. Всередині такого суспільства, присуті, відбувається так звана «перманентна революція», яка надає динамізму його розвитку (...) у схожих системах досягнення тих чи інших суспільно значущих цілей».

Відомо, що ступінь і механізми перетворення можливостей (потенціалів) суспільства та держави у чинники розвитку, залежать від їх соціального стану, способу виробництва, політичного ладу, в якому провідну роль відіграє діяльність творчої меншості та людських мас, партій, політичного лідерства тощо. Наявний тип моделі останнього (або її невизначеності чи відсутності у той чи інший історичний момент, згадаємо умовиводи М.Вебера щодо стану Німеччини його часу), досить суттєво впливає на політичну організацію суспільства, на динаміку та зміст політичних процесів, на основний напрям і темпи розвитку окремої країни.

Взагалі, доцільно звернути увагу на ті обставини, за яких вся історія політичної думки і практики «свідчить про жорстке протистояння персоналістської й інституціоналістської парадигм. (...) З плином часу вірогідність їх позитивного синтезу аж ніяк не зростає. Скоріше, можна констатувати посилення конфронтації між ними»². Подібна констатація актуалізує когерентність символічних цінностей (якими послуговуються індивіди), та їх відношення з активними центрами політичного устрою. Домінуючі в них інституційні та ідеаційні складові утворюють сукупність впливових інституцій і персон пануючої влади, які здійснюють критично важливий вплив на всіх інших членів суспільства.

Когерентність між детермінізмом і конструктивізмом має прояв у відмові від «універсальності» того чи іншого підходу. Кожен з них може домінувати у науковому аналізі тієї чи іншої сфери

соціополітичної дійсності залежно від мети та цілі використання. Відбувається стирання сутнісної різниці між «кількісними» і «якісними» методними орієнтаціями. Таким чином мультиметодний аналіз використовується задля досягнення взаємодії між політичними субдисциплінами та отримання результатів, які мають стабілізуючий характер³.

Наукова та громадська полеміка щодо лідерства в українському суспільстві починає розгортатися наприкінці 80-х рр. ХХ ст., торкаючись різних аспектів цієї проблеми. Визнання самого факту існування проблеми політичного лідерства (як такої) стало важливим кроком у розвитку вітчизняної суспільної думки (до цієї дискусії політичне лідерство і еліти у науковому вжитку подавалися виключно у вигляді критики «буржуазних теорій»). Зауважимо, що розвиток наукових знань щодо політичного лідерства, насамперед, являє собою відповідні етапи окремих напрямів розвитку політичної думки. Тому не менш важливою (і, можливо, неодмінною умовою вивчення політичного лідерства за умов політологічного дискурсу) є знання, які були накопичені дослідниками про політичне життя та генезис формування уявлень про нього у політичній думці (зокрема, українській).

Можна констатувати той факт, що внаслідок процесів диференціації та інтеграції різних галузей наукового знання проблема лідерства має досить гетерогенний характер. Незважаючи на увагу науковців до цього боку організації суспільного життя людських спільнот, загальної теорії лідерства поки що не створено. Визнанням є внутрішній зв'язок між лідерством і політичною владою.

Питання про сутність влади і способи її реалізації є основоположними для політичної науки. Друге з цих питань, конкретизоване Аристотелем, виливається в дилему: під якою владою, «кращого мужа» або «кращих законів», корисніше перебувати?

Зрозуміло, що однозначно безумовний вибір, який абстрагується від національно-культурного (просторового) і конкретно-історичного (часового) контекстів, не веде до продуктивного вирішення зазначеної проблеми. «Її анархістське заперечення є утопічним, а діалектичне зняття — важке», констатують дослідники⁴.

Концепції державного управління, теорії прийняття рішень і ситуаційного політичного аналізу відносять до прикладних галузей політології. У той же час, фундаментальними розділами вважаються теорії влади і політичної системи, компаративні дослідження політичних інститутів і культури. Зазвичай, прикладні

дослідження політики є міждисциплінарними, оскільки в основі подібного аналізу разом з моделями політичної системи потрапляє вивчення і дія факторів її зовнішнього середовища: економічних, психологічних, соціокультурних та інших, які вимагають систематичного залучення фундаментальних висновків інших суспільних наук.

Враховуючи це, слід відзначити особливість прикладного політичного знання як технологічний синтез різних абстрактних моделей в єдину картину (а не як еклектичне поєднання конкретно-емпіричних висновків різних дисциплін). Метою такого синтезу виступає створення ситуації, яка дає змогу дати теоретичну інтерпретацію тієї чи іншої політичної проблеми у суспільстві.

До розряду найбільш гострих, актуальних, теоретично і практично значущих проблем слід віднести політичне лідерство/керівництво у зв'язку з такими проблемами, як співвідношення національного і наднаціонального, держави та інтересів громадян, співвідношення політичної і державної влади, відносної самостійності держави та його апарату, елітизму, політичного і соціального плюралізму.

Образно кажучи, проблеми політичного лідерства ніби лежать на поверхні. Щоб їх виявити, достатньо поставити питання на кшталт: яке місце і роль політичного лідерства/керівництва в організації суспільного життя? Який їх предмет як наукового явища і як він співвідноситься з предметами інших наук? Як політичне лідерство вписується в суспільно-політичну систему конкретного суспільства? Зрозуміло, що ці та інші питання, які з ними тісно пов'язані, вимагають уваги дослідників.

Умовно можна виокремити щонайменше три основні рівні, на яких виділяються, вивчаються та інтегруються політологічні наукові уявлення про політичне лідерство та керівництво. Це відбувається згідно з ієрархією: загальне — базове — спеціальне, що в політології має співвідношення як соціальне — суспільне — політичне (точніше було б говорити про політологічні варіанти підходів на вказаних рівнях, оскільки вони використовуються також в інших суспільних науках).

Методологічним підґрунтям концептуалізації поглядів автора на політичне лідерство та політичне керівництво є наступні положення: теорія про існування трьох типів соціальних відносин (особистої залежності, відносин особистої незалежності, відносин вільної індивідуальності (К.Маркс)); теорія правлячого класу (Г.Моска, Джилас); теорія еліт (Г.Моска, Ф.Паретто, Р.Міхельс);

сучасні концепції політичної еліти (Г.Ашин, О.Криштановська); теорія культурно-історичних змін (Л.Виготський, М.Вартофський, М.Коул, О.Лурія); теорія політичного лідерства (М.Вебер, Ж.Блондель, А.Пахарєв, В.Горбатенко); теорія поліархії (Р.Даль); теретичні положення щодо явища політичних інститутів (Е.Дюркгейм, Г.Лебон, М.Дюверже, Д.Дьюї, С.Московичи, П.Бергер, Т.Лукман, М.Кармазіна); концепція політичної діяльності та політики (А.Пойченко); погляди стосовно політичних інститутів радянського часу (О.Майборода, Ю.Шаповал); тлумачення політичного процесу як неперервного суспільно-політичного розвитку (Т.Парсонс, Р.Мертон, Ф.Рудич, Л.Нагорна); концепції цивілізаційного розвитку (А.Тойнбі, О.Рафальський, О.Моця, М.Горєлов); явище політичної культури (Л.Нагорна); теоретичні положення щодо української політичної еліти та політичних лідерів (М.Михальченко, Ю.Шаповал); погляди на етнополітичні проблеми розвитку українського соціуму (І.Курас, Ю.Левенець, О.Майборода).

Грунтуючись на вказаних теоретико-методологічних основах, автором сформульовано положення концепції системогенезу політичного лідерства і керівництва. Політичний розвиток нікому не вдавалося позбавити від особливостей того чи іншого історичного часу, а людей від наслідків їх дії. Всі спроби «відмінити» історію зазнали краху. Політичний вимір (порівняно з історичним), є більш швидкоплинним та мінливим. Це створює ілюзію величезних (якщо не необмежених) можливостей щодо втручання людей (політиків при владі, політичних партій, які діють в конкретній історичній час) у процес суспільно-політичного розвитку, зміну векторів соціального спрямування. У цьому відношенні показовими є суспільно-політичні перетворення у багатьох країнах світу у ХХ ст. Україна не була винятком.

Дослідження політичного лідерства та політичного керівництва як процесу в його історичній динаміці передбачає вивчення єдиного світу українського соціуму через прояв дії та трансформацію політичних та соціальних інститутів, які його складають. Інститут політичного лідерства виникає за певних політичних та соціо-культурних умов суспільного розвитку. Його виникнення та дія мають дискретний характер, що пов'язано з задоволенням потреби людських спільнот на шляху самоорганізації того чи іншого соціуму. Трансформуючись і змінюючись у часі, інститут політичного лідерства зберігає сутнісні риси і відмінності від інших соціальних і політичних інститутів, має свої характерні ознаки.

Політичне лідерство є однією зі складових процесів самоорганізації соціального життя, узгодженням та саморегуляцією відносин домінування-підкорення у суспільно-політичних стосунках, механізмом передбачення, планування, організації, координування та контролю, тобто управління і керівництва ним. Він сприяє оптимальному ефекту у досягненні суспільно-політичної мети (формуванню «потрібного майбутнього» соціуму) в часі.

Багатогранність цього явища, потреба в аналізі динаміки розвитку, визначення типових форм прояву нових аспектів політичного лідерства, які виникають у сучасних умовах українського соціуму, створюють труднощі для дослідників. Зокрема, дихотомія політичного лідерства та політичного керівництва може слугувати: одним із критеріїв розвитку суспільства, де відношення домінування/підкорення є проявом соціального рівня суспільних відносин; як змін у формах «колективної» влади; як спосіб організації влади (справжньому чи вдаваному контролю виборців за діяльністю еліт); як політичний інститут (стабільно відтворюваний у людській діяльності, наприклад, за рахунок регулярних виборів).

Уявлення про політичне лідерство/керівництво як інституції (тієї чи іншої політичної системи) передбачає вивчення дії чинників, що зумовлюють їх появу та існування: соціокультурних (П.Хелл, Р.Тейлор), історичних (Д.Стоун), економічних, юридичних, ідеаційних (Р.Патнем) тощо. На це звертають увагу (В.Нечаєв, М.Кармазіна).

У складних системах соціального контролю за утилітарною повсякденністю хтось має виконувати роль «посередника» (М.Хайдегер) між існуючими «правилами» і запроваджуваними «санкціями». Це призводить до своєрідності існування людини у світ-культурному середовищі: прояв дії якої відбувається між розмаїттям суспільних відносин та регламентними режимами державного регулювання.

Тому не коректно ототожнювати поняття «політичний лідер», «політичний керівник» і «політичне лідерство», як такі, що відображують суть різні явища суспільної дійсності, хоча й є взаємопов'язаними. Політичне лідерство є колективним (соціополітичним) за своєю природою і за своєю сутністю явищем. Виконуючи функції механізму саморегуляції соціальної спільноти, воно містить перехід від цінностей індивіду до цінностей суспільства і навпаки.

У межах детермінізму прихильники функціоналізму розрізняють чотири рівні механізму саморегуляції соціальної системи,

а саме: рівень індивідів і колективів (первинний), рівень організації (управлінський), інституціональний (структури і норми), ціннісний (соціетальний). Вважається, що чим вищий рівень, тим вищим є ступінь прояву системної цілісності у механізмах суспільної інтеграції (Т.Парсонс та ін.).

Не залишаються поза увагою і деструктивні явища у суспільстві. Р.Мертон та його послідовники обстоюють тезу про те, що будь-які елементи суспільної системи є функціональними (а отже, і дисфункціональними), тобто за кожним елементом соціальної системи ніби закріплена відповідна незамінна функція для існування суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Проте ці функції можуть діяти у явній та латентній формах. Зауважимо, що різні варіанти функціонального підходу надають перевагу вивченню об'єктивних, зовнішніх чинників соціально-політичної дії. В них значно менша увага приділяється ролі суб'єктивних чинників (наприклад, усвідомленості чи неусвідомленості людьми суспільно-політичної дійсності, місця і ролі окремої особистості в суспільстві).

Політичне життя України свідчить про можливість створення ситуації, за якої за наявності політичних лідерів фактичне становище справ доводить відсутність розвиненого інституту політичного лідерства. Але подібний стан не буває тривалим, оскільки вертикалі і горизонталі каналів влади є важливим механізмом у трансляції генетичної матриці (яка вміщує код) суспільної самоорганізації соціуму.

Налагодження взаємодії політичних (ширше — соціальних) інституцій і спільнот забезпечується системою механізмів, які підтримують у суспільстві виконання нормативних правил. Їх науковий розгляд та аналіз взаємодії потребує використання тієї чи іншої теорії.

К.Поппер, ставлячи питання про верифікацію і фальсифікацію наукових теорій і знань про закони, які являють собою поєднання універсального (абстрактного) і окремого (конкретного) начал, що описуються знаковими системами чи символічними формулами, зазначає: «Дати причинне пояснення певної події — означає дедуціювати вислів, який її описує, використовуючи як посилання один або кілька універсальних законів разом з певними сингулярними висловами — начальними умовами»⁵.

Наприклад, нагадаємо, що результати вивчення політичного лідерства сформульовано у таких теоріях, як: «теорія рис» (де головна

увага приділяється психологічним характеристикам політичного лідера); «теорія ситуацій» (коли висування особи лідера пов'язується з виникненням суспільної потреби у рішенні тих чи інших соціальних проблем); а також «теорія послідовників» (коли становлення і розвиток лідера аналізується за допомогою наявних зв'язків у цій площині). Проте пояснення такого явища, спираючись лише на два або три критерії, явно спрощує і не пояснює його цілісно. Також мали місце спроби розробки інтегративних підходів до явища політичного лідерства.

Разом з цим відомо, що соціокультурний контекст (а вужче, політична ситуація) може досить радикально впливати на людину, і в той же час, частина осіб, будучи в цій конкретній ситуації може демонструвати такий тип поведінки, який явно не вписується у ситуаційні вимоги. «Ситуативні фактори можуть потужно впливати на поведінку, тому що (...) кожна людина бачить, розуміє і пояснює ситуацію, тобто вона будує ментальну репрезентацію ситуації, і саме ця репрезентація виступає фактором регуляції її поведінки. (...) Не особистісні риси, не характеристики ситуації, а своєрідність ментального образу ситуації є дійсно вирішальною «причиною» людської поведінки»⁶. Відомою є закономірність, що чим більш об'єктивованою у особи є ментальна картина тієї чи іншої суспільно-політичної події (від ідеології до часткового ситуаційного тлумачення політичних подій у яких політичні лідери не є винятком), тим більш незалежною від ситуаційних вимог виявляється діяльність людини. Тим меншою мірою особистісні риси будуть пов'язані з особливостями поведінки цієї особи в конкретній ситуації.

Загальне розуміння політики як особливого виду людської діяльності, смисл якої є управління людьми засобами (через) узгодження різних інтересів груп та індивідів, дає змогу співвідносити підходи інституціональний (як прояв політики усталеної системи) та процесуальний (як прояв політики у кризові часи) в контексті загального підходу системогенезу. Політична діяльність особистості ґрунтується на сукупності певних передумов, однією з яких є активне включення особи в політичний процес.

Зв'язок політики та особи є фундаментальною проблемою політології. Саме на цьому перетині виникають найбільш складні конфлікти між людиною і суспільною організацією її життєдіяльності. Людська природа «назавжди залишить питання, властиві історії людини, джерелами морального напруження і політичних конфліктів», вважають дослідники⁷.

Система політичного лідерства пов'язана з владою як об'єктом (макросистемою) в цілому, хоча і зберігає відносну самостійність. Цим визначаються розбіжності між типами політичного лідерства, в тому числі в рамках однієї системи суспільного устрою. В цьому смислі однорідні системи можуть відрізнятися різними типами лідерства. Тому кожна система політичного лідерства є в чомусь унікальною. Функція політичного лідерства залежно від контексту може розумітись як елемент політичної системи в організації цілого, як здійснення інтересів соціальних груп і особистостей.

Аналізуючи політичне лідерство, слід враховувати наявний арсенал загальнонаукових і специфічних методів. Я розглядаю метод у політології як спосіб побудови і обґрунтування політичного знання, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного і теоретичного пізнання політичної реальності. Проблема політичного лідерства вимагає вибору відповідних специфіці досліджуваної проблеми методів, побудови відповідної теорії і загальної методологічної орієнтації.

Розгляд влади та реалізації вольової діяльності політичного суб'єкта за допомогою владних проявів представляється у вигляді різних змінних форм — залежності, незалежності і взаємозалежності через «відносини нерівності» як головної ознаки влади⁸. З цього приводу зауважимо, що поняття «залежність» є первинним по відношенню до поняття «нерівність». К. Маркс писав: «Відношення особистої залежності (спочатку зовсім первісні) — такі перші форми суспільства, за яких продуктивність праці має розвиток лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, основана на речовинній залежності, — такою є друга велика форма, під час якої вперше утворюється система всезагального суспільного обміну речей, універсальних відносин, всебічних потреб і універсальних потенцій. Вільна індивідуальність, основана на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання, — таким є третій ступінь»⁹.

Зауважимо, що висловлена К.Марксом ідея про існування трьох типів соціальних відносин: відносин особистої залежності, відносин особистої незалежності, відносин вільної індивідуальності¹⁰, яку він висунув в «Економічних рукописах 1857–1859 рр.» не вписувалася в ідеологічні рамки радянського суспільствознавства, тому і не набула належної наукової розробки.

Якщо вважати, що політичне лідерство є процесом, який має динаміку свого становлення, формування і розвитку, то слід уточнити культурно-історичний контекст (ситуацію), специфіку політичного режиму у суспільстві (яке задає провідну діяльність та політичні взаємини, які, у свою чергу, зумовлюють якості лідерства, власне, його новоутворення).

А.Тойнбі, звертаючись до аналізу «полей дії» і «носіїв дії» у цивілізаційному розвитку, передбачає не лише те, що «річ або матеріал всесвіту» є «діяльність, а не матерія», але також і те, що ця діяльність організована і строго спрямована. Мікрокосм вносить цілеспрямовану дію в макрокосм; а дія, будучи головною темою людської історії, являє собою тиск окремих людей на спільну основу відповідних полів дії, основу, яку ми і називаємо суспільством.

Поле дії — і до того ж перетин певної множини полів — не може само бути джерелом дії, вважає він. Джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, поля дій яких і складають суспільство¹¹.

Суттєвою ознакою сучасного суспільства є існування поля державної влади. Явище політичного лідерства безпосередньо пов'язано з владою, яка об'єднує великі групи людей задля досягнення спільних цілей, регулює саме відношення між ними. Коли йдеться про політичну владу, привертає увагу така її особливість, як наявність відношень не тільки між великими групами людей, але й між суб'єктом і групами осіб. Саме в цьому середовищі виникають відповідні стосунки, прояви дії політичного лідерства/керівництва. Вони існують як дія певної системи соціальних відносин, що ґрунтується на неформальних владних залежностях політичного характеру у великих групах — стратах, класах, партіях, рухах, трансгрупових спільнотах, у суспільстві загалом. Тобто, у загально-теоретичному вигляді проблема відносин влади і політичного лідерства/керівництва являє собою складний, багатомірний процес, що пов'язується не лише з досягненням сталого соціокономічного суспільного розвитку.

Зважаючи на побудову раціональних теорій щодо владних відносин, необхідно виділити найбільш суттєві особливості проблеми влади як такої. Насамперед необхідно розглянути проблему її цілісності і розділюваності.

Зауважимо, у політичній науці практично завжди теоретичний аналіз передбачає розділення складного об'єкта на компоненти або аспекти. Цій аналітичній процедурі протистоїть висхідна до

Т.Гоббса точка зору щодо органічності і неподільності влади. Якщо дослідження політичного лідерства та політичного керівництва у владних стосунках у синхронії більшою або меншою мірою допускає ізольоване дослідження тих чи інших їх сторін з наступним синтезом, то за діахронного аналізу вимоги цілісності суттєво посилюються. Зумовленість цього пов'язана з певними обставинами.

Взаємовпливи компонентів політичного при синхронному підході можна вважати постійними величинами. Це створює принципову можливість відволікання від них. Взаємовідносини між існуючими компонентами політичного лідерства та політичного керівництва ресурсів влади у діахронії суттєво змінюються. Тоді вони набувають характеристик системотвірних складових.

Цілісність політичної влади як об'єкта назвемо системною цілісністю. Системно цілісним вважається об'єкт, знання про який не можна отримати шляхом адитивного приєднання отриманого ізольованого знання про його компоненти. Це обмеження зумовлює наявність молярних або емерджентних властивостей об'єкта, які не зводяться до властивостей його компонентів. У найзагальнішому випадку кожен компонент об'єкта (політичне лідерство і політичне керівництво) у своїх сутнісних проявах відповідає емерджентним властивостям політичної влади як цілісного об'єкта. Однією з таких характеристик політичної влади є її поліпредметність.

Зосереджуючись на провідних елементах політики, їх аналіз і синтез здійснюється у дещо штучному стані. За такого підходу виробляються уявлення про те чи інше явище політичної дійсності в основному в статичі, без розгляду динаміки розвитку явища у політичному процесі. Також увагу привертає ще одна характеристика рівня концептуальної складності — ускладненість емпіричної перевірки.

Між державною (правовою) владою і політичною владою існує суттєва відмінність. Якщо перша регулює відношення між конкретними суб'єктами, то друга, яка об'єднує великі групи людей задля досягнення сумісних цілей, регулює саме відношення між ними¹². Особливості політичної влади проявляються у дії певної системи соціальних відносин, яка ґрунтується на неформальних владних залежностях політичного характеру у великих групах.

Політичні сили, які приходять до влади формують управлінські структури різних рівнів і масштабів (в умовах партії-держави партійні органи та ради різних рівнів, за демократичних

умов — президентські, парламентські, урядові, регіональні тощо), які виробляють і здійснюють власну політику, яка у свою чергу, стає засобом цієї влади. Універсальною властивістю політичної влади є її функціонування, окрім політичних процесів, ще й в усіх сферах суспільних відносин.

Влада інституціалізується, оформлюється у спеціалізованих закладах, апаратах влади і посадах, в ієрархіях правлячих сил та осіб — політичних лідерів, працівників управління, керівників органів влади на різних рівнях, тих, кого називають правлячою меншістю чи політичним класом.

Прояви функцій влади можна спостерігати не лише в різних суспільних сферах, але й на різних рівнях соціальної структури — інституційному (який охоплює найбільш складні соціально-політичні відносини; об'єднує структури, цінності, норми); індивідуальному (наприклад, організаційно-управлінські відносини у малих групах).

Наявність відповідних механізмів політичної дії у вигляді лідерства створює необхідну базу не тільки для опису, але й відповідного аналізу та раціональної реконструкції соціальних та культурних структур, до яких (поряд з іншими) входять політичні інституції, їх взаємовідносини та вплив на політичне життя. Прихильники різних теорій, парадигм, наукових традицій залежно від системи цінностей з'ясовують різні аспекти політичної реальності, що дає змогу бачити її у різних перспективах.

Ключова ідея культурно-історичного підходу полягає в тому, що «не існує ніякого окремого самостійного соціокультурного середовища, незалежного від людських способів видобування з нього смислів і можливостей. А будь-яка людина набуває свою суб'єктивність (...) засобами видобування смислів і можливостей із соціокультурного середовища та їх використання»¹³.

Політична взаємодія дозволяє визнавати як владу соціальних та політичних інститутів, які мають відношення до індивідів, так і існуючий потенціал індивідів змінювати наявне інституційне середовище, яке зумовлює їх життя. У політичному контексті (у ситуації політичної інтеракції) йдеться про осіб, які завдяки своєму соціальному статусу (становищу в політичних інститутах і суспільній ієрархії) фактично впливають на вироблення та прийняття політичних рішень, які потім за допомогою різних державних і недержавних інституцій та втягування в цей процес великої кількості людей перетворюються у політику.

Виходить, що політичні лідери мають пріоритет і своєрідні «преференції» від суспільства (яке їх так або інакше легітимізує) на формування того періоду, в якому вони живуть. «Політичні маркери» є відносними і залежать від контексту, який визначається динамікою соціополітичних (ширше — соціокультурних) змін у суспільстві.

З розумінням соціокультурного середовища тісно пов'язане поняття «контексту». Розвиваючи думку Р.Шведера про неподільність і цілісність явищ у суспільному житті, автор розглядає контекст не як сукупність обставин у той чи інший момент, а як простір і/або середовище, який розуміють через політичну взаємодію. Водночас, контекст розглядається як тимчасова ситуація для людської діяльності. Це — одиниця культури. Формування засобами культури передбачає, що люди живуть в інтенціональних (ними створених) світах, у межах яких члени традиційних дихотомій суб'єкт-об'єкт, особистість-середовище і т. ін. не можуть бути аналітично розділеними і вибудованими по порядку як незалежні і залежні перемінні.

У площині подібного розуміння інституційного середовища (простору) як контексту у політичному розвитку, політичне лідерство та політичне керівництво доречно розглядати як артефакт (артефакт — це а) матеріальний об'єкт, виготовлений людиною; як прояви матеріальної культури (К.Малиновський); б) «як продукти історії людства», які містять ідеальне та матеріальне. (М.Коул); в) як рівні оволодіння та освоєння оточуючого середовища (М.Вартофський). Залежно від контексту прояву дії політичного лідерства та політичного керівництва, їхніх домінуючих смислів, їх можна розглядати як різнорівневі артефакти.

У теорії, висунутій М.Вартофським, йдеться про існування трьохрівневої ієрархії артефактів. Перший рівень складають первинні артефакти, які безпосередньо використовуються на виробництві. Їх розуміють як матерію, яка перетворена у попередній людській діяльності. Вторинні — вміщують і самі первинні артефакти, і способи дії з їх використанням. Вони відіграють центральну роль у збереженні і трансляції уявлень та способів дії (звичаї, норми, конституції). Третій рівень артефактів — пов'язується з відносно автономним світом людських уявлень, в якому правила, конвенції вже не здаються безпосередньо практичними. Вони можуть забарвлювати наше бачення «реального» світу, надаючи засобів для зміни існуючої практики.

Тобто, способи поведінки, набуті у взаємодії з третичними артефактами, можуть поширвалися за межі безпосереднього контексту їх використання (це, наприклад, дозволяє вийти за коло традиційних інтерпретацій політики [politics, policy, polity] та її здійснення як мистецтва процесу правління). Таким чином, артефакти виступають єдальною ланкою культурного опосередкування за вказаними трьома напрямками.

Запропонована М.Вартофським трьохрівнева модель артефактів перекликається з поглядами В.Дільтея щодо рівнів розуміння і освоєння світу. Зокрема, В.Дільтей говорить про три рівні пізнання, де найнижчим вважав знання у «чистому» вигляді, другий рівень — пов'язувався з діями, які завжди контекстуально поєднані з цілепокладанням (способи дії за М.Вартофським), третій рівень, найвищий — прояви «живого духу», які подаються як вияв внутрішнього духовного життя людини. Усі ці рівні тісно переплетені у життєдіяльності і можуть бути у такий спосіб розрізненими швидше у теоретичних умовиводах.

Щоб користуватися такими поняттями, як «соціальна система», «соціальна структура», «інститут» і «функція», не обов'язково бути прибічником функціоналізму як у вузькому, так і в широкому розумінні. І аж ніяк не слід ототожнювати функціоналізм зі структурно-функціональним методом.

У найширшому розумінні під функціоналізмом можна вбачати насамперед методологічну установку. Її смислове наповнення полягає у протистоянні розуміючої соціології і психології типу М.Вебера і В.Дільтея. Вони виступають як інтерпретація суспільних явищ, які не залежать від самих індивідів, а лежать у сфері об'єктивних зв'язків і відношень., які розглядаються як окремі соціальні явища з погляду їх корисності і доцільності у рамках суспільно-політичного життя. Доповнення такого підходу історико-генетичним змістом («каузальним» за Е.Дюркгеймом) у політології може вважатися корисним.

З огляду на такий підхід, можливо припустити, що політичне лідерство як політичний інститут існує у трьох рівнях, де перший — соціальний (присутній як іманентна властивість людини; де політичний інститут означає явище владарювання-підкорення (за Дюї)), другий — суспільний — де, залежно від умов [суспільний устрій, політичний режим, соціокультурні умови] та чинників, втілюються можливості прояву лідерської діяльності політичних акторів), третій — політичне лідерство як «неперсональний»

політичний інститут, який виникає та набуває найбільших трансформаційних змін за умов готовності суспільства до дії в демократичних умовах.

Отже, політика є процесом опосередкування суспільної політичної поведінки особи артефактами, де система артефактів утворює контекст, власне зміст культури (політичної, зокрема) того чи іншого соціуму. Зв'язок надіндивідуального функціонування політичного лідерства як політичного інституту (та інституції) з полем політичної влади у культурно-історичному генезисі можна представити як посередника і як контекст, як те, що оточує, і водночас переплітається в системі політичних інститутів. Отже, надає висхідну одиницю аналізу, яка має природні зв'язки з макрорівнем суспільства та його інститутами і водночас пов'язана з мікрорівнем індивідуальних думок і дій людини (мікрофізикою влади за М.Фуко).

Спроби запровадити модель культурно-історичного підходу має місце в політичній науці. Зокрема, цей підхід використовується для побудови концепції інституційних змін В.Нечаєвим. У його концепції мікромоделі політичної дії (стосовно інституційних змін) політичному лідерству відводиться досить обмежена роль «спускового гачка», який приводить у дію наступні зміни інституційного характеру¹⁴. Відомими є погляди вітчизняних вчених щодо політичної культури українського народу¹⁵.

Розглядаючи політичне лідерство і політичне керівництво як чинники соціально-політичного розвитку, діяльнісно-поведінковий підхід є широким узагальнюючим підґрунтям, оскільки в ході соціально-політичного розвитку «людський фактор» відіграє провідне місце. Це особливо є характерним для кризових, «смутних» часів, коли трансформуються або руйнуються політичні інститути, і, відповідно, на перше місце виходять політичні процеси. Тоді і набуває провідної ролі політичне лідерство, порівняно зі стабільним «інституціональним» часом. Іноді, навпаки, прояви суб'єктної активності політичних акторів ніби ховаються всередину політичного життя, будучи жорстко пригнічені інституціональними структурами, особливо в тоталітарних суспільних системах та організаціях (наприклад, теорія структурних конфліктів Й.Галтунга). Ототожнення політичного лідерства і політичного керівництва має історичні, соціальні, психологічні та ін. підстави.

Значення політичного лідерства проявляється не стільки в дії інструментальної функції, скільки в культурно-історичній функції

існування політичної практики, пов'язаної з утвердженням нових політичних інститутів, які у перетвореному вигляді стають умовою реалізації оновлених процесів суспільно-політичної взаємодії, і розставляють відповідні акценти у динаміці політичних процесів. Політична дія має обмежувальні рамки, що зумовлює специфіку політологічного вивчення проблеми політичного лідерства/керівництва¹⁶. Вона, насамперед, пов'язана з політичною складовою суспільного життя.

Проте не менш вагомою є присутність соціального чинника. Явище лідерства є соціальним за своєю природою, де суспільні особливості, у свою чергу, є базовими для прояву більш вузької (специфічної) політичної сфери. Політичне лідерство на загальнонаціональному рівні обумовлюється, насамперед, певним етапом розвитку суспільства, історичним досвідом та типом культури, типом державного та політичного устрою, наявністю відповідного лідера та політичної еліти тощо.

Політичне лідерство, наче лакмусовий папір, виявляє прагнення (готовність) та здатність (потенціал) соціуму до проявів власної самоорганізації у процесі еволюції. Його інтеграція (як структурного елементу політичної дійсності) у цілісну життєву систему політичного простору найбільш характерно репрезентує та легалізує наявність суспільного ресурсу, який вміщує як власне політичний ресурс, так і ресурс, що має неполітичну генезу. Політичні, економічні, етнонаціональні, соціокультурні, культурно-історичні, інституційні, процесуальні та ін. аспекти цих ресурсів зосереджують у собі вузол протиріч (а далі — політичних конфліктів різного плану, змісту, рівнів), які свідчать про якість динаміки політичного середовища; про співвідношення взаємовпливів домінування/підкорення у політичній владі; про характер перебігу процесу інституціалізації політичної та державної влад. Навколо вибору програми дій щодо можливої «розв'язки» цих інтересів (тобто шляхів розвитку української спільноти у ХХ ст.) відбувається найбільш гостре зіткнення провідних політичних та соціальних сил як всередині українського соціуму, так і ззовні нього.

Відомо, що суспільні рухи неможливі без лідерів, оскільки перші продукують, зумовлюють і вимагають останніх. Це стосується, також, наявних вищих інституційних державних і суспільно-політичних утворень та ролі у їх функціонуванні лідерів/керівників держави, діяльності перших осіб опозиційних політичних сил, місцевих влад та їх представників на рівні регіону, області, мерів

великих міст і т. ін. Політичний зміст історичного часу та його політичні характеристики (політичний устрій, політичне життя суспільства, провідні напрями політичної практики, динаміка змін у політичних процесах та інститутах і дотичних до них суспільних трансформацій) зазвичай пов'язують з діяльністю політичних лідерів.

Звісна річ, участь людини в управлінні державними і суспільними справами можлива лише в межах політичної системи та її інститутів: партії, різні суспільні організації, виборчі блоки, творчі союзи, форми суспільної самодіяльності тощо. Тобто, власне політична система (вужче — політичне середовище) є умовою реалізації політичної активності особистості за допомогою участі у діяльності системи державних і суспільних організацій. У процесі інституціалізації поле влади пов'язане з діяльністю осіб, які є (тією або іншою мірою) членами відповідних організацій.

Визнання значного впливу особистості у владі на особливості протікання того чи іншого етапу загального процесу суспільно-політичного розвитку (наприклад, діяльність і/або бездіяльність вищих партійно-державних посадовців у вітчизняній історії, згадаємо наявні есе в жанрі політичного портрета Ф.Бурлацького, Ю.Шаповала та ін.) пов'язується з тоталітарно-авторитарним минулим України.

Проте політичне лідерство (як один з видів лідерства та його найвищий прояв), має свої особливості. Сьогочасне розуміння суспільно-політичних інституцій як констеляції і виробника смислів людських дій («фабрики смислів» за В.Лекторським) включає у себе діяльність великої кількості анонімних персонажів. Як відомо, існує відповідний зв'язок, коли людські дії не тільки продукують і відтворюють соціальні структури, але самі зумовлені останніми. Зокрема, політичне лідерство (як процес), пов'язаний з врахуванням дихотомії лідерства і керівництва у політиці (тобто взаємозв'язку лідерських якостей і владних повноважень, досягнутим статусом у державно-політичній ієрархії і дійсною мірою впливу). Вони можуть існувати водночас (або послідовно) на різних рівнях — соціальному (йдеться про взаємодію домінування/підкорення у різних центрах влади; суспільному (коли взаємодія політичного ресурсу та ресурсів неполітичної генези продукує процеси інституціалізації влади); політичному (йдеться про становлення домінуючих цінностей, що відбивається у конфігурації (у тому числі ієрархічній) політичних інститутів та інституцій,

у формах взаємодії політичних еліт та громадян) — у характерних ознаках історичного часу, політичного режиму, суспільного ладу, типу влади, які панують у той чи інший період розвитку спільноти, також значною мірою з традиціями, усталеною системою існування етнокультурних чинників у суспільній сфері.

Політичне знання розглядає аспект лідерства в першу чергу як форму прояву політичного життя у межах політичних процесів та інституцій, як прояв влади (переважання одних політичних акторів над іншими). Інтегруючись у контексті метасистем суспільства, культури, цивілізації) вивчення політичного лідерства набуває завершеності. Такі характеристики політичного лідерства/керівництва, як процесуальність і динамічність, суб'єктність та ініціативність, результативність і творчість надають йому якостей, що відповідають загальним світовим вимогам конкурентоспроможності. Порівняно з минулим, сьогодення — це час зростання прояву потенціалів соціокультурних ресурсів, модернізації індивідуального і групового політичного лідерства. З цими явищами все більше пов'язуються не тільки формальні ознаки демократичних основ політичного життя. Політичне лідерство як інституційна складова політичного життя на демократичних засадах має витоки із взаємин домінування/підкорення політичних акторів, проте не зводиться до них, оскільки політичні лідери діють у обмеженому власним політичним (і фізичним) існуванням у часі.

Якщо вважати політичне лідерство/керівництво процесом інституціалізації формальної і неформальної влади, то стає можливим зняття суперечки щодо найбільшої значущості у протиставленні особи та мас в політиці, оскільки їх взаємодія (їх динаміка, інтенсивність, форми) є цілісним явищем політичного лідерства/керівництва — чинником самоорганізації та політичної саморегуляції суспільства.

Трансформуючись у динаміці (від нижчих рівнів самоорганізації соціуму до вищих проявів політичної саморегуляції) відбувається процес відчуження, деперсоналізації лідерства, а саме: індивідуальний стиль діяльності політичного актора у тому чи іншому політичному середовищі є адекватним до умов його прояву. Внаслідок чого здійснюється (ефективне *versus* не ефективне) управління і становлення (або корекція) існуючих політичних норм і цінностей. Відчужуючись, норми і правила починають впливати на політичному просторі незалежно до індивідів, які їх спродукували, набуваючи при цьому характеристик надіндивідуального

існування. Тобто, завдяки механізмам деперсоналізації і відчуження (у вигляді артефактів), здійснюється процес інституціалізації поля влади, що, у свою чергу, позначається на предметному (взьоконтекстному), дієвому (структурування політикуму) та ідеаційному (або соцієтальному) рівнях їх (артефактів) прояву.

Ці явища стають можливими у політичному полі, яке включає у себе цілісність людини (з її свідомістю, волею, устремліннями), цілісність «природи» (знання і уміння домагатися потрібних результатів) і цілісність культури (нормативне і ціннісне регулювання, естетичні переваги і смаки, соціальні, групові і індивідуальні очікування).

З погляду стосунків між людьми і з точки зору систем зразків політичне лідерство і політичне керівництво забезпечують наступність при зміні поколінь. За їх допомогою підтримуються вертикальні і горизонтальні зв'язки у політиці та владі. Політичне лідерство і політичне керівництво є проявом складових системи влади як об'єкта.

Політичне лідерство і політичне керівництво слід аналізувати, розрізняючи їх як явища політичної дійсності, які в політичному житті є тісно пов'язані одне з одним. Причиною цього слугує їх пряме відношення до вирішення однієї і тієї самої проблеми — впливу на суспільно-політичний розвиток і управління ним у межах держави. В аналізі цих процесів можуть бути присутніми кілька аспектів. Насамперед — це виявлення політичного, в смислі можливого втручання з боку державних інституцій. Окрім цього, виявляється необхідною артикуляція сутнісних відмінностей у програмах і політиках, які можна віднести до сфери «суспільного інтересу» з урахуванням тих складових, які відрізняють їх від інтересів окремих груп або страт, прошарків, класів.

Політичне лідерство являє собою, насамперед, політико-практичне явище. Це політична практика певного типу і виду, яка пов'язана з процесами відносин між політичними суб'єктами у їх змаганні за утвердження власних пріоритетів у державних структурах влади. За таких умов політичне лідерство має ще один важливий вимір — інституційний. Він пов'язаний як з обійманням посад в ієрархії державної та політичної влади, так і сферою норм, правил поведінки людей у політиці. Політичне лідерство, як і політичне керівництво, становить політико-практичну конфігурацію, зміст якої значною мірою визначається соцієсторичними обставинами.

Вирішуючи наукову проблему співвідношення понять «політичне лідерство» і «політичне керівництво», слід враховувати наступні складові цих явищ, такі як: умови, процес, суб'єкт і кінцева мета (або результат, як бажаний образ майбутнього). Тоді визначення цих понять буде мати наступний вигляд.

Лідерство політичне — це процес інституційної самоорганізації і самоуправління суспільно-політичним розвитком за демократичних умов шляхом впливу на інституційне середовище, об'єктивно детермінований суб'єкт-суб'єктними відношеннями соціальної залежності, в умовах здійснення політичної діяльності засобами реалізації механізму ідейних цінностей і спрямований на функціонування політичного життя суспільства.

Керівництво політичне — процес, системоутворюючим чинником якого є суб'єкт-об'єктні відношення суспільної залежності, існуючих в умовах політичного життя суспільства і спрямовані на реалізацію політичної діяльності засобами механізму влади з використанням державних інститутів.

Тобто, у політичному просторі взаємодії лідерства і керівництва існують як загальні, так і специфічні закономірності. Їх прояв у політичному розвитку спостерігається завдяки динаміці змін в інституційному середовищі та політичних режимах. Йдеться про умови, процес, кінцеву мету діяльності суб'єктів політики, що за різних обставин мають свою міру прояву і ту чи іншу міру якості, що зумовлює, врешті решт, стан суспільно-політичного існування народу та домінування за демократичних умов сталого інституту політичного лідерства.

«Політичні маркери» є відносними і залежать від контексту, який визначається динамікою соціальних змін у суспільстві. Розглядаючи політичне лідерство і політичне керівництво, слід пам'ятати про наявність різних типів соціальних зв'язків у територіальному домінуванні певної субкультури (наприклад, сільської; індустріальної; постіндустріальної). Якщо політичне лідерство у сучасній системі відношень слугує засобом для входження до системи як державного, так і позадержавного впливу (який охоплює якщо не все, то більшість населення), то політичне керівництво передбачає, в першу чергу, організаційні дії у межах конкретної політичної сили (наприклад, політичної партії), і вже за умов успіху на виборах поширення (або збереження) її впливу вже на саму систему державного управління. Політичне керівництво внаслідок своєї природи прагне до розширення своїх повноважень як проявів влади.

Наголосимо, що для нас важливою є та частина проблеми, яка пов'язана з процесами інституційних змін в українському суспільстві і місця у ньому політичного лідерства/керівництва, оскільки без власного національного підґрунтя досвід зарубіжної теорії та практики навряд чи може бути адекватно сприйнятим.

¹ Цит. За: Hickman L.A. John Dewey's Pragmatic Technology. Bloomington: Indiana University Press, 1990. — P. 12.

² Фатенков А.Н. Кто должен править: люди или законы, массы или личности. Антология экзистенциальной автократии // Полис. — 2005. — № 2. — С. 28.

³ Метер К.М. ван. Методология социологии // Международный журнал социальных наук. — 1994. — № 3 (6). Социология: состояние исследований. Вып. 1. — С. 26.

⁴ Фатенков А.Н. Указ. соч. — С. 28.

⁵ Поппер К. Логика и рост научного знания. — М., 1983. — С. 83.

⁶ Холодная М.А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума. — М.: ПЕР СЭ 2002. — С. 226.

⁷ Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. — М.: Когито-Центр, Издательство «Институт психологии РАН», 1997. — С. 370.

⁸ Кухта Н.Г., Теплоухова Б.Л. Політичні еліти і лідерство. — Львів, 1995. — С. 76.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. — Т.46. — Ч.1. — М., 1968. — С. 110.

¹⁰ Там само — 322 с.

¹¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории/ Пер. с англ. Сост. А.П. Огурцов; Вступ. ст. В.И. Уколовой; Закл. ст. Е.Б. Рашковского — М.: Прогресс, 1991. — С. 253.

¹² Медушевский А.Н. Идея разделения властей: история и современность // Социологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 60–73.

¹³ Коул М. Указ. соч. — С. 124.

¹⁴ Нечаев В.Д. Когнитивные революции и институциональные изменения // Полис. 2002. — № 5. — С. 6–19.

¹⁵ Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: СтилоС, 1998. — 278 с.

¹⁶ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — С. 18–20.

Едуард Щербенко

РЕЦЕПЦІЯ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА ПРИКЛАДІ ПІДРУЧНИКІВ З ПОЛІТОЛОГІЇ)

Анотація. В статті виділяються ключові елементи уявлення про форму політичного в західній традиції політичної думки і досліджується їх наявність в українському політологічному дискурсі.

Постановка проблеми. Після здобуття незалежності перед Україною постало не лише завдання розбудови політичних інститутів, а й створення політичної науки, тобто вироблення мови для опису політичної реальності. Якщо в період перед здобуттям незалежності, в межах спочатку загальносоюзного, потім українського політичного процесу відбувалася поступова легітимація феномена особистої думки в публічному дискурсі, то в нових умовах постало завдання укорінити його в новому ґрунті, яким природно стала західна традиція політичної думки. Її опанування українською політологією і стане предметом розгляду в роботі.

Мета дослідження. Нашим завданням буде виділити ключові елементи уявлення про політику в західній традиції політичної думки і прослідкувати їх наявність в українській політологічній літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження політичної мови в Україні, на жаль, усе ще перебувають на периферії вітчизняної політичної науки. Найбільш ґрунтовними працями у цьому напрямі залишаються монографії О.Гнатюк та Л.Нагорної¹. Проте авторами в них обрані аспекти дослідження політичної мови, цілком відмінні від того, що цікавить тут нас. О.Гнатюк розглядає перебіг українських дискусій про ідентичність на межі ХХ і ХХІ століть, у той час як Л.Нагорна аналізує можливості залучення доробку політичної лінгвістики у вивченні політичної мови.

Основний матеріал і результати досліджень. Ми будемо розглядати процес опанування класичної традиції на матеріалі української навчальної літератури з політології. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник зосереджений на викладі фундаментальних начал, що й становить інтерес для нашого аналізу. По-друге, він завжди пов'язаний з наявним станом академічної літератури; її, так би мовити, «мейнстрімом» (на який і посилаєть-

ся). Хронологічні рамки періоду — 1992–2003 рр., від здобуття незалежності до Помаранчевої революції.

Звертаючись до корпусу навчальних текстів, ми знаходимо тут відтворення традиції, умовно кажучи, від Аристотеля до Вебера, де в основу кладеться елемент автономії: політика трактується як стосунки вільних і рівних громадян щодо самоуправління. В античному світі «політика вважалася сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні»². «На відміну від східних традицій Аристотель підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і панською владою над рабами. Специфіка політичної влади, на його думку, полягала в тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності»³. «Ми, услід за М.Вебером, під політикою розуміємо всі види діяльності із самостійного керівництва»⁴. Схожі формулювання знаходимо і в численних інших випадках⁵.

Далі ми спробуємо показати, що тут відпочатку вводиться певний формальний принцип, який дотримується в усій західній класичній традиції.

У такому полісному децентралізованому устрої, влада розосереджена і *не може бути не поділена*. Коли стосунки між панами і рабами, а також батьками і дітьми (відпочатку нерівних між собою) відділені від стосунків між громадянами, — ці останні лише і є політичними, і в цьому вимірі є принципово рівними. «Права індивідів на здійснення функцій панування і підпорядкування не залежать від їхнього статусу в ієрархії, а визнаються однаковими і рівними для усіх. Основою нової концепції порядку стає ідея ісономії — рівної участі всіх громадян поліса в здійсненні влади»⁶. Характеризуючи сенс реформ Солона, автор відзначає, що це була спроба зрівняти в правах усіх громадян, незалежно від їх походження і майнового стану. Біднота була допущена до участі в народних зборах і суді⁷; «різні форми владних дій і процедур, що раніше становили традиційний привілей і сферу компетенції небагатих обраних — царя-мага, базилевса або знатної родини, вилучаються з їх виняткового ведення і стають турботою кожного громадянина»⁸. Замість *themos*'а, божественного установлення (тлумачення і установлення якого становило привілей правителів і знаті) — постає спільний універсальний закон — *nomos*, нейтральний до кожного індивіда. «Дотримання останнього зумовлюється не силою особистого чи божественного авторитету «згори», а силою вибору більшості «знизу». Закон — *nomos* даний не

від Бога, а вироблений самими людьми внаслідок обговорення і боротьби думок на народних зборах, у судочинстві та інших сферах державної діяльності»⁹.

Ми тут звернемо увагу на два елементарні формальні зв'язки, які вводяться під час опису.

По-перше. Громадянин вступає в громадянські зв'язки лише з громадянином (не паном і рабом); він *потребує* іншого громадянина. Коли я позбавляю іншого громадянського статусу — в ту ж мить втрачаю його сам (і навпаки). Тому за устроєм цієї полісної форми можна бути громадянином *лише спільно з іншим*. Я утверджую себе як громадянина, лише утверджуючи як громадянина іншого. Звідси — *ідея спільного блага*. Це не просто благо, яке є у всіх (тоді воно було б загальним чи загальнопоширеним). Це благо, яке можна мати лише *спільно*.

По-друге. Спілкування вільних і рівних (поліс), за визначенням, означає, що в кожному пункті нашої взаємодії ми виступаємо саме як вільні і рівні. Держава/поліс і є лише форма такого спілкування (в т.ч. у самоуправлінні) між вільними і рівними.

Таким чином, доки є вільні і рівні, які взаємодіють один з одним саме як з вільними і рівними, — є поліс (держава). Ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), — і не можемо сказати «громадяни», не помисливши поліс як форму їх існування. Тобто громадянин тут не є емпірикою, а має розглядатися як конструктивний елемент полісної форми.

Нарешті, відзначимо, що названа форма виступає **продуктивною** формою. Інакше кажучи, ми як громадяни не дорівнюємо собі ж, позбавленим цієї форми взаємодії. Маючи внутрішні закономірності, у застосуванні вона вносить ефекти, неможливі поза її межами.

Далі ми розглянемо принципіві наслідки, що впливають з введення цієї форми.

§1. Спільність (спільне благо)

1.1. Момент спільності відпочатку розкривається через ідею права, політичної справедливості. Ми вже згадували поняття ісономії. В спілкуванні вільних і рівних вільність одного дорівнює вільності іншого; ця рівність у вільному триманні поліса і є *політичною* справедливістю (серед іншого, це означає, що права ніхто нікому не надає: воно належить кожному через включеність до форми. «Якщо тепер надати цим справедливим, правовим відно-

синам юридичної форми, цей закон буде правовим»¹⁰. Тобто закон постає як артикуляція певної правової норми (застосування форми права до певного питання), в кожній з яких таким чином відтворюється розосередженість спільноти вільних і рівних.

Звідси політичне правління постає як правління *не людей, а законів*. І там, де відсутня влада закону, за Аристотелем, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою¹¹. «Громадяни політії найбільшою мірою є прихильниками правління закону, а не людей. У цьому і полягає, за Аристотелем, сенс політичного правління. Навіть кращі правителі підвладні почуттям і афектам, а закон — «врівноважений розум» (виділено авт. — Е.Щ.)¹². Так — зрозуміло, чому, за Демокритом, «в державі (як нашому спілкуванні вільних і рівних. — Е.Щ.) представлені спільне благо і справедливість»¹³. Ось що мав на увазі Аристотель, визначаючи її як спілкування заради благого життя.

Це розуміння форми політичного і в подальшому зберігається в класичній традиції. Вже в Новий час Локк, визначивши державу як союз громадян, пише, що «якщо громадянин мав би змогу робити те, що цими законами заборонено, то у нього не було б свободи. Це саме могли б робити й інші громадяни»¹⁴. І йому вторить Монтеск'є: політична свобода не в тому, щоб робити те, що хочеться, а те, що дозволено законами¹⁵. Так само і Кант зазначає, що закон, який вивисує одну частину суспільства над іншою, є протиправним¹⁶ — отже, виводить нас за межі форми політичного. Натомість у межах поліса/держави кожний громадянин повинен мати таку саме можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар — громадянина¹⁷. Таким чином, правовий порядок постає математично строгою моделлю розосередженості форми вільних і рівних, а зовсім не довільним варіантом відносин, що встановлюється тим чи іншим керівництвом за допомогою набору розпоряджень. Щодо останнього трактування вже Цицерон зауважив (і ця його формула регулярно наводиться в досліджуваному корпусі текстів), що якби права встановлювалися повелінням народів, рішенням впливових, перших людей, то існувало б право розбійників.

1.2 Цей момент спільності блага, задля якого існує держава/поліс (ідея, ще раз сформульована римлянами як *res publica*) як родовий елемент політики відтворюється в усіх політичних інститутах. У досліджуваній нами літературі у цьому контексті згадуються, зокрема, загальнонаціональний характер представництва

депутатів (сучасна політико-правова доктрина розглядає депутата як представника всієї нації, а не відповідної території¹⁸); загальнонаціональний характер програм суспільного розвитку, що пропонуються партіями¹⁹; виведення бюрократичного апарату з-під контролю тих чи інших політичних сил з їх політичними уподобаннями²⁰; відкритий публічний характер ЗМІ, що надають трибуну представникам різних суспільних груп для вираження своєї думки, знаходження і об'єднання однодумців²¹ та ін.

Окремо слід назвати тут інститут власності, що має фундаментальне значення. Варто зауважити, що нерідко власність розуміють просто як майно; насправді ж власність передбачає не лише всю складну інфраструктуру господарської кооперації, якою я можу скористатися для отримання зиску з майна, а й неодмінно правовий режим захисту цього процесу: оскільки цей процес постає лише застосуванням усе тієї ж моделі спілкування вільних і рівних до часткової сфери господарства (що й пояснює правовий вимір її регулювання). Захист приватної власності «є захистом індивідуальної свободи, оскільки держава захищає права людини на результати її праці». «Обороняючи приватну власність, держава цим самим визнає за громадянином його власне право на властиві йому фізичні і духовні здібності. І, з другого боку, тільки захищаючи право приватної власності, можна досягнути справедливих відносин у суспільстві, оскільки держава боронить свободу особистості і результати її праці від можливих зазіхань з боку кого б там не було»²².

1.3. Така природа форми спільного блага продукує парадоксальний і неочевидний наслідок: не можна боротися за утвердження будь-якого права, не виборюючи його цим самим для всіх — адже це буде *спільне* благо. Лінкольнівське «я звільнив не лише негра, а й білу людину» — одна з блискучих і точних формул вираження цього зв'язку (те саме можна сказати, наприклад, про феміністичний рух за права жінок і про будь-який інший рух за права (не інтереси)). Впровадження права — це завжди вигреш всього суспільства (на відміну від привілеїв). У цьому вимірі кожний політичний рух завжди має устрій «за вашу і нашу свободу», — навіть Маркс, вводячи уявлення про пролетаріат, який, виборюючи незалежність для себе, тим самим домагається свободи для всього суспільства, мислить у межах цієї ж парадигми. Одним з найочевидніших, мабуть, проявів цієї спільності (нерозривності) є інститут захисту прав меншості: він працює «не взираючи на лица»: той, хто був

«на горі» вчора, сьогодні є в опозиції і потребує цього інституту, і навпаки. Виграш усього суспільства полягає в тому, що в суспільстві зберігається захищена альтернатива.

За цією моделлю ми маємо розглядати і компроміс, який недостатньо трактувати, як це часто робиться, шляхом опису, за яким він означає, що кожна зі сторін «задовольняє свої прагнення лише наполовину»²³. Насправді досягненням компромісу ти виграєш волю іншого у підтриманні цього консенсусного цілого — стаєш багатшим на його зусилля в добрій волі, що очевидно перевищує будь-які часткові виграші/програші.

1.4. Нарешті, та сама модель вільних і рівних політичних акторів, як у внутрішній політиці, реалізується і у зовнішніх відносинах (найчастіше тут згадується принцип неподільності безпеки, безпека для себе через безпеку для всіх). *«Загальна безпека і мир в сучасному світі неможливі, якщо існує загроза національній безпеці будь-якої держави. І навпаки: національна безпека окремої держави може бути гарантована лише у разі стабільного мирного розвитку світового співтовариства»*. Тому Україна у своїй зовнішній політиці відстоює принцип «безпека для себе через безпеку для всіх»²⁴ (виділено авт. — Е.Щ.).

Але названий принцип спільності має універсальний характер. Відносини між суверенними державами за природою аналогічні стосункам вільних і рівних громадян. «Принцип суверенної рівності держав відбиває одну з найважливіших ідей сучасного міжнародного права — взаємодію рівноправних держав. Домовлятися можуть тільки рівні»²⁵. І це базується на самій природі цих суверенних акторів. За визначенням Р.Арона, цитованого на цих же сторінках, міжнародні відносини — це відносини між *політичними спільностями*²⁶. Тобто кожний з цих суб'єктів — це поліс, утворений спілкуванням вільних і рівних; і якщо б ми розглядали одну державу як не рівну іншій, це означало б, що ми трактуємо тих, хто створив цю політичну спільноту, як неповноцінних людей.

При цьому визначається, що суверенітет держави у зовнішній політиці «не означає ізолюваності від світового співтовариства, а, навпаки, передбачає рівноправне і активне міжнародне спілкування в інтересах власного народу»²⁷ — той же порядок спілкування вільних і рівних.

Таким чином, розглядаючи момент спільності як формальний елемент політичної форми, як він представлений в аналізованій

літературі, ми фіксуємо наступні принципові пункти: 1) благо, яке можливо мати лише спільно; 2) цей момент відтворюють усі політичні інститути (при цьому він зберігається як для внутрішньої політики, так і в міжнародній); 3) його не можна вводити, не вводячи для всіх.

Перейдемо тепер до наступного елементу форми політичного.

§2. Автономія (політична істота)

Подібно до того, як принцип спільного блага задає «горизонтальну» координацію політики як форми, принцип автономії визначає її «вертикальний» вимір, пов'язуючи нерозривно форму поліса (політичного) — і громадянина як її носія. Як уже зазначалося, ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), — і навпаки. Громадянин — це не емпірика, а конструктивний елемент полісної форми.

За відомим принципом римського права, «людина» — це природне явище, тоді як «персона» — термін цивільного права. Тобто у вимірі права з його особливими детермінаціями і дійсними ефектами сам носій цієї форми не дорівнює емпіричній людській істоті; в межах правової форми поняття персони вводиться на певних началах. Так само Аристотель, вибудовуючи теорію політики, розглядає людину як політичну істоту. В цьому сенсі в межах політики розглядаються і можливі *лише політичні істоти*; і так само, як можуть бути неправоздатні індивіди, які не є суб'єктами права і виносяться за межі його розгляду, можна говорити про *неполітикоздатних* індивідів, які не є предметом політичного знання (як ми пам'ятаємо, за межі політичних відносин виводяться стосунки між панами-рабами і батьками-дітьми). В межах політики *політична істота* є вихідним елементом (носієм). Ця різниця подекуди фіксується на сторінках досліджуваної літератури. «Аристотель визначає державу як організацію певної сукупності громадян, достатню для їх самодостатнього існування. Тому під цим кутом зору **первісним елементом держави є не індивід, а громадянин**»²⁸ (виділено нами. — Е.Щ.)

З нерозривності політичної форми і політичної істоти як її носія впливає принцип невідчужуваності прав. Він не означає, що фізично недоступно позбавити індивідів прав; — йдеться про те, що внаслідок позбавлення прав, із зникненням громадян як носіїв форми політичного зникає і сама форма. Отже, грамотно мислячи, ми залишаємося в межах форми політичного лише доки є громадяни.

За цим же ходом думки вводиться право громадян на повстання. Воно відзначене вже у Фоми Аквінського, але найяскравіше сформульовано у регулярно цитованому пасажі Локка, де, сказавши про те, що держава є, по-перше, союзом громадян, а по-друге, передбачає сукупність урядовців, тобто складається з двох угод — суспільної, між громадянами, яка встановлює державу, і урядової, що встановлює владу, Локк пише: «Революція скидає владу, але не знищує державу, а порушення владою правової угоди дає людям право на революцію, але не скасовує державу»²⁹.

Таким чином, громадянин є граничною умовою існування поліса, в кооперації вільних і рівних є носієм політичної форми і там, де відсутні вільні і рівні, можна формально констатувати відсутність політики.

Проте це стосується не лише таких екстремальних випадків (коли очевидніше виступають граничні умови форми). Дія громадянина є автономною інстанцією, яка приводить в дію будь-який суспільний інститут. Це можна показати на будь-якому прикладі — від виборів, які постають вільним волевиявленням дієздатних осіб³⁰ до ринку, що розглядається як спілкування вільних і рівних у господарській сфері: «Ефективне функціонування ринку можливе лише за умови, коли основна частина товаровиробників (підприємств, організацій) мають свободу господарської діяльності й підприємництва. Вони повинні не за наказами, а самостійно визначати, як використовувати те, що їм належить, самостійно вирішувати, що і як виробляти. Вони самі вибирають постачальників сировини, обладнання, напівфабрикатів, зв'язуються зі споживачами, домовляються про ціни. Товаровиробники вільно розпоряджаються своїм прибутком, що залишається після сплати податків»³¹.

Очевидно, якщо жоден громадянин не візьме участі у виборах, інститут виборів не спрацює, якщо жоден громадянин не звертатиметься до суду, не діятиме судова система і т. д. Тобто, щоб політичні інститути *фактично* мали місце, необхідною є воля громадян. Громадянин локалізує дію полісу, певного його інституту в своєму пункті; за висловом цитованого Вольтера³², він діє за силою законів, винесених усіма.

Звідси постає поняття добровільності, через яке визначають усі політичні інститути, створювані громадянами, зокрема громадсько-політичні організації, партії, рухи (цей добровільний статус навіть закріплюється в законі)³³.

При цьому поняття добровільності означає не просто відсутність примусу до вступу до певної організації. Оскільки, як зазначалося, будь-який політичний інститут продукує спільне благо, то коли ми грамотно застосовуємо політичну форму, ми *не можемо не породжувати спільне благо*, і в цьому сенсі добровільність у повному сенсі є **доброю волею**, тобто волею, спрямованою на досягнення добра, яка і породжує його. Це дозволяє відрізнити політичні організації від різного роду фашистських чи кримінальних угруповань, які очевидно не спрямовані на спільне благо (хоча й можуть складатися з людей, що вступили до них без примусу), що без сумніву ставить їх поза межами політичної форми.

Якщо тепер ми надамо загальної форми цьому зв'язку між громадянином і полісом/державою, де громадянин щоразу реалізує полісну форму, ми отримуємо парадоксальний результат: у межах політичної форми воля є формалізованою (це не воля в побутовому розумінні, яка може бути довільно спрямована на будь-який предмет); в межах політичної форми громадянин — це чиста воля до підтримання полісу.

І, нарешті, так само, як принцип спільного блага реалізується в політичній формі рівною мірою всередині суспільства між вільними і рівними громадянами — і в міжнародних відносинах як стосунках політичних спільнот, так принцип автономії знаходить свою реалізацію також у відносинах між політичними спільнотами (хоча це питання менше розглядається в розглядуваній літературі) — що реалізується, зокрема, в ідеї федерації.

Таким чином (підсумовуючи), розглядаючи момент автономії, який поряд з «горизонтальною» координацією політичної форми забезпечує її «вертикальний» вимір, ми зафіксували, що в межах політики вихідним пунктом є громадянин («політична істота»), який не дорівнює емпіричному індивіду (як персона в римському праві — емпіричній людині); з цієї нерозривності випливає принцип невідчужуваності прав, у тому числі право на повстання (або ширше — громадянську незгоду), і принцип добровільності; а також, що цей момент, подібно до моменту спільного блага, реалізується як у внутрішній, так і в міжнародній політиці.

§3. Продуктивність форми політичного

Ми говорили, що в межах політичної форми діють лише політичні істоти (і описували певні її характеристики). Але звідки вони беруться? Очевидно, з дії самої цієї форми. Адже як, наприклад,

колесо має унікальні ефекти, і нам відомі культури, які не знали колеса й були позбавлені цих ефектів, так само, якщо вилучити з життя суспільства політичні інститути з реалізованою в них формою розосередженості влади вільних і рівних — зникнуть і ті ефекти (зокрема, спільного блага і автономії), які були відзначені як атрибутивні для неї. Таким чином, саме політична форма, коли її на практиці задіюють люди, робить їх громадянами.

Це можна показати на прикладі бурхливого розвитку політичної сфери в XIX–XX ст. За появою масових рухів, масових партій, загального виборчого права ми побачимо численні форми емансипації: те, що називалося «робітничим» питанням, «селянським» питанням, «жіночим» питанням і т. д. Набуття прав тими, хто їх не мав і був безправним, означає постановня нових точок відповідальності, нових вільних і рівних. *Практикування політики породжує вільних і рівних.* (Практикування політики водночас породжує й нові ефекти спільного блага, в тому числі у вигляді нових прав і нових інститутів для їх реалізації). Таким чином, політика постає як сфера розширення людської свободи у нашій кооперації.

Так відбувалося і від самого початку, з моменту появи феномена полісу: «Тепер уже міські будівлі концентруються не навколо царських палаців, а біля міської площі (агори) — там, де відбувалися вибори, де обговорювалися спільні політичні проблеми. З того часу, коли місто починає орієнтуватися на громадську площу як на центр рішень, центр публічного життя, воно стає полісом»³⁴.

Отже, політика постає як продуктивна форма, що трансформує наявні інститути, надаючи їм нової природи. Найчастіше тут згадують про зміну характеру партій, які були відомі з часів античності, але являли собою групи прибічників тих чи інших часткових інтересів (чому викликали засудження ще на межі XVIII–XIX ст., зокрема з боку Руссо і Вашингтона, коли в «партійному дусі» бачили загрозу цілісності держави); з поширенням же виборчих прав на щораз ширше коло носіїв вони стали перетворюватися на загальнонаціональні інститути. «Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX століття одночасно з еволюцією виборчого права в напрямі до утвердження прямих, рівних, загальних виборів при таємному голосуванні»³⁵. «Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових родин або популярних лідерів протягом багатьох століть утворювало характерну, сутнісну рису політичної історії.

Але такі організації, які ми називаємо партіями, виникли в Європі та США не раніше початку ХІХ століття»³⁶.

Узагальнюючи, можна сказати, що це стосується всіх інститутів, і нації як такої, коли вона народжується з численних етнічних, конфесійних, станових спільнот з їхніми корпоративними інтересами, саме через введення нових загальнонаціональних інститутів — від національних партій до національної культури, в кооперації застосовуючи які, представники цих спільнот поступово стають *громадянами цієї нації*. «У Західній Європі й Північній Америці формування системи представницької демократії, як відомо, базувалося на розчиненні в єдиній національно-громадянській спільноті партикуляризмів станово-общинного типу, внаслідок чого постала не лише національно незалежна, а й національно консолідована держава, яка уніфікувала людність за принципом загального громадського зв'язку в юридичному, економічному, культурному й комунікативному відношенні»³⁷.

Таким чином, політична форма трансформує водночас інститути (роблячи їх з корпоративних політичними, тобто такими, що продукують спільне благо) і людей, що стають громадянами (вище йшлося про зміну природу волі в політичній формі).^{*} Політика, розглянута за своєю формою, продукує лише спільне благо і свободу.

§4. Межі політичної форми

У ході нашого викладу ми бачили, що автономні зусилля громадян виступають граничною умовою існування всіх політичних інститутів. Таким чином, поряд з внутрішніми обмеженнями політичної форми (моменти спільного блага й автономії) — у неї є й інший обмежувач, умовно кажучи, емпіричний: чи реалізують її конкретні індивіди, ставши при цьому громадянами. Це вирішується лише експериментально, тут і тепер, це неможливо гарантувати (так само, як неможливо спрогнозувати, чи дослухаюся

^{*} Зауважимо принагідно, що завдяки політичній формі народжуються нові феномени в сфері моралі: помимо здавна відомої мужності з'являється *громадянська мужність*, окрім все такої ж принципової речі, як честь — *громадянська честь*, як новий вимір совісті — *громадянська совість* і т.д. Отже, завдяки політичній формі народжується цілий світ нових почуттів і мотивів (зрозуміло, що людина може бути мужньою на полі бою і дитиною в громадянських справах). Таким чином, політика виявляється складовою цивілізації як вивищення людини над самою собою.

я до своєї совісті *в цей конкретний момент*). Можна назвати названий обмежувач емпіричним моментом політичної форми — оскільки без цієї підстави руйнується вся будівля політичного.

У літературі неодноразово відзначається цей наріжний характер політичної активності громадян. Політика не може існувати без залучення людей, вона «не тільки здійснюється для потреб людей, але й робиться ними»³⁸. «Конституції діють доти, доки люди хочуть, щоб вони діяли»³⁹. «Пересадити демократичні досягнення неможливо. Вони мають бути не «даровані», а «досягнені самостійним розвитком свого суспільства»⁴⁰ і т. д.

Це розуміння активності, очевидно, також укорінено в традиції. «Вічний мир не наступить сам собою, тільки практична діяльність людей може стати міцною основою державних реформ, спрямованих на створення умов для вічного миру», — цитує підручник Канта⁴¹. «Необхідно, щоб про збереження свободи піклувалися всі, — писав Карл Ясперс, — тому що свобода — найдорогоцінніше благо, вона ніколи не приходить сама, не зберігається автоматично. Зберегти свободу можна лише там, де вона усвідомлена і де відчувається відповідальність за неї»⁴².

Згаданий емпіричний момент накладає обмеження не лише на існування в суспільстві політичних реалій (як інститутів) але і на самі наші можливості мислити політику. Оскільки саме політична форма породжує в нас громадян, а вона потребує моєї автономної дії (щоб спрацював інститут виборів, я маю взяти участь у виборах і т. п.), то, коли я не маю досвіду застосування політичних форм, у мені не народжується громадянин, я не знаю, що таке бути вільним і рівним (у тому числі не здатний бачити іншого як співгромадянина) і весь світ політичного закритий від мене. Я не можу помислити *не слово «політика»*, а *саму цю форму розосередження вільних і рівних*.

Це обмеження поширюється і на можливість у суспільстві інституту політичної думки. Справа не лише в тому, що умовою розвитку думки є вільні комунікації у відкритому суспільстві, без чого неможлива інтелектуальна кооперація (в закритому ж суспільстві уряд обмежує або перекриває ці комунікації, руйнуючи ці умови). Стан, коли в суспільстві відсутні вільні і рівні, які народжуються, лише практикуючи політичні інститути, означає відсутність **предмета** політичної думки. Мислити без предмета не можна, можна лише імітувати мислення. Така імітація і заступає місце політичної думки.

Натомість в умовах, коли політична форма інтенсивно практикується, виникають нові політичні інститути, — розвивається і політична думка, що підтверджує просте емпіричне спостереження: з появою грецьких полісів народжується думка Платона і Аристотеля, досвід італійських міст-комун артикулює думка Макіавеллі. І далі: новочасна Англія — Гоббс, Локк, Монтеск'є, народження США — «Федераліст» і Токвіль, розвиток Німеччини межі XIX–XX століть — Вебер; нарешті, бурхливий розвиток політичних інститутів США в минулому столітті дав їм і лідерство в царині політичної науки.

Тобто цей зв'язок практики і феномена політичної думки фіксується від моменту народження цієї реальності: «Полісний суверенітет поширювався на всю територію полісу й передбачав для кожного громадянина можливість та обов'язок брати участь у вирішенні державних справ. *Наявність особливої діяльності, пов'язаної з участю людей в управлінні полісом, зумовила необхідність визначення її певним поняттям.* Термін «політика» і став таким ключовим поняттям в однойменному трактаті Аристотеля про державу, правління і уряд»⁴³ (виділено нами. — Е.Щ.) Тобто з особливої безпрецедентної *реальності* (аналогів якої ми не знайдемо в Єгипті, Індії чи Китаї) постає і саме її поняття.

В аналізованому корпусі текстів відзначаються обидва зазначені аспекти зв'язку політичної думки з практикою (і як особистої можливості, і як інституту політичної думки). «Політична свідомість виникає і функціонує у процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми, соціальними спільнотами політичного буття»⁴⁴. «Політична свідомість виникає, виробляється, формується в процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми такої особливої форми соціальної культури суспільства, як політика. Діяльність з «предметами» політики, участь у владних відносинах обумовлює структуру політичної свідомості»⁴⁵. «В країнах, де відсутня демократія, неможливе існування політології»⁴⁶. «Як уже наголошувалося в попередній лекції, високі злети і досягнення в розвитку політичної думки України завжди були тісно пов'язані з періодами визвольних змагань і політичної активності української нації»⁴⁷. Таким чином, і цей момент також представлений у розглядуваній літературі.

Висновки

У нашому аналізі ми реконструювали уявлення про форму політичного, наявне в західній традиції політичної думки, в межах яко-

го вона задається двома моментами: формальним і емпіричним. Емпіричний визначає саму можливість політичних реалій і мислення про них, формальний же поділяється на моменти спільного блага і автономії. В ході розгляду ми констатували відтворення всіх цих ключових елементів в корпусі навчальних текстів української політології, який відтворює поточний стан політичної науки в Україні. З огляду на це можна оцінити рецепцію елементів західної політичної традиції в українському політичному дискурсі як успішну.

¹ Гнатюк, Оля. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Авторизований переклад з польської. — Київ: Критика, 2005. — 528 с.; Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд. — 2005.

² Політологія. Курс лекцій: Навч. посібник / Дзюбка І. С., Панібудьласка В. Ф., Шемшученко Ю. С. та ін. / За заг. ред. І. С. Дзюбка. — К.: Вища шк., 1993. — С. 44–45.

³ Новаков А.С., Новакова Е.В. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. — Луганск: ЛСХИ, 1993. — С. 18.

⁴ Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова — Харків: Фоліо, 1998. — С. 12.

⁵ Див. напр.: Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів / Кухта Б., Романюк А., Поліщук М., Старецька Л. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 190; Політологія. Наука о политике: Учебник. — К., Харків, 1998. — С. 92; Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю.І.Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В.І.Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002. — С. 9; т.д.

⁶ Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — Харків: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 53–54.

⁷ Швидак О.М. Політологія. — К., 1997. — С. 112.

⁸ Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова... — С. 40.

⁹ Там само. — С. 41.

¹⁰ Основи політології. Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова. — Харків: Основа, 1993. — С. 169.

¹¹ Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство; Книга друга: Держава і суспільство/ Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я. — К.: Ельга — Н, Ніка-Центр, 2000. — С. 375.

¹² Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник. — Суми: Видавництво «Університетська книга», 2001. — С. 56.

¹³ Див.: Там само. — С. 48.

¹⁴ Див.: Політологія: Навч. посібник. — К.: Вища шк. / Кучерявий І.Т., Гошовський М.М., Лещенко Л.Ю. та ін. За ред. І.Т.Кучерявого. — Вид. 2-ге, перероб. і допов. — 1998. — С. 299.

¹⁵ Див.: Політологія: історія та методологія. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 44.

¹⁶ Див.: Політологія: Конспект лекцій з курсу/ Шахтін А.Д., Лойко Л.І., Фесенко В.В. та ін. — Харків: ХІІІ, 1993. — С. 39.

¹⁷ Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство; Книга друга: Держава і суспільство / Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я. — К.: Ельга — Н, Ніка-Центр, 2000. — С. 375.

¹⁸ Мирончук В.Д., Храмов В.О. Основы политологии: Курс лекций. — К.: МАУП, 2000. — С. 204.

¹⁹ Політологія: Підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України / За заг.ред.В.Ф.Смолянюка. — 1-е вид. — Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. — С. 137.

²⁰ Там само. — С. 90–91.

²¹ Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Конспект лекцій. Навч. посіб. для студентів вищ.закладів освіти України. — К.: «Каравелла», 1999. — С. 126.

²² Основы политологии. Курс лекций: Навч. посібник для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова... — С. 161. Про зв'язок власності і свободи див.також: Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ Панов М.І. (керівник авт.колективу), Герасіна Л.М., Осипова Н.П. та ін. — К., Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. — С. 170; Політологія: історія та методологія. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 310, 311–312.

²³ Шейко С. В., Кравченко П.А., Фомічова З.К. Політологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. — К.: ГЕНЕЗА, 2000. — С. 247.

²⁴ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 568. Див. також: Політологія: підручник для курсантів вищих військових... — С. 305; Политология. Наука о политике: Учебник... — С. 607; Політологія: історія та методологія... — С. 560–562 та ін.

²⁵ Шейко С. В. Цит.тв. — С. 280.

²⁶ Див.: Политология. Наука о политике: Учебник... — С. 616.

²⁷ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 554.

²⁸ Холод В.В. Вказ. праця. — С. 54.

²⁹ Див.: Основы политологии: Навч. посібник / Кол.авторів: Харків. держ. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. — Харків, 2000. — С. 70; Холод В.В. Цит.тв. — С. 94; Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ Панов М.І. (керівник авт.колективу)... — С. 34 та ін.

³⁰ Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. Політологія: Навч. посіб. для самостійного вивчення дисципліни. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 311.

³¹ Брегеда А.Ю. Основы политологии: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 1997. — С. 169.

³² Див.: Основи політології. Курс лекцій: Навч. посіб. — Х.: ХДТУСГ, 1996. — С. 21.

³³ Див.: Политология: материалы к лекциям (для студентов всех спец-й) / Сост.: А.М.Черныш, Т.Г.Меловарова, Д.П.Кавка и др. — Запорожье: ЗІУ, 1993. — С. 65, 71; Политология: Конспект лекцій / За заг.ред. В.І.Астахової. — Х.: ХГП «НУА», 1996. — С. 68; Основи політології: Навч. посіб. / Кол.авторів: Харків.держ.аграр.ун-т ім. В.В.Докучаєва... — С. 74.

³⁴ Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б.Кухти. Ч.1... — С. 23.

³⁵ Піча В.М., Хома Н.М. Цит. тв. — С. 83.

³⁶ Мирончук В.Д, Храмов В.О. Цит. тв. — С. 227.

³⁷ Политология: Навч.посіб. для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова... — С. 718.

³⁸ Тексти лекцій з курсу політології. Вип.ІІ, ІІІ, ІV / Укл. Н.Ю.Іванова, А.Г.Затуренський, Л.Н.Кравченко та ін. — К.: КДЕУ, 1993. — С. 8.

³⁹ Холод В.В. Вказ. праця — С. 153.

⁴⁰ Основи політології. Курс лекцій: Навч. посібник для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова... — С. 131.

⁴¹ Див.: Новаков А.С. , Новакова Е.В. Цит.тв. — С. 28.

⁴² Матвеев С. А., Буланенко Л.С. , Михеев С. А. Политология: Учебное пособие. — Х.: «Одиссей», 2003. — С. 4.

⁴³ Холод В.В. Вказ. праця — С. 7.

⁴⁴ Политология: Курс лекцій: Навч. посібник / Дзюбка І. С. , Панібудьласка В. Ф., Шемшученко Ю. С. та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка... — С. 172.

⁴⁵ Политология: Навч.посібник. — К.: Вища шк. / Кучерявий І.Т., Гопшовський М.М., Лещенко Л.Ю. та ін.; За ред. І.Т.Кучерявого... — С. 348.

⁴⁶ Сергієнко Ю.Г. Политология: Навч. посіб. — Алчевськ: ДГМІ, 2000. — С. 5.

⁴⁷ Основи політології: Конспект лекцій для студ-в усіх спец-й / Гетьманчук М.Г., Карпінський І.Ю., Климанська Л.Д., Колодій А.Ф., Харченко В.І., Шахов О.О. Част. І. — Л.: Львівська політехніка, 1994. — С. 79. Див. також: Политология. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 245; Политология: історія та методологія... — С. 8; Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: МАУП, 2000. — С. 55.

Сергій Щедров

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасна політична наука в Україні приділяє достатньо велику увагу вивченню політичних еліт. І це зрозуміло, адже процеси політичної модернізації та демократизації набули незворотного розвитку, тому їй необхідні системні дослідження нової політичної

еліти. Найбільш важливими, на нашу думку, мають стати з'ясування самого поняття «політична еліта» вже сучасною політологічною мовою, виявлення її функцій на регіональному та загальнонаціональному рівнях, проведення аналізу емпіричного матеріалу та практичної реалізації елітарного менеджменту, зрештою, адаптація і узгодження нових ідей, теорій політичної еліти з реальними процесами в Україні нової доби тощо.

Помітними екскурсами в дослідженні проблематики політичної еліти стали «круглі столи» «Роль еліт у трансформаційному суспільстві» (квітень 2003 року в Національному інституті стратегічних досліджень) і «Політичні еліти і політичне лідерство в країнах Центральної та Східної Європи: загальне, особливе» (травень 2007 року, проведений Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України та Українським центром політичного менеджменту)¹.

Науковці та відомі експерти у сфері політичної науки здійснили корисний порівняльний аналіз політичних еліт в Україні та сусідніх європейських державах із урахуванням застосування відповідного досвіду. Адже здійснення Україною власного шляху євроінтеграції потребує нового типу еліти, здатної стати провідником у цьому процесі. Аксиомою є те, що рівень суспільного консенсусу в країнах Центральної і Східної Європи є значно вищим, аніж в Україні. Це забезпечує менш кризовий характер у них та оперативне розв'язання актуальних політичних проблем. Тому й потрібна наукова думка, ґрунтовний аналіз шляхів і перспектив розв'язання назрілих питань політичної еліти.

Проведений ученими аналіз основних тенденцій і специфіки формування політичної еліти співзвучний із загальновідомими постулатами українських політиків, сподіваннями громадян, електорату. Він полягає в тому, що існуючу на сьогодні систему влади треба змінити докорінно. Потрібна політична еліта, яка б відповідала загальноприйнятим ерудиційним критеріям, думала б про суспільство і державу, не боялася проблем і здатна була б на елітарний менеджмент, у своїй основі здорова і фізично, і морально. Тобто, політична еліта нової доби.

На зламі ХХ і ХХІ століть Україна шукає власну політичну модель розвитку, покладаючи великі сподівання на реформу політичної системи, поглиблення демократичних процесів, європейської інтеграції, формування регіональної та національної модернізаторської еліти, адаптивну політичну культуру².

На думку багатьох українських учених, сучасна українська еліта є малодослідженим, складним і суперечливим суспільним феноменом. Вона відіграла певну позитивну роль на початку становлення нових політичних інститутів, привнесла знання і досвід трансформацій у політичні процеси. Але так само, зокрема, політична еліта виявилася безвідповідальною за кризовий стан держави, політичної системи загалом та нігілізм як заперечення загальноновизнаних суспільних норм і цінностей.

Науковці акцентують увагу на необхідності якісних перетворень у політичній еліті. Мають бути змінені як загальні, так і нормативно-правові умови її створення, функціонування та відповідальності. Механізм діяльності політичного елітного прошарку має бути інноваційним і адаптивним до менталітету народу України. Важливо також уважно відстежити та унеможливити негативні наслідки діяльності того покоління молодих політиків, які формувалися в кризових умовах. Окремого прискіпливого наукового аналізу потребує й прихід у політику бізнесової еліти та пов'язані з цим законотворчі ініціативи. Наслідки такого синтезу можуть вкрай негативно позначитися на політичних процесах, звести їх до недемократичних форм. Є навіть побоювання, що перехідний період за такого розкладу може затягнутися на значно більший термін, аніж цього очікують у суспільстві. Відсутність консенсусного менеджменту політичної еліти призводить до більш глибокої прірви між Україною та європейськими і навіть державами Балтії, яким вдалося сформувати національну еліту в короткий термін.

Створення національної і регіональної еліти в сучасній Україні стримує й етатистський погляд на розвиток політичних інститутів та процесів. Можна стверджувати, що з часу прийняття в 1996 році нової Конституції України мало що змінилося, по суті, в реальному наданні пріоритету прав людини і громадянина, визнанні людини найвищою соціальною цінністю, перед якою держава відповідає за свою діяльність. Бідність, різні інші, пов'язані з цим, соціальні негаразди стали прикрою характеристикою нашого буття.

Тож, перш за все має йтися про здатність політичної еліти до розвитку, створення суспільного середовища та механізму її діяльності вже в XXI столітті. Які гносеологічні, світоглядні уявлення про світ і людину, політику як одну з найважливіших сфер життєдіяльності маємо поширювати, стають дедалі більш значущими проблемами.

Ми виходимо з того, що еліти в концентрованому вигляді відображають сутність і специфіку політичної системи. Але їх роль як

суб'єкта політики не можна абсолютизувати, оскільки в демократичному суспільстві діють й інші суб'єкти.

Різні аспекти політичної еліти в сучасній Україні досліджують В.Скуратівський, М.Михальченко, В.Андрущенко, Б.Кухта, Д.Видрін, А.Пахарев, М.Шульга., М.Пірен, М.Головатий, М.Обушний, Н.Кононенко та ін.

У сучасній політичній науці прийнято вважати політичною елітою меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні й здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї. Проте й у сучасній західній політичній науці немає однозначного тлумачення поняття «політична еліта». Відомо, що цим терміном здебільшого наділяються люди, які оволоділи найбільшою кількістю певних позитивних якостей, цінностей і пріоритетів (влада, багатство, культура, компетентність, сила волі тощо), займають панівні або найбільш впливові щаблі в суспільній ієрархії.

І хоча постановка проблеми політичної еліти має давню історію, сутність її полягає в поділі людського суспільства на тих, хто управляє, та на тих, ким управляє привілейована меншість. Що стосується України, то на нинішньому етапі її розвитку окремі вчені, наприклад, В.Полохало, говорять про так звану «псевдоеліту». Поділяючи цю думку, ми вважаємо, що це явище має більш детально аналізуватися на регіональному рівні, оскільки еліта в своєму формуванні, позиціонуванні та за виявленням індексу ефективності має спершу проявитися на регіональному рівні. Лише з урахуванням її здатності до управління можливий так званий «перехід» до більш високого рівня управління.

Цікавий погляд на цю проблему виклав відомий український політолог, доктор політичних наук М.Головатий. Він вважає, що «важливою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не лише формування власної нової, національно орієнтованої еліти, але й узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної). Власне, від такої узгодженості суттєво залежить не лише результат державотворення, але і єдність, цілісність України як унітарної держави»³.

Як бачимо, функціональний підхід у визначенні політичної еліти та її місця в ролі суспільства дає можливість значно збагатити дослідження зазначеної проблеми не лише в сенсі з'ясування

генезису еліт, але й у виявленні її нових ролей. Щодо специфіки діяльності політичної еліти в новонароджуваних умовах демократії, то вона має виходити з позицій цілісності України. Для дослідження регіонального аспекту політичної еліти є методологічно доцільним і застосування ціннісного підходу, оскільки формування нових стратегічних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики потребує й нових ціннісних критеріїв. Найкраще їх можливо перевірити ще на регіональному рівні, коли шляхом демократичного відбору формується нова загальнонаціональна еліта.

Але про яку б політичну еліту, регіональну чи загальнонаціональну, не йшлося б, вона має бути якісною. Багато в чому така якість залежить від принципів її рекрутування, тобто залучення людей у активне політичне життя. В процесі політичного життя на регіональному рівні формуються первинні політичні осередки майбутніх політичних партій, громадські організації, відбувається непростий процес виявлення еліти, формується її вміння спілкуватися з громадою, однодумцями, іншими елітами. Тут народжуються артикуляція інтересів, спроможність чи неспроможність їхньої агрегації. З урахуванням потреби конкретного регіону щодо його можливостей економічного, соціального розвитку та на основі ментальних особливостей відбувається процес розробки реальних програм розвитку, залучення можливостей місцевих громад. На цьому тлі відбувається не лише конкретне покращання умов життєдіяльності людей, але й формування регіональної політики. Тут виявляється, зрощується, формується та «здає іспити» регіональна політична еліта. Дослідити процес цього рекрутування — означає вивчити політичний процес з погляду того, яким чином люди залучаються в політику, висуваються на керівні політичні пости, реалізують надані їм суспільством такі унікальні можливості.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти інституціоналізоване. Воно має свій чіткий механізм, процедури оновлення, що забезпечує значну стабільність політичної системи. Інакше відбувається в періоди заміни політичної системи, як це спостерігаємо в Україні. У цьому разі відбувається трансформація або зміна політичної еліти. Зазвичай вона має й негативні наслідки: до влади приходять малообізнані люди, з недостатніми моральними та діловими якостями, фахом. Потрібні значні матеріальні ресурси, щоб підготувати нову еліту, вжити різноманітних запобіжних заходів для збереження недоторканим народне або національне багатство тощо.

В українському суспільстві з набуттям незалежності відбувається процес соціальної стратифікації, тобто диференціації суспільства, ранжування його членів і соціальних груп на основі таких критеріїв, як соціальний статус і роль індивідів у соціальній системі, розподіл матеріальних благ, соціальний престиж, професія, освіта, участь у владних відносинах тощо. Все це безпосередньо торкнулося й регіональної політичної еліти. А оскільки вона є ближче до людей, її формування підлягає прискіпливому громадському контролю. В умовах мажоритарної або змішаної виборчої системи відбувався більш дієвий відбір політичних еліт, ніж це стало можливим із введенням пропорційної системи виборів. Регіональна еліта стала більше відсторонена від потреб регіону, інтересів місцевого електорату, що викликає різку критику в її бік навіть від потенційних симпатиків. Така сентенція негативно позначається на інституціональному рівні виконання політичною елітою своїх повноважень та на безпосередньому визначенні результатів її суспільної діяльності в регіоні. Нагнітається негативний політико-психологічний тиск, що таким же чином позначається й на безпосередньому розвитку еліти. І тут суспільство зі своєю ж регіональною елітою входить у конфлікт. Воно може викликати на арену навіть іншу політичну еліту, яка за своїми ідеологічними чи геополітичними ознаками не була близькою даному електорату. Підтвердженням цьому стали результати виборів народних депутатів 30 вересня 2007 року.

Таким чином, система рекрутування регіональної політичної еліти з часом змінюється. Суспільство формує нові вимоги до еліт, до способу життя, переоцінюючи на власному досвіді своє буття. Але незмінною складовою в цьому процесі конверсії залишається сутність самої еліти, її призначення контролювати значну частку матеріальних, фінансових і політичних ресурсів. Отже, вона має відповідати своєму призначенню та статусу. Ця проблема є майже не дослідженою сучасною політичною наукою.

Здебільшого вона може бути пов'язана з вивченням механізмів, процедур відбору та закритістю самої політичної еліти. Закрита еліта неминуче деградує, з часом поступається новій еліті, більш відкритій, що призводить до зміни соціально-політичної структури суспільства. Але для України цей процес не є швидким, оскільки політична система ще не виробила розвинених соціальних комунікацій, зокрема, між країнами, культурами, цивілізаціями.

Таким чином, виховати відкриту еліту для відкритого суспільства — завдання важке. Але українське суспільство вже щільно наблизилось до необхідності його вирішення. Сучасні політичні процеси демонструють це вочевидь. Треба не лише шукати високomorальну еліту, але й створювати можливості для пошуку та розвитку обдарованих дітей, зрощувати сучасну еліту в умовах високої конкуренції.

¹ Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали «круглого столу» НІСД. — К.: ТОВ «Вид-во «Деметра», 2003. — 96 с.; Покликання і відповідальність політичної еліти та її лідерів: Матеріали «круглого столу» // Політичний менеджмент. — 2007. — Спеціальний випуск. — 262 с.

² Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф. (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.; Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. — Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с.; Барановський Ф.В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: Монографія. — Луганськ: Елтон-2, 2007. — 407 с.

³ Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 42.

Дмитро Неліна

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

Складність і неоднозначність економічних, соціальних та політичних перетворень, що відбуваються в Україні, нерідко призводить до критичного рівня стабільності у суспільстві. Тому особливо важливим на перехідному етапі розвитку країни є пошук ефективних засобів упередження та демократичних способів регулювання суспільних конфліктів, що, як показує світовий досвід, неможливе без становлення розвинутого громадянського суспільства, формування демократичної правової держави, наявності паритетних форм їхньої взаємодії.

Розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язаний із функціонуванням сомоорганізованих груп інтересів, які постають як його інститути. Такими інститутами, зокрема, є профспілки

та об'єднання підприємців, які діють у сфері соціально-трудових відносин. Спираючись на демократичні методи регулювання одного з найконфліктніших суспільних процесів — розподіл результатів праці, ці найчисленніші організації груп інтересів здійснюють позитивний вплив на становлення громадянського суспільства й демократизацію держави, допомагають налагодженню ефективного соціального діалогу між ними¹. Світовий досвід свідчить, що вагома роль у цьому процесі належить соціальному партнерству як мирному способу регулювання відносин між класом найманих працівників та власниками засобів виробництва.

Для України, що стала на шлях побудови демократичного режиму на засадах політичного плюралізму та ринкової економіки, важливо культивувати цивілізовані форми відносин між державою та громадянським суспільством, насамперед такими його впливовими інститутами, як підприємці-власники та наймані працівники, оптимізувати способи їхньої взаємодії між собою та з органами державної влади. Це визначає актуальність для вітчизняної політичної науки проведення політологічного дослідження світової практики інституціоналізації соціального партнерства та її порівняння із українськими реаліями в контексті становлення громадянського суспільства й еволюції форм його взаємодії з державою.

За змістом і характером досліджень проблем становлення, розвитку і функціонування соціального партнерства можна виокремити такі напрямки: 1) виявлення теоретичних засад соціального партнерства і його вихідного поняття — соціального діалогу (М.Бахтін, М.Бубер, М.Вебер, В.Давиденко, Р.Дарендорф, А.Маршалл, А.Здравомислов); 2) розробка методологічних проблем дослідження соціального партнерства (М.Баглай, Н.Гриценко, В.Кадейкін, Є.Макухін, Г.Задорожний, В.Кісельов); 3) аналіз сутності та принципів функціонування соціального партнерства (М.Баглай, Л.Гордон, Н.Гриценко, В.Жуков, Є.Клопов, Г.Осовий, С. Перегудов, В.Цвих); 4) вивчення ролі і функцій соціального партнерства як ефективного інструменту соціального управління, його місця в механізмі регулювання соціально-трудових відносин (А.Андрющенко, Л.Гордон, Н.Данакін, П.Друкер, Є.Клопов, Г.Семігін, В.Смольков, В.Сперанський, В.Хмільовський, М.Шевченко); 5) виявлення механізму функціонування соціального партнерства, визначення його моделей (В.Беленький і С. Будякова, Ф.Гайнулліна, М.Дубровський, В.Жуков, М.Лушніков, В.Можаєв,

К.Петков, А.Рапачинські, В.Сіренко, Р.Фрідмен, В.Цвих); 6) розгляд соціального партнерства як засобу регулювання соціально-трудових відносин та ринку праці (А.Андрющенко, С. Бакуменко, О.Грїшнова, І.Дубровський, А.Колот, В.Комарницький, Е.Лібанова, К.Макконелл, О.Новіков, Г.Осовий, О.Петровський, Ю.Привалов, А.Рибак, В.Руденко, В.Соболев); 7) пошук оптимальних шляхів трансформації сучасного суспільства, зміни соціальної структури, механізми стабілізації суспільства (А.Дмитрієв, Т.Заславська, О.Куценко, Т.Ляшенко, В.Скुरатівський, В.Пилипенко, О.Якуба).

Однак у політичних науках не достатньо дослідженими залишаються проблеми інституціоналізації соціального партнерства з урахуванням еволюції форм взаємовідносин громадянського суспільства та держави, що і визначило вибір теми цього дослідження. Метою статті є виявлення проблем інституціоналізації соціального партнерства в контексті взаємодії громадянського суспільства та правової держави.

З точки зору форми взаємодії громадянського суспільства із державою можна далі розвинути ідею Дж. Александера, котрий на основі корінних змін у системі суспільних відносин виділяє три історичні моделі громадянського суспільства². Так, для історично першої моделі громадянського суспільства, що виникла у країнах Західної Європи у XVII — першій половині XIX ст. характерними були плюралізм інтересів, саморегульована ринкова економіка, пріоритет прав окремої особи над правами групи чи держави, верховенство закону, протиставлення держави громадянському суспільству, панування ліберальних цінностей. Сутність взаємодії громадянського суспільства першої моделі із державою, на нашу думку, полягає у його домінуванні над державою, яке вбачається у проголошенні індивідуальної свободи абсолютною цінністю й запереченні державного втручання до справ громадянського суспільства.

Разом із настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму відбувається перехід до другої моделі громадянського суспільства (середина XIX — друга половина XX ст.). Для цієї моделі характерною є самоорганізація робітничих мас — інституціоналізація професійних спілок та робітничих партій, їхня боротьба як з великою буржуазією, так і з державою за кращі умови існування. Монополізований капітал підкорює собі державу, перетворюючи її на інструмент реалізації своїх інтересів. Монополії витіснили

з ринку малі підприємства, які не витримували конкуренції з ними та банкрутували, зростав рівень безробіття, знецінювалася робоча сила, люмпенізувалися широкі верстви населення. Це було причиною загострення класової боротьби, що часто переростала у революційні перевороти.

Однак завдяки перегляду державою своїх функцій та впровадженню практики соціального партнерства між антагоністичними соціальними класами революційний рух пролетаріату поступово перейшов у русло конструктивного діалогу. Формується третя модель громадянського суспільства, яку можна назвати регульованим суспільством. Історично цей період починається з другої половини ХХ ст. і триває досі. Громадянське суспільство стає не лише ареною зіткнення інтересів, але і полем їхнього співробітництва. Поглиблюється взаємодія громадянського суспільства із державою, виникають нові інститути, котрі полегшують й оптимізують цю взаємодію. Саме таким інститутом громадянського суспільства постає соціальне партнерство як інструмент пошуку оптимального балансу інтересів найманих працівників, підприємців та держави.

Інституціоналізація — це процес становлення соціального інституту, котрий протікає у двох сферах: громадянського суспільства та правової держави. Соціальний інститут — це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів) за формою та функціональний механізм (сукупність суспільних відносин та соціальних норм їхнього регулювання) за змістом³. Інституціоналізація соціального партнерства у сфері компетенції правової держави — це формально-юридичне закріплення правил функціонування представницьких організацій найманих працівників і підприємців: профспілок та об'єднань роботодавців, а згодом і органів їхнього рівноправного співробітництва. У громадянському суспільстві процес інституціоналізації передбачає легітимізацію соціального партнерства, тобто визнання його існування та функціонування правомірним і доцільним більшістю населення, насамперед, основними суб'єктами соціально-трудових відносин.

Узагальнивши різні підходи до визначення соціального партнерства, можна дати його авторську дефініцію як системи інститутів і механізмів, а також відносин і зв'язків, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців і найманих працівників та сприяти досягненню ними взаємоприйнятних рішень як між собою, так і з державою заради реалізації власних корпоративних

та загальносуспільних цілей⁴. Підтвердженням системного характеру соціального партнерства є такі його характеристики: ієрархічність, структурність, взаємозв'язок елементів та цілеспрямованість функціонування, що проявляється в його основному призначенні — узгоджувати суперечливі інтереси великих груп людей. Структуру системи соціального партнерства становлять чотири підсистеми: організаційно-інституціональна, регулятивна, функціональна і комунікативна. Основоположною щодо решти складових, так і щодо всієї системи в цілому виступає інституціональна підсистема, адже без організаційного оформлення суб'єктів соціального партнерства як рівноправних партнерів, без вироблення соціальних регулятивів їхнього функціонування неможливим є сам процес їхньої паритетної взаємодії із узгодження суперечливих інтересів.

Окрім інституціоналізації суб'єктів соціального партнерства, важливими передумовами виникнення і ефективного функціонування соціального партнерства є: 1) ринкова економіка, що є природним базисом соціального партнерства; 2) стабільність громадянського суспільства, що створює умови для самоорганізації і самосвідомості усіх його суб'єктів; 3) демократична правова соціальна держава, яка створює сприятливе середовище для цивілізованих стосунків між суб'єктами соціально-трудова відносин; 4) науково-технічна революція, досягнення якої утвердили вирішальну роль людського чинника у виробничій і невиробничій сферах; 5) залучення працівників до участі в управлінні справами підприємства, співучасть у прибутках та власності, що демократизувало економічні відносини капіталістичного суспільства та сприяло утвердженню економічної демократії; 6) теоретичне оформлення концепції соціального партнерства, яка обґрунтувала можливість і доцільність співробітництва між найманими працівниками і роботодавцями.

Україна належить до того типу країн, де процес становлення громадянського суспільства є не стільки результатом історичної еволюції суспільства, скільки спрямовуючої ролі держави. Ця особлива роль органів державної влади породжує низку проблем інституціоналізації соціального партнерства у вітчизняній практиці. Адже за радянської командно-адміністративної системи була відсутня будь-яка із означених моделей як громадянського суспільства, а модель регулювання соціально-трудова відносин являла собою жорстку адміністративно-вертикальну систему управління працею, де єдиним роботодавцем була держава-монополіст.

На основі критерію місця і ролі держави у соціальному партнерстві можна виокремити основні його моделі: двопартизм (наймані працівники, їхні спілки — роботодавці, їхні об'єднання) та трипартизм (профспілки — об'єднання роботодавців — держава)⁵. Хоча реалізовані в соціальному партнерстві інтереси його сторін не є в чистому вигляді політичними, участь держави посилює політичну складову цієї взаємодії. У об'єднань роботодавців і профспілок немає безпосередньої мети досягнення політичної влади, однак є потреба впливу на неї. Саме трипартистська модель соціального партнерства найбільшою мірою відповідає цій потребі, оскільки забезпечує найманим працівникам і підприємцям через їхні представницькі організації вплив на органи державної влади. Тому тристороння схема партнерства є найефективнішою та результативною в сучасних умовах.

Трипартизм, формалізуючи відносини найманих працівників, роботодавців і органів виконавчої влади, стримує їх можливий дестабілізуючий вплив на політичну систему, сприяє стабільності суспільства й збереженню існуючого політичного ладу. Найважливішою характеристикою сутності трипартизму є те, що держава як його суб'єкт вступає у взаємодію заради збереження влади на основі досягнення суспільно-політичної стабільності й прогресивного розвитку. Для держави трипартизм стає інструментом вироблення й реалізації основних напрямів соціальної та економічної політики, для роботодавців і працівників — інструментом впливу на владу, способом участі в політичному процесі без втрати своєї соціальної сутності, заради найкращої реалізації своїх соціальних завдань⁶. Виходячи із цього, співвідношення між соціальним партнерством і трипартизмом можна визначити як співвідношення мети й засобу її досягнення. Трипартизм є інструментальною політичною складовою соціального партнерства. Він формує постійний канал зв'язку держави із громадянським суспільством, його найбільш активними, численними й впливовими соціальними групами, дозволяє виявляти й враховувати їхні інтереси у прийнятті політичних рішень. Це дає змогу визначити трипартизм як модель соціального партнерства, що спрямована на регулювання соціально-трудова конфліктів й узгодження економічних і соціальних інтересів найманих працівників, роботодавців із загальнодержавними інтересами, що ефективно діє в умовах відносної рівності сил між працею й капіталом за регулюючої ролі держави.

Сучасний етап суспільно-політичних перетворень в Україні характеризується паралельними у часових межах процесами становлення громадянського суспільства і соціального партнерства як одного з його інститутів. Тому дослідження проблем інституціоналізації соціального партнерства у вітчизняних умовах доцільно проводити із урахуванням формування передумов становлення громадянського суспільства в Україні.

В Україні на початку 90-х років мали місце: системна криза економіки; розмита соціальна структура суспільства; профспілки, що в основному зберегли традиційну соціалістичну орієнтацію; відсутність об'єднань роботодавців; стихійні трудові конфлікти, викликані скороченням виробництва та падінням рівня життя; політична установка на максимальне використання досвіду західних демократій. Стимулом для суспільного пошуку нових форм взаємодії державної влади, профспілок і роботодавців в Україні стали гострі соціально-трудова конфлікти, які необхідно було регулювати, спрямовуючи в русло конструктивного діалогу. Для вирішення цього завдання держава намагається впровадити практику соціального партнерства і звертається до свого соціалістичного союзника — профспілок.

На сучасному етапі роль органів державної влади в Україні змінюється у зв'язку з формуванням самостійних суб'єктів соціально-трудова відносин: роботодавців і найманих працівників та їхніх представницьких організацій. Однак, умовою інституціоналізації соціального партнерства є не лише становлення організаційно оформлених сторін соціального партнерства, а й формування законодавчих основ їхнього функціонування, утворення відповідних органів їхньої партнерської взаємодії. Зважаючи на це, можна виділити такі етапи становлення інституту соціального партнерства в Україні: 1) 1993 р. — прийняття Закону України «Про колективні договори і угоди», затвердження Указом Президента України «Положення про Національну раду соціального партнерства»; 2) 1998–1999 рр. — Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», Указ Президента України «Про утворення Національної служби посередництва і примирення», Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»; 3) ситуація початку ХХІ ст., що включає прийняття у 2001 р. Закону України «Про організації роботодавців», підписання у 2005 р. Указу Президента України «Про розвиток соціального діалогу в Україні», введення соціально-

трудових відносин у визначені інституціональні межі та зростання економіки.

Сьогодні ситуація в Україні кардинально змінилася порівняно з початком 90-х років, коли була почата спроба директивного впровадження соціального партнерства. Відрізняється вона й від періоду другої половини 90-х років — етапу первинного формування об'єктивних передумов для становлення і розвитку соціального партнерства. Активний процес взаємодії соціальних партнерів вимагає поєднання ними у своїх діях як економічних, так і політичних засобів. Для сучасної України, як і для країн Заходу початку ХХ ст., характерною є ситуація політизації діяльності профспілок та об'єднань роботодавців. Найпоширенішою у світовій практиці політичною діяльністю профспілок та організацій роботодавців є використання ними парламентських механізмів участі у владі. В Україні ж право законодавчої ініціативи у профспілок та об'єднань роботодавців відсутнє. Тому для кожного з них залишається два шляхи: або підтримувати на парламентських виборах певну політичну силу, або створювати власну політичну партію.

Отже, головними проблемами інституціоналізації соціального партнерства в Україні є: 1) одночасність становлення громадянського суспільства та соціального партнерства; 2) виникнення інституту соціального партнерства як наслідок спроб виконавчої влади впровадити західний досвід регулювання соціально-трудо-вих відносин; 3) відсутність на перших етапах становлення системи соціального партнерства таких важливих інститутів громадянського суспільства, як приватна власність на засоби виробництва, самостійні роботодавці, вільні профспілки; 4) формування об'єднань роботодавців як спроби лобювання інтересів власного бізнесу перед державою; 5) хаотичний шлях утвердження ринкових відносин в Україні, проблеми у ринковій переорієнтації профспілок; 6) залежність умов становлення соціального партнерства від суб'єктивних факторів: політичної волі керівника держави або лідера громадського об'єднання, певної групи осіб; 7) відсутність навичок самоорганізації населення, цивілізованого відстоювання своїх інтересів, демократичної політичної культури.

Соціальне партнерство виступає одним із факторів становлення громадянського суспільства у вітчизняних умовах, а не є результатом існування останнього, як це було у західних країнах. Тому стратегічним напрямом формування соціального партнерства в сучасній Україні стало укладання тристоронніх та двосторонніх

угод різних рівнів, що дає змогу поступово впроваджувати трипартистську модель регулювання соціально-трудових відносин.

¹ Давиденко В. В. Соціальний діалог: від конфронтації до партнерства (політологічний аналіз у контексті взаємодії держави і громадянського суспільства) // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П. Бех. — Вип. 60. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. — С. 131–144.

² Alexander, Jeffri C. «Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations» // Real Civil societies. Ed. by Jeffrey C. Alexander. — London etc.: Sage, 1998. — P. 1–19.

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения, и функционирование экономики. — М., 1997. — С. 17.

⁴ Цвих В. Ф., Неліпа Д. В. Система соціального партнерства: проблеми формування та функціонування // Політологічний вісник. Зб. наук. пр. — К.: ТОВ «XXI СТ.: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2003. — Вип. 13. — С. 204.

⁵ Бельський В.Х., Будякова С. Н. Социальное партнерство в России: проблемы и решения // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5. — С. 22.

⁶ Лушникова М.В., Лушников А.М., Тарусина Н.Н. Единство частных и публичных начал в правовом регулировании трудовых, социально-обеспечительных и семейных отношений. — Ярославль, 2001. — 187 с.

Тетяна Кадлубович

ОСНОВНІ КАНАЛИ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Розмаїття форм та способів політичної комунікації впливає на розвиток суспільства загалом, змінює його політичну сферу, саму структуру владних відносин, сприяє їх демократизації, повертаючи владні структури обличчям до людини. Форми та способи політичної комунікації здійснюють вплив на демократизацію владних відносин, потрапляючи до аудиторії через механізми впливу засобів масової інформації. Тому дослідження головних каналів впливу політичної комунікації є актуальним для розуміння тих процесів, що відбуваються.

Основою дослідження стали теорія влади та комунікації (Н.Луман), теорія комунікативної дії (Ю.Хабермас, К.Дойч, Г.Алмонд, Р.-Ж.Шварценберг, К.Ясперс), що поглиблена в концепціях Н.Лумана, К.-О.Апеля, Х.Арендт, концепція інформаційної влади (Е.Тоффлер) тощо, які дають змогу аналізувати владні відносини

не як панування, а як здійснення впливу, особливого роду комунікацію, комунікативні зв'язки. Вітчизняні дослідники — В.Іванов, О.Зернецька, В.Зливков, А.Москаленко, Г.Почепцов, А.Шевченко та ін. — аналізують аспекти означеної проблематики, але зазвичай торкаються їх під час розробки інших тем.

Метою статті є спроба проаналізувати канали впливу політичної комунікації на демократизацію владних відносин, показати цей вплив.

Владні відносини визначаються частіше за все як відносини двох партнерів, які дозволяють одному суб'єкту змінювати поведінку іншого у процесі взаємодії. У сучасній політичній сфері спостерігається тенденція до демократизації владних відносин, яка полягає у відмові від авторитарних чи тоталітарних форм владарювання на користь демократичних. Відбувається перехід спочатку до свідомого використання влади, а потім — до стану, коли владні відносини будуть зводитися лише до захисних, організаційно-господарських та економічних функцій. У демократичному суспільстві влада «повертається обличчям» до людини з метою змін та здійснення відкритості суспільства, вона стає відображенням інтересів відповідних суб'єктів політики, політичного процесу, а саме — соціальних груп суспільства, особистостей, окремих політичних лідерів, політичних партій і об'єднань, звичайних громадян. Узгодження інтересів усіх політичних суб'єктів може забезпечити ефективний процес спілкування між ними, тобто політична комунікація. Політична комунікація — особливий випадок комунікації, який є інформаційним впливом політичних акторів один на одного та оточуюче соціальне середовище (суспільство) з приводу влади, владних відносин у ньому¹.

Владна комунікація у демократичному суспільстві розглядається як діалог та виходить з того, що всі його учасники є суб'єктами, які наділені певними правами. Владна комунікація, передбачаючи публічний обмін інформацією, засновується на свободі її поширення, гласності політичного життя, інших демократичних принципах².

У сучасній науковій літературі виділяють моделі обміну інформацією між політичною владою та тими, на кого цей владний вплив спрямовано. Одна з них вказує на три типи відносин, які виникають внаслідок такого процесу. Це, по-перше, відносини ідентичності, коли влада ідентифікується з тими, ким керує. По-друге, це відносини включення, коли усі структурні елементи є суб'єк-

тами політичного процесу. Й, по-третє, відносини перетинання, при яких влада постійно відмежовується від того, на кого поширюється вплив³. Друга модель передбачає, що політична влада впливає на суспільство опосередковано, шляхом використання проміжних ланок (бюрократичний апарат, засоби масової інформації). При цьому владні структури намагаються доносити до мас інформацію, яка зміцнює не лише їхню легітимність, а й легітимацію⁴.

Політична комунікація передбачає наявність конкретної політичної мети. Вплив може здійснюватися як на одного індивіда, так і на багатотисячну (чи мільйонну) аудиторію. В умовах становлення інформаційного суспільства інтерес дослідників зазвичай викликають чотири головні моделі впливу⁵: агітаційно-пропагандистська діяльність з використанням засобів масової комунікації, політична реклама, розвиток суспільних зв'язків та політичний маркетинг. Усі ці моделі впливу використовують ті чи інші форми політичної комунікації та мають спільні риси, за допомогою яких політична комунікація впливає на демократизацію владних відносин.

По-перше, будь-яка модель політичного впливу ініціюється інституціалізованими сукупними політичними акторами. Тобто комунікаторами в них звичайно виступають органи державної влади або суспільно-політичні об'єднання, які претендують на вираження інтересів певних спільнот або соціальних груп. По-друге, усі моделі передбачають досягнення тих чи інших політичних цілей, які можуть бути досить чітко визначені. Серед них можуть бути такі, як, наприклад, зміна точок зору, позицій та поведінки політичних реципієнтів. По-третє, заходи для досягнення певної політичної мети повинні мати високий ступінь легітимності, тобто сприйматися більшістю адресатів інформаційного впливу як необхідні та обґрунтовані з позицій стійких суспільних норм та традицій або з точки зору очевидної неминучості здійснення соціально-політичних перетворень, які назріли. По-четверте, втілення цих моделей у життя має масовий характер, що передбачає залучення комунікаційних каналів для передачі серії повідомлень та припускає широке використання засобів масової інформації зазвичай у поєднанні з груповою та міжособистісною комунікацією.

Політична комунікація містить у собі не лише політичну інформацію, але й процеси обміну цією інформацією, семіотичні та технічні засоби, які використовуються під час такого обміну, існує на всіх рівнях владних відносин. Тому з демократизацією суспільства змінюються й самі комунікативні схеми.

Засоби масової інформації здатні викривляти та деформувати уявлення людей, бути для них «кривим дзеркалом», що відображає світ. Відбір інформації, який проводять засоби масової інформації, обмежує кругозір глядачів та слухачів, їх дії у реальному житті, звужує можливості адекватно реагувати на ситуацію. Але, з іншого боку, інформаційна діяльність засобів масової інформації дозволяє робити адекватні висновки про політичні події та явища, аналізувати їх.

Інформація, яка здобувається та передається мас-медіа, є досить неоднорідною та включає у себе не лише неупереджене, фотографічне висвітлення тих або інших фактів, а й їх коментування та оцінку, які й забезпечують орієнтування людей у складному та суперечному соціально-політичному процесі. Наявність багатьох інформаційних джерел сприяє підтримці в інформаційному полі плюралізму репрезентацій реальності.

Переважну частину політично значимої інформації людина отримує завдяки розповсюдженню повідомлень, а не з власного досвіду⁶. Часто засоби масової комунікації пропонують «закінчену», «вибудовану» картину політичної реальності за допомогою «фільтрації» та інтерпретації інформації. Така «вибудована» картина політичної реальності є, з одного боку, результатом певного замовлення зацікавлених осіб (або груп), а, з іншого — має відповідати очікуванням, настановам, стереотипам суспільної свідомості, щоб така картина світу була прийнятною для кожного індивіда окремо та соціуму загалом.

Головним фактором у сприйнятті реальності є фактичність, або «чарівне вікно», тобто віра в буквальну реальність повідомлень засобів масової комунікації. Створенню політичної реальності сприяє й те, що преса, радіо, телебачення, вступивши в комунікативні зв'язки зі споживачами своєї продукції (зокрема, суб'єктами владних відносин), начебто скасовують простір та час. Усі жителі «одного глобального селища» (за висловом М.Маклюєна) мають змогу обговорювати одні й ті самі теми приблизно в один і той самий час. Усі споживачі інформації, використовуючи засоби масової інформації, вступають у сумісну діяльність для переробки однакових фактів. Як наслідок відбувається уніфікація та колективізація мислення та виникає феномен «колективної солідарності», коли мова йде про схвалення чи осуд певних подій у суспільстві та політичному житті⁷. Тобто засоби масової інформації наділені здатністю впливати на сприймання людиною політичного світу. Такий

образ складається поступово, доповнюючись та змінюючись протягом усього життя людини. Його створенню та зміні допомагають владні структури, для чого надаються створені готові іміджі, формується «порядок денний», тим чи іншим чином подаються новини.

Вплив політичної комунікації на демократизацію владних відносин залежить від багатьох факторів: змісту тієї інформації, яка подається, форми та способу її подачі. Вплив можуть спричиняти інформаційні елементи — акцентування або замовчування певної інформації, її компонування, підміна, фальсифікація фактів тощо; побудова інформаційних блоків за принципами інтерпретації, коментування, пояснення, аргументації, доведення. На владні відносини впливає й актуальність інформації — її передчасність, доречність або запізнілість. Повнота політичної інформації, тобто її недостатність або вичерпність, впорядкованість або хаотичність, зрозумілість або недоступність, заплутаність, є також сильним фактором впливу на аудиторію, на її ставлення до політичного життя та владних відносин. Використовуються й інформаційні стратегії, серед яких найбільш відомі конкуренція версій, методи доведення версій до уваги адресатів тощо. Щоб відбулася демократизація владних відносин, суб'єкти політичної комунікації повинні враховувати й наслідки інформаційного впливу — сприйняття чи несприйняття повідомлення аудиторією, довіру або недовіру політичних суб'єктів до тієї чи іншої інформаційної версії. Таким чином, інформованість політичних суб'єктів прямо залежить від того, як, з якою метою та за якими критеріями добирається інформація, наскільки глибоко вона відображає реальні факти після її препарування та редукції засобами масової інформації, а також від способу та форм подачі інформації.

Усе розмаїття інформації, яка передається засобами масової інформації, концентрується у новинах. Саме ці, регулярні, переважно політичні передачі новин, які певним чином спрощують політичний зміст повідомлень, у значному ступені формують в аудиторії відповідні політичні погляди, установки, орієнтири та цінності⁸, сприяють розумінню політичних реалій широкими верствами населення, роблять політику доступною для простих громадян та допомагають їм зберігати політичні орієнтири⁹. Інші політичні програми, за суттю, спрямовані на поглиблення та закріплення цих установок та орієнтирів¹⁰.

Але всі події, які відбуваються у реальному світі, не можуть бути висвітлені щоденною програмою новин або ж газетною

публікацією. Тому існують об'єктивні передумови створення «порядку денного», що використовується як прийом вироблення певної картини світу, особливої реальності. В теорії масової комунікації одним з провідних теоретичних підходів до вивчення впливу засобів масової інформації на політичну поведінку, аудиторію, політичні переваги є навіть спеціальна концепція «встановлення порядку денного». Відповідно до неї, якщо у засобах масової інформації подія не висвітлена, то вона малозначима, така, на яку не потрібно витрачати свою енергію та сили. Результатом ефекту «встановлення порядку денного» є громадська думка та політичні переваги. Наприклад, з телепрограм можуть вилучатися передачі, які сприяють загостренню у глядачів відчуття соціальної нерівності, викликають протест проти існуючого порядку.

Спрямовуючи увагу на певні ідеї та повторюючи ключову інформацію, мас-медіа формують потенціал для бажаного певного знання. Вважається, що через 30 хвилин аудиторія пам'ятає лише 60% змісту повідомлення. Наприкінці дня в пам'яті залишається вже лише 40%, а наприкінці тижня — 10%. Зрештою, проблема зникає сама собою протягом 10 днів, якщо, звісно, вона не буде «підігріватися» новими фактами або періодичними повторами. Повтори є могутнім знаряддям впливу на особистість, а через неї й на процеси демократизації.

Здатність офіційних мас-медіа впливати на формування порядку денного і спрямовувати увагу істотно обмежується, коли аудиторія цікавиться громадським життям, має тверді політичні переконання і доступ до альтернативних джерел інформації. На думку деяких американських дослідників, засоби масової інформації навряд чи спроможні «роздмухати» абсолютно штучну й неіснуючу проблему або, навпаки, «поховати», замовчувати ту, яка реально непокоїть людей¹¹.

Подібний вплив не можна назвати однобічним, тому що статус інститутів політичної комунікації і характер їхньої діяльності відбивають апологетику свободи слова і плюралізму думок в умовах правової держави і громадянського суспільства. Спостерігається закономірність: чим відкритіше суспільство і діяльніша преса, тим більше шансів у риторичних диспутів стати продуктивними двигунами демократичного правління. Демократичні тенденції виявляються у підвищенні впливу на владні відносини суспільних рухів та неполітичних об'єднань, у становленні та розвитку громадянського суспільства. Тому завданням засобів масової

інформації стає інформування громадян про події та процеси для того, щоб допомогти їм орієнтуватися у світі, який швидко змінюється, та правильно будувати свої стосунки з оточуючими людьми та інститутами влади. Політична комунікація у демократичному суспільстві формує у громадян здатність до самостійної оцінки подій та явищ, критичне сприйняття та ставлення до дійсності, а також — почуття відповідальності та готовність брати участь у політичному житті країни, у політичних процесах, які відбуваються. Вона постійно «порушує спокій тих, хто має владу», критикуючи та викриваючи їх дії, які йдуть врозріз законам та нормам суспільної моралі.

Ефективність засобів масової комунікації, які функціонують у режимі правового демократичного суспільства, ґрунтується також на використанні громадської думки, тобто консолідованої групової думки частини суспільства з певного приводу, питання чи події, яка виражається публічно через засоби масового інформування або ж шляхом проведення масових акцій. Суб'єктом громадської думки є усі громадяни та інституціональні структури громадянського суспільства. Об'єктом громадської думки може стати будь-який факт, про який існує достатньо інформації для складання думки, який викликає дискусію та зачіпає групові або індивідуальні політичні інтереси. Громадська думка формується у процесі комунікативної діяльності за умови наявності свободи комунікацій та обміну інформацією як на міжособистісному, так і груповому рівнях.

Вираження громадської думки відбувається через різноманітні форми політичної комунікації. До них належать збори підписів, звернення громадян до засобів масової інформації, опитування та референдуми, альтернативні вибори з таємним голосуванням, участь у діяльності законодавчих та виконавчих органів влади, мирні збори, пікети, мітинги, ходи та демонстрації, акції протесту, страйки, голодування, перекривання залізничних і автодоріг, трамвайних колій, блокування адміністративних будівель, інші масові заворушення.

Засоби масової інформації у демократичному суспільстві є своєрідним «рупором» громадської думки. Вони відіграють роль посередника між суспільством та державою, є засобом виразу думки громадськості та інструментом тиску на владу, який спонукає останню приймати більш-менш адекватні рішення. Через мас-медіа представники влади отримують інформацію про потреби

суспільства, про його ставлення до політики, яку вони впроваджують. Засоби масової інформації оперативно відслідковують зміни у настроях суспільства, знають думки громадян з приводу тих чи інших подій та доводять їх як до громадськості, так і до влади. Демократизація вироджується без вільних та різноманітних засобів масової інформації, оскільки саме через них влада має можливість впливати на суспільство, готувати громадську думку до сприйняття певних політичних кроків.

Громадська думка формується, зокрема, під впливом результатів різноманітних соціологічних опитувань або рейтингів політичних партій, що час від часу надаються засобами масової інформації.

Ще одним із засобів впливу на громадську думку є створення стереотипів. Стереотип політичний — це схематичний образ, втілений у свідомості людини, стандартизовані уявлення про те чи інше політичне явище, спосіб, метод, форму політичної поведінки та дії. Стереотип може викривляти політичну реальність, але, разом з тим, він формує почуття політичної ідентичності з певною групою, підсумовує думки цієї групи. Стереотипи, створені демократичними засобами масової інформації, сприяють демократизації владних відносин та є одним з механізмів такого процесу.

Поряд із стереотипами засоби масової інформації широко використовують політичні міфи. Американський дослідник Г.Лассуелл визначає політичний міф як «сукупність переконань, які включають у себе стійкі уявлення про ідеальний тип влади у рамках конкретного суспільного устрою»¹². Він вважає, що політичний міф реалізується у політичних доктринах та ідеологіях і відображається у структурі політичної свідомості через такі поняття, як «креденда» та «міранда», а тому звертається як до розуму, так і до почуттів реципієнтів. На рівні групи політичні міфи виконують інтегруючу функцію стосовно до суспільного цілого. Міф надає змогу індивідові ідентифікувати себе з цілями та цінностями, які виходять за межі його повсякденного досвіду, може організувати громадську думку навколо однієї події, одного героя, однієї ідеї або цінності. Політичний міф є своєрідним регулятором політичних відносин, оскільки є зрозумілим, здатним захопити своїм змістом маси, підкорити собі їх волю, а отже — консолідувати у певному сенсі суспільство. Своєрідними політичними міфами є «Український прорив» (БЮТ), «Покращання життя вже сьогодні» (Партія регіонів), які допомогли провідним політичним силам України здобути перемогу на Позачергових парламентських

виборах — 2007. У 2006 році спрацював політичний міф «Універсалу національної єдності», що дозволило сформувавши парламентську більшість, консолідувати та об'єднати суспільство.

Важливу роль у формуванні демократичних цінностей відіграють політичні символи, які також передаються каналами політичної комунікації. Саме через них особистість отримує більшість повідомлень про зовнішній світ.

Своєрідним провідником ідей, ретранслятором образів, символів, міфів є політична реклама. Функціонуючи за наявності політичної конкуренції, плюралізму, виділяючи власний об'єкт у контексті інших, політична реклама здатна демократизувати суспільство, наблизити владу до пересічного громадянина, тим самим змінити сутність владних відносин. Вона вважається однією з моделей політичного впливу. Роль політичної реклами суттєво зростає у демократичному суспільстві — суспільстві вибору, коли людині не наказують, не ставлять її перед фактом, а переконують. Політична реклама може позитивно впливати на демократизацію владних відносин, коли, презентуючи певного політичного суб'єкта (лідера, партію, громадський рух тощо), створює його позитивний образ. Але на етапі становлення демократичного суспільства можна спостерігати й негативні наслідки використання політичної реклами, коли вона, навпаки, викликає обурення, відразу та агресію стосовно того, кого вона презентує. Так, у 2006 році блок Н.Вітренко «Народна опозиція» запропонував низку політичної реклами, що сприяла розпалюванню ворожнечі за мовною та ідеологічною ознаками (вчителька, що не дозволяє дитині вийти з класу, оскільки прохання висловлене російською мовою; ветеран УПА, що відсуває в черзі ветерана радянської армії, мовляв той «свою війну програв» тощо). Але головним завданням політичної реклами є оповіщення, ознайомлення аудиторії з політичною акцією, кандидатом, партією, їх поглядами, пропозиціями та перевагами, що створює умови для політичної конкуренції, а тому сприяє процесам демократизації. І головне — політична реклама спонукає людей брати участь у тих чи інших політичних процесах, підвищує їх політичну активність.

Політична реклама здатна створити певний політичний імідж. Створення позитивного політичного іміджу, деякого ідеалізованого, спрощеного, але достатньо яскравого образу сприяє схваленню тичний імідж спеціальними прийомами, серед яких дослідники виокремлюють неповноту, неточність (перекрученість) та емоційну забарвленість. Через прийом неповноти в образі фіксується лише

фрагмент цілого. Забарвленість образу залежить від часу та місця публікації. Так, на телебаченні забарвленість іміджу залежить від того, яка інформація передавалася до певного повідомлення та після нього. Що ж стосується неточності (перекрученості) образу, то ця властивість прямо пов'язана зі специфікою засобів масової інформації: на масове сприйняття інформації може вплинути скорочення тексту через недостатність місця на газетних шпальтах або ж зміна заголовку на більш виразний тощо.

Демократизації владних відносин сприяють і політичні дебати на телебаченні. Вони залучають громадян до політичного процесу, роблять аудиторію засобів масової інформації більшою, викликають інтерес та дискусії серед громадян, впливають на їх вибір та рішення. Дебати дають можливість політику безпосередньо звернутися до аудиторії та довести свою перевагу перед опонентом. Такі заходи проходять «наживо», і тому є чинником демократизації політичного життя і владних відносин, оскільки втілюють такі принципи демократії, як плюралізм думок та поглядів, свободи, гласності, дозволяють громадянам брати безпосередню участь у розробці та обговоренні певних владних кроків, забезпечують відкритість органів управління, доступність для громадського ознайомлення з їх діяльністю. У формі політичних дебатів проходить, наприклад, ток-шоу «Один за всіх» на УТ-1.

Політичне ток-шоу — така форма телепрограми, яка передбачає запрошення політика (чи політиків) до студії, де присутні представники публіки — громадяни, які добираються незалежною соціологічною службою з усіх регіонів за ознаками статі та віку. Політикам ставлять питання з того чи іншого приводу, щоб прийти до певного рішення. У надзвичайно популярному ток-шоу «Свобода слова» (ICTV) пропонується ще й така форма висловлювання думок, як інтерактивне голосування. Наприклад, у ефірі від 2.11.07 на таке голосування було висунуте питання «Чи буде коаліція БЮТ — «НУНС» міцною та ефективною?». Думки аудиторії розділилися («буде» — 53%; «не буде» — 47%) майже навпіл. Є про що подумати представникам партій та блоків, які пройшли у парламент, Президенту, владним структурам усіх рівнів. Саме таким чином і відбувається демократизація владних відносин — шляхом прямого діалогу між різними політичними суб'єктами.

Виступ політика перед аудиторією дає змогу одержати громадянам дістати уявлення про політика та ту політичну силу, яку він представляє. Істотне значення у виступах має не лише змістовний

аспект, який відбиває ідеї та погляди політика та сприймається раціонально, але й форма виступу, його емоційна забарвленість, культура (вимова, манера говорити, дикція, грамотність) та стиль мовлення. Відомо, що позитивно впливають упевненість та швидкість промови, прямий погляд, позиція відстоювання певних точок зору. Щоб завоювати симпатії аудиторії політиками використовується й так зване «мовлення участі», коли оратор нібито намагається поділяти позиції аудиторії, до якої звертається. В цьому разі широко використовується слово «ми», що «поєднує» комунікатора та аудиторію, а за слухачем залишається нібито активна позиція та вважається, що він сам повинен заповнити відсутні блоки аргументів. Таким чином, відволікаючи увагу слухача на самоаргументацію, комунікатор не залишає часу на критичне сприймання та оцінку змісту повідомлення. Такий прийом створює ілюзію, що предмет розмови є справою всіх присутніх, тим самим сприяючи створенню позитивного іміджу політика, викликаючи позитивні емоції та почуття причетності до реальних подій, які розгортаються.

Демократизації владних відносин сприяють й такі форми політичної комунікації, як мітинги, зустрічі з виборцями, «ходіння в народ», поява політичного діяча у привселюдних місцях, вулична комунікація. Дослідження доводять, що найбільший вплив на людей здійснює не опосередкована інформація, а особистий контакт з людьми. Ними можуть стати ділові візити до міських районів, на заводи та фабрики, до освітніх закладів (інститутів, шкіл, технікумів тощо), до установ охорони здоров'я; кампанії на зупинках місцевого транспорту, участь в ярмарках та святкових гуляннях, спортивних подіях тощо. Вплив на аудиторію справляють також фотознімки, на яких політик зображений в незвичному для нього амплуа (наприклад, відоме фото Маргарет Тетчер з телям на руках).

У цьому й полягає прояв реального впливу політичної комунікації на процес формування політичних переваг та переконань населення, а значить, і на процес демократизації владних відносин. Спираючись на певні технології та методи, політична комунікація робить представників влади ближчими та зрозумілішими пересічному громадянину, йде постійний діалог між владою, владними структурами та суспільством. Таким чином відбувається політична комунікація на всіх рівнях, процес легітимізації та демократизації владних відносин стає безперервним.

¹ Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития. — М.: Прометей, 2004. — С. 64.

² Стризое А.Л. Политика и общество: социально-философские аспекты взаимодействия. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. — С. 314.

³ Див: Грачев М.Н. Указ. соч. — С. 125.

⁴ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов/ Под ред. Е.Ю.Милешкиной — М.: Издательский дом «ИНФРА-М»: Издательство «Весь мир», 2001. — С. 50.

⁵ Грачев М.Н. Указ соч. — С. 143.

⁶ Там само. — С. 69.

⁷ Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навч.посіб. / Петрик В.М., Штоквиш О.А., Полевий В.І. та ін. — К.: Росава, 2006. — С. 127–128.

⁸ Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. Глава 12. Политическая коммуникация — М.: Юристъ, 2002. — С. 321–322.

⁹ Соловьев А.И. Коммуникация и культура: противоречия поля политики // Политические исследования. — 2002. — № 6.

¹⁰ Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Указ. соч.. — С. 322.

¹¹ Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції / Пер. з англ. Р.Ткачук — К.: Основи, 2000. — С. 117.

¹² Цит. за: Актуальные проблемы теории коммуникации. Сборник научных трудов. — СПб.: Изд-во СПбГПУ. — 2004. — С. 13.

Ірина Кучеренко

СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Співвідношення цінностей з реальною політичною ситуацією утворює політичну орієнтацію, характер і спрямованість якої визначає ціннісний статус політичних явищ у структурі цінностей особистості, групи, суспільства. До поняття цінностей апелюють як до такого, що ідеалізує гранично абстрактні уявлення про належає, наділяючи його самодостатніми характеристиками.

Для розширеного визначення цінностей певну допомогу можуть надати сучасні аксіологія, соціологія і психологія. Хоча слід відразу зауважити, що в науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, відсутнє чітке уявлення про саму «цінність». Це поняття використовується різними авторами в цілком відмінних або навіть взаємовиключних розуміннях. Наприклад, дуже важли-

вим є співіснування двох протилежних поглядів: згідно з першим, цінності — це конкретні (значимі для суб'єкта і/або задовольняючі його потреби) предмети; згідно з другим, цінності — це особливі абстрактні сутності. Обидва тлумачення є поширеними. Наприклад, утилітаристський підхід до цінностей (Дж. Д'юї) вважає цінностями все те, що служить реалізації потреб та інтересів. Хоча, на нашу думку, перевагу варто надати другому погляду, адже ми визнаємо статус цінності аж ніяк не за всім, що має бодай яке-небудь значення для нашого життя й виживання. Навпаки, цінність є підставою визначення такої значущості.

У випадку першого погляду й тлумачення, «цінність» позбавляється самостійного змістовного наповнення. Сутність цінностей, що розуміються таким чином, міститься не в них самих, а в потребах та інтересах. Таким чином, поняття цінності не містить нічого нового, порівняно з поняттями потреби та інтересу, а лише розкриває одну з граней функціонування останніх. Тому більш правомірними, на наш погляд, є підходи до проблеми цінностей, що ґрунтуються на протилежному баченні, коли поняття «цінності» описує особливу реальність, яка не впливає з реальних потреб та інтересів. Політичні потреби та інтереси становлять у структурі мотивацій актуальний життєвий світ людини, вони динамічні, їхня ієрархія переглядається залежно від стану життєвого світу суб'єкта політики. Натомість, політико-етичні цінності становлять внутрішній світ людини, це щось більш стабільне, воно відображає не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти досвіду політичного, який засвоюється індивідом.

Деякі вчені, намагаючись узагальнити різні точки зору, класифікують існуючі підходи, не прагнучи зводити їх до спільного знаменника¹. Вони констатують існування в цінності різних аспектів, наприклад, суб'єктивного і об'єктивного (або ж предметного). До сьогодні багато в чому актуальною залишається характеристика стану дослідження поняття «цінність», дана Н. Лоскім, який стверджував, що одні виокремлюють ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші — з неспіхічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші — об'єктивними; одні підтверджують відносність усіх цінностей, інші наполягають на існуванні також й абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є відношенням, інші — що цінність є якістю; одні вважають цінності ідеальними, інші — реальними, треті — не ідеальними, але й не реальними².

У рамках різноманітних аксіологічних течій, які склалися впродовж XIX та XX ст., робилися спроби вивчення природи цінностей. Представники натуралістичного психологізму (Р. Перрі) дійшли висновку, що вони пов'язані з потребами й інтересами людини і мають регулятивний характер, тобто визначаються через відношення об'єкта до суб'єкта. Прихильниками Баденської і Марбурзької шкіл неокантіанства (Г. Ріккерт) цінності розглядалися як системоутворюючий елемент культури, який приписує дійсності етичні, естетичні, релігійні, правові, політичні ідеали. Розуміння цінностей як смислових універсалій, що утворюються в процесі узагальнення типових ситуацій, з якими зіткнулося суспільство, з одного боку, і як інструмент самоактуалізації особистості, з іншого, становить основу трансцендентального напрямку аксіології (Б. Франкл). Представники культурно-історичного релятивізму (А. Тойнбі, П. Сорокін) розглядали цінності як результат розвитку суспільства і проекцію індивідуального досвіду. Серед їхніх ознак вони вказали на історичність, ієрархічність, здатність до модифікації. Проблеми взаємної обумовленості функціонування індивідуального і суспільного рівнів ціннісної системи, її місця серед підсистем соціуму досліджуються в межах напряму, що дістав назву «соціологізм» в аксіології. До нього належать, наприклад, Т. Парсонс та М. Вебер. Для них цінності — це узагальнені цілі й засоби їх досягнення, які виконують роль фундаментальних норм. Вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи індивідам здійснювати соціально схвалюваний вибір своєї поведінки у важливих ситуаціях. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот. Вона, в свою чергу, здійснює зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших мотиваторів соціальної дії та поведінки індивідів у суспільстві. На думку Т. Парсонса, головними факторами, які впливають на життя соціуму, є не об'єктивні закони соціального розвитку та виробництва матеріальних благ, а погляди людей на життя. Уявлення людей засновуються на певних нормах, роль яких відіграють цінності. Цінність для Т. Парсонса — це «елемент поділюваної суспільством символічної системи, що служить як критерій або стандарт у виборі альтернативних орієнтацій, внутрішньо відкритих у якій-небудь ситуації»³.

Загалом же, механізм людської діяльності полягає в постійному встановленні відповідності між індивідуальними вчинками

і суспільними вимогами, оформленими в систему цінностей, які виступають вищими принципами, що створюються будь-якою соціальною системою для збереження своєї цілісності та єдності, забезпечення саморегуляції і консенсусу (як в системі загалом, так і в її підсистемах). При цьому ціннісна система не лише визначає принципи організації і структури суспільства, але й є фактором стабілізації суспільного організму, зумовлюючи саму можливість його ефективного функціонування. На думку С. Кононенка, «аксіологічно суспільне буття є творенням і втратою, наданням і виокремленням, втіленням і витлумаченням цінностей — цариною постійного синтезування духовного і матеріального. Отримавши соціальну цінність (економічну, релігійну, мистецьку), матеріальний об'єкт перетворюється на соціокультурний»⁴.

Класичним вважають визначення цінностей, запропоноване К. Клакхоном, котрий працював над розробкою концептуального апарату соціологічної теорії цінностей, поглибленням їх розуміння як афективних та когнітивних символів, що формалізують поняття й уявлення про бажане. Він визначав соціальні цінності як «стійкі в часі, узагальнені абстрактні стандарти, які визначають, що є правильним і належним для людей того чи іншого суспільства»⁵. Згідно з його поглядами, функціональна роль цінностей пов'язана з самим фактом життя людини в суспільстві. На питання — «чому існують цінності», він відповідає, що без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не зберегло б спрямованості на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібно в плані особистих та емоційних відносин; вони також не відчували б в собі необхідної міри порядку і спільності цілей⁶.

Як бачимо, цінність не існує в природі сама по собі, а становить своєрідне узагальнення відповідного життєвого досвіду, тобто в цінностях концептуалізується досвід практичного життя, що згодом знаходить своє вираження у відповідних вчинках. У такий спосіб, цінність дає змогу витлумачувати ті вчинки, з якими вона перебуває в інтерпретаційному відношенні. Іншими словами, становлячи узагальнений конструкт, вона, тим самим, дає змогу інтерпретувати зміст окремих вчинків.

Політичні цінності можна визначити як смислові універсалії, що викристалізуються в типових ситуаціях, з якими має справу суспільство. Можна стверджувати, що самовираження і самоствердження людиною політичних інтересів і цілей відбувається,

насамперед, на основі її здатності орієнтуватися в політичному просторі шляхом наділення значимих для неї політичних об'єктів тим чи іншим смислом.

Досліджуючи теоретичні системи цінностей, В. Канке встановив, що цінність оперує двома валентностями: когнітивною (розумовою) та мовною (дискурсивною)⁷. Таким чином, життєдіяльність людини підпорядкована ціннісним узагальненням, котрі конструюються в мисленні та мові, що знаходить своє вираження у вчинках. Це лише підтверджує ту закономірність, що цінності не можуть бути пізнаними безпосередньо. Вираженням ціннісних ідеалів, зразків, положень, з різним ступенем адекватності, слугують зафіксовані в політичній сфері життя їх предметні втілення.

Розглядаючи цінності як стандарти, що скеровують повсякденну діяльність людей, ми можемо виокремити такі їх функціональні призначення: по-перше, цінності мають рольове призначення, тому що змушують визначати свою позицію з конкретних соціально-політичних проблем і бути прихильним до тієї чи іншої політичної ідеології; по-друге, вони зорієнтовують особистість у соціально-політичному просторі, тобто змушують оцінювати і виносити судження, схвалюючи чи засуджуючи свою поведінку або поведінку інших індивідів і груп; по-третє, є одним з інструментів адаптації індивіда до соціально-політичного середовища, оскільки використовуються для його самоідентифікації в міжособистісному і міжгруповому спілкуванні.

Подібне функціональне навантаження цінностей зумовлене тим, що вони акумулюють досвід побудови відносин, формування структур і норм, відтворення моделей діяльності в різноманітних сферах життя суспільства і, насамперед, у політиці, яка є сферою, де реалізуються суспільні інтереси й цінності, встановлюються нормативні рамки, що регулюють цей процес.

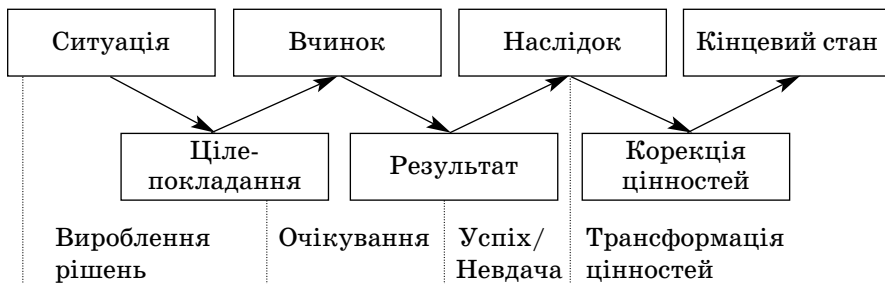
Взаємопроникнення цінностей суспільства (неформальних утворень) і норм, продукованих політичними інститутами (формальні установки), детермінує загальну ефективність функціонування політичної системи.

Основна форма існування цінностей в політиці — суспільні ідеали, тобто вироблені суспільною свідомістю і присутні в ній узагальнені уявлення про досконалість у політиці. «Ідеал — це уявний зразок досконалості, норма, до якої варто прагнути як до кінцевої мети діяльності. Тому він визначає спрямованість, спосіб і характер поведінки суб'єкта, що ним керується. У різних

сферах людського буття формуються уявлення про вищу досконалість, що слугує зразком і кінцевим орієнтиром діяльності»⁸.

Визначені та опредметнені політичні ідеали можна назвати нормами, ціннісними орієнтаціями або регулятивами. Слід наголосити суперечність між об'єктивними надіндивідуальними цінностями та цінностями індивідуальними або суб'єктивними. Означена суперечність формулюється так: чи є ці індивідуальні кореляти надіндивідуальних політичних цінностей їх відображенням у свідомості, що впливає на індивідуальну діяльність лише за посередництвом механізмів свідомого контролю, чи ж вони інтегровані в структуру особистості і мотивації індивідуальної діяльності та визначають її спрямованість незалежно від того, наскільки усвідомлюються як такі. На нашу думку, політичні цінності можуть бути реально діючими, іманентними регуляторами діяльності індивідів, що впливають на поведінку незалежно від їх відображення у свідомості. «Сама людина може взагалі не усвідомлювати, чи має вона ціннісне відношення до дійсності, і якщо так, то яким чином. Діюча ж сила ціннісного ставлення від цього не втратиться»⁹. Цим думкам вторує і В. Канке, наголошуючи, що лише мета може досягатися, цінності ж винаходяться і аж потім реалізуються у вчинках, але таким чином, що ця реалізація здійснюється по-різному і багато разів¹⁰. Етичну діяльність суб'єкта політики В. Канке пропонує схематизувати таким чином¹¹.

Модель етичної діяльності суб'єкта



Відповідно до цієї моделі, суб'єкт політичного процесу завжди перебуває в певній *ситуації*, яка спонукає його до тієї чи іншої дії (разом із бездіяльністю). Керівництвом до неінстинктивної дії виступають цінності людини, а також ментальні та дискурсивні (мовні) преференції, на основі яких вона здійснює *цілепокладання*.

Останнє є процесом формулювання мети наступного вчинку, що досягається вибіркоким оцінюванням можливих варіантів майбутніх конкретних ситуацій. Така операція зазвичай закінчується прийняттям рішення щодо здійснення конкретного вчинку, зорієнтованого на досягнення конкретного майбутнього стану (мети). Отже, *рішення* прийнято, однак воно ще не здійснене. Далі настає стадія *очікування*, з його надіями (впевнено) на *успіх* чи (боязко, навіть зі страхом) на *невдачу*. Підсумком вчинку є певний *результат*, котрий може і не збігатися з бажаною метою. Оскільки результат оцінюється, то після очікування можуть прийти різні відчуття: задоволення, радість, захоплення, смуток і зневіра. *Наслідки* вчинку свідчать про ефективність цінностей суб'єкта. Корекція цінностей передбачає або їх підкріплення, або суттєву трансформацію, або відмову від них.

Успішне досягнення мети надає суб'єкту впевненості в ефективності його цінностей. Невдача, навпаки, знижує впевненість в необхідності надалі керуватися в своїх вчинках прийнятими цінностями. Критичний аналіз цінностей закінчується досягненням кінцевого стану. Суб'єкт приступає до нового етапу своєї діяльності. Один із циклів етичної діяльності закінчено.

Цінності, які притаманні всім представникам окремої соціальної групи, називають *нормою*. Норма — це також цінність. Концепти «ситуація» і «цілепокладання» передбачають врахування не лише природних, але й суто соціальних факторів. У процесі взаємодії суб'єкти вимушені враховувати не лише природні обставини, але й цінності один одного. Отже, як бачимо, цінності виступають базисом для оцінювання вчинків людей.

Функціональні розходження між політичними нормами і політичними цінностями полягають у тому, що останні, більшою мірою, стосуються діяльності за цілепокладанням, постаючи критеріями орієнтації у світі, тоді як норми тяжіють переважно до засобів досягнення мети. Ідеал — це досконалість, тому він ніколи цілком не досягається, але він є мрією і зразком, яких прагнуть люди. Наприклад, демократія в Західному світі виникла шляхом наближення до ідеалу, а такі політичні ідеали, як свобода особистості, конституціоналізм, правова держава, поділ влади, громадянське суспільство й інші були «вистраждані» і виборені громадянами Заходу протягом багатьох століть. Нині всі ці ідеали відображено в політичних легітимних нормах, що регулюють поведінку громадян демократичних суспільств. У свою чергу, демократичні

політичні норми — це засіб досягнення інших ідеалів, тому що демократія є «відкритою» соціальною системою з вільним ціннісним простором — у ній може розвиватися багато ідеалів. Завершуючи порівняння цінностей і регулятивів (або ціннісних орієнтацій), відзначимо, що вони, хоча й нерозривно пов'язані між собою, однак не тотожні. Цінність — більш абстрактне поняття. Як явище, цінності — це якісний витвір людської свідомості, на основі якого формуються ціннісні орієнтації. Вони втілюють надособистісні засади; забезпечують первинність інтерперсональних зв'язків для суб'єктів, що включаються в політику; нарешті, вони запроваджують до мотиваційної структури особистості додатковий досвід і колективні пріоритети, на основі яких зазвичай людина корегує свої ціннісні орієнтації. Якщо цінності визначають зміст життєдіяльності, то ціннісні орієнтації виступають як втілення цінностей у поведінці особистості (групи). Ціннісні орієнтації — це, насамперед, суб'єктивно-особистісна система цінностей, тоді як об'єктивні цінності набувають предметно-втілених та ідеальних форм. Разом з тим, і цінності, і ціннісні орієнтації мають суб'єктивно-об'єктивну природу (в їхній основі — відношення), з тією різницею, що ціннісні орієнтації є орієнтаціями на систему цінностей (тобто цінності — це критерії, стандарти; а ціннісні орієнтації — реакції на них).

Система політико-етичних цінностей радянського суспільства (яка була своєрідним сплавом традиціоналістсько-ціннісної архаїки з цінностями модифікованого соціалістичною індустріалізацією Модерну) стала вихідним пунктом еволюції ціннісних орієнтацій більшої частини населення України.

Реальним ядром системи радянських цінностей були не ідеї соціалізму та комунізму, а уявлення про державу як єдине джерело суспільних благ, прав та обов'язків громадян. «Держава», що надає матеріальні блага, світло, тепло, виступала центральною радянською цінністю, на яку орієнтувалися радянські громадяни. Головною причиною того, що міцна держава стала однією з найвищих цінностей радянської епохи, є соціально-психологічний механізм ототожнення особистості з інституцією державності. Утвердження державної власності на всі багатства країни (в нашому випадку — СРСР) та її ототожнення із загальнонародною було наслідком ототожнення всіх і кожного з державою, яка надавала ілюзію могутності та захищеності людині, котра відчувала себе часткою одного цілого.

У посткомуністичній Україні загалом виокремлюються два основні джерела політичних (зокрема, морально-політичних) ідеалів, а отже, й два джерела політичних цінностей — національне та зовнішньо-інтернаціональне. Перше сформувалося і діє з історично сформованого етнічного масиву «народної культури». Друге джерело морально-етичних ідеалів української політики (та цінностей її етичної системи) є зовнішнім, пов'язаним з вибором українського народу на користь ліберальної демократії, а отже, й відповідної їй системи політичних цінностей, які, в свою чергу, базуються на цінностях лібералізму — свободі, народовладді, конкуренції, верховенстві закону, приватній власності. Тут слід зауважити, що попри існування «загальнолюдських» цінностей різні політичні устрої мають власні системи цінностей, які, кожна у свій час, претендували на універсальність.

Ціннісні стандарти ліберальної демократії надходять до України із-зовні, з міжнародного середовища, індоктринуючи її політиків і політикум. Так, наприклад, неурядові організації, хоча і нецільеспрямовано, впливають на формування ліберальних цінностей через участь громадян в їх діяльності. Як зазначає у своєму дослідженні А. Колодій, «... під впливом участі в політичному житті формуються такі ознаки соціального капіталу, як щільна мережа перехресних зв'язків між людьми, навички громадської діяльності, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіра і толерантність ... вступають у взаємодію на політичній арені, виявляючи відповідні політико-поведінкові типи і ціннісні установки»¹².

Необхідно наголосити, що зовнішньоінтернаціональне джерело цінностей безпосередньо пов'язане з європейським вибором України. Саме тому ціннісні стандарти сучасної української політики доволі часто визначаються як європейські.

Наголосимо, що два означені джерела політичних цінностей України перебувають між собою у відносинах «взаєморівноваження /взаємодоповнення». Тут йдеться про співіснування, а подекуди конкуренцію, національно-патріотичних цінностей та ліберально-інтернаціоналістських. Прикметним є те, що в українській політиці та оперативних кодах українських політиків перший морально-етичний тип не перетворюється на агресивний та односторонній етнічний націоналізм, а цілком мирно співіснує з другим. Вочевидь, спрацьовує одна з присутніх рис української національної («народної») етики — схильність до компромісу і соціального миру, які сучасні українські чільники вважають «вищими» цінностями.

Виокремлені вище два джерела цінностей української політики мають позатоталітарне походження. Національно-патріотичне («народне») джерело сформувалося задовго до встановлення в Україні тоталітаризму. Тому воно може вважатись історичним, адже українська нація виникла не разом із тоталітарною системою, а внаслідок тривалої етнічної еволюції, яка мала свій морально-етичний аспект і наслідки (зафіксовані у відповідних морально-етичних традиціях). Друге джерело цінностей має зовнішньо-інтернаціональне походження і є ліберально-демократичним (вужче — європейським) за своїм змістом. Означене джерело є очевидно позатоталітарним.

В Україні, принаймні з огляду на базові цінності та ціннісні установки провідних політиків — зорієнтованість на конструктивний діалог, соціальний мир і громадський консенсус, склалися умови для втілення такої моделі демократії, яку А. Ліпхарт визначив як консоціативну: «В консоціативній демократії відцентрові тенденції, притаманні плюралістичному суспільству, врівноважені кооперативними підходами і поведінкою лідерів різних сегментів населення. Співпраця еліт є головною визначальною рисою консоціативної демократії»¹³. Безперечно, що така співпраця може виникнути і розвинути лише на спільному морально-етичному ґрунті, тобто на ціннісному консенсусі, а не на конфлікті.

Зазначимо, що політичні цінності не можуть бути відірваними від політичного досвіду. Цілком очевидно, що вони не виражають нічого потойбічного і не пов'язані з жодною наддосвідною здатністю. Політичні цінності відображають практично-політичний досвід життєдіяльності конкретного соціуму й вкорінені в об'єктивному укладі суспільного буття певного суспільства: «...те, що людські співтовариства думають про своє власне буття, ті значення, що вони приписують своїм інститутам, ті образи, якими вони наділяють себе самих, є необхідною частиною їх реального існування, а не просто його відображенням»¹⁴.

Політичні цінності є продуктом політичного досвіду в конкретній політичній культурі, вони різні в кожному окремому суспільстві. В одних суспільствах цінністю може бути політична незалежність, в інших, навпаки, політичний конформізм і слухняність. Оскільки політичні цінності виражають сутність політичного життя певної спільноти, специфіку її конкретно-історичного способу життя, остільки вони є відносними, а не абсолютними. Зі зміною суспільних відносин відбувається і переоцінка цінностей: багато

з того, що вважалося абсолютним та непорушним, знецінюється, і, навпаки, паростки нового суспільного буття породжують нові політичні цінності.

¹ Столович Л. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. — М.: Республика, 1994. — 464 с.

² Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Towards a General Theory of Action / Ed. By T. Parsons, E. Shils. — Cambridge: Harvard UP, 1951. — P. 388–433.

³ Parsons T. The Social System. — Glencoe: Free Press, 1951. — P. 12.

⁴ Кононенко С. «Легітимація» в теоретичних підходах і формалізмах політології міжнародних відносин // Дослідження світової політики. — 2000. — № 13. — С. 113.

⁵ Kluckhohn C. Culture and Behavior. — N.Y., 1962. — P. 289.

⁶ Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Towards a General Theory of Action / Ed. By T. Parsons, E. Shils. — Cambridge: Harvard UP, 1951. — P. 388–433.

⁷ Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего. — М.: Логос, 2003. — С. 28.

⁸ Яценко А. Целеполагание и идеалы. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 153.

⁹ Донцов А. К проблеме целостности субъекта коллективной деятельности // Вопросы психологии. — 1979. — № 3. — С. 29.

¹⁰ Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего. — М.: Логос, 2003. — С. 29.

¹¹ Там само. — С. 47.

¹² Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів: Червона Калина, 2002. — С. 221.

¹³ Lijphart A. Democracy in Plural Societies. — New Haven and London: Yale University Press, 1977. — P.1.

¹⁴ Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. — № 1. — С. 3–8; № 2. — С. 6.

Олеся Мандебура, Олексій Полунін

ЧАСОВИКОРИСТАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті розглядається проблема часу як ресурсу та традиції його використання в сучасних українських реаліях.

Актуальність проблеми часу та її передісторія

Час займає місце метафізичної складової в європейському світогляді вже щонайменше дві з половиною тисячі років. За ці роки уявлення про нього розвинулось від часу-Бога до часу як наукової категорії, об'єкта наукового аналізу фізики, політології, психології, геології, біології. У міфології давніх греків існували два боги, пов'язані з часом — Хронос та Каїрос. Хронос (гр. Χρόνος) — це кількісний лінійний час, час як певні рамки світосприйняття, як невпинний рух. Каїрос (гр. Καῖρός) — час якісний, зручний для діяльності момент, «зараз», який людина може використати для себе особисто. Відповідно, виділялися два важливі аспекти часу — якісний і кількісний. Вони відображали два типи відношення між суб'єктом і часом. Перший — передача суб'єкта в об'єми плину часу з одночасним перетворення суб'єкта на об'єкт. У другому аспекті час обмежується наявним сприйняттям суб'єкта, віддається в його руки і сприймається як безпосередня можливість діяти, як шанс впливати на перебіг подій у світі. Ці відносини між суб'єктом і часом відповідно трансформуються у відносини суб'єкта і світу. Міфологія, звісно, не могла дати відповідь на питання, що є час. Пізніше Аристотель ставив це питання, яке теж лишилося без раціональної відповіді. На його важливості наголошували й інші провідні філософи, зокрема, Секст Емпірик, Святий Августин у своїй «Сповіді», Г.Лейбниц, І.Кант.

Проблемі часу присвячені числені дослідження у фізиці (А.Лоренц, А.Ейнштейн), філософії (І.Кант, Дж.Уітроу, Г.Рейхенбах, Ю.Молчанов), психології (П.Фресс, Д.Елькін, Л.Дуб, Р.Блок, Дж.Верден), економіці (Ф.Бродель, М.Кондратьєв). Досліджувалися такі складові часу, як минуле, теперішнє, майбутнє, їхній зв'язок та уявлення про плин часу. Зокрема, проблема направленості часу привертала увагу фізиків і психологів, хоча йшлося, звісно, про різне розуміння і визначення цієї направленості. Проблема суб'єктивного теперішнього досліджувалася багатьма фахівцями

в межах психології (У.Джеймс, В.Штерн, П.Фресс, Р.Блок). У політології аналізувалися, зокрема, моделі хронополітики в системі обґрунтувань національної історії¹, метрики політичного простору і часу та їх топологія², соціальний та політичний час³. L-сферу — «вільний час» — досліджує семіотика⁴.

Сьогодні час, як і належить метафізичній складовій парадигми, є однією з найважливіших категорій як в науці, так і в повсякденному житті людини західної цивілізації. Саме це визначає важливість його дослідження в різних сферах життєдіяльності людини, зокрема, політичному житті. В політології час визнається як важлива змінна. О.Панарін зазначає, що «типологія соціальних форм простору-часу стає важливим завданням бо без усвідомлення специфіки простору-часу різних суспільств і груп у межах одного і того ж суспільства неможлива сучасна політична аналітика і прогностика»⁵.

В економіці час вивчається як ресурс, засіб підвищення ефективності виробництва, координації складних дій. При цьому для представників індустріально розвинутих країн це давно вже не абстрактний час, а цілком конкретний об'єкт дослідження і використання. Ще в часи Веймарської республіки подібні проблеми вивчала німецька фірма «Normal Zeit». («Нормал Цайт») GmbH. Компанія «Schweizer Zeit AG» («Швайцер Цайт АГ») вивчає використання часу в індустрії і формування часового ритму у функціонуванні підприємства. Іншим сучасним закладом, який досліджує цю тематику, є швейцарський Інститут часової економіки і часової екології (Institut für Zeitwirtschaft und Zeitökologie). Його фахівці вивчають причини прискорення життя сучасної людини в усіх сферах життєдіяльності і подолання негативних наслідків цього, розробляють нові підходи до розуміння і використання часового ресурсу. Мета їх наукових досліджень — покращання життя окремої людини, роботи підприємств, підвищення ефективності функціонування суспільства. Такі завдання є за своєю суттю міждисциплінарними викликами для сучасної науки. Для їх вирішення мають працювати разом соціальна психологія і хронобіологія, соціологія і економіка організації виробництва, ергономіка і психологія праці, а також хронополітологія. Відповідно, актуальним є дослідження ролі часу в житті українського соціуму, українських особливостей використання часу.

Час як ресурс та українські реалії

Час не завжди був таким цінним ресурсом, як сьогодні в західній культурі. Певною мірою розкрив становлення сучасної ролі часу

в європейській економіці та культурі Ф.Бродель⁶. Життя сучасної людини набуло значного прискорення. В середні віки воно тягнулося досить повільно, значно меншими були насиченість часових відрізків подіями та щільність інформаційного потоку. Зростання обсягів морської торгівлі та формування індустріальної форми виробництва разом з новими технічними і технологічними досягненнями перетворили час на економічний фактор. Завдяки вдалому управлінню ним стало можливим досягати конкурентних переваг і отримувати більші прибутки. В ХІХ ст. на багатьох справах враження темп зростання американської економіки. Сьогодні ми стали свідками тенденції прискорення економічного життя в Південній Кореї та Китаї. В обох цих випадках мало місце поширення в суспільстві нового ставлення до часу як до ресурсу, зміна культури часокористування. Відповідно, час як будь-який інший ресурс (а) зазнав раціоналізації використання і (б) став об'єктом управління — формування та розподілення як ресурсу.

Одним з дослідників проблеми часу в межах організаційної психології був Елліот Жакес. Він розробив систематику часу, яка вирізняє шість функцій і п'ять вимірів часу⁷. Функції: час як засіб рахування, часова координація, часова компенсація, часова конкуренція, креативна функція часу (час творення) та час споживання. До вимірів часу він відносить: переживання часу (суб'єктивне та об'єктивне), часову перспективу (розподіл часу на минуле, теперішнє та майбутнє), часову логіку (час як Хронос та Каїрос), перебіг часу (лінійний або циклічний час) та вимірювання часу (уявлення про безперервний чи квантований перебіг часу). Спираючись на запропоновані Е.Жакесом форми часу, зокрема, його виміри, ми спробуємо зрозуміти особливості часовикористання в сучасному українському суспільстві.

Прискорення перебігу часу

Збільшення швидкості і щільності інформаційних потоків привело до прискорення плину часу на рівні суб'єктивного сприйняття і прискорення економічних процесів. У зв'язку з цим філософ Г.Люббе зазначає, що відбувається свого роду звуження теперішнього, яке полягає в тому, що стає коротшою культурна самозрозумілість, тренди культурного життя змінюються частіше і навіть сама така зміна вже починає сприйматись як певний культурний тренд: «культурні епохи» стають коротшими за життя людини, через це звужується теперішнє стабільного світу і людина змушена

змінювати власні звички і самозрозумілі для неї речі більше, ніж раз за життя, і пристосовуватися до цього⁸. На нашу думку, паралельно до звуження теперішнього відбувається також його ущільнення. Ці процеси утворюють свого роду коло взаємовпливу і взаємозалежності. Зростання щільності інформаційного потоку, збільшення репертуару ролей, які визначають поведінку людини, більша деталізація репертуарів поведінки призводять до сумарного збільшення кількості та якості переживань на одиницю часу. Теперішнє стає мультирольовим та багатопропозиційним. Зазначене ущільнення потоку досвіду приводить до ущільнення теперішнього, через що змінюється відчуття плину часу, яке, у свою чергу, впливає на рольову поведінку та сприйняття перебігу подій. Як наслідок можна висунути також припущення про зміну співвідношення ролей Каїроса і Хроноса як двох протилежних форм часорозуміння, що зазнає власних флуктуацій, якщо за нею спостерігати з перспективи часу-Хроноса.

На тлі прискорення часу ще більше зростає його цінність як ресурсу. Це прискорення стосується практично всіх сфер людського життя. Інших вимірів набувають швидкість, з якою люди подорожують, швидкість розробки і виведення на ринок нових товарів, швидкість засвоєння використання нових товарів і послуг. Зросла навіть швидкість виробництва товарів тваринництва і рослинництва, що донедавна ще було поза межами людської уяви. Всі ці процеси, звичайно, опосередковуються тими чи іншими культурними факторами і завдяки цьому набувають певної форми прояву в реальності.

Провідні українські політологи усвідомлюють факт прискорення плину політичного часу. В інтерв'ю електронному виданню «Українська Правда» В.Видрін, відповідаючи на питання про вірогідність дострокових парламентських виборів в Україні, посилається на феномен прискорення політичного часу в світі і зазначає: «Іншою об'єктивною причиною є те, що не тільки в Україні, а, мабуть, і в усьому світі прискорився хід політичного часу. Політичні цикли стають все коротшими і коротшими. Як наслідок, величезна кількість дострокових виборів в усьому світі, включаючи навіть стабільну і повільну Європу. Подивіться, що відбувається в Італії, подивіться, що відбувалося в Польщі, Німеччині і т. д. Дуже швидко змінюються політичні ситуації, швидко змінюється політичний ландшафт, виникають нові виклики. У цих умовах політичні цикли істотно скорочуються. І це не може не позначитися на плінні

політичного часу в Україні»⁹. За таких умов набуває значення готовність управлінців і політиків до діяльності в прискореному часі. Набуття відповідних навичок мало б забезпечити якість і управління інформаційними процесами, і прийняття управлінських рішень. Набуває значення здатність долати цейтноти з мінімальними негативними наслідками та вміння передбачати нові виклики часу. Не менш важливим інструментом лідерства стає здатність уникати часового тиску від контрагентів і разом з цим створювати його для них самих. Одним з прикладів ефективного використання часового тиску є майже щорічне загострення питання про газопостачання Росією саме в останні тижні перед закінченням терміну дії попереднього договору. Українські управлінці при цьому, як правило, не знаходять адекватного інструментарію для врегулювання ситуації без зайвої поспішності та взаємозвинувачень.

Час особистий та час інституціональний

У проблемі часу розрізняється час особистий та інституціональний. Особистий час стосується життєдіяльності індивіда з його цілями, мотивами і баченням шляхів їх реалізації. Під інституціональним часом розуміється часова організація життєдіяльності певної інституції (політичної партії, державної установи, приватної компанії тощо). Таке розрізнення важливе для розуміння часової топології українського життя. Взаємозв'язок та баланс особистого й інституціонального часів має визначальну роль у користуванні часовим та іншими ресурсами.

Переважаання особистих та дрібногрупових інтересів над інституціональними та інтересами держави притаманне українському соціуму. Воно відбивається в плануванні та використанні часових та інших ресурсів інституцій. При цьому особиста або дрібногрупова часова перспектива часто відіграє домінуючу роль щодо інституціональної. Одна з найбідніших держав Європи за розрахунком ВВП на душу населення надає у вигляді подарунку депутатам Верховної Ради житло в столиці. Бідна за європейськими мірками країна дозволяє собі будувати розкішні за тими ж європейськими мірками резиденції для провідних держслужбовців і фактично дарувати їх після закінчення терміну перебування службовця на посаді. Ці приклади демонструють не просто підкорення державних ресурсів приватним інтересам держслужбовців, а домінування особистісного часового простору над інституціональним. З певною гіперболізацією зазначимо, що ці дії свідчать

про перевагу часу життя держслужбовця над поширеними в часі, особливо в майбутньому, інтересами державної інституції. Внаслідок цього відбувається звуження інституціонального часового простору за рахунок розгортання особистого або дрібногрупового. В українському середовищі яскраво виражена індивідуалістичність концепції часу, яка маскується під виглядом готовності наслідувати правила життя, які пропонуються інституціональним часом.

Найяскравішим підтвердженням цієї тези є відома за даними мас-медіа історія з одним з українських экс-прем'єр-міністрів, який мав два аркуші з завданнями на робочий день. На одному аркуші позначався довгий перелік того, що потрібно зробити для себе особисто, на другому — дещо коротший перелік справ державних. Як ще один приклад можна навести історію з будівництвом торгово-розважального центру біля НСК «Олімпійський» у Києві. Незважаючи на сумнівну законність отримання ліцензій на будівництво, заяви функціонерів з Європейської футбольної організації, численні запити футбольної федерації України, доручення представників українського уряду розібратися з ситуацією, незважаючи на перспективу дістати нищівний удар по іміджу України в 2012 році, який створить підстави для численних анекдотів в Європі про особливості українського урядування на десятиріччя, інтереси приватного забудовника успішно переважали над інтересами держави, доки проблема не була піднята до рівня Президента. Події з цим об'єктом будівництва протягом останніх років відбувалися за планами, які ґрунтуються на змісті внутрішнього часового простору забудовника. Виходячи з того, наскільки пасивно до такого перебігу подій ставились офіційні органи влади, можна зрозуміти, наскільки близькою і зрозумілою їм є саме така концепція часокористування. В першу чергу реалізуються потенціали особистого часового простору, а вже потім, залежно від статусу особи, державний чи інституціональний часовий простір відіграє роль перешкоди або ресурсів для особистого. Завдання та цілі з інституціонального часового простору можуть відігравати свою первинну роль тільки стосовно осіб з низьким статусом.

Таке співвідношення особистісного та інституціонального виглядає майже як неможливе, чи, щонайменше, як курйозне в багатьох інших країнах. Постає питання: яким чином цей маленький часовий простір особи або родини вже вкотре долає більший порівняно з ним інституціональний простір? В українських реаліях, на нашу думку, це досягається завдяки використанню трьох

інструментів: (1) відкритої декларації носіями особистого часового простору домінантності інституціонального часового простору (найкраще це проявляється в проголошенні передвиборчих закликів і обіцянок, які сповнені непомірною турботою про інтереси держави та суспільства та які в більшості випадків неможливо виконати взагалі, наприклад, «Покращимо Ваше життя вже сьогодні»); (2) замовчуванню фактичної домінантності особистого часового простору; (3) передачі усталеної традиції часокористування в межах родини та замкнених фахових груп. Завдяки декларативності домінування інституціонального часового простору стає можливим маскування під нього особистого або дрібногрупового. Зазначимо також, що інституціональний часовий простір відрізняється певною пасивністю, завдяки чому активний особистісний часовий простір має можливість задавати вектор розвитку для часу інституції.

Переживання часу

Е.Жакес розглядає переживання часу як один з вимірів часу. В експериментальній та феноменологічній психології переживання часу має дещо інший сенс, що, втім, не суперечить запропонованій систематиці часу. Розкриваючи цей вимір, Жакес підкреслює факт незбігання часу, даного в переживанні, і часу фізичного, незбігання суб'єктивного і об'єктивного часу. Їхній плин характеризується взаємною дискрепантністю і відповідно до цього — формуванням психологічної напруженості як на рівні суб'єкта, так і на рівні інституції. Якщо, наприклад, об'єктивно надані часові проміжки для виконання певного завдання є коротшими за часові відрізки, які суб'єктивно сприймаються як необхідні для цього, то виникає відчуття часового тиску, що є одним з варіантів спричинення стресу. В управлінській психології і психології організацій лише частково враховуються особливості суб'єктивного переживання часу. Однак саме баланс суб'єктивної та інституціональної часової перспектив може істотно впливати і на результати діяльності інституції, і на мотиви та результативність діяльності індивіда.

Є сфера, в якій врахування переживання часу набуває особливого значення — це сфера послуг. Йдеться як про послуги, які надаються приватними структурами та банками, так і «послуги» щодо забезпечення права з боку держави, виконання народними обранцями своїх зобов'язань як держслужбовців перед електоратом тощо. Суб'єктивні оцінки часу очікування зазвичай не збігаються

з оцінками тривалості, необхідної для виконання політичних зобов'язань. Приклади таких розбіжностей в оцінках відомі багатьом українцям, але найяскравішим серед них була передвиборча часова ілюзія «Покращимо ваше життя вже сьогодні». Часова дискретність обіцяного і очікуваного чітко виразилася протягом першого тижня після виборів і фактично бумерангом вдарила по партії-автору обіцянки.

Часова перспектива (минуле, теперішнє та майбутнє)

Розподіл часу на минуле, теперішнє та майбутнє окреслює не тільки перебіг часу, але і різні можливості часової перспективи. Зазвичай перспектива — це майбутнє. Але людська інтенція може спрямовуватися також і в минуле, і в теперішнє. При цьому часова спрямованість інтенції як переддії або як потенціалу дії розкриває характер самої дії. В цьому сенсі можна говорити про минулоцентровану, теперішньоцентровану та майбутньоцентровану часові перспективи. Кожна з них наповнює своєрідним сенсом людську діяльність. Є.Головаха та О.Кронік наводять феномен часової децентрації в особистісному переживанні часу¹⁰. Він полягає у виділенні особою як найважливіших у своєму житті подій або минулого, або теперішнього, або майбутнього. Відповідно, виникає минуло-, теперішньо- і майбутньоцентрованість особи. Такі децентрації пояснюють існування різних часових перспектив на рівні особистості. На нашу думку, подібна логіка може бути поширена і на інституції.

Як же виглядає часова перспектива в українському середовищі? На рівні економічного життя країни можна знайти достатньо прикладів минулоцентрованості. Зокрема, введення законів «заднім числом» свідчить про відкритість горизонту минулого задля змін цього минулого у теперішньому. Не тільки економічне, але і політичне життя подає нам приклади намагань парадоксальної зміни минулого в теперішньому. Візьмемо, зокрема, блокування трибуни Верховної Ради (лютий 2008 р.) у зв'язку із так званим «листом трьох» до Ради НАТО. Голова фракції В.Кириленко пропонує розв'язати цю проблему наступним чином: проголосувавши за згоду на підпис Голови ВР під цим листом «заднім числом», тобто коли лист був підписаний, відправлений і вже отриманий в Раді НАТО. Подія, неможлива на фізичному рівні, стає можливою в українському інституціональному часі. Українці не тільки знають, як повертати минуле, але і застосовують це знання в житті.

На нашу думку, цей феномен свідчить не тільки про відсутність нормального бачення майбутнього, але і про нездатність наявними ресурсами вирішувати проблеми теперішнього, через що виникає звернення до минулого як суто українське know how. Відповідно, відбувається корегування минулого залежно від інтересів у теперішньому.

Як інший приклад можна навести донедавна популярні зміни «заднім числом» у податковому законодавстві, зміни нормативних актів, які регулюють діяльність митниці. Минуле раптово наздоганяє суб'єкта економічної діяльності і відразу ж робить його заручником свавілля службовців у теперішньому. Однак службовець — це і представник інституції, і водночас конкретна особа зі своїми власними інтересами, тому для службовців більшість змін «заднім числом» означає не що інше, як подарунок від часу-Каїроса. Завдяки такому способу часовикористання створюється реальна можливість використання фінансових та матеріальних ресурсів інших суб'єктів, яка була б цілком неможливою без такої маніпуляції з часом. Яскравим прикладом минулоцентрованості економічного життя є неповернення підприємствам ПДВ, обсяг якого сягає мільйони гривень. Затримка повернення ПДВ призводить до зменшення обігових коштів підприємств, до уповільнення темпів економічного життя і врешті-решт до зменшення прибутків. Минулоцентрованість, яку фактично підтримує держава, в комплексі зі звуженим горизонтом майбутнього стають високо-ефективним гальмом для розвитку країни. Домінування минулоцентричності — своєрідний інгібітор динаміки розвитку відповідно до вимог сучасності як суспільства загалом, так і національної ідентичності.

Минуло-, теперішньо- і майбутньоцентричність — це три варіанти часового горизонту, використання яких має важливе значення для успішності управлінської діяльності. Особливого значення набуває вміння наповнити ці часові горизонти релевантним для власної діяльності змістом. Постає питання: який часовий горизонт переважно використовується в українському соціумі?

Футуристика була стилем управління в Радянському Союзі. Йдеться про знамениті п'ятирічки, довготривалі майбутньоорієнтовані плани розвитку. Ці плани формували часову структуру діяльності багатьох інституцій, хоча й не завжди наповнювалися реалістичним змістом, траплялися курйозні змістовні помилки. Як приклади помилкового наповнення часового горизонту можна

розглядати обіцянки М.С. Хрущова побудувати в СРСР до 80-х років ХХ ст. комунізм, програму М.С. Горбачова «Житло 2000» та його очікування чудодійних результатів розпочатої перебудови. В сучасній Україні майбутньоцентрованість не набула такого поширення. В кращому разі можна навести плани розробки майбутньоорієнтованих і на практиці невдалих програм зі створення конкурентоспроможного українського комп'ютера, плани та обіцянки щодо розробки та виробництва українських мобільних телефонів та виведення продукції українського автомобілебудування (українських малолітражок «Таврія», «Славути») на європейський ринок. Свіжішим прикладом відкидання майбутньоцентрованості як принципу діяльності є відсутність програми дій уряду В.Ф.Януковича протягом 2007 року та використання «ручного» стилю управління економікою більшістю українських прем'єр-міністрів.

Завузький майбутньоорієнтований горизонт систематично маніфестує себе у проблемі забезпечення країни енергоносіями. Проблема газопостачання взагалі наштовхує на припущення про нездатність наповнювати горизонт майбутнього держави релевантною діяльністю. У випадку із забезпеченням України газом можна припустити наявність цілеспрямованого звуження горизонту майбутнього, яке відбувається завдяки підкоренню часового простору держави особистому чи дрібногруповому часовому простору. Таке звуження спостерігається і в повсякденному економічному житті. Прийняття законів, які регулюють діяльність митників чи податківців, часто не супроводжується синхронізованим наданням інструкцій для реалізації цих законів на рівні службовця митниці чи податкової. Це свідчить про занадто малий майбутньоорієнтований горизонт управлінця як представника інституції. З іншого боку, не можна виокремити в цьому феномені плідне використання службовцем часу-Хроноса для створення зручних з погляду особистих інтересів моментів за часом-Каїросом. Відсутність тих самих інструкцій на місцях щодо реалізації прийнятого закону може репрезентувати досить «плідний» час-Каїрос, «плідний» насамперед для особи, а не інституції. Навіть серед української інтелігенції, яка мала би формувати візії майбутнього, спостерігається звужений горизонт майбутнього. В той час, як у розвинутих країнах Заходу науковці дізнаються про заплановані конференції інколи за два роки наперед, але мінімум за півроку, в українському науковому середовищі потенційний учасник наукової конфе-

ренції отримує інформацію про її проведення в кращому разі за чотири місяці, а то і за два тижні.

Відсутність або значне звуження майбутньоорієнтованого часового горизонту призводить до хаотичності теперішнього та низької продуктивності минулого в інституціональному ракурсі. Це маніфестує себе у відсутності належного сучасного звітування про виконання планів та дотримання термінів виконання запланованого. Фактично йдеться про своєрідну загальноприйнятую безвідповідальність, сенс якої полягає в розширенні репертуару поведінки суб'єкта та в збільшенні її довільності за рахунок невизначеності перспектив інституції. Виняток становлять хіба що провідні українські фірми, керівництво яких намагається зазирнути в своїх планах у майбутнє і відповідно структурувати діяльність у теперішньому. Але це швидше демонстрація більшої перспективи особистого чи дрібногрупового горизонту майбутнього порівняно з горизонтом у державних установах.

В українському, як і будь-якому іншому, політикумі виділяються особистості з принципово різною орієнтацією у часі. Одні віддають перевагу минулому (проблеми вирішуються тоді, коли вони набули значного розміру), інші «спеціалізуються» на розв'язанні актуальних проблем у теперішньому та треті, яких досить мало, орієнтуються на майбутнє. Відповідно до цього може виникати певна часова несумісність осіб. Вона проявляється як на рівні часу, необхідного для розгляду документів, так і в загальній часовій інтенції та формулюванні реалістичних планів. Якщо до цього додається ще і незбіг темпів діяльності, то вірогідність конфліктів істотно збільшується. Загалом можна говорити про футуристичну «сліпоту» українських політиків, яка стосується інституціонального, зрідка — суб'єктивного часу. Моргенрот та Лослебен вважають, що сучасний менеджмент найкраще узгоджується із значною орієнтацією на майбутнє та слабко вираженим гедонізмом у теперішньому¹¹. Фактично йдеться про управління задля майбутнього. Такий стиль управління свідомо орієнтується на майбутній успіх з відповідним структуруванням діяльності в теперішньому. Звичайно, це формує додатковий часовий тиск як на особу, так і на інституції та призводить до збільшення стресу. Але саме така майбутньоцентрованість, на нашу думку, дозволяє вести успішну боротьбу за майбутній часовий ресурс і гарантує майбутній успіх. Часовий ресурс для розвитку України в майбутньому набуватиме ще більшого значення, якщо врахувати скорочення

енергетичних, людських та наукових ресурсів у країні. Може бути втрачена можливість ефективного заміщення нестачі часового ресурсу іншими ресурсами. Невміння розпоряджатися часом призведе до ролі «вічноназдоганяючого» і в економіці, і політиці, і в гарантуванні безпеки держави, а також і в науці.

Часова логіка (Хронос та Каїрос)

Як уже зазначалося вище, час-Хронос та час-Каїрос — два різні варіанти розуміння часу, які трансформуються і в різну логіку поведінки. Вони обидва збереглися до наших днів і проявляються як на особистісному, так і на інституціональному рівнях. Мова йде про співвідношення і особливості використання цих варіантів розуміння часу. Домінування розуміння часу як Каїроса на рівні особистості проявляється в таких особливостях поведінки, як сподівання на щасливий випадок, на долю, схильність ставитись до потоку подій як до випадковостей, частина з яких може бути використана на власну користь, а може завдати неприємностей. Час як Каїрос мало сумісний з системним аналізом, з плануванням і керованою поведінкою, що спирається на широкий футуристичний часовий горизонт. Інституція, що спирається у власній життєдіяльності на час як Каїрос, теж схилитиметься до подібних патернів поведінки. Пригадаймо останні 16 років, коли саме шанс, а не системна робота відігравали визначальну роль у формуванні сучасної української фінансової верхівки. Розпад Радянського Союзу запропонував саме шанс миттєвого збагачення через привласнення фінансових та матеріальних «уламків» СРСР. Кожна ситуативна можливість, будь-то родинні зв'язки у владі, обіймання високої посади, належність до кримінального угруповання, можливість купити рішення чи прийняття законопроекту відразу використовувались або для приватизації великих підприємств, або для перекладання бюджетних коштів у приватні кишені. «Такий то був час», внаслідок якого «маємо те, що маємо». Ця логіка водночас є свого роду виправданням для деяких представників нинішнього українського олігархату. Вони, з одного боку, відчувають інтернальну незручність від власних дій, але з задоволенням користуються їхніми результатами. Такі діячі, на відміну від тих, у біографії яких був зв'язок з кримінальним середовищем, є вихідцями з радянської системи і не звикли покладатись у своїй діяльності на Каїроса, а тому розуміють власну відповідальність за використання принципу «такий

був час». Вислів «такий то був час» — не просто прояв часу-Каїроса в теперішньому погляді на власні минулі дії. Це вираження наявних неприємних відчуттів за власні дії або за належність до певних негативних подій минулого. Це приклад перекладання переживання внутрішньої провини на час-Каїрос. Але ще небезпечнішим є мислення відповідно до фрази «Такий тепер час», яка вживається для виправдовування морально чи законодавчо сумнівних дій у теперішньому.

За останні п'ять років український стиль користування часом-Каїросом зазнав певної трансформації. Можна говорити про свого роду поєднання Каїроса і Хроноса за підлеглої ролі останнього. Розробляються заходи з цільового збанкручування держпідприємств задля їхньої подальшої приватизації. Правила приватизаційних конкурсів прописуються так, щоб «сприятливий випадок» заздалегідь втратив характер випадку і фінальне рішення щодо передачі об'єкта у власність було б передбачуваним з високою вірогідністю. В останні пару років вплив Хроноса на Каїрос відбився в цілому ряді добре підготованих рейдерських атак. Один тільки конфлікт навколо ринку «Озерка» в Дніпропетровську є більш ніж достатнім прикладом такої зміни балансу між зазначеними двома видами часорозуміння. Захоплення чужого підприємства — не що інше, як використання вдалого шансу. Сучасна українська рейдерська атака — це фактично заздалегідь підготована ситуація (Каїрос) щодо зміни власника. Саме системна підготовка такої ситуації, її планування і вживання заходів з подальшого утримання захопленого майна свідчать про все більший вплив Хроноса на український стиль часовикористання. Останні закиди щодо роботи Тендерної палати є чітким свідченням того, що в діяльності високопосадовців дедалі більшу роль відіграє час-Хронос. Більше того, хай і на рівні планування сумнівних економічних схем, але відбувається перехід до системного планування майбутнього. Хотілося б сподіватися, що український політикум і бізнес здатні продовжити цей рух і збільшити долю Хроноса порівняно з Каїросом. У міру завершення приватизації, розподілу земельних ресурсів та набуття фінальності накопичення капіталу методами перерозподілу має підсилюватися тенденція переходу від домінування Каїроса до формування діяльності за логікою Хроноса. Це відповідатиме переходу від перерозподілу до виробництва і домінування продуктивного збільшення капіталу. Але цей процес не відбувається автоматично, особливо якщо врахувати стан правової системи в Україні

та сформовані у цілої генерації представників фінансових груп навички збагачуватися миттєво, організовуючи перерозподіл та послуговуючись державним ресурсом.

До роботи за баченням часу як Хроноса схильні в першу чергу компанії з західним іноземним капіталом та український дрібний та середній бізнес, який через свою дрібність та непередставленість у владі не може використовувати чи створювати «шанси» в обсязі, достатньому для миттєвого збагачення. Можна припустити, що наступна генерація українців, яка вийде саме з середнього та дрібного бізнесу, а не з родин олігархів, позитивно вплине на розвиток країни і створить кадровий ресурс держслужбовців, які не будуть сприймати своє перебування на держслужбі як засіб доступу до державних ресурсів і створення суб'єктивно сприятливих «ситуацій».

Помилково було б вважати, що ідеальною є побудова життєдіяльності, яка спирається виключно на час-Хронос. Баланс між часом-Хроносом і часом-Каїросом досить складний. Обидві форми розуміння часу завжди присутні в управлінській діяльності. Навіть питання про годину проведення наради (у точно визначений час, чи тоді, коли її учасники не тільки фізично, але і ментально найбільш готові до неї) відображує необхідність балансу між Каїросом і Хроносом. У діяльності, яка потребує оперативного реагування, вміння розпізнавати та використовувати «зручні моменти», подаровані Каїросом, має особливе значення.

Домінування Каїроса над Хроносом та відсутність реалістичних інституціональних часових горизонтів проявляється також у постійному формулюванні політичними партіями футуристичних ілюзій в народі. Такі ілюзії зазвичай спрацьовують у електораті з короткою пам'яттю, де відсутня чітка власна часова перспектива; у електораті, що звик покладатися на сприятливий випадок, «диво». Преференції футуристичним ілюзіям пов'язані з нездатністю особистості повноцінно користуватися хронологічним часовим виміром реалій та наданням нею переваги часу-Каїросу. Футуристичні ілюзії-обіцянки є заміником раціонально обґрунтованого планування. Особливо вдало вони застосовуються під час виборчих перегонів, коли набувають надмірної активізації очікуванні електорату. Вони характеризуються надкороткостроковим «терміном» дії, причиною якого є (а) квантифікований перебіг часу у даному середовищі та (б) наповненість емоційної складової оцінки подій/обіцянок. Вислови на кшталт «НАТО агресивний блок»,

«Ваших дітей використовуватимуть як гарматне м'ясо», «вони всі фашисти», «повернемо вкрадене», «це заборона російської мови» тощо активують в першу чергу емоційні реакції і тому блокують раціональний розсудливий розгляд ситуації і побудову відповідних планів діяльності, розгорнутих у часі-Хроносі. Подібний ефект часової ілюзії може досягатися й іншими технологічними кроками. Помпезні плани з надто амбіційними завданнями так само «захоплюють подих» електорату і відкривають шлях для емоцій. Формується враження, що країна ось-ось потрапить у перебіг надзвичайних подій. Відбувається надактуалізація теперішнього, яка насправді не має реальних підстав. Ця надактуалізація, у свою чергу, штучно пов'язується з інформацією, що певні події можуть відбутися / не відбутися лише у зв'язку з діяльністю певного політичного лідера чи політичної сили. Що трапляється з такими надто амбіційними проектами, чітко демонструють відправлені в небуття план реформ «Україна 2010», президентська програма «10 кроків назустріч людям» і прем'єрська програма «Назустріч людям», «Контрабанда стоп» тощо. Для порівняння наведемо приклад, що в тій же Німеччині розроблена 2003 р. програма реформування економіки «Агента 2010» цілеспрямовано реалізується, незважаючи ані на дострокові вибори до Бундестагу, ані на зміну правлячої коаліції і канцлера. В певному сенсі Німеччина може розглядатись як країна, яка в менеджменті часового ресурсу значною мірою орієнтується на час-Хронос, і лише в системі запобігання катастрофам та природним катаклізмам враховує час-Каїрос, але не як зручний момент, а як момент, який не був передбаченим та до якого треба бути готовим.

Час-Каїрос досить глибоко вкоренився в український менталітет. Як каже народна мудрість, «ще ніколи так не було, щоб якось воно та не було». У ній виражається, з одного боку, віра в ходу часу і ходу подій. З іншого боку, особа наче відступає перед цим всесильним плином подій, який «сам собою» розгортатиметься в її житті. Це бачення потоку подій-пропозицій, відповідно до яких має діяти суб'єкт і які становитимуть сутність його життя. У цій мудрості символічно відбито акт вручення суб'єктом самого себе в обійми плину подій, що підкреслює внутрішню слабкість і безпорадність суб'єкта, його нездатність самому керувати подіями власного життя, визначальну роль обставин. Зокрема, саме це прислів'я прозвучало як коментар до інформації, що в район (йдеться про один з районів Київської області) приїжджає новий представник

президентської гілки влади. Разом з цим, в прислів'ї читається чітка готовність до свого виживання за будь-яких подій. Як справи не повернуться, але якось воно та буде, якось суб'єкт зуміє пристосуватися і до життя в новій системі координат. Суб'єкт налаштовується на «полювання» за вдалим моментом — подарунком від часу-Каїроса. Це і є пропозиціональний, суб'єкт-центрований спосіб бачення плину подій, це український Каїрос повсякдення. Він допомагав народу виживати впродовж сторіч, коли не було власної української держави, але він же зараз заважає системно будувати молоду українську державу.

Життя за часом-Каїросом можна спостерігати нині у простих громадян, але і у правлячої еліти. Одним з його проявів є залежність позиції політика щодо певного питання від його перебування у владі чи опозиції. Саме такою, скажімо, є позиція регіоналів та колишніх соціал-демократів (об'єднаних) щодо вступу до НАТО. Йдеться не про ситуативне флюгерство несформованих особистостей, а про життя за часом-Каїросом у зрілих осіб. На превеликий жаль, побудова життя саме за цим часорозумінням завдає істотного удару не тільки по здатності зазначених політиків до конструктивної послідовної роботи, але і по стратегічних довгострокових інтересах держави.

Отже, можна стверджувати, що логіка діяльності істотно залежить від прийнятої суб'єктом концепції часу. Вона визначає також і рівень успішності діяльності. Схоже, що для більшості українців час так і залишився неосяжним богом Кроносом, який лише дарує періодично шанс «спіймати бога за бороду». Про системний вплив на перебіг часу та сучасний менеджмент часового ресурсу на державному рівні фактично не йдеться, адже, «як би воно не було, а якось же воно та буде».

Уявлення про плин часу або часовий ґештальт

Е.Жакес виділяє ще одну міру часу — часовий ґештальт, виокремлення лінійного та циклічного плину часу¹². Деякі фахівці виділяють чотири уявлення про плин часу¹³. Цього разу для аналізу організації життєдіяльності українців обмежимося двома формами опису руху часу — лінійним і циклічним. О.Панарін, розглядаючи лінійний і циклічний типи соціального часу, зазначає важливу розбіжність між ними. Побудова життєдіяльності з перевагою циклічного часу фактично призводить до того, що суспільство переважно функціонує за принципом перерозподілу ресурсів, «суспільний

процес виступає як гра з нульовою сумою: вилучення в одних для підняття інших»¹⁴. За умови домінування лінійного часу в організації державних інституцій на першу позицію виступає продуктивне накопичення ресурсів.

Якщо час сприймати як лінійний, спрямований вектором у майбутнє, то потік нових подій матиме вигляд як нові вимоги часу, нові можливості чогось досягти. Хід подій набуває неповторності і незворотності. У циклічній концепції часу є повторення в перебігу подій. Уявлення про відтворюваність потоку подій відбувається паралельно з відтворюваністю можливостей для дій. Зрозуміло, що в циклічному часі події втрачають свою унікальність і неповторність. Відповідно до цього змінюється ставлення до власної діяльності, підхід до формулювання цілей та стратегії задля їхнього досягнення. Життя в сучасному західному суспільстві надає перевагу моделюванню часу як лінійному вектору, спрямованому у майбутнє. Це визначає ставлення до часу, впливає на способи управління часовим ресурсом. Такий підхід стосується і політичного життя, і сфери виробництва та фінансів. Політично нестабільне життя в Україні, перманентно актуальна тема виборів (до ВР, Президента, місцевих органів влади) демонструють своєрідний відхід від лінійного часу, який домінував у радянські часи, і перехід до циклічного. Після кожних виборів відбуваються певні зміни у попередньо задекларованому курсі країни і таким чином створюють мікроцикли в політичному житті, але головне — порушується його поступовість і спадкоємність.

Схильність українців до циклічної моделі часу демонструє і планування міського руху транспорту. На зупинках вказується інтервал руху, а не його похвилинне відправлення від конкретної зупинки. Для більшості українців це здається і доречним, і зрозумілим, коли читаєш, скажімо, що автобуси рухаються з інтервалом 6–15 хвилин. «Хіба можна точно прорахувати щохвилинне відправлення від кожної з зупинок на маршруті, — подумав би симпатик циклічного перебігу часу, — достатньо того, що вказаний інтервал руху». З іншого боку, досвід організації руху міського транспорту в Західній Європі яскраво демонструє, що його можна не тільки прорахувати, а навіть і дотримуватися з точністю до хвилини. Спроба надати цінності якійсь там хвилині для українця здається майже як збочення.

Використання циклічної, а в українських реаліях швидше хаотичної форми перебігу часу призводить до політичних, економічних,

іміджевих втрат держави і населення. Це яскраво демонструє офіційна позиція щодо вступу до НАТО. Періодичні засідання представників Ради країн-членів НАТО сприймаються в Україні як шанс, щоб заявити про зацікавленість/незацікавленість країни до вступу в НАТО. Проблема декларування однозначної позиції України є яскравим поєднанням часу-Каїроса і уявлення про циклічний плин часу. Складається враження, що українські високопосадовці свідомо користуються логікою: буде наступне засідання представників Ради країн-членів НАТО, буде і черговий шанс зробити нову заяву про українську позицію. Використання в цьому питанні лінійної моделі плину часу протягом останніх років могло би призвести до інших результатів: або до істотного просування на шляху до вступу в НАТО за умови прийняття рішення про вступ, або до послідовної цілеспрямованої роботи з підвищення обороноздатності країни у разі збереження доктрини нейтралітету.

Форми перебігу часу (безперервний чи квантифікований час)

У сучасному світогляді зазвичай вважається, що час має безперервний перебіг. Ця думка переноситься і на повсякденне життя людини та інституції. Насправді в науці розглядають можливість як безперервного, так і квантифікованого перебігу часу. Питання про форму перебігу часу має цілком прагматичне підґрунтя. Різні види діяльності можуть вимагати різного часового структурування. У цьому сенсі набуває значення вміння оптимально розподіляти час у ході діяльності. Мова при цьому може йти як про час, який переживає суб'єкт, інституціональний час, так і про часові ресурси держави. Фахівці зазначають, що дослідження розподілу активності в часі мають значення і для організації виробництва, оптимального функціонування установ, і для підтримання здоров'я індивіда. Неправильне розподілення часу може призводити до підвищеної інтенсивності праці, внаслідок чого виникає так зване внутрішнє вигорання співробітників¹⁵. Питання про міру перебігу часу на рівні суб'єкта в першу чергу стосується його свідомості — наскільки вона здатна відображати часові процеси з навколишнього середовища. На думку німецького дослідника Е.Пепеля, суб'єктивне теперішнє особи має квантифікований характер — кожні 3 секунди змінюється «вікно» теперішнього, через яке особа сприймає навколишній світ¹⁶. Цей феномен був знайдений і досліджений ним у різних сферах діяльності, різних культурах.

Для розуміння репрезентації перебігу часу в українському суспільстві варто пригадати про існування окремо суб'єктивного часу особи та інституціонального часу. Домінування особистого над інституціональним та вміння інструменталізувати ресурси інституції задля реалізації особистого впливають на форму плину часу. Баланс індивідуальних та інституціональних інтересів не тільки структурує український часовий простір, а й визначає квантифікацію плину часу. Український час квантифікований характером діяльності, який, у свою чергу, квантифікується інтересами діючих суб'єктів. При цьому чіткий розподіл на інституціональний та суб'єктивний час спостерігається досить рідко, частіше вони переплетені одне з одним. Втім, цей феномен не є суто українським, його можна спостерігати, наприклад, у італійців, турків та іспанців.

Висновки

Проведений аналіз, хай навіть короткий і побіжний, вказує на необхідність модернізації українського часокористування, особливо в його інституціональному аспекті. Зміна балансу між інституціональним і особистим часом мала б стати запорукою чіткішого функціонування державних установ, прискорення економічного розвитку, запобіжником перетворення демократії на безладдя. Без достатньої відкритості для майбутнього і вміння свідомо готувати та прагматично втілювати бачення власного майбутнього Україна ризикує залишитися «діаспорою» сучасної європейської культури на поетичних схилах Дніпра. Ми стоїмо перед вибором між застарілим і сучасним підходом до часокористування. Надання часу нового розуміння як важливого ресурсу могло б істотно змінити як повсякдення простого громадянина, наприклад через перехід на погодинну оплату праці, так і якість управлінських рішень в установах і на підприємствах, інтенсифікувало б взаємодію українського і європейського бізнесу. В межах одного покоління подібні завдання, як правило, неможливо вирішити, тож набуває актуальності формування нової генерації громадян, здатних жити в епоху широковідкритих горизонтів майбутнього та забезпечення власного лідерства через високоєфективне управління часовим ресурсом.

¹ Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. — К.: Стило, 2001. — С. 291–369.

² Ильин В.В. Политология. — М.: Книжный дом «Университет», 1999.

- ³ Панарин А.С. *Философия политики*. — М.: Новая школа, 1996.
- ⁴ Див., зокрема: Почепцов Г.Г. *Семиотика*. — М., 2002.
- ⁵ Панарин А.С. *Указ. соч.* — С. 73.
- ⁶ Бродель Ф. *Материальная культура, цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.* — Т. 3. *Время мира*. — М.: Прогресс, 1992; Кондратьев Н.Д. *Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны*. — Вологда, 1922.
- ⁷ Jaques, E. *The form of time*. — New York: Crane Russak, 1982.
- ⁸ Lübke, H. *Schrumpft die Gegenwart?* — Luzern: Hans Erni-Stiftung, 2000.
- ⁹ www.pravda.com.ua, 06.02.2008, «Дмитро Видрін про «гарних дівчаток» і «поганих хлопчиків» української політики».
- ¹⁰ Головаха, Е.И., Кроник А.А. *Психологическое время личности*. — К.: Наукова думка, 1984. — 208 с.
- ¹¹ Morgenroth, O. & Losleben, K. *Kontrollieren oder gelassen bleiben? Zur Bedeutung individueller temporaler Orientierungen bei der Entstehung und Bewältigung von Zeitdruck und Stress // Wirtschaftspsychologie, 7, Heft 3.* — 2005. — S. 63–72.
- ¹² Див.: Jaques E. *The form of time*.
- ¹³ Молчанов Ю.Б. *Четыре концепции времени в философии и физике*. — М.: Наука, 1977.
- ¹⁴ Панарин А.С. *Философия политики*. — С. 75
- ¹⁵ Burisch M. *Das Burnout-Syndrom & Theorie der inneren Erschöpfung*. — Berlin: Springer, 1989.
- ¹⁶ Pöppel, E., *Grenzen des Bewusstseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung*. — Deutsche Verlagsanstalt. Stuttgart, 1985.

Володимир Розумюк

КУЛЬТУРНО-РАСОВІ АСПЕКТИ ДОКТРИНИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

Життя — це джерело втіхи, але там,
де п'є потолок, всі джерела отруєні...
Невже для життя потрібна потолок?
Невже потрібні отруєні джерела, чадні багаття,
брудні мрії і хробаки в живодайному хлібі?
«Так говорив Заратустра» Ф.Ніцше

У суспільній свідомості такі слова, як нацизм чи фашизм, уже давно та майже усюди втратили свій початковий зміст певної теоретичної доктрини чи ідеологічного світогляду, перетворившись на синоніми абсолютного зла, ненависті та ганьби. Вже й поважні

науковці, аналізуючи специфіку націонал-соціалізму (фашизму), часто збиваються з нудного академічного аналізу підкресленого антигуманізму цієї ідеології на детальний опис (цілком в дусі геббельсівської пропаганди) сексуальних збочень і психічних відхилень Гітлера та його оточення, ну а політичні діячі навіть у віддалених країнах Африки добре знають, яким саме словом можна найкраще затаврувати своїх опонентів і критиків.

У той же час очевидним та беззаперечним видається той факт, що теорія і практика гітлерівського режиму надзвичайно сильно вплинула на розвиток не лише Європи, але й усього світу. Тож цілком можна погодитися з думкою Б.Муссоліні, що ніхто — чи то друзі, чи то вороги — не зможе правильно зрозуміти історію ХХ століття, якщо не візьме до уваги феномен фашизму¹. Подальша демонізація та міфологізація нацистської Німеччини лише сприятиме формуванню спотвореного уявлення про зміст її офіційної ідеології, що заважатиме адекватній оцінці періоду великих історичних катастроф не такого вже й далекого минулого.

Як відомо, основні засади ідеологічної доктрини націонал-соціалізму були сформовані впродовж 20–30-х років минулого століття шляхом об'єднання й синтезу деяких положень расової теорії, ідей великогерманського націоналізму, традиційного прусського мілітаризму та соціалістичної риторики. Всупереч лібералам, для яких основним історичним суб'єктом був окремий індивід, відкидаючи й заперечуючи комуністичну соціально-класову диференціацію соціуму, нацисти проголосили визначальним фактором суспільного розвитку й еволюції розподіл людства на різні нерівноцінні раси: «Народницький (нацистський) світогляд головну роль визнає за расою... і в жодному разі не вірить у рівність рас... Раси поділяються на нижчі та вищі»².

У нацистській інтерпретації світу кожна раса постала органічною спільнотою з власною особливою кров'ю, яка має притаманну лише їй «расову душу», що визначає творчі здібності народу, його культуру, мову та міфологію, філософію і релігію, побутові звичаї й юридичні норми, мораль і цінності, уявлення про прекрасне та ідеальне суспільне влаштування, а решта факторів є, по суті, другорядними детермінантами. Як відзначав провідний ідеолог націонал-соціалізму А.Розенберг: «Ми (нацисти), зі свого боку, аж ніяк не заперечуємо дуже різноманітних впливів ландшафту, клімату і політичних традицій, але над усім цим стоїть кров і зумовлений нею характер»³.

Вибудовуючи нацистську ієрархію різних рас, Гітлер поділив всі народи світу (за їх расовою природою) на три основні категорії:

- засновники культури (передусім, німці — «арійці», але також ті нації, в яких визначальною є кров германських племен — англійці, американці, скандинави, фламандці, частково — французи та італійці);

- носії культури (решта людства, класичний приклад — японці);
- руйнівники культури (євреї)⁴.

Стверджуючи, що всі творіння культури несуть на собі расове тавро, нацисти проголошували всі інтелектуальні (технічні та мистецькі) і матеріальні здобутки людства впродовж усієї його історії результатом діяльності виключно народів арійської крові: «Вся людська культура і цивілізація на нашій землі нерозривно пов'язана з існуванням арійця»⁵, адже саме ця раса розглядалася ними як фундатор цивілізації: «Арієць є Прометеем людства. Його ясна голова була обдарована іскрою генія, йому дано було запалити перші вогники людського розуму, йому першому вдалося кинути яскравий промінь сонця в темну ніч загадок природи і показати людству дорогу до культури»⁶.

На думку нацистських ідеологів, усі інші раси не здатні до самостійної творчості, тож вони можуть тільки запозичувати арійські досягнення, механічно копіюючи їх, виступаючи, таким чином, лише носіями культури. Євреї ж, окрім того, що самі не здатні на творчу працю, ще й навіть не можуть наслідувати арійцям, оскільки неминуче спотворюють їх здобутки: «Євреї може лише наслідувати чуже мистецтво, точніше — спотворювати його... культура єврея — лише спотворена культура інших народів... Людський прогрес йде вперед не завдяки євреям, а всупереч їм»⁷. Більше того, нацисти закидали євреям, що останні руйнують будь-яке органічне суспільство і культуру, причому роблять це навіть не зі злої волі, а за своєю потворною природою: «справжня натура євреїв — паразитизм і експлуатація інших народів»⁸. Затятий антисеміт Гітлер наголошував, що «єврей несе з собою лише смерть. Куди не ступить його нога, там народ, який до того жив своєю працею, раніше чи пізніше починає вимирати»⁹.

Заперечуючи лінійну доктрину суспільного прогресу, ідеологи націонал-соціалізму відстоювали циклічний характер історичного процесу — «величного світового епосу про піднесення і крах народів, їх героїв і мислителів, їх винахідників і художників»¹⁰. Запозичивши теоретичні схеми Гобіно і Чемберлена, нацисти

стверджували, що першим кроком до побудови розвиненої цивілізації є завоювання чистокровними арійськими племенами відсталих і неповноцінних народів, причому, на думку Гітлера, для створення великої культури підкорення більш низьких рас є абсолютно необхідною передумовою, адже якби арійці не мали можливості широко використовувати їх робочу (рабську) силу, взагалі ніколи не вдалося б зробити навіть перших кроків до культурного прогресу¹¹. Підпорядкувавши і примусивши працювати завойовані племена, арійці тим самим пробуджують їх від летаргії та сприяють розвитку духовних і організаторських здібностей, створюючи культуру, якій «притаманні всі внутрішні риси арійців, і яка лише ззовні нагадує про місцеві особливості і властивості підкорених народів»¹². Проте з плином часу різке розмежування між рабом і паном слабшає, відбувається їх поступове зближення, яке призводить до втрати арійцями чистоти крові: «під впливом змішування рас арійці поступово все більше втрачали свої культурні здібності, аж поки врешті-решт розумово і фізично стали більше нагадувати завойовані ними народи, ніж власних предків... У крові завойованих народів розчинилися всі духовні переваги колишніх завойовників. У нижчій культурі завойованих народів згас факел людського прогресу, занесений туди вищою расою... Лишається лише трохи світліший колір шкіри і закостеніла культура..., рештки якої яскраво виблискують у темряві ночі нового варварства... Так гинули цілі культури і держави, щоб поступитися місцем новим утворенням»¹³.

Відповідно, виходячи з такого розуміння антропології та історії, ідеологи націонал-соціалізму розглядали змішування крові «вищої» та «нижчої» рас як вкрай небезпечний та згубний процес, який неминуче призводить до фізичного і розумового регресу, занепаду творчих здібностей, зниження стандартів честі та героїзму, а в кінцевому підсумку — виродження «вищої» раси й втрати нею життєвої сили. Нацистські пропагандисти любили цитувати арабське прислів'я — Бог створив білого, Бог створив чорного, диявол створив метиса, — а Розенберг особливо попереджав, що ворожа неповноцінна кров в жилах «вищої раси» є незмивною ганьбою, яка призводить до неминучої загибелі як окремої особистості, так і цивілізації загалом: «Цієї помсти крові не уник жоден з тих, хто зневажив релігію крові: ані індус, ані перс, ані грек, ані римлянин. Від цієї помсти не втече також і Північна Європа, якщо не поверне назад і не відкине порожні побічні форми,

безкровні абсолютні ідеї і не почне знову довірливо прислухатися до втраченого джерела своїх власних життєвих соків і своїх цінностей»¹⁴. Цю саму думку відстоював і Гітлер: «Змішування вищої та нижчої раси суперечить природі. Гріхи проти крові і раси є найтяжчими і найжахливішими гріхами в цьому світі. Нація, яка віддається ним — приречена»¹⁵.

Оскільки «одна тільки ступінь чистоти крові визначає справжню силу чи слабкість людей»¹⁶, нацисти проголошували своїм головним завданням «збереження расових основ людства», а саме: «наше (основне) завдання на землі — допомагати перемозі найкращої, більш могутньої раси, яка має підпорядкувати собі гірші й слабкіші раси»¹⁷. Цілком природно, що в «Майн кампф» фюрер охарактеризував націонал-соціалізм як «світогляд... який ставить своїм завданням віддати владу над усім світом у руки найкращої з націй»¹⁸.

Повертаючись з темних глибин історіософії до сучасності, теоретики нацизму констатували жахливий занепад арійської раси — потворне расове виродження Європи, викликане ганебним кровозмішуванням, ознаки якого очевидні, передусім, у Франції: «Навколо Нотр Дам в Парижі юрбиться щораз більш деградує населення. Негри і мулати йдуть попідруч з білими жінками... бридкі пихаті метиси отруюють расу все ще прекрасних жінок... Тут звучить заклик — захист від проникнення Африки, закриття кордонів на основі антропологічних ознак, нордична європейська коаліція з метою очистки європейської Батьківщини від поширення паростків хвороби з Африки та Сирії. В тому числі і на користь самих французів»¹⁹. Втім, на думку Гітлера і Розенберга, у Франції процес кровозмішування зайшов настільки далеко і призвів до таких непоправних наслідків, що врятувати цю країну та народ уже просто неможливо: «Історія імперії франків сьогодні завершена. Франція буде тому охоплена інстинктивним расовим страхом, як результатом расової ганьби, що ніколи не залишить у спокої жодної людини, в якій перемогла змішана кров», адже «від політичного гноблення будь-який народ може звільнитися, від расового зараження — ніколи»²⁰. Більше того, нацисти стверджували, що Франція внаслідок постійного кровозмішування з неграми і зближення з євреями на основі спільного прагнення до підпорядкування усього світу перетворюється на «найбільшу загрозу для подальшого існування білої раси в Європі»²¹. Саме натхненна ненависть до усього німецького спонукала французів завести негрів на Рейн,

і вже «африканські орди негритянських племен безперешкодно отруюють кров німецького народу».

Теоретики націонал-соціалізму наголошували, що саме Німеччина, як і завжди в історії людства, стане тим місцем, боротьба навколо якого вирішить долю світу: «Якщо наш народ і наша держава дійсно стануть жертвою цієї хижої і кровожерливої єврейської тиранії, то цей спрут охопить своїми щупальцями всю землю»²², тож «або ми (німці-арійці) піднінемося до очищаючих успіхів шляхом відродження давньої чистопородної крові..., або ж останні германсько-західні цінності цивілізації і державного виховання поринуть у брудні людські потоки великих міст світу, скалічаться на безплідному асфальті озвірілих нелюдей чи проростуть збудженими паростками хвороби у вигляді вихідців з Південної Америки, Китаю, Голландської Індії та Африки, які схрещуються між собою»²³.

На думку Гітлера, боротьба проти цієї «жахливої» небезпеки расового виродження має вестися в усіх сферах народного життя, причому перемога націонал-соціалізму на культурному фронті не менш важлива і необхідна, аніж в політиці чи економіці. Відзначаючи «систематичне і майже планомірне зниження культурного рівня нації» на зламі ХІХ–ХХ століть, фюрер стверджував: якщо за давніх часів окремі випадки мистецьких похибок та збоченого смаку були результатом художнього творчого пошуку, то саме в цей період німецька нація зіштовхнулася не з помилками, а з ідейною деградацією, яка була очевидним симптомом конкретного культурного виродження і сигналізувала про майбутню політичну катастрофу під впливом ідей більшовизму. Погано обізнаний з історією образотворчого мистецтва в Радянському Союзі, Гітлер навіть заявляв, що «більшовизм у мистецтві є єдино можливою формою прояву в галузі культурного життя більшовизму взагалі, оскільки він тут сам собі може дозволити безмежне збочення і потворність... тож офіційно визнаним мистецтвом у тих державах, які вже мали щастя бути більшовизованими, є продукти божевільної фантазії таких пропащих людей, як «кубісти» і «дадаїсти»²⁴. Зрештою всі зразки «неарійського» мистецтва отримали в нацистській Німеччині загальну назву «кубо» — культуробільшовизм.

Основну причину цієї культурної деградації та виродження ідеології націонал-соціалізму вбачали в забрудненні крові чистої вищої раси різними брудними домішками, внаслідок чого покручі-метиси набули можливість видавати свої роботи за художні «шедеври».

Сучасна культура, доводили нацисти, все більше нагадує не храм, а лікарню, так мало в ній святого й величного і так багато хворобливого й ненормального, причому сліди дегенерації неповноцінної натури, викликані хаосом расового змішування, доходять до карикатурної потворності. Вибудовуючи на основі культурно-біологічного детермінізму прямий зв'язок між структурою і наповненням капілярної мережі, з одного боку, та мистецькими досягненнями і суспільними порядками, з іншого, вони стверджували, що повторне для неповноцінних рас необхідне, а тому для них воно й прекрасне. Запозичивши з расової теорії положення, що естетично-ціннісне сприйняття людини є похідною функцією від її расових ознак, Розенберг наголошував, що «расовий хаос часів прогресуючої демократизації йде пліч-о-пліч разом з художнім... прекрасне зникає, образи виродків з'являються і в мистецтві»²⁵.

З погляду расової теорії, анатомічне підґрунтя сприйняття кольорового спектру і музичної гами різними расами призводить до того, що культурі (точніше, різним расово обумовленим культурам) неможливо навчитись, їй (їм) можна лише відповідати. І якщо не інші люди, а лише Боги є справжніми суперниками арійців у творенні шедеврів мистецтва, то культурні «досягнення» темних рас є найкращим віддзеркаленням їх чорної природи, адже «ніхто не може вилізти зі своєї шкіри, так само, як і зі своєї душі» (Ф.Ленц). Так, наприклад, у танцях народів білої раси пластичні та ритмічні рухи здійснюються руками і ногами, а хребет при цьому тримається вертикально, оскільки з естетичної і психофізичної точки зору біла людина завжди вважала неприпустимим підкреслювати рухами живіт, геніталії, сідниці та стегна; натомість у темних рас весь танок поступово зводиться до примітивного потрясіння дітородними органами, що можна спостерігати у більшості тварин під час шлюбного періоду перед спарюванням.

Більше того, в інтерпретації ідеологів націонал-соціалізму культ сексуального проміскуїтету сучасної масової культури поставав не лише результатом расового виродження, але й потворним творінням цілеспрямованої єврейської політики, що має на меті «піддати порядний трудовий (німецький) народ безперешкодному впливу мерзенної театральної та кінопропаганди, яка знає лише трьох героїв: шлюху, сутенера і злочинця»²⁶. Наголошуючи, що діяльність євреїв у різних культурних галузях — «це чума, чума, справжня духовна чума», оскільки вони ведуть приховану війну проти держави і народу «тим, що спричиняють розклад сфери мистецтва, літе-

ратури, театру, спотворюють здорові смаки, руйнують усі правильні поняття про красиве, високе, шляхетне та гарне, навіюють людям власні ниці ідеали ... підточують будь-яку моральність і порядність, оголошуючи все це застарілим та віджилим. Так триває доти, доки не вдається повністю підточити останні основи існування певної держави і певної народності»²⁷, Гітлер ставив риторичне запитання, маючи на нього вже готову відповідь: «Хіба на світі є хоча б одна нечиста справа, хоча б одне безстидство будь-якого сорту, і перш за все в галузі культурного життя народів, в якому б не був замішаний хоча б один єврей? Як в кожному гнійнику знайдеш хробака або личинку, так і в кожній брудній історії обов'язково напштовхнешся на єврейчика»²⁸.

Відповідно, на думку Гітлера, культурне життя має бути поставлене під найжорсткіший державний контроль: «Керівники держави зобов'язані боротися проти того, щоб різні божевільні могли здійснювати вплив на духовне життя цілого народу. Надати «свободу» такому «мистецтву» — означає грати долею народу. Той день, коли такого роду мистецтво знайшло б собі широке визнання, став би фатальним днем для всього людства», адже «якщо б єврею за допомогою його марксистського символу віри вдалося здобути перемогу над народами світу, його корона стала б вінцем на могилі усього людства»²⁹.

Оцінюючи обґрунтованість історіософії ідеологічної доктрини націонал-соціалізму, слід однозначно визнати, що вона, м'яко кажучи, не відповідала суспільно-історичним реаліям. Не дарма Гітлер суворо критикував німецьку історичну науку і систему освіти («погано поставлено викладання історичних наук... нинішнє наше викладання історичних наук нікуди не годиться» — і це про найкращу історичну школу Європи!), проголошуючи, що «одним з важливих завдань нашої держави буде турбота про те, щоб нарешті був написаний такий курс історії, в якому домінує становище посяде расова проблема»³⁰.

Вимагаючи «внести серйозні зміни в нинішнє наше викладання історії», фюрер виходив з того, що «істини не існує ані в моральному, ані в науковому сенсі», а «ідея про вільну неупереджену науку могла виникнути лише в епоху лібералізму. Вона є абсурдною». На його думку, «наука — це соціальний феномен, і подібно до кожного такого феномена вона обмежена користю і шкодою, які вона може принести суспільству», а «під гаслом «об'єктивної науки» зібралися професори, що бажають звільнитися від нагляду

державної влади, який їм так необхідний». Гітлер стверджував: «Те, що називають кризою науки — не що інше, як усвідомлення самими ж панамі-вченими, що зі своєю об'єктивністю і незалежністю вони йдуть невірним шляхом. Просте питання, що виникає перед кожною науковою бандою, звучить таким чином: для кого збирати знання? Кому допомагати орієнтуватися в оточуючому світі? Тому кожній науці обов'язково властиво орієнтуватися на певний різновид людей і певну епоху. Швидше за все, існує нордична і націонал-соціалістична наука, що має бути прямою протилежністю ліберально-єврейській науці, яка взагалі не виконує своєї функції і піклується лише про свою славу»³¹.

Також вельми показовим видається глибоко вкорінене, проте старанно приховане відчуття неповноцінності нацистських вождів щодо давньої історії Німеччини. Майже виправдовуючись за стародавніх германців, Гітлер в «Майн Кампф» писав: «Культурно обдаровані, творчі нації, або, краще сказати, раси носили в собі ці корисні властивості і тоді, коли несприятливі зовнішні обставини заважали їм проявитися. Ось чому грубою помилкою є спроби представити справу так, ніби германці епохи до Різдва Христового були «позбавлені будь-якої культури», були «варварами». Нічого подібного насправді не було. Суворість їхньої північної батьківщини поставила їх лише в таке становище, яке заважало розвитку їх творчих сил. Якщо б вони потрапили в більш сприятливі обставини півдня і якби в особі нижчих народів вони знайшли собі необхідну робочу силу, то закладені в них, але тимчасово дрімаючі здібності пишню розквітли б так само, як це сталося з стародавніми греками»³². Проте в приватних бесідах Гітлер різко засуджував рейхсфюрера СС Гімmlера, який організував і фінансував різні археологічні розкопки стародавніх германських поселень: «Навіщо ми наводимо весь світ на думку, ніби у нас немає історичного минулого? Мало нам того, що римляни зводили гігантські споруди, коли наші предки жили в глиняних хижках, так Гімmlер ще й наказує відкопувати ці села і захоплюється кожним глиняним черепком чи кам'яною сокирою, яких вдається викопати. Цим ми лише демонструємо, що кидали кам'яні дротики і сиділи навколо багаття тоді, коли Греція і Рим вже перебували на вищому ступені культурного розвитку. У нас є всі підстави мовчати щодо нашого минулого, а Гімmlер кричить про нього на весь світ»³³.

Сам же Гімmlер з суто нацистською відвертістю і німецькою ґрунтовністю якимось висловив своє обурення діяльністю вчених-

істориків, виголосивши справжню програмну промову, з якою і нині погодилася б переважна більшість політиків в усьому світі, хоча жоден з них і не наважиться в цьому зізнатися: «Що собі взагалі дозволяють ці пани?! Їх наукові погляди нікого не цікавлять, це їхня особиста думка, от і нехай вони тримають її при собі. Якщо держава і партія висловлюють якусь тезу як бажану відправну точку для наукових досліджень, то вона просто має вважатися науковою аксіомою і не допускати жодних розмов, а тим більше злостивої навмисної критики. Нам байдуже, так чи інакше насправді відбувалася давня історія німецьких племен. Вчені виходять з понять, які змінюються кожні кілька років. І жодного значення не має, якщо поняття, визначені партією як базова відправна точка відліку, спочатку будуть суперечити думкам, прийнятим у наукових колах. Єдине, що стосується нас і за що ми платимо цим людям — історичні уявлення, які зміцнюють у нашому народі таку необхідну національну гордість. У всій цій дуже сумнівній справі у нас один інтерес — здійснити проєкцію на далеке минуле наших уявлень про майбутнє німецького народу. Увесь Тацит зі своєю «Германією» — тенденційна писанина. Наша германістика століттями годувалася цією фальшивкою, і ми маємо повне право замінити одну фікцію іншою. Історія первісних часів — це наука про видатне значення німців у доісторичну епоху»³⁴.

Цілком природно, що з таким ставленням до науки і культури всі декларації і маніфести нацистських партійних пропагандистів про небачений розвиток «арійської культури» за умов гітлерівського режиму так і не були підкріплені жодними конкретними здобутками. Власне кажучи, єдиною справжньою детермінантою «нацистського мистецтва» були особисті смаки колишнього художника-невдахи, якому долею судилося очолити Третій рейх, тож яке мистецтво є «арійським», а яке — «кубо», визначав лише фюрер. Як згадує особистий архітектор фюрера А.Шпеер, коли він зробив реконструкцію службової квартири для Геббельса і прикрасив інтер'єр картинами Нольде, міністр пропаганди і його дружина були в повному захваті, аж поки не з'явився Гітлер і найрізкішим чином не розкритикував смаки Геббельса, після чого міністр негайно викликав Шпеєра і вигукнув: «Зараз же приборіть ці картини, вони просто жахливі». Та й загалом, на думку цього улюбленця фюрера і майбутнього міністра військової промисловості: «В перші місяці після здобуття влади деякі напрями сучасного живопису, які в 1937 році були затавровані як мистецтво виродження, ще

мали деякі шанси. Адже Ганс Вайдеман, старий член партії з Ессену із золотим партійним значком очолював у міністерстві пропаганди відділ образотворчих мистецтв. Нічого не знаючи про історію з акварелями Нольде, він підібрав для Геббельса ряд картин у дусі Нольде і Мунка і порекомендував їх міністру як вираження національного революційного мистецтва. Навчений гірким досвідом, Геббельс негайно наказав прибрати ці картини. Коли ж у відповідь Вайдеман рішуче відмовився піддати анафемі усе сучасне мистецтво без розбору, його негайно зняли з посади»³⁵. Вже після того, як Шпеєр відсидів 20 років за вироком Нюрнберзького трибуналу, йому випадково потрапили на очі картини того періоду — і ті, що були затавровані як «мистецтво виродження», і ті, що вихвалялися як неперевершені зразки націонал-соціалістичного духу. Колишнього фаворита Гітлера просто вразила їх подібність, адже відмінності між ними, що колись викликали жваві дискусії та суперечки, були мізерними.

Що ж стосується помпезності парадно-тріумфальної архітектури, то вона мала просто підкреслити велич і непохитність нацистського режиму, послугуючи своєрідним монументальним аргументом для обґрунтування гітлерівських претензій на світове панування, причому, як згадує той же Шпеєр, коричневі культуртрегери так і не спромоглися створити хоч якогось аналогу власного націонал-соціалістичного реалізму: «Скільки б не писала про «стиль фюрера» партійна преса, насправді такого взагалі не було. А те, що проголосили офіційною архітектурою рейху, було лише ... неокласицизмом, розмноженим, видозміненим, перебільшеним, а то й взагалі до смішного спотвореним... було б помилкою відшукувати у Гітлера ідеологічно обґрунтований архітектурний стиль. Це не відповідало його прагматичному мисленню». Що ж до тези, що цей стиль є панівним в архітектурі будь-якої тоталітарної держави, то, на думку Шпеєра, це «швидше, ознака епохи, яка притаманна Вашингтону, Лондону і Парижу тією ж мірою, як і Риму, Москві або нашим проектам реконструкції Берліна»³⁶.

Для загальної характеристики «високого» культурного рівня та «глибини» мистецьких інтересів нацистської верхівки надзвичайно показово видається історія з урочистою виставою («Мейстєнзінгери») Берлінської державної опери з нагоди відкриття партійного з'їзду НСДАП в 1933 р. — першого року при владі. Понад тисячу вищих партійних функціонерів отримали запрошення і квитки, проте майже всі вони віддали перевагу вивченню

різноманітних спиртних напоїв та жіночої краси в інших закладах культури, сподіваючись, що решта партайгеноссе обов'язково виконає свій партійний обов'язок і відсидить виставу до кінця. Видовище порожньої зали настільки обурило Гітлера, що розгніваний фюрер негайно відправив патрулі з наказом повитягувати партійців з квартир, пивних і винних погребів, але і це не допомогло, а наступного дня усі делегати з'їзду в кулуарах помиралі зі сміху, коли розповідали одне одному, в яких місцях і за яким заняттям познаходили їх колег штурмовики. Наступного року Гітлер віддав прямий наказ усій нацистській верхівці відвідати урочисту виставу, тож опера була заповнена людьми, які сиділи з викарбуваним виразом смертельної нудьги на обличчі, і замість того, щоб насолоджуватися музикою, вели безуспішну боротьбу зі сном. Останньою краплею стали жалюгідні оплески, що, на думку фюрера, не відповідали блискучій постановці, тож з 1935 року партійні маси, які вочевидь недолюбливали високе мистецтво класичної музики, були замінені на цивільну публіку, і лише так вдалося забезпечити потрібну артистам атмосферу і ті овації, яких вимагав Гітлер.

Цілком обґрунтованим видається навіть не висновок, а, швидше, діагноз Шпеєра, що «чутки про те, що керівництво партією всерйоз цікавиться музикою, були абсолютною вигадкою. Навпаки, партійна верхівка цілком складалася з грубо сколочених, позбавлених індивідуальності типів, яких так само мало можна було привабити класичною музикою, як і іншими видами мистецтва та літератури». Та й загалом, на його думку, партійні бонзи, як правило, не мали вищої освіти і «всі вирізнялися рідкісною духовною апатією, а їх освітній і культурний рівень аж ніяк не відповідав тому, чого можна було б очікувати від керівної еліти народу з традиційно високим духовним рівнем. Гітлеру явно було приємніше мати в своєму найближчому оточенні співробітників однакового з ним рівня»³⁷. Тож реальна історія творення «арійської культури» нагадувала не стільки скандинавські саги чи германський героїчний епос «Пісні про Нібелунгів», скільки відомий польський анекдот часів Другої світової війни:

Питання: Хто такий справжній арієць?

Відповідь: Блондин як Гітлер (фюрер був смалким брюнетом), стрункий як Герінг (рейхсмаршал був надзвичайно огрядний), могутній як Геббельс (міністр пропаганди був дуже маленькою, миршавою і кульгавою істотою), розумний як Лей (лідер Трудового

фронту — нацистських профспілок — вважався в Німеччині ета-
лоном тупості та невігластва).

-
- ¹ Смит Д. Муссолини. — М.: Интердайджест, 1995. — С. 8.
- ² Гитлер А. Майн кампф. — М.: Витязь, 2000. — С. 320.
- ³ Розенберг А. Миф XX века. — Tallinn: Shildex, 1998. — С. 14.
- ⁴ Гитлер А. Там само — С. 243.
- ⁵ Гитлер А. Там само — С. 320.
- ⁶ Гитлер А. Там само — С. 243.
- ⁷ Гитлер А. Там само — С. 255.
- ⁸ Германский национал-социализм. Подлинные материалы нацистских идеологов / Составитель В. Пруссаков. — М.: Паллада, 1994. — С. 7.
- ⁹ Гитлер А. Там само — С. 256.
- ¹⁰ Розенберг А. Там само — С. 21.
- ¹¹ Гитлер А. Там само — С. 246–247.
- ¹² Гитлер А. Там само — С. 244.
- ¹³ Гитлер А. Там само — С. 244, 245, 248.
- ¹⁴ Розенберг А. Там само — С. 20–21.
- ¹⁵ Гитлер А. Там само — С. 208.
- ¹⁶ Гитлер А. Там само — С. 283.
- ¹⁷ Гитлер А. Там само — С. 320.
- ¹⁸ Гитлер А. Там само — С. 371.
- ¹⁹ Розенберг А. Там само — С. 78.
- ²⁰ Розенберг А. Там само — С. 79, 372.
- ²¹ Гитлер А. Там само — С. 529.
- ²² Гитлер А. Там само — С. 533, 527.
- ²³ Розенберг А. Там само — С. 63.
- ²⁴ Гитлер А. Там само — С. 216.
- ²⁵ Розенберг А. Там само — С. 207, 210.
- ²⁶ Розенберг А. Там само — С. 13.
- ²⁷ Гитлер А. Там само — С. 51, 273, 274.
- ²⁸ Гитлер А. Там само — С. 51.
- ²⁹ Гитлер А. Там само — С. 217, 57.
- ³⁰ Гитлер А. Там само — С. 352.
- ³¹ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М.: Миф, 1993. — С. 173.
- ³² Гитлер А. Там само — С. 328.
- ³³ Шпеер А. Воспоминания. — Смоленск: Русич, 1997. — С. 148.
- ³⁴ Раушнинг Г. Там само — С. 176.
- ³⁵ Шпеер А. Там само — С. 60.
- ³⁶ Шпеер А. Там само — С. 79.
- ³⁷ Шпеер А. Там само — С. 102, 182.

ПІСЛЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ? ПЛЮРАЛІЗМ І САМОДОСТАТНІСТЬ

Епоха тоталітаризму — найкривавіший історичний досвід людства, і якщо є «абсолютне» соціальне зло, то уособлюється воно саме тоталітаризмом. Винятково тотальний суспільний хаос, цілковитий безлад, «війна всіх проти всіх» можуть зрівнятися з тоталітарним злом. Реальна політика розгортається між цими двома крайнощами, що робить реалізм, принаймні в політичній практиці, синонімом гуманізму. Спроба підпорядкувати людину й суспільство абсолютним (передусім, ідеологічним) стандартам породжує кривавий тоталітаризм; звільнення людини і суспільства від будь-яких соціальних стандартів породжує не менш кривавий хаос. У кожній з цих екстрем власне, політика зникає, оскільки зникає можливість для балансування — пошуку оптимальної пропорції між диктованою реалізмом необхідністю (детермінізмом буттєвих потреб) та диктованою гуманізмом доцільністю (само-реалізацією людським створінням своєї присутньої властивості — свободи волі). Причому, ідеальної пропорції не існує, натомість існують конкретно-історичні пропорції, придатні для одних соціумів і малопродатні для інших. Ідеальним є лише компроміс і саме він витворює політику як окрему сферу суспільної практики, що якісно відрізняється і від тоталітарного сповідання «єдино-істинної» ідеології (світської релігії), і від безладної боротьби за виживання в атмосфері суцільного соціального хаосу¹.

Тоталітаризм є історичним досвідом. Він (разом з іншими історичними досвідами) об'єктивно компонує структуру соціальної Сучасності. Тому й спроби цілковито позбутися тоталітарного спадку є проявом того ж таки тоталітаризму, доказом його «по-смертної» актуальності. Тоталітарні залишки неминуче існуватимуть в посттоталітарному суспільстві, а здійснення виваженої та гуманної стратегії політичних перетворень потребує вироблення диференційованого та конструктивного підходу до цих залишків.

Консервативним стратегіям соціальної трансформації властиво розокремлювати між «позитивними» і «негативними» залишками. Перші підтримують наступний суспільний устрій і їх належить зберігати та культивувати; другі несуть у собі можливість відродження попереднього соціального ладу, перешкоджаючи

розвитку нового устрою, а через те їх належить або викоринити, або докорінно змінити. Отож, одна частина тоталітарних залишків цілком може прислужитися становленню посттоталітарного суспільного ладу, інша ж частина містить загрозу відродження тоталітаризму. Консервативна (мудра) стратегія соціальних перетворень передбачає культивування та збереження перших залишків й нейтралізацію других.² Таким чином, виникає теоретико-методологічна проблема розокремлення між двома класами тоталітарних залишків, тобто проблема з'ясування, які з них є лише побічним ефектом зазначеного ладу і можуть прислужитися посттоталітарному облаштуванню суспільства, а які сприяють відродженню тоталітаризму. Означена проблема, загалом, зводиться до визначення чи, радше, перевизначення тоталітаризму.

Світ ідей і світ реальних суспільних відносин синтезуються по-різному. Політично найнебезпечнішим є поєднання цих світів у формі світських релігій, коли ідеї сповідуються, а не практикуються. Саме тут і виникає тоталітаризм як соціальна практика, спрямована на побудову ідеологічно стерильних суспільств, тобто суспільств, які будуть втіленням лише одного ідеологічного принципу і не міститимуть у собі жодного елементу, що цьому принципу суперечить. Тоталітарне мислення є утопічним мисленням. Воно зорієнтоване на побудову ідеального суспільства, котре можна будувати з більшим чи меншим успіхом, однак побудувати — ніколи. Тоталітарне мислення є одномірним (моністичним) мисленням. Воно має на меті тотальне (в тому числі глобальне) втілення якоїсь однієї ідеологічної системи, що відверто суперечить присутньому плюралізму суспільного буття і політичної практики, які своїм реальним розмаїттям відторгають штучний ідейний монізм, не підлягаючи ані тотальному витлумаченню, ані тотальній трансформації за єдиним ідеологічним зразком. Тоталітарне мислення є релігійним мисленням. Воно ґрунтується на політичній вірі, ігноруючи політичну практику. Остання ж: структурно — гетерогенна; функціонально — мережа компромісів.

Тоталітаризм є ідеальним устроєм і реальною суспільною практикою. Тоталітарний устрій існував та існує в уяві тоталітаристів, а не в історії. Всі конкретно-історичні тоталітаризми були лише наближеннями (більшими або меншими) до моделі тоталітаризму як такого — вони практикувалися (з різною інтенсивністю), не досягнувши, однак, довершеності реального політичного устрою. Втілення Утопії могло б тривати до нескінченності, аби не

людські жертви, ресурсне виснаження та гальмуючий опір (по суті плуралістичної) суспільної реальності.

Тоталітаризм є світською теократією в стані перманентного становлення. Сила віри в один абсолютний ідеал (та, відповідно, сила нетерпимості до всіх інших ідеалів) визначає дієздатність тоталітарного ладу. Легітимованість й ефективність — дві основні характеристики будь-якої політичної системи. У випадку тоталітаризму, визначальною є саме перша характеристика, тобто тоталітарна політика тим ефективніша, чим більше вона легітимована, чим інтенсивніша віра в неї. Розпад тоталітаризму починається з його делегітимації, а не системної дисфункції. Остання спрацьовує руйнівним чином лише тоді, коли слабкою є легітимуюча віра в тоталітарний ідеал і майже нічого не значить сама по собі, оскільки безсила проти політико-релігійних переконань та, породженого ними, релігійного ентузіазму. Більш того, за умов тоталітаризму системна дисфункція може навіть його зміцнити, посилюючи віру випробуванням та пошуком ворогів. Абсолютний тоталітарист, котрий непохитно вірує в абсолютний ідеал, або не помічатиме функціональних труднощів, або вважатиме їх результатом злочинно-еретичної діяльності ворогів-невірних, або радо вітатиме ці труднощі як перевірку сили своєї віри (ідеологічну спокусу) чи, навпаки, з каяттям сприйматиме їх як доказ слабкості своєї віри. Таким чином, лише ослаблення релігійної сили політичних вірувань відновить зв'язок тоталітариста з реальною політикою та «розплющить» йому очі на недоліки власної соціальної системи.

Тоталітаризм є цілковитим породженням світського політичного культу, постаючи його організаційним втіленням, свого роду політико-церковною організацією. Зорієнтований на остаточне здійснення Утопії та досягнення постісторичного стану, він є «неможливою можливістю». Збудувати ідеальне (утопічне) суспільство неможливо, проте zorganizувати реальне суспільство на досягнення цієї нездійсненої мети можливо цілком, адже для абсолютно віруючого єдиною реальністю є його власна віра.

Ідеологія, що поєднується з реальним політичним життям у формі релігії, постає визначальною ознакою та головним джерелом тоталітаризму. Натомість тотальна держава, монополія однієї партії на владу, планова економіка, мілітаризм — це лише вторинні ознаки. Вони є засобами втілення світського культу, засобами ідеологічної стерилізації соціального розмаїття, засобами побудови одномірного суспільства шляхом подолання його природної

гетерогенності. Самі по собі, економічне планування, сильна держава, потужна армія і військово-промисловий комплекс лише зміцнюють соціум, консолідують та зорганізують його, роблять стійким до зовнішніх і внутрішніх викликів. Тому планово-централістський, етатистський та мілітаристський залишки тоталітаризму можуть, з консервативного погляду, вважатися «позитивними» залишками. Тоталітарним чином вони спрацюють лише за умови їх підпорядкування світському політичному культу, за умови перетворення на засоби втілення «єдиноістинної» ідеології-релігії, а отже й засоби побудови утопічного суспільства — одномірного та ідеологічно стерильного. Причому не має значення, яким за змістом буде цей політичний культ — комуністичним, фашистським чи ліберальним.

Тотальне сповідування ідей лібералізму матиме такі ж тоталітарні наслідки, як і тотальне поклоніння расово-корпоративним ідолам фашизму чи класовим ідолам комунізму. У випадку тоталітаризму, — головним є не зміст ідеологій, а те, як вони інтегруються до реального суспільного життя, інакше кажучи, тоталітарну загрозу становлять не образи ідолів, а власне ідолопоклонство. В політичній практиці найсвітліший ідеал («найдобріше божество») — якщо його зробити об'єктом тотального поклоніння і єдиним зразком тотальної соціальної трансформації, постісторично спрямованої до витворення одномірних та ідеологічно стерильних суспільств — неминуче перетвориться на свою протилежність.

Однопартійність також не варто цілковито відкидати, тобто тут йдеться про частково «позитивний» тоталітарний залишок. Принаймні це не гірше від олігархічного «режиму партій» — системи дрібних кланово-клеткократичних угруповань-фірм, що функціонують на політичному ринкові, захищаючи інтереси та реалізуючи амбіції своїх власників-олігархів. Тим більше, без консолідуючої сили тотальної ідеології-релігії однопартійність довго не проіснує, трансформуючись під дією природного плюралізму політичних інтересів у той чи інший варіант багатопартійності через проміжну стадію фракційної боротьби й автономності.

Визрівання багатопартійності в рамках однопартійності є одним з кращих сценаріїв еволюції політичних систем трансформаційних соціумів, оскільки: по-перше, тут справді йдеться про еволюцію, а не хаотично-стрибокподібне зривання відразу багатьох партій; по-друге, однопартійність, з огляду на обмежений ресурсний, кадровий та ідеологічний потенціал цієї однієї партії, може

породити лише декілька, а не безліч «карликових» партій; по-трете, тривале співіснування (переважно у формі автономних та конкуруючих фракцій) протопартій в рамках вихідної партії-матриці виробляє в них звичку до взаємопристосування, а не конфронтації; нарешті, поступова партійна структуризація в організаційних межах однієї партії дає можливість зберегти автономність політичної сфери та уникнути її корупційного «розчинення» в економіці, коли політика «економізується» (стає засобом збагачення і захисту суто економічних інтересів), а партії постають винятково репрезентантами олігархічних груп на політичному ринкові. Проте однопартійність є лише частково «позитивним» тоталітарним залишком, адже, допоки ця монопольна партія перебуватиме при владі, завжди існуватиме загроза, що під тиском проблем перехідного періоду вона повернеться до тотального сповідування політичного культу, вважаючи ціннісний плюралізм головною причиною всіх трансформаційних проблем та відшукуючи у політичній вірі порятунк від життя з його нездоланно-постійними труднощами.

Отже, «негативними» вважатимуться ті залишки тоталітаризму, які містять у собі безпосередню загрозу тоталітарного відродження. Передусім йдеться про різні форми ідеологічного монізму, про потенційні політичні культу, про тотально-агресивні світогляди релігійного штибу. Саме з таких ціннісних матриць завжди може зринуть реальний тоталітаризм як соціальна практика, спрямована на: втілення Утопії; досягнення постісторичного стану; побудову одномірного суспільства за єдиним ідеологічним зразком, наданим ідеологією-релігією. Тоталітарна загроза криється передусім за ідеологічною нетерпимістю і запереченням ціннісного плюралізму, які породжуються тотальною вірою в абсолютну істинність та абсолютну перетворюючу силу певної системи політичних цінностей.

Прагнення до винайдення і запровадження так званої національної ідеї може вважатися різновидом ідеологічного монізму і, взагалі, рецидивом тоталітарного мислення. Тут людина-політична тоталітарного походження намагається повернути колишній ідеологічний комфорт, не витримуючи тиску і невизначеності ціннісного та системного плюралізму. Одна ідея/одна партія/одне суспільство — ось межа бажань тоталітаризму, який ховається за привабливими лаштунками «національної ідеї». Ідеологічний монізм, а також надщільна згуртованість (ціною втрати свободи) має навколо ідеології-релігії є властивістю тоталітаризму³. Існує

одвічне людське прагнення віднайти панацею — препарат від усіх хвороб, рецепт вирішення всіх проблем. Так само й з «національною ідеєю» — шукають «чарівну паличку», формулу полагодження всіх соціальних проблем, єдино вірний шлях суспільного розвитку.

Плюралізм не лише головна перешкода на шляху відродження тоталітаризму та основний засіб нейтралізації його найнебезпечніших залишків — він визначає соціонтологічний статус сучасної людини-політичної принаймні в тих смислових та емпіричних сферах, в яких вона тотожна людині-мислячій. Поза цими сферами людське створіння — або суспільна тварина, або знаряддя «потойбічних» сил. Сучасна людина-політична існує в плюралістичному світі: вона онтологічно самоідентифікується через визнання об'єктивності цього плюралізму; усвідомлює себе вміщеною до якісно розмаїтого соціального Універсуму цінностей, ідей, організаційних форм; не сповідує плюралізм, не робить його об'єктом поклоніння, а «живе в плюралізмові», має цей плюралізм за головну властивість власного суспільно-духовного середовища (радше, середовищ — внутрішнього і зовнішнього), сприймаючи його як об'єктивну даність.

Проблематика «політичного устрою» також має плюралістичне витлумачення. З погляду плюралізму, кожен такий устрій є поєднанням у певній структурній пропорції авторитарних та демократичних організаційних форм. У разі переваги перших форм, політичний устрій може вважатися авторитарним, у разі переваги других — демократичним. Структурна пропорція, в якій відбувається комбінування демократичних й авторитарних організаційних форм, визначається: конкретно-історичними умовами побутування кожного окремого народу (збігом історичних обставин); його геополітичним розташуванням, цивілізаційними та расово-етнічними характеристиками; його ресурсним потенціалом, рівнем економічного й технологічного розвитку, типом культури; нарешті, його місцем у системі міжнародних відносин.

Реальні політичні устрої можуть бути винесені на теоретичну шкалу, в якій крайніми точками постають ідеальні суспільні стани — тоталітаризм та анархізм. Саме між цими абсолютними крайнощами тотального контролю й тотального хаосу — котрі є не більше, ніж ідеальними типами, що ніколи цілковито не втіляться в реальній політичній практиці — розгортаються реальні політичні устрої. Демократичні організаційні форми покликані стримувати політичний устрій від скочування в бік тоталітарної екстремі, тоді як авторитарні — від скочування в бік екстремі хаосу й безладу.

Парадокс плюралізму полягає в тому, що, аби, наприклад, зберегти гуманізм у політичній практиці, слід відмовитися від його абсолютизації як цінності. Подібним чином збереження демократії передбачає відмову від абсолютизації цінності «демократії» як єдиноприйнятної та єдиноістинного політичного устрою. Існування в плюралістичному соціальному світі — це існування в розмаїтті політичних цінностей та політичних устроїв. Існування в плюралістичному соціальному світі — це мужня та сувора готовність визнати буттєвий плюралізм, мобілізуючи й культивуючи такі якості мотиваційного комплексу соціальної поведінки як скептицизм, критичність, толерантність, комбінаторне вміння і відданість компромісу. Існування в плюралістичному соціальному світі — це «повага як об'єктивність», коли ніколи не дозволиш собі (чи «своїм») того, що забороняєш іншим; коли цих «інших» визнаєш рівними собі, тобто ні вищими, ні нижчими від себе; коли свідомо самообмежуєшся і, таким чином, залишаєшся об'єктивним.

Гуманна політика, за умов плюралізму, передбачає практикування, а не сповідування політичних цінностей. Найбільш антилюдським є поєднання світу ідей і світу реальних суспільних відносин у формі світських релігій, позаяк саме таке поєднання й породжує тоталітаризм. Тоталітарна загроза міститься не в самих ідеях (їх змістові), а в тому, як ці ідеї інтегровано до суспільної практики. Плюралістичне практикування політичних цінностей, на відміну від моністичного поклоніння, вимагає скептично-толерантного ставлення до всіх цих цінностей, як і вміння комбінувати та поєднувати різні цінності в стратегічно цілісній політичній практиці⁴. Власне (самі по собі — безвідносно до практики) великі глобальні ідеології комунізму, фашизму, лібералізму є справді історично безпрецедентними витворами соціотворчого духу людини, а епоха боротьби ліберальної, комуністичної, фашистської світських релігій цілком співвідноситься з часом виникнення світових релігій, як два «осьові часи» в історії людства.

Безперечно, велич ідей не може послуговувати виправданням жертв принесених в їх ім'я, однак річ якраз не в самих ідеях, а в ставленні до них. Цінності лібералізму, комунізму, фашизму цілком адекватно витлумачують відповідні аспекти соціальної реальності, набуваючи тоталітарного характеру лише за умови їх перетворення на об'єкти релігійного поклоніння та єдиноістинні зразки тотальної соціальної трансформації. Переваги і блага людської свободи, корпоративної солідарності та класової рівності є так

само очевидними, як і соціальне зло рабства, кастовості, суспільного розшарування. Вочевидь різним є внесок різних расово-етнічних груп у загальнолюдську цивілізацію, як і здібності (антропологічний потенціал) кожної з цих груп. Практикувати цінності свободи, класової рівності, корпоративної солідарності, расово-етнічної диференційованості — не те саме, що їх сповідувати, адже захист прав, запобігання класовому розшаруванню, уникнення особистісної атомізації, збереження духу колективізму, здійснення мудрої та збалансованої міграційної політики — це щось зовсім інше, ніж «концтабірна» стерилізація реального суспільства за єдиним ідеологічним зразком. Нехай кожна людина й народжується вільною (так само вона народжується без ознак класової належності та з ознаками належності расово-етнічної), однак можливості для реалізації цієї вродженої свободи є різними в кожному конкретно-історичному суспільстві. Інакше кажучи, свобода — це не абсолют, а предмет політичної практики, тобто її, залежно від специфіки суспільної та історичної ситуації, може бути або більше, або менше. Обоження цінності «свободи» (разом з ліберальною демократією) — найкоротший шлях до її фактичного знищення.

Плюралізм не виключає, а, навпаки, передбачає відстоювання та збереження внутрішньої цілісності соціальних акторів. Означена цілісність має два виміри — структурно-духовний (ідентичність) та структурно-матеріальний («структури самодостатності»). Внутрішня цілісність особистості й суспільства є першою умовою їх виживання в об'єктивно розмаїтому світі, оскільки саме нею зумовлюється спроможність до дії, тобто до життя. Таким чином, йдеться про поєднання максимальної відкритості думки з максимальною дієздатністю суспільства й держави — поєднання плюралізму і самодостатності.

Присутність у суспільстві створених та підтримуваних державою «структур самодостатності» робить цю державу й суспільство стійкими до дії зовнішніх факторів, тобто робить їх справді незалежними. Звідси й прагнення всіх домінуючих груп держав та окремих держав-гегемонів перетворити об'єкти домінування — периферизовані суспільства — на максимально «відкриті» («розімкнені»), тобто такі, в яких брак самодостатності компенсується контролююче-підтримуючою присутністю державних та суспільних елементів країн світ-системного ядра.

Власне, вся незалежна діяльність держави на міжнародній арені є діяльністю «структур самодостатності», опосередкованою

державно-адміністративним, державно-дипломатичним, державно-військовим, державно-пропагандистським інституційними механізмами. В жорсткій міждержавній конкуренції сама держава є інституційною функцією «структур самодостатності», а система «національних інтересів» — їх концептуальною функцією.

«Структури самодостатності» мають безпосередній стосунок до національної безпеки та обороноздатності країни. Система національних збройних сил (разом з усією інфраструктурою і, передусім, ВПК) становить ключовий елемент «структур самодостатності». До них також належить решта систем життєзабезпечення суспільства — охорони здоров'я, освіти й науки, система адміністрування, життєво-важливі технологічні цикли та виробництва — замкнені й «герметизовані»; нарешті, так само замкнена й «герметизована», ресурсна база (в тому числі енергетична), що живить «структури самодостатності». Ключове значення систем життєзабезпечення і загалом «структур самодостатності» для виживання держави та суспільства цілком виправдовує їх одержавлення і майже виключає приватизацію, котра в разі поширення на «структури самодостатності» просто «зламає хребет» суспільству, призведе до його залежності від зовнішніх сил, а згодом — до периферизації в міжнародному суспільстві. Незалежними, в безпековому сенсі, можуть вважатися лише такі держава й суспільство, які, залишаючись поза системами колективної безпеки, здатні, опираючись виключно на «структури самодостатності», здійснювати військову стратегію «оборони за всіма азимутами»; протистояти будь-якій агресії; завдати будь-якому агресору відчутної (стримуючої) шкоди. Таким чином, оборонна достатність співвідноситься зі структурною самодостатністю суспільства. В інтеграційному сенсі, незалежними можуть вважатися лише такі держава й суспільство, які, спираючись на «структури самодостатності», спроможні тривалий час залишатися осторонь глобальної нормативно-інституційної мережі та основних наднаціональних інститутів, а також осторонь інтеграційних процесів та інтеграційних об'єднань, тобто спроможні до розумної автаркії й стратегічної витримки.

«Структури самодостатності» мають також свій «кадровий» вимір. Йдеться про формування в їх рамках «кадрових» корпусів, які необхідні для забезпечення функціонування цих структур — корпусу інженерів, лікарів, офіцерів, вчителів, науковців. Напіввійськовий характер таких корпусів пояснюється прямим зв'язком між «структурами самодостатності» та національною безпекою

й обороноздатністю країни. Саме тому вони формуються, підтримуються і розвиваються державою.

«Структури самодостатності» є авторитарними, оскільки вимагають жорсткої ієрархічної (напіввійськової) організації та досвідченого управління групою надкомпетентних та надлояльних експертів. Показово, що, в європейських суспільствах підвалини «структур самодостатності» було закладено саме авторитарними абсолютистськими монархіями часів Ренесансу і Просвітництва. До речі, європейські демократії навряд чи проіснували б тривалий час без цього монархічного (авторитарного) спадку — професійної армії, бюрократії та інституціоналізованих інструментів економічної політики; без державних: освіти, науки, охорони здоров'я. Сама політика є, по суті, авторитарною практикою — вона, як казав Д. Істон, «владне докладення цінностей»⁵. Відповідно, чим більше цінностей — тим менш політика авторитарна.

У сучасній політичній практиці синтез максимальної відкритості думки з максимальною дієздатністю: поєднання плюралізму й автономності, «відкритого» мислення й «замкненого» суспільства, ціннісного розмаїття й життєвого автаркізму — дасть найкращий ефект. Плюралістичне світосприйняття без достатньої дієздатності призводить до залежності, а згодом, до периферизації. Одномірно-релігійний світогляд, поєднаний зі спроможністю до потужної та ефективної діяльності, несе в собі загрозу тоталітарного месіанства. Одномірно-релігійний світогляд без достатньої дієздатності призводить до самоізоляції, а згодом — до периферизації.

Таким чином, поєднання плюралізму й «структур самодостатності» є найпотужнішим засобом від тоталітаризму та важливою стратегічною умовою уникнення периферизації в сучасному міжнародному суспільстві. Обидва елементи доповнюють та контролюють один одного. Плюралізм, якщо він підриватиме «структури самодостатності» — необхідно обмежувати. Відповідно, «структури самодостатності», якщо вони загрожуватимуть плюралізму, необхідно обмежувати. Політика полягає в постійному пошукові рівноваги й компромісу. Отож і балансування між плюралізмом та «структурами самодостатності» є завданням переважно політичним — одним з головних призначень політичної системи в гуманних суспільствах.

¹ Thompson K. W. Traditions and Values in Politics and Diplomacy: Theory and Practice. — Baton Rouge & London: Louisiana State University Press, 1992. — P. 83.

² Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. — К.: Основи, 1995.

³ Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 489.

⁴ Берлін І. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. О. Коваленка — К.: Основи, 1994. — С. 98.

⁵ Easton D. The Political System. — N. Y.: The University of Chicago Alfred A Knopf, 1953. — С. 131.

Сергій Білошицький

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ МЕЖІ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ

Україна як одне з наймолодших державних утворень сучасності нагально потребує вироблення орієнтирів для власного політичного, економічного й духовного розвитку. Джерелом цих пошуків можуть стати як внутрішні національні цінності і традиції, так і цінності і традиції, що були вироблені найбільш розвиненими та процвітаючими державами.

Катастрофа комуністичної моделі побудови радянського суспільства і могутність країн західного блоку створили не тільки в мільйонів рядових громадян, але й у значної частини інтелігентів-суспільствознавців уявлення про глобальну історичну місію ліберальної демократії як про джерело майбутнього процвітання і панацеї від усілякого лиха.

Аналіз текстів, виступів сучасних вітчизняних політиків, навчальних програм курсів суспільних дисциплін у вузах і неосяжного масиву суспільно-політичної літератури свідчить: ідеали ліберальної демократії фетишизовані сьогодні тією ж мірою, як це відбувалося раніше в підцензурних суспільствах з ідеями побудови комунізму або просвітницької монархії.

Однак тверезий і не надто заідеологізований погляд на проблему сьогодення і майбутнього ліберальної демократії може привести дослідника до більш глибокого розуміння природи цього явища, виробленню принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку і визначення в ньому місця Української Держави.

Варто відзначити, що висування на передній план політичної науки обговорення проблем і перспектив ліберальної демократії як системотворчої ідеології сучасності не набуло належного розвитку

з боку провідних публічних наукових центрів, які вивчають проблеми політичних трансформацій.

Принаймні є вагомі підстави стверджувати, що дотепер на суд широкого експертного співтовариства політологів не було винесено фундаментальної наукової праці, в якій проблема майбутнього ліберальної демократії підлягала б науково-коректному, не надто ідеологізованому дослідженню.

Невідповідність актуальності теми її незначному дослідженню має викликати стурбованість у багатьох політиків і вчених, які відповідають за стабільний розвиток окремих національних держав і світового співтовариства загалом, орієнтованого на модернізацію в дусі цінностей ліберальної демократії.

Неготовність політичної еліти до можливих трансформацій у цій сфері може дорого коштувати навіть розвиненим і стійким суспільствам, не кажучи вже про глобальну світову периферію, що й без того схиляється до скочування в хаос.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії, крім внутрішньосистемних чинників, дуже важливо встановити наявність або відсутність цивілізаційних перешкод на шляху поширення ліберальних цінностей у сучасному світі. Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як М. Данилевський, К. Леонт'єв, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Зб. Бжезінський, П. Бьюкенен, Ф. Закарія, Г. Кіссінджер, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, М. Хардт, А. Негрі, А. Етціоні, Е. Тодд, О. Арін, В. Деркачов, О. Дугін, О. Панарін, А. Уткін та інші¹, однак вони скоріше позначили тенденцію підсилення ролі цивілізацій як суб'єктів формування майбутнього світового порядку, ніж відповіли на питання про її ідеологічний зміст.

Таким чином, завдання статті — установити цивілізаційні межі ліберальної демократії та ступінь прийняття ліберальних цінностей основними світовими цивілізаціями з урахуванням соціокультурних і демографічних факторів.

Уже з кінця XIX століття вважалося, що історію людства утворюють історії самодостатніх культур або цивілізацій, які являють собою щонайширше культурне угруповання людей і широке коло їхньої культурної ідентифікації. Цивілізацію визначають і такі загальні об'єктивні елементи, як мова, історія, релігія, традиції, інститути і суб'єктивна самоідентифікація людей.

Дослідники звичайно сходяться в ідентифікації тих найважливіших цивілізацій, що існують у сучасному світі, дискутуючи лише

про загальне число нарахованих в історії. (Наприклад, М. Данилевський нарахував 13 цивілізацій, К. Квіглі — 16, А. Тойнбі — 23, О. Шпенглер — 8, В. Макнейл — 9, Ф. Бегбі — 9.) Більшість суспільствознавців об'єднані в думці, що культурним ядром цивілізації виступає домінуюча в такому суспільстві релігія. Цивілізаційні особливості людських співтовариств суворо відповідають теологічним і філософським особливостям релігійних систем, що покладені до їх основи.

Тільки в ХХ столітті, після перемоги більшовиків у революції 1917 року і громадянської війни, теорія цивілізаційного протистояння була тимчасово замінена доктриною формаційного протиборства. Впродовж більшої частини минулого століття було прийнято вважати, що в основі міжнародних конфліктів лежало зіткнення ідеологій. Суперництво відбувалося між ліберально-капіталістичною ідеологією та атакуючими її ліворуч — комуністичною, а праворуч — фашистською ідеологіями. Однак до кінця століття ліберально-демократична ідеологія Заходу вийшла переможницею, спільно з комунізмом розтрощивши до 1945 р. фашизм у Європі і Азії та перевершивши до 1991 р. комуністичну систему в Східній Європі і Радянському Союзі.

Західно-християнська цивілізація, усвідомлюючи себе переможницею в «гонці цивілізацій» і «битві формацій», виступила суб'єктом процесу об'єднання світу на «загальнолюдських» ліберально-демократичних засадах. Визнання цієї тези поставило на порядок денний питання про універсальність ліберально-демократичних цінностей у глобальному міжцивілізаційному масштабі.

Навіть невеликого екскурсу в глиб основних цивілізацій виявиться досить, щоб дійти висновку: елементи демократії (хоча б на рівні колегіальності управління) можна виявити в історії практично будь-якого суспільства і держави. Складніша ситуація з ліберальними цінностями, які є продуктом інтенсивного розвитку західної (західно-християнської) цивілізації протягом останніх п'яти століть.

Визнано, що складовими частинами виробленої західним світом ліберально-демократичної політичної культури є: гуманізм, замішений на західному християнстві; розділення духовної і світської влади; верховенство закону; ринкова економіка; соціальний плюралізм і цивільне суспільство; представницькі органи; індивідуалізм; свобода особи; гарантія прав людини. Співвідношення цих цінностей з базовими установками інших цивілізацій

не дає підстав стверджувати, що вони гармонійно вписуються в політичні ландшафти незахідного суспільства.

Наприклад, ісламська цивілізація підкреслює колективістську цінність сім'ї, роду, племені або етнічної спільності, яка ставиться вище прав та інтересів окремої особи; вважає фундаментом світового устрою трансцендентну волю і тому прагне до теократії.

Китайська цивілізація як політичний ідеал визнає стабільність, порядок і соціальну гармонію. У китайській традиції людина представляється як частинка більшої і важливішої спільності — сім'ї, роду, клану, нації і держави. У особи немає твердого ядра свого «я», що відкрито відстоює свої особисті інтереси на противагу суспільним.

Східно-православна цивілізація виховала тип людини, вельми здатної до підпорядкування владі, такої, що відрізняється винятковою інфантильністю в царині політики, бізнесу і прав людини, схильної до споглядальності, міфотворчості та ірраціональної поведінки.

Як зазначив американський політолог С. Гантінгтон, «на глибинному рівні західні ідеї та уявлення фундаментально відрізняються від тих, які властиві іншим цивілізаціям. У ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддійській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу, направлені на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню відвічних цінностей власної культури»².

З цим погоджується і український дослідник В. Дергачов, наголошуючи, що «східні цивілізації — китайська, японська і корейська обмежують запозичення тільки матеріально-практичною сферою і ніколи — духовною»³. На думку ж російських учених М. Грачова і О. Мадатова, максимум, на що можуть розраховувати ліберали в діалозі цивілізацій, так це — на конвергенцію «ряду сутнісних цінностей незахідних і західних цивілізацій»⁴.

Таким чином, говорити про всеосяжну повноту ухвалення ліберальних цінностей незахідними цивілізаціями не доводиться. Скоріше навпаки — зростає вірогідність проникнення в ліберальну тканину західного суспільства антиліберальних цінностей сусідніх цивілізацій. Популярне ж серед західних лібералів твердження

про обов'язок незахідних народів прийняти західні цінності, інститути і культуру С. Гантінгтон пропонує навіть вважати за аморальне⁵.

Як же слід інтерпретувати заяви західних лібералів про триумфальний хід ліберальної демократії наприкінці ХХ століття? Наприклад, за наслідками моніторингових досліджень правозахисної організації «Freedom House» в 2000 році з 192 існуючих держав 120 були оголошені електоральними демократіями, а 86 з них — ліберальними демократіями. При цьому функціонували в Африці 9, а в Азії 18 держав з ліберально-демократичними режимами⁶.

На думку С. Гантінгтона, це не стільки наслідок органічного ухвалення ліберальних цінностей, скільки стратегія незахідних суспільств щодо використання Заходу і подальшої боротьби з ним. «Коли незахідні суспільства відчували себе слабкими у відносинах із Заходом, вони зверталися до західних цінностей — права на самовизначення, лібералізму, демократії і незалежності, щоб узаконити свій опір західному пануванню. Тепер, коли вони зі слабких перетворилися на досить могутні країни, то не пропускають нагоди напасти на ті ж цінності, які до цього використовували для досягнення своїх інтересів. Цей бунт проти Заходу спочатку використовувався для затвердження універсалізму західних цінностей; тепер він проголошується для затвердження незахідних цінностей»⁷, — констатує американський учений.

Непереборну складність для поширення лібералізму в глобальному масштабі, схоже, створює і демографічна ситуація, що складається в світі. Починаючи з 1925 року, статистика поволі, але впевнено фіксує негативну демографічну динаміку представників білої раси, яка становила основу західно-християнської цивілізації і найбільшою мірою відрізнялась ухваленням ліберально-демократичних цінностей. Паралельно з цим процесом були відмічені демографічні вибухи в суспільствах традиційних культур.

За останні 50 років населення земної кулі збільшилося більш ніж в 2 рази (з 2,5 до 6,1 млрд. чоловік). Зокрема, населення Африки збільшилося в 3,5 раза; Латинської Америки — майже в 3 рази; Азії — в 2,6; Океанії — в 2,3; Північної Америки — в 1,8; в той же час населення Європи — тільки в 1,2 раза.

Змінився розподіл населення і по країнах: до кінця ХХ в. серед великих держав (з населенням більше 100 млн чоловік) різко зростає частка представників незахідних цивілізацій. Компанію США склали Китай, Індія, Індонезія, Бразилія, Пакистан, Росія, Японія,

Бангладеш і Нігерія. Все більше населення земної кулі припадає на країни, що розвиваються. Якщо в 1950 р. на їх частку припадало близько $\frac{2}{3}$, то в 2000 р. в країнах, що розвиваються, проживали вже $\frac{4}{5}$ всього людства⁸.

Згідно з прогнозом ООН, протягом наступних 50 років зростання кількості населення земної кулі, як і раніше, залишатиметься високим, хоч і декілька сповільниться порівняно з попереднім періодом, і становитиме в 2050 р. вже 9 млрд. Велика частина приросту населення (до 90%) забезпечуватиметься країнами незахідних цивілізацій. У них і проживатиме велика (до 87%) частина населення планети. Чисельність населення 48 найбідніших країн світу протягом цих 50 років збільшиться в 3 рази. Надпотужне демографічне зростання очікується в Йорданії, Малі, Нігерії, Ємені, Пакистані, Лівії, Алжирі, Камбоджі, Мексиці, Єгипті, Індії, Бангладеш, Ірані, Бразилії, Туреччині, Чорній Африці.

За даними прогнозних оцінок, у 2050 р. список найбільш населених країн планети зміниться таким чином: населення Африки збільшиться порівняно з теперішнім часом в 2,3 рази, залишивши позаду по темпах зростання Азію, Латинську Америку і Океанію (у цих регіонах зростання становитиме 1,5 рази). Загалом за сто років (з 1950 р. по 2050 р.) населення Африки збільшиться в 8 разів, а її частка в загальній чисельності населення планети за цей період зросте з 8,8% до 19,8%. Частка Азії в 2050 р. залишиться фактично на сучасному рівні (60,7% в 1998 р. і 59,2% в 2050 р.), при найбільшому абсолютному зростанні населення (майже 2 млрд чоловік), і буде найчисленнішим континентом. Європа істотно поступиться позиціями: за 100 років її частка в загальній чисельності населення світу скоротиться в 3 рази (з 21,7% в 1950 р., 12,4% в 1998 р. до 7% в 2050 р.), але, і це головне, зменшиться її абсолютна чисельність (з 729 млн в 1998 р. до 628 млн. в 2050 р.). Якщо в 1950 р. кількість населення Європи перевершувала кількість населення Африки більш ніж в 2,5 рази, а Америки — в 1,6 рази, то нині вона нижча за показники кожного з цих континентів. У 2050 р. в Америці вже буде в 2 рази більше жителів, ніж в Європі, а в Африці — в 3 рази.

У розвинених країнах кількість населення з середини прогнозованого періоду зменшуватиметься, особливо це стосується країн Європи і Японії: до 2050 р. в Європі кількість жителів в цілому скоротиться на 14%, Японії — на 17%. Тільки населення США і Канади збільшиться, хоч і трохи — в 1,2 і 1,3 рази, відповідно⁹.

Як підсумував американський сенатор П. Бьюкенен, «Захід вмирає. Народи Заходу перестали відтворювати себе... Сьогодні в сімнадцяти європейських країнах смертність значно перевищує народжуваність, труни в них потрібні куди частіше, ніж колись. Це Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Росія, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія і Естонія. Католики, протестанти, православні — всі вони беруть участь в грандіозній похоронній процесії західної цивілізації»¹⁰.

Проте західна цивілізація втрачає не тільки демографічний, але й економічний динамізм. У 1928 р. на Захід припадало 84,2% світового промислового виробництва. До 1992 р. його частка впала до 48,8%, а до 2025 р. прогнозується на рівні 30%. Населення Заходу становить приблизно 13% світового і, за прогнозами, до 2025 р. зменшиться до 10%. На уповільнення розвитку Заходу починають впливати значною мірою внутрішні чинники: ослаблення трудової етики, падіння престижу вчених, зростання популярності фінансових спекулянтів і прагнення до «швидких» грошей, різке зростання наркоманії, культ насильства і поширення агресивних тенденцій серед молоді.

Набагато менш оптимістичні прогнози спостерігаються стосовно православно-християнської цивілізації. Якщо під час розквіту, в 1970 р., на її частку припадало 17,4% світового промислового продукту, то до 1992 р. ця частка скоротилася до 6,2%, а надалі, через відносно невисокі темпи зростання, може ще більше скоротитися. Якщо в 1900 р. до православної цивілізації належали 8,5% населення Землі, то в 1995 р. — тільки 6,1%, а до 2025 р. (прогноз) їх кількість зменшиться до 4,9%.

У цей же час найдинамічніше розвивається ісламський світ. Частка мусульманських країн з 2,9% світового ВВП у 1950 р. зростає до 11% у 1992 р., а їх населення — з 4,2% у 1900 р. до 15,9% у 1995 р. і, за прогнозами, досягне 19,2% населення всього світу в 2025 р. В арміях мусульманських країн служать 20% військовослужбовців всього світу. До 2025 р. кількість мусульман, що проживають у всіх країнах світу, збільшиться (з 12,4% у 1900 р.) до 30% загальної чисельності всього людства.

Динамічно і стабільно розвиваються Китай і споріднені йому культури Кореї і В'єтнаму. У 1950 р. на Китай припадало 3,3% світового ВВП, а в 1992 р. — вже 10%. Слід зазначити, що, незважаючи на різні регіональні і світові кризи, темпи зростання економіки

Китаю за останні 20 років стабільно високі і не опускаються нижче 7% у рік. За прогнозами на 2025 р. в межах китайської цивілізації проживатимуть 21% світового населення.

Частка японської цивілізації в світовому промисловому продукті виросла з 3,1% в 1950 р. до 8% у 1992 р., хоча в останнє десятиліття спостерігається зниження ролі Японії в світовій економіці.

Надто впливовим чинником світової цивілізації стає Індія, яка після революційних перетворень на початку 90-х років упевнено нарощує свій економічний і політичний потенціал, хоча її валовий продукт тримався тривалий час на рівні 3,5% світового. Її населення становить 16,7% населення планети і має стійку тенденцію до зростання¹¹.

Таким чином, ХХІ століття може пройти не під знаком експансії ліберальної демократії, а, навпаки, — експансії на територію західної цивілізації антиліберальних цінностей і практик. Про це свідчить і зростання в країнах другого світу антизахідних і антиамериканських настроїв. Як відзначає А. Уткін, «такі цивілізації, як східноєвропейська, латиноамериканська, індуська, хоч і проходять певну фазу самоствердження, не проявляють відкритої ворожості стосовно західної цивілізації. Але в Східній Азії Китай, Японія і світ ісламу, що рухається в цьому сенсі паралельно, займають на початку ХХІ століття все більш жорстку позицію щодо Заходу... Антизахідництво і, перш за все, антиамериканізм стають частиною національного самоствердження і навіть самосвідомістю»¹².

Особливо агресивні антизахідні тенденції проявляються в світі ісламу, де з початку 1970-х років спостерігаються підйом фундаменталізму, прихід до влади антизахідних урядів, замість колишніх прозахідних, виникнення квазівійни між деякими ісламськими групами і Заходом, ослаблення встановлених під час «холодної війни» між США і деякими мусульманськими країнами зв'язків у сфері гарантії безпеки.

Тому варто погодитися з твердженням В. Іноземцева і О. Кузнецової, що «до кінця ХХ ст. потенціал активного проникнення західної цивілізації на периферію вичерпаний і період експансії в перспективі зміниться періодом відносної замкнутості»¹³. Надалі, припускають вони, можливо, «відбудеться синтез західної і незахідної соціальних моделей, який сьогодні уявляється неможливим тільки тому, що він неминуче потягне за собою крах сучасної західної цивілізації. Такий варіант є украй небезпечним, оскільки, враховуючи інтелектуальну, економічну, технологічну і військову

потужність Заходу, важко припустити, що він відбудеться мирним шляхом»¹⁴.

Вищенаведені фактори дозволяють зробити наступні висновки:

– Ствердження тези про універсальність ліберально-демократичних цінностей у глобальному міжцивілізаційному масштабі зіштовхується із рядом викликів. Зокрема, в ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддійській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави.

– Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду ліберально-демократичних ідей, найчастіше викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури.

– Непереборні труднощі для поширення лібералізму в глобальному масштабі, здається, створює й демографічна ситуація, що складається у світі. Починаючи з 1925 року статистика повільно, але впевнено фіксує негативну демографічну динаміку представників білої раси, що становила основу західно-християнської цивілізації і найбільшою мірою відрізнялася прийняттям ліберально-демократичних цінностей. Паралельно із цим процесом були відзначені демографічні вибухи в суспільствах традиційних культур. Крім того, останні десятиліття західна цивілізація втрачає не тільки демографічний, але й економічний динамізм.

Подальше опрацювання запропонованої теми сприятиме отриманню результатів, які можна буде використовувати для: вироблення адекватної державної політики; підготовки фундаментальних наукових праць, присвячених проблемам розвитку сучасних політичних систем; написання навчальних підручників з політичних і суспільних дисциплін.

¹ Див: Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. — М.: Известия, 2003. — 606 с.; Леонтьев К. Избранное. — М.: «Рарог», «Московский рабочий», 1993. — 400 с.; Шпенглер О. Закат Европы. — Мн.: Харвест, 2000. — С. 1376.; Тойнбі А. Дослідження історії / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — Т. 1 — 614 с.; Т. 2 — 406 с.; Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2004. — 288 с.; Бжезинский З. Велика шахівниця / Пер. з англ. — Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.; Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада /

Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 444 с.; Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ., под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.; Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2002. — 352 с.; Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Пер. с англ. А. Георгиева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 282 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635 с.; Хардт М., Негри А. Множество: война и демократия в эпоху империи / Пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Культурная революция, 2006. — 559 с.; Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 384 с.; Тодд Э. После империи. Рах Americana — начало конца / Пер. с фр. Е. Н. Корендясова. — М.: Международ. отношения, 2004. — 240 с.; Арин О. А. (Алиев Р. Ш.) Мир без России. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 480 с.; Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — Киев: ВИРА-Р, 2004. — 672 с.; Дугин А. Г. Проект «Евразия». — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — 512 с.; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. — Изд. 4-е, М.: «АРКТОГЕЯ-центр», 2000 — 928 с.; Уткин А.И. Единственная сверхдержава. — М.: Алгоритм, 2003. — 576 с.; Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 512 с.; Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — 544 с.; Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Алгоритм, 2003. — 560 с.; Къеза Дж. Война империй: Восток — Запад. Раздел сфер влияния / Пер. с ит. Н. Мироновой. — М.: Эксмо, 2006. — 320 с.; Перслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2006. — 619 с.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 43.

³ Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — Киев: ВИРА-Р, 2004. — С. 69.

⁴ Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. — М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. — С. 19.

⁵ Хантингтон Сэмюэл Ф. Запад: уникальность, а не универсальность. — <http://www.liberal.ru/article.asp?Num=44>

⁶ Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: Бессонова М., Бірюков О., Бондарук С. та ін.; За заг. ред. А. Колодій. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — С. 67–69.

⁷ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 135.

⁸ Галецкий В.Ф. Демографические проблемы глобализации // Население и глобализация: 2-е изд. / Римашевская Н.М., Галецкий В.Ф., Овсянников А.А. и др. — М.: Наука, 2004. — С. 196–197.

⁹ Там само. — С. 202.

¹⁰ Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 22.

¹¹ Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002. — С. 395–396.

¹² Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — С. 282–283.

¹³ Иноземцев В.Л., Кузнецова Е.С. Глобальный конфликт XXI в. (Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий) // Полис. — 2001 — № 6. — 132.

¹⁴ Там само. — С. 137.

Мирослав Беззуб'як

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ КРИТИКИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Тотальне заперечення тоталітаризму є одним із його проявів — свідченням того, що він може відродитися, чи, навіть доказом того, що він не вмирав. Абсолютно заперечувати минуле — так само безглуздо, як і намагатися створити абсолютно нове утопічне майбутнє. Отож, слід визнати, що загроза тоталітарного ренесансу ще тривалий історичний час супроводжуватиме перехідні суспільства. Задля уникнення цієї загрози тверезий реалістський погляд є набагато важливішим, ніж нескінченні ідеологічні прокляття в бік «ганебного минулого», адже невідомо, від чийого імені ці анафеми виголошуються — можливо, від імені нового тоталітаризму, котрий приховується за критикою тоталітаризмів колишніх. Зрештою, все ще відкритим залишається питання: «Хто переміг у «Холодній війні» — людяність і здоровий глузд чи тоталітарний лібералізм?». Нетерпиме нав'язування ліберально-демократичних та ліберально-ринкових моделей суспільного устрою народам, які не те що проти цих моделей, але взагалі не розуміють, що від них вимагають нинішні «володарі світу», доводить, що людство ще остаточно не розпрощалося зі своїм тоталітарним минулим, отримавши, замість трьох тоталітаризмів, один — ніким не стримуваний ліберальний.

Сучасні міжнародні відносини є однополярними не лише в економічному та політичному сенсі, але й ідеологічному, причому, можливо, саме ідеологічний сенс домінує. Світова спільнота дедалі більше вростає у вибудовану за ліберально-демократичними стандартами нормативно-інституційну структуру, яка є не стільки засобом підтримання глобального порядку, скільки засобом домінування ліберальних демократій. У такому глобальному домінуванні немає нічого дивного. Врешті-решт, усі відомі до сьогодні системи міжнародних відносин мали ієрархічну структуру, вершину якої посідали великі держави. В національних політичних спільнотах також завжди існували домінуючі та підлеглі суспільні групи. Така ситуація цілком зрозуміла, оскільки йдеться про одну з головних форм підтримання соціального порядку — «порядок через ієрархію». Недосконалість людини та людських спільнот зробили ієрархічний устрій найефективнішим засобом соціального впорядкування. Проблема в іншому: ще ніколи ця ієрархічна рутинна порядкотворення не поєднувалася з глобальними спробами нав'язати розмаїтому світові уніфіковані стандарти соціального мислення та соціальної організації, тобто запровадити у світі суцільне «єднотворство» та «єдинострій».

Проект глобальної уніфікації людства є по суті тоталітарним, незалежно від того, в рамках якої ідеології та під якими ідеологічними гаслами він здійснюється. Тоталітаризм завжди висував абсолютні, а отже, й нездійсненні історичні цілі, йшов на будь-які жертви задля їх втілення. Тоталітарна діяльність просто передбачає прагнення здійснити неможливе, так само як і передбачає незліченні жертви з боку тих, хто мав би жити в тій чи іншій версії «тоталітарного раю». Отже, відбувалося масове жертвування тими, кого планували оцасливити. Тут доречно згадати одне з найвідоміших положень реалізму, згідно з яким спроба цілковито втілити абсолютний політичний ідеал рано чи пізно призведе до спалаху насильства та масових жертв. Таким чином, суто реалістське балансування між різними цінностями та різними «центрами сил» є набагато людинолюбнішим. Фанатична боротьба за втілення утопічного ідеалу є найкривавішим різновидом політичної боротьби. Вона значно кривавіша ніж боротьба, спрямована на підтримку політичної рівноваги, навіть якщо така підтримка потребує превентивної війни.

Сучасна світова спільнота уражена спалахами регіональних воєн та локальних конфліктів. Євроатлантичні держави та, передусім,

американський наддержавний гегемон мають прямий або опосередкований стосунок до всіх цих воєн і конфліктів. Однак: «За що провадяться ці воєнні дії; в ім'я яких ідеалів?». Відповідь очевидна: «В ім'я ідеалів ліберальної демократії». Нині чомусь прийнято вважати соціалістичну орієнтацію відсталої, архаїчної, традиціоналістської країни смішною, в той час як ліберально-демократична зорієнтованість вважається вищим політичним благом та єдино можливою історичною перспективою. Втрачається відчуття безглуздості обох ситуацій, коли конкретний народ — продукт власної історії — примушують жити за вигаданими й чужорідними стандартами.

Криваві війни в Іраку, на Балканах і Близькому Сході; спалах глобального тероризму; запровадження в більшості країн напівпериферії маріонеткових та недієздатних політичних режимів, здатних існувати лише завдяки зовнішній підтримці; новий виток ядерного протистояння (тільки вже більш фрагментарного і менш контрольованого) — ось лише невеликий перелік «благ», що приніс людству ліберальний тоталітаризм. «Великі обіцянки» ліберальної демократії так і залишились обіцянками чи, радше, замінили собою тоталітарні обіцянки комунізму, а новонавернені в ліберальну демократію народи напівпериферії стали на шлях побудови ринку й демократії — шлях так само безнадійний, як і шлях побудови комунізму.

Парадоксально, але найпотужніші ідейні засоби критики одного тоталітаризму надаються його ж тоталітарними опонентами, позаяк фанатизм та нетерпимість до ідейних ворогів не лише засліплює, але й мобілізує. Це так само парадоксально, як і те, що реально-історичний світ, в якому співіснувало декілька реально-історичних тоталітаризмів, був хоч трохи, але вільнішим від світу, в якому безальтернативно запанував один єдиний тоталітаризм. Боротьба тоталітаристів — це боротьба сліпців, боротьба безкомпромісна, боротьба на виживання, боротьба із застосуванням усіх можливих і неможливих аргументів та аргументацій, боротьба на знищення. Одним з найвидатніших продуктів цієї боротьби є той безкомпромісний критицизм, який постійно панував в ідеологічних відносинах між трьома осередками глобального тоталітаризму і час від часу виливався у криваві бійні між їх апологетами на міжнародній арені. Найлютіші вороги найкраще знають одне одного. Крім того, вони дуже подібні, а відомо, що подібне — мало сумісне. Нормальна і гуманна людина-політична ніколи не

зможє розкритикувати тоталітарну практику так, як це зробить один конкретно-історичний тоталітарист, коли йдеться про інший різновид конкретно-історичного тоталітаризму.

Нормальна і гуманна людина-політична завжди шукатиме компромісу і шляхів примирення. Проте чи можливий компроміс та примирення з фанатиками та фундаменталізмом? Нормальна й гуманна людина-політична завжди залишатиме тоталітаристу місце в політиці та історії. Та чи змириться цей тоталітарист з існуванням інших політичних переконань та інших політичних практик? Тому слід розумно, не встряваючи у тотальну війну релігійних фанатиків від тоталітаризму, скористатися з результатів цієї війни, серед яких один з найважливіших — взаємна тоталітарна критика. Зрештою, зміст цієї критики є частиною ідейного спадку людства, до якого слід ставитися бережливо й з пошаною.

Критичне використання тоталітарного ідейного спадку вимагає виконання двох головних умов: по-перше, передусім потрібно критикувати не тіні вчорашніх тоталітаризмів, а практику тоталітаризму «живого», котрий становить реальну політичну загрозу і потребує відвертого викриття, особливо, якщо він звинувачує в тоталітаризмові своїх колишніх опонентів; по-друге, зосередившись на критиці глобальних тоталітарних практик, не треба ігнорувати загрозу можливості виникнення дрібненьких національних «тоталітаризмиків», що вміло ховаються за тією ж, надзвичайно етнічно привабливою, «національною ідеєю».

Ліберальна демократія завжди була об'єктом жорсткої та безкомпромісної критики головних тоталітарних опонентів ліберального тоталітаризму — комуністів та фашистів. Усі їх критичні аргументи можуть бути згрупованими в два класи — структурний та функціональний. Структурні закиди ліберальній демократії ґрунтувалися на дуальності її структурної будови — існуванні реальних (ресурсно-стратифікаційних) структур та структур формально-інституційних. Перші породжують другі, а другі захищають та «камуфлюють» перші.

Формальна демократія і формальна свобода є породженням реальної нерівності та реального елітаризму. Структурно критикуючи ліберальну демократію, комуністичні й фашистські тоталітаристи стверджують: М. Бухарін: «Парламент слугує, значною мірою, декорацією, де ухвалюються вже заздалегідь підготовлені в підприємницьких організаціях рішення і де колективна воля всієї згуртованої буржуазії віднаходить лише своє формальне

закріплення»¹. А. Гітлер: «Ідеалом сучасного демократичного парламентаризму є не зібрання мудреців, а натовп ідейно залежних нулів, керувати якими в певному напрямку буде тим легше, чим обмеженіші ці люди»². В. Ленін: «Буржуазна демократія, ... завжди залишається — і при капіталізмі не може не залишатись — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних»³ чи «...біржа і банкіри *тим більше* підпорядковують собі буржуазні парламенти, *чим сильніше* розвинута демократія»⁴. Б. Муссоліні: «Можна визначити демократичні режими тим, що при них, час від часу, народу надається ілюзія власного суверенітету, хоча насправді як дійсний, справжній суверенітет ґрунтується на інших силах, часто без короля, але з абсолютнішими, тиранічнішими і руйнівнішими королями, аніж єдиний король, навіть якщо він тиран»⁵; А. Розенберг: «У повсякденному житті вибори президента і кайзера, які здійснюються безпосередньо 70 мільйонами — це тільки питання грошового мішка. Звідсіля випливає, що в 99 випадках зі 100 на чолі виявиться не справді народний вождь, а службовець біржі чи, взагалі, грошей»⁶; Й. Сталін: «Демократія при капіталізмі — це демократія капіталістична, демократія експлуаторської меншості, яка ґрунтується на обмеженні прав експлуатованої більшості і спрямована проти цієї більшості»⁷. Таким чином, тоталітарні критики ліберальної демократії, передусім, наголошують взаємозв'язок та взаємодоповнення реальних ресурсно-стратифікаційних структур цього суспільного устрою з його формально-інституційними структурами, вважаючи формальну демократію породженням реальної нерівності.

Функціонування ліберальної демократії відбувається через взаємодію цих двох типів структур (реально-ієрархічних та формально-рівних), через їх взаємоперетворення, через їх взаємодоповнення. Відповідно й функціональні закиди комуністичних та фашистських тоталітаристів тоталітаристам ліберальним стосуються тих методів, якими реальна нерівність поєднується в ліберальній демократії, з формальною свободою. Серед означених методів теоретики комуністичного та фашистського тоталітаризмів виокремлюють: метод «ненажерства і матеріального задоволення»; «маніпуляції громадською думкою»; «інтелектуального та культурного усереднення»; «тотального комфорту та квазістабільності»; «часткової участі в політичному процесі та ілюзії участі в політичному процесі»; «масового обману»; «корупції»; «штучних перешкод».

Перший метод має на увазі Б. Муссоліні, коли відкидає матеріалістичне розуміння частя лібералами, стверджуючи, що саме таке розуміння робить людське життя простим і суто рослинним, зорієнтованим винятково на задоволення й насичення⁸.

Наступний метод — «метод маніпуляції громадською думкою» — є одним з найдієвіших, про що, передусім, свідчить сумний історичний досвід посткомуністичних ліберально-демократичних олігархій. У цих політичних системах східноєвропейської напівпериферії вже традиційною стала технологія масового навіювання, передусім, через засоби масової комунікації. Звичка постійно застосовувати цю технологію та віра в її надефективність доволі часто призводить до абсурдних ситуацій, коли для того, аби, наприклад, вступити до безпекового альянсу, вважають за необхідне не готуватися тривалий час до цього вступу (не кажучи вже про критичний аналіз його потрібності), а всього лиш шляхом пропагандистського навіювання, змінити стан громадської думки на користь цього безпекового альянсу. В цьому сенсі А. Гітлер слушно зауважує, що так звана громадська думка, є результатом, так званої просвітницької роботи, тобто результатом «промивання мізків»⁹. Він також слушно відзначає роль преси в справі маніпуляції громадською думкою: «... «праця» найбездарнішого газетного писака у нас нині вважається значно «вищою» від праці, скажімо, найінтелегентнішого робітника, зайнятого в точній механіці»¹⁰ [2, с. 434]. Знову спадає на думку приклад посткомуністичних олігархій, у більшості з яких внаслідок ринкових та демократичних «реформ» було знищено кадровий і технологічний потенціал військово-промислового комплексу, а натомість збережено один з найганебніших залишків «холодної війни» — ідеологічно-пропагандистський комплекс, представники якого зі служби комуністичному тоталітаризму цілком успішно перейшли на службу тоталітаризму ліберальному. В цих посткомуністичних країнах праця продажного писака та ідеологічного лакея справді цінується набагато вище, ніж праця досвідченого інженера чи висококваліфікованого робітника. Питання маніпулятивного застосування засобів масової комунікації порушував і В. Ленін, наголошуючи аспект корумпованості цих засобів: «Капіталісти називають свободою друку свободу підкупу друкованих засобів багатими, свободу використовувати багатство для фабрикування і підробки так званої громадської думки»¹¹.

Метод «інтелектуального та культурного усереднення» полягає: по-перше, в штучному заниженні культурно-освітнього рівня біль-

шості громадян — усередненні й уніфікації соціальної культури і колективного інтелекту; по-друге, в усуненні та нейтралізації особистісних якостей та цілісних особистостей, котрі піднімаються над цим середньо-споживчим культурно-інтелектуальним рівнем. У цьому сенсі А. Гітлер стверджує: «Скоріше верблюд пройде крізь вушко голки, аніж велика людина буде «відкрита» шляхом виборів»¹². Послідовне й тривале застосування ліберально-демократичної технології «усереднення» може досить легко перетворити висококультурну націю з потужним потягом до наук, технологій і мистецтв на дегенеративну сукупність споживачів нескінченних серіалів і безглузвих «ток-шоу». Героїв же можна або скомпрометувати і морально знищити, або ж просто підступно вбити, звинувативши їх самих у власній смерті. Саме таку усереднену ліберально-демократичну більшість мав на думці А. Гітлер, коли стверджував: «Зберіть разом сто дурнів і ви аж ніяк не отримуєте одного розумного»¹³. Він також констатує, що люди з самостійним мисленням та незалежним характером не потрібні в уніфіковано-усередненому ліберально-демократичному середовищі — тут вони лише заважають¹⁴. Якісно нівельоване суспільство є суспільством, яким керують недієздатні духовні пігмеї, про котрих А. Гітлер говорив: «Чим дрібніший... отакий духовний карлик і політичний торгаш, чим ясніше йому самому його власне убозтво, тим більше він цінуватиме ту систему, яка зовсім не вимагає від нього ані геніальності, ані сили велетня, яка взагалі цінує хитрість сільського старости вище аніж мудрість Перикла»¹⁵.

Метод «тотального комфорту та квазістабільності», відзначається тим, що про мир і злагоду найбільше і найкрасномовніше говорять за умов ліберальної демократії. Цьому політичному устрою його ж ідеологи приписують історично безпрецедентну миролюбність, якої так і не зрозуміли іракці, серби, афганці. Стосовно цієї надмиролюбності ліберально-демократичного устрою, яка є не більше ніж ще одним засобом придушення опору та виправдання власного насильства, А. Гітлер зауважує: «Гасло збереження «тиші й порядку» смішне. В кращому разі, воно може тільки забезпечити «тихе» шахрайство і грабунок»¹⁶. Ця гітлерівська думка стосується «веймарської» України не меншою мірою, ніж Веймарської Німеччини, а можливо й більше. Б. Муссоліні, іронізуючи з приводу «особливої» миролюбності лібералізму, виголошував: «Накопичивши нескінченну кількість гордієвих вузлів, ліберальне століття намагається виплутатися через гекатомбу війни. Ніколи

жодна релігія не накладала такої величезної жертви. Боги лібералізму прагнуть крові?»¹⁷ [5, с. 34].

Метод «часткової участі в політичному процесі та ілюзії участі в політичному процесі» задіюється з метою переконати більшість громадськості в тому, що саме вона і є джерелом влади та може хоч що небудь вирішувати в політичному житті й має хоч якийсь вплив на політичне управління. Натомість, за В. Леніним, нижчі класи лише обирають, яка з політичних груп вищих класів пригнічуватиме їх в період між виборами¹⁸. Особливо така ситуація вочевиднюється політичною практикою олігархічних ліберальних демократій напівпериферії, в яких представники кланово-клетократичних партійок безпардонно чергуються при владі, розігруючи театральні парламентські баталії та, навіть здійснюючи один проти одного кумедно-незграбні «революції». В цьому сенсі немає нічого зворушливішого та водночас кумеднішого, ніж розмова на виборчій дільниці двох зубожілих та упосліджених українських громадян про те, хто стане наступним Президентом, а хто Головою Верховної ради, а хто Прем'єр-міністром. Маріонетковий характер ліберально-демократичної політики, який насправді є таким, принаймні в її посткомуністично-напівпериферійній (олігархічній) версії, акцентував той самий В. Ленін: «Сила капіталу — все, біржа — все, а парламент, вибори — це маріонетки, ляльки...»¹⁹.

Метод «масового обману» відзначався В. Леніним. На його думку, в демократіях, політика ніколи не робиться відкрито і чим розвиненіший функціональний механізм цієї демократії, тим витонченіший обман²⁰. У посткомуністичних ліберально-демократичних олігархіях, брехливість політиків стала нормою, від них уже ніхто не сподівається не те що виконання передвиборчих обіцянок, але хоча б слова правди. Правдивими вони можуть стати лише в одному випадку — коли зраджують один одного під загрозою скандалу і розправи. Оця їх взаємна «зрадливість — правдивість» і є одним з небагатьох позитивних «здобутків» напівпериферійних ліберальних демократій.

Метод «корупції» — надзвичайно дієвий засіб домінування в ліберальних демократіях, які характеризуються широким спектром корупційних практик — від підкупу протестних груп до підкупу політиків і журналістів. Проте справжній підкуп можуть дозволити собі переважно багаті ліберальні демократії. Бідні олігархічні ліберальні демократії напівпериферії спроможні лише

на «точковий» підкуп окремих політично значущих фігур, частіше звертаючись до репресій (незаконне засудження, моральний терор, політичне вбивство) та компрометації. Власне сама олігархічна верхівка цих політичних систем підкуповується зовнішніми силами, поступово перетворюючись на їх маріонеток.

Метод «штучних перешкод». Про нього говорить В. Ленін, коли стверджує, що на шляху участі «трудоючих мас» в буржуазному парламенті стоять тисячі дрібних перешкод, які своєю сукупною дією унеможливають таку участь. Громадянин ліберальної демократії може заплутатися в складній мережі правових, економічних, політичних, моральних, культурних вимог і стати цілковито бездіяльним через свою неспроможність усі ці вимоги виконати, оскільки: «Не буває і не може бути при капіталізмі «дійсних» свобод для експлуатованих, хоча б тому, що приміщення, типографії, склади паперу і т. ін., необхідні для використання «свобод», є привілеєм експлуататорів»²¹. Таким чином, висунути до громадянина-виборця якомога більше дрібних вимог, максимально позбавивши його можливостей виконати ці вимоги — найкращий спосіб позбавити такого громадянина-виборця політичного впливу.

Відмінність між реальними ресурсно-стратифікаційними ієрархіями ліберальних демократій та їх формальними структурами є очевидною. Тут навіть виокремлені вище методи взаємоконвертації та взаємодоповнення цих двох типів структур не можуть цілковито знівелювати відмінність між ними. Саме тому потрібен свого роду засіб «засліплення», який би приховав суперечність реальної нерівності й залежності та формальної рівності й свободи. Таким засобом постає тоталітарна ідеологія. «Сліпа» віра в тоталітарні ідеали не дає можливості побачити реальну суперечність реального тоталітаризму. Причому, це стосується і тоталітаризму ліберального, і тоталітаризму фашистського, і тоталітаризму комуністичного. В цьому сенсі показово, що ані комуністи, ані фашисти не відкидали цілковито демократію, а навпаки, претендували на те, що справжня демократія є можливою лише в рамках комунізму чи фашизму. Так, Б. Муссоліні стверджував, що фашизм: «...є справжньою формою демократії, якщо народ розуміти, як і належить — якісно, а не кількісно, тобто як найбільш потужну моральну, істинну і послідовну ідею. Ця ідея втілюється в народі через свідомість і волю небагатьох, навіть одного і, як ідеал, прагне втілитись у свідомості і волі всіх»²². Подібним чином, комуністи доводили, що істинною демократією є виключно та демократія,

яка «розцвітає» лише за умов комунізму²³. Однак комуністична та фашистська демократії так само були позначені суперечністю між реальними ресурсно-стратифікаційними та формально-демократичними нормативно-інституційними структурами. Зрештою, яка різниця, хто домінує в рамках тоталітарного політичного устрою — купка капіталістів — плутократів чи купка партійних вождів і магів фашистського або ж комуністичного політичного культу. В обох випадках демократія для більшості громадян, залишатиметься «порожньою» формальністю. Всім трьом тоталітаризмам притаманна суперечність між реальністю та формальністю, яка вирішується суто ідеологічним чином — через «сліпу» (релігійну) віру у відповідні тоталітарні ідеали.

Тоталітаризм — ліберальний, комуністичний, фашистський — є спокусою. Дуже легко, критикуючи один тоталітаризм засобом іншого, самому стати тоталітаристом. Цілісний тоталітарний світогляд «засліплює», дає «чарівну» можливість не помічати реальних проблем реальних суспільств. Разом з тим, релігійні війни тоталітарних фанатиків є джерелом аргументів для тверезомислячої та гуманної людини-політичної.

¹ Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. — М.: Политиздат, 1989. — С. 83.

² Гитлер А. Моя борьба. — Х: ООО «Свитовид», 2003. — С. 89–90.

³ Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 310.

⁴ Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 312.

⁵ Муссолини Б. Доктрина фашизма. — Триасъ, 1995. — с. 30

⁶ Розенберг А. Миф XX века: Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени. — Таллин: «Shildex», 1998. — С. 398–399.

⁷ Сталин И. Об основаниях Ленинизма // Вопросы Ленинизма. — М.: Госполитиздат, 1952. — С. 30.

⁸ Муссолини Б. Указ. соч. — С. 29.

⁹ Гитлер А. Указ. соч — С. 84.

¹⁰ Там само. — С. 434.

¹¹ Ленин В. И. Тезисы и доклад о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата 4 марта // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 381.

¹² Гитлер А. Указ. соч. — С. 87.

¹³ Там само. — С. 81.

¹⁴ Там само. — С. 281–282.

¹⁵ Там само. — С. 80.

¹⁶ Гитлер А. Указ. соч. — С. 397.

¹⁷ Муссолини Б. Указ. соч. — С. 34.

¹⁸ Ленин В. И. Тезисы и доклад о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата 4 марта // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 380

¹⁹ Ленин В. И. О государстве // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 489

²⁰ Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Избранные произведения В 4-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986. — С. 313

²¹ Сталин И. Указ. соч. — С. 30.

²² Муссолини Б. Указ. соч. — С. 16

²³ Ленин В. И. Государство и революция // Избранные произведения В 4-х т. Т. 2. — М.: Политиздат, 1986. — С. 387.

Ярослав Балановський

ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ — ЧИННИК ТЕМПОРАЛЬНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Термін «транзитивність» (від латинського transitive — перехідний) соціологія запозичує з математики, де ним позначається властивість величин, яка полягає в тому, що, коли перша величина порівнянна з другою, а друга — з третьою, то перша величина порівнянна з третьою.¹

У математиці транзитивність — це властивість деякої математичної величини, а у загальнонауковому значенні — це властивість певного об'єкта. У контексті філософського аналізу кожний об'єкт є своєрідною якісною визначеністю, отже, множиною властивостей. Кожна із них надає об'єкту деякої специфіки, а усі разом вони визначають його якісну самобутність, унікальність, неповторність. Транзитивність — це така властивість об'єкта, яка робить його порівняннюваним з якісно іншими об'єктами. Тобто, у певному значенні об'єкти, що є різними якісними визначеностями, виявляються рівними, тотожними, ідентичними, тому що одна і та сама властивість, що характеризує кожного із них, в особливий спосіб переходить від одного до інших. Такий перехід може здійснювати будь-який із вимірів об'єкта. Транзитивність виявляється не в тому, що якась конкретна властивість здійснює перехід від одного до інших об'єктів, а в тому, що однією із властивостей

об'єкта є його здатність у певній площині бути порівняним з якісно іншими об'єктами, що певна сукупність його властивостей може переходити до якісно інших об'єктів.

У соціології поняття «транзитивність» наповнюється новим змістом, тим, який відображає сукупність ознак специфічного соціального явища. Його сутнісні характеристики полягають у тому, що в суспільство певного історичного типу переходять такі форми соціальної організації, які у темпоральному ракурсі є для цієї історичної доби архаїчними, рудиментарними. Ці форми існують у «несвоєму» історичному часі тільки у межах і через дію особливих чинників. Існує специфічний соціальний механізм переходу форм соціальної організації у суспільство такого історичного типу, де ці форми у темпоральному аспекті є віджилими, архаїчними, рудиментарними. Отже, соціальна транзитивність пояснюється автором як властивість суспільства. Полягає вона у тому, що суспільство виявляє здатність до переходу, повернення у його певний історичний час таких форм соціальної організації, які були характерними для нього у попередні історичні епохи. Поняття «соціальна транзитивність» відкриває для соціологічного аналізу специфічний зріз соціальної реальності — її темпоральний вимір. Суспільство, у якому фіксуються форми соціального упорядкування, що ототожнюються з попередніми історичними епохами, перебуває у такому якісному стані, специфіку якого найадекватніше відображає зміст поняття «транзитивне суспільство». Таке суспільство не можна однозначно ідентифікувати з будь-якою історичною епохою, адже форми соціальної організації, що фіксуються у його структурі, належать до різних історичних епох.

Твердження про наявність у суспільстві певного історичного типу таких форм соціальної організації, що переходять до нього з попередніх історичних епох, є тільки гіпотезою, яка з однаковим успіхом може бути і підтверджена, і заперечена аналізом емпіричного матеріалу. Отже, для того, щоб довести сформульоване припущення, певну історичну добу, у процесі буття суспільства потрібно проаналізувати на предмет наявності у ньому таких форм соціальної організації, які б чітко та однозначно ідентифікувалися з попередніми історичними епохами, були своєрідним атрибутом минулого часу.

На рубежі третього тисячоліття від Різдва Христового в українських засобах масової інформації, публічних виступах політиків, політологів, державних діячів найвищого рангу постійною стала

тема кланів та рейдерства. Справа дійшла навіть до того, що при Кабінеті Міністрів України створено спеціальну комісію, на порядку денному якої стоїть проблема рейдерства. Усе це засвідчує, по-перше, гостроту та масовий характер названих явищ, по-друге, вимагає їх наукового, а відтак і соціологічного аналізу. Слід наголосити, що автор цієї розвідки має на увазі не вивчення самих кланів чи рейдерства — таке завдання уже виконано дослідниками з історії, етнографії тощо. Його цікавить інший аспект: яким змістом ці поняття наповнюються сьогодні? Якими є чинники, що привели до появи в українському суспільстві доби третього тисячоліття цих форм соціальної організації? Яким є соціальний механізм зазначеного явища? Який якісний стан суспільства таким чином виявляється? Дати відповідь на ці та деякі інші питання і покликана ця стаття. Аналіз проблеми у площині змісту сформульованих вище питань забезпечить можливість краще зрозуміти витоки, механізм переходу в суспільство певного історичного типу тих форм соціальної організації, які були його атрибутом у попередні епохи. Це у свою чергу стане підґрунтям для розробки рекомендації щодо здійснення заходів, спрямованих на унеможливлення переходу тих форм, що мають для актуального історичного етапу еволюції суспільства дисфункціональний, деструктивний характер.

Перше, що потрібно зробити для досягнення поставленої мети, — це порівняти сукупність властивостей «схоплених» змістом понять «клан» та «рейдер» із сукупністю властивостей тих явищ в українському суспільстві, які позначаються однойменними термінами. «Великий тлумачний соціологічний словник» наповнює це поняття таким змістом: «Клан (chiefdom) — форма централізованої соціальної організації, підґрунтям якої у першу чергу є лояльність, а не інститути примусу. Американські еволюційні антропологи розглядають його як попередника держави, що розвинувся із племені. Клани характеризуються появою моделей соціальної сертифікації і економічної системи на підґрунті перерозподілу майна, хоча відмінність між державами і племенами часто незначна»². У соціологічному енциклопедичному словникові клан пояснюється як «1. Рід або родинна група, пов'язана господарськими і суспільними зв'язками. 2. Кровнородинна група, що веде походження за материнською або батьківською лінією, носить ім'я спільного предка. Клани зазвичай екзогамні й мають різні релігійні, політичні і економічні функції»³. Великий тлумачний словник сучасної української мови кланом називає «1. Родову громаду,

рід (спочатку в кельтських племен). 2. перен. Про групу осіб, пов'язаних сімейними, діловими і т.ін. стосунками. Злочинні клани»⁴. Соціологічний словник А.Кравченка про клани містить таку інформацію: «... клани — групи кровних родичів, що мали ім'я уявного засновника роду. Клан зберігав спільну власність на землю, кровну помсту, кругову поруку. Як пережитки первісних часів вони збереглися в деяких районах Шотландії, в індіців Америки, в Японії і Китаї»⁵. Радянський енциклопедичний словник дає таке тлумачення клану «1) У кельтських народів назва роду, рідше — племені; у період розпаду родових відносин — група кровних родичів, що носила ім'я уявного засновника роду. Клан зберігав загальну власність на землю й інші звичаї родового ладу (кровну помсту, кругову поруку тощо). В окремих районах Шотландії і Уельса клани зберігались аж до ХІХ ст. 2) В сучасній (основним чином зарубіжній) літературі клан — термін, рівнозначний терміну «рід»⁶. У словнику іноземних слів клан пояснюється як «1) рід, громада (спочатку у кельтських народів); 2) перен. згуртована група людей, що вважають себе спільниками в якійсь справі»⁷. І, нарешті, для словника російської мови С. Ожегова «Клан — рід, родова община в ірландців і шотландців у давнину»⁸.

Подальшому дослідженню окресленої проблеми необхідно передують такі зауваження. З соціологічної точки зору поняття «рід» і «клан» змістовно близькі, але нетотожні. Перше відображає тільки кровну спорідненість індивідів. Друге акцентується на тому, що індивідів, які є кровними родичами, у соціальну цілісність поєднують також спільне ведення господарства та суспільні зв'язки. Поняття «рід» своїм змістом відображає стверджувати або заперечувати наявність інших зв'язків. Поняття «клан» відбиває не тільки кровнородинні, але й господарські та суспільні зв'язки кровних родичів. Тобто у межах соціологічного аналізу клан і рід є близькими, але все ж якісно різними соціальними спільностями.

Аналіз змісту цитованих вище дефініцій спонукає до таких висновків: по-перше, клан є історичною формою соціальної організації. Вона вибудовується в первісній, за марксистською термінологією, формації і протягом деякого часу зберігає свою якісну визначеність. Однак історичні зміни, що відбуваються, нівелюють її, трансформуючи в якісно інші форми соціального впорядкування. По-друге, в клани об'єднуються тільки кровні родичі. Чинниками, що інтегрують індивідів у клани, є особливо складні умови їх існування. Кожний окремий індивід був настільки безсилим

самотужки боротися із зовнішнім природним середовищем, яке протистояло йому, що клан був єдиною умовою, котра забезпечувала його виживання. По-третє, порівняно з іншими сучасними йому формами соціальної організації клани були наймонолітнішими, найтісніше об'єднаними соціальними спільностями.

Аналіз публікацій періодичної преси, виступів державних діячів, політиків і політологів щодо проблеми модерних кланів (терміном «модерний клан» автор розрізняє клани на архаїчні, вони існували в первісному суспільстві, й модерні, тобто ті, що фіксуються в українському суспільстві сьогодні), вирізняє такі їх ознаки. По-перше, ця форма соціальної організації утворюється в індустріальному суспільстві. По-друге, в модерні клани об'єднуються представники особливих соціальних груп. Консолідуючим їх фактором є спільна боротьба членів цих груп за розподіл, перерозподіл державної влади і власності. По-третє, клани, що сформувалися в сучасному українському суспільстві, є найконсолідованішими, найзгуртованішими, порівняно з усіма іншими, соціальними спільностями, що існують одночасно з ними.

Яким же є соціальний механізм формування модерних кланів в українському суспільстві доби початку третього тисячоліття? Він тісно пов'язаний з його трансформацією і, зокрема, так званою «ваучерною» приватизацією державної власності (засобів виробництва). Соціальний технолог, що здійснював приватизацію, декларував право кожного окремого індивіда на отримання пропорційно рівної частки державної власності. Відбувалася приватизація шляхом отримання ваучерів, своєрідних актів, що засвідчували право кожного, хто мав такий документ, на частку державної власності. Реалізувати своє право учасникам ваучерної приватизації пропонувалося різним чином. Це можна було зробити або самостійно, через обмін ваучерів на акції акціонерних державних підприємств, таким чином індивід ставав акціонером цього підприємства, тобто його співвласником, або ж через трастові компанії. Вони акумулювали передані їм окремими індивідами ваучери і потім мали вкладати їх, уже обміняні на акції, у прибуткові виробництва.

Насправді ваучерна приватизація відбувалася дещо іншим чином. По-перше, вона не була належно відрегульована у правовому відношенні. Значна кількість трастових компаній, зібравши достатню кількість ваучерів, зникали разом з цими документами. Власників ваучерів ошукували і т.з. фінансові піраміди тощо. Той, хто потерпів від такого роду махінацій, так і не зміг реалізувати

своє право на приватизацію державного майна. По-друге, процес приватизації здійснювався в умовах найглибшої фінансово-економічної кризи. Відсутність будь-яких засобів до існування змушувала людей за безцінь продавати свої ваучери на «чорному» ринку. Крім цього, багато підприємств після їх ваучерної приватизації збанкрутували. Це також унеможливило приватизацію державної власності усіма тими, хто вклав свої цінні папери у такі підприємства. По-третє, на момент початку приватизації її учасники мали нерівні умови щодо реалізації декларованого права на участь у цьому процесі. Ті, хто попередньо здійснював управління державною власністю, отримав для цього найкращі можливості, а усі ті, хто з'єднував свою живу з упредметненою мертвою працею, подібних умов не мали.

Таким чином, організований соціальним технологом процес приватизації державного майна розмежував учасників цього процесу на дві нерівні за своєю чисельністю групи. Першу становила абсолютна більшість людей, у процесі суспільного виробництва вони виконували функцію з'єднання живої з упредметненою мертвою працею, насправді були позбавлені реальної можливості отримати у приватну власність частку державних засобів виробництва. Друга, чисельність якої була незначною, мінімальною, приватизувала непропорційно велику частину державної власності, фактично більшість тієї частки, що мала б дістатися першій групі.

Перша із груп, вирізнена за критерієм реальної участі у приватизації нею частки державної власності, у цьому аспекті залишалася досить однорідною. Безпосереднього відношення до формування кланів вона не мала. Друга особливим чином диференціювалася. Пояснюється цей процес дією кількох причин. По-перше, приватизація здійснювалася через регіональні органи державного управління. По-друге, державні засоби виробництва, що приватизувалися, концентровані у різних регіонах України нерівномірно. Регіональні владно-управлінські групи, що безпосередньо організовували приватизацію державної власності і таким чином мали найоптимальніші умови для реалізації свого права, через цю обставину змогли приватизувати нерівну кількість державної власності. По-третє, тенденції розвитку приватної власності, ринкової економіки, конкретна специфіка ваучерної приватизації, здійсненої в Україні, спричинили гостру боротьбу між регіональними владно-управлінськими групами за центральну державну владу, приватизацію державних засобів виробництва на другому, грошовому

етапі цього процесу та перерозподіл державної власності, приватизованої на першому, ваучерному етапі приватизації.

Усе це і стало причиною, рушієм процесів, що відбувалися у владно-управлінських групах. Кожний окремих індивід був настільки безсилим у протистоянні, по-перше, з групою, що фактично була позбавлена можливості брати участь у ваучерній приватизації, і, по-друге, з владно-управлінськими групами інших регіонів, що самотужки він не міг задовольнити власницькі інтереси і потреби. Ця обставина спонукала його до найтіснішого об'єднання з іншими представниками своєї регіональної владно-управлінської групи. Максимально жорсткий зовнішній пресинг спонукав до максимально тісної внутрігрупової консолідації. Така особлива згуртованість виявляється, наприклад, в імітації кровної спорідненості, яка фіксується у формах звертання, привітання представників цієї соціальної спільності.

Водночас вона (надінтегрованість) вкупі з круговою порукою, особливою відданістю, обов'язковою колективною помстою, спільною боротьбою за розподіл і перерозподіл державної влади і власності засвідчують трансформацію регіональних владно-управлінських груп в якісно нові соціальні спільності. Їх власну якісну специфіку найадекватніше відображає термін «модерний клан». Ця специфічна єдність індивідів, форма соціальної організації певним чином відрізняється від клану архаїчного. Наприклад, у модерному клані об'єднуються в основному не кровні родичі, позаяк твориться у нових історичних умовах, але все ж належить до одного класу соціальних явищ. Іншими словами, архаїчний і модерний клани є різними історичними типами явищ одного класу. У зв'язку з тим, що клан, у найзагальніших ознаках чітко ідентифікується з цілком певним історичним етапом у розвитку суспільства, він є однією із основних форм первісної соціальності, то утворення кланів в іншій історичний час, яким є українське суспільство початку третього тисячоліття від Різдва Христового, недвозначно вказує на їх неадекватність цій історичній добі.

Ще одним прикладом цього ж соціального явища, тобто неадекватності конкретної форми соціальної організації певному історичному етапові буття українського суспільства є також і рейдерство. Етимологію терміна «рейдер» «Словник іншомовних слів» пов'язує з англійським словом *raid* — нападати. Рейдер — це «військовий корабель (крейсер, лінкор) або озброєне торговельне судно, яке проводить самостійні бойові дії на морських комунікаціях»⁹. Тобто, у первісному значенні рейдер — це корабель-розбійник,

що чинить напади на беззахисні жертви. Такі розбійні напади, з соціологічної точки зору, пояснюються як специфічні форми соціальної взаємодії. Особливість соціальної організації дій її учасників полягає у тому, що вони регламентуються, контролюються, впорядковуються не формальним правом, його нормами, тобто силою права, а правом сили. Рейдер нападає тільки на слабшого за себе. Напад скоюється не тому, що для цього є будь-які правові підстави. Найвлучніше і найлаконічніше таку соціальну взаємодію описав відомий російський байкар: «Ти винен уже тим, що їсти хочеться мені!». Отже, мотивом дій соціальних суб'єктів у такій системі соціальної взаємодії є тільки силова перевага. Така форма соціальної організації однозначно співвідноситься із цілком певним історичним етапом у процесі еволюції людського суспільства.

В Україні під рейдерством розуміється силове захоплення уже приватизованої державної власності. Використовуючи особливості ваучерної приватизації, високий ступінь корумпованості судової системи, рейдер захоплює силою уже приватизовану своїми опонентами державну власність, зазвичай високорентабельне виробництво. Тут слід зауважити, що рейдерство, яке має місце в українському суспільстві, відзначається особливою структурою. Ланками його внутрішньої будови є, зокрема, суб'єкт, що замовляє, фінансує захоплення, стає власником захопленого, але безпосередньої участі у цьому дійстві він зазвичай не бере, та безпосередні учасники. Ці індивіди крім того, що захоплюють певний об'єкт, власницькими відносинами із захопленим ними не пов'язуються. Тобто поняття рейдер є узагальнюючим, під ним мається на увазі і організатор, замовник, і виконавці, ті, хто безпосередньо здійснює напад.

Хоча силове захоплення об'єкта власності і «виправдовується» рішенням суду, проте рейдерська атака не є законною, адже нелегітимним у цьому разі є саме судові рішення. Тобто, має місце свавільне захоплення власності, її фактичний перерозподіл. З позиції соціологічного підходу йдеться про таку соціальну систему, форму соціальної організації, підґрунтям якої є не імперативні для кожної зі сторін норми права, а право та нелегітимні дії, народжені силовою перевагою. Фіксація в структурі українського суспільства явища рейдерства засвідчує наявність у ньому такого фрагмента соціальної реальності, який у темпоральному аспекті ідентифікується з попередніми історичними етапами розвитку людства.

Отже, попередній аналіз засвідчує, по-перше, що на сьогодні в українському суспільстві справді мають місце такі форми соці-

альної організації (клани, рейдерство), які є порівнянними з попередніми історичними епохами. Ці форми в особливий спосіб переходять у наш час, тобто має місце явище соціальної транзитивності. По-друге, транзитивні співіснують з іншими формами соціальної організації, тими, що порівнюються з сучасною історичною добою, наприклад, парламентом, багатопартійною системою, демократичними виборами, поділом гілок влади тощо.

Наявність у суспільстві фрагментів соціальної реальності порівнянних з різними історичними епохами вказує на його особливий якісний стан. Або, іншими словами, тут йдеться про специфічне соціальне явище, сукупність ознак якого адекватно відображає поняття «темпоральна маргінальність». Сьогодні українське суспільство не можна однозначно ідентифікувати з жодною історичною епохою, оскільки форми соціальної організації, що такі відрізки часу репрезентують, — незіставні. А це означає, що це соціальне утворення характеризується особливим якісним станом, воно знаходиться у проміжку різного історичного часу і до кожної доби належить тільки частково, тією або іншою формою соціальної організації. Тобто, у темпоральному аспекті таке суспільство є маргінальним. Одним із факторів темпоральної маргінальності суспільства, як переконали здійснений аналіз, є явище соціальної транзитивності.

¹ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 901.

² Большой толковый социологический словарь / Сост. Д.Джерри, Дж.Джерри. — М.: Вече-АСТ, 1999. — С. 285.

³ Социологический энциклопедический словарь / Сост. З.Т.Голенкова, Л.П.Костомахина, А.Кречмар, А.Михайлова, Г.В.Осипов, Р.Ружичка, Е.Д.Руткевич, А.Ясиньска-Каня. — М.: Инфра-М-Норма, 1998. — С. 122–123.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т.Бусел, М.Д.Василега-Дерибас, О.В.Дмитрієв, Г.В.Латник, Г.В.Степенко. — К. — Ірпінь: «Перун», 2004. — С. 431.

⁵ Социология: словарь / Сост. А.И.Кравченко. — М.: Academia, 1997. — С. 70.

⁶ Советский энциклопедический словарь / Сост. А.М.Прохоров. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 584.

⁷ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 526.

⁸ Словарь русского языка / Сост. С. И.Ожегов. — М.: Русский язык, 1987. — С. 237.

⁹ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 793.

Розділ 3 ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Поліщук

ОСВІТА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ

В умовах розбудови Української держави та оформлення її європейського вибору з особливою гостротою постає питання налагодження дружніх, довірливих стосунків з країнами Західної Європи. При цьому особливе місце відводиться Німеччині, авторитет якої в Європі та світі загалом є надзвичайно високим. У минулому між нею та Україною існували тісні контакти. Тому сьогодні надзвичайно актуальним є їхнє всебічне та неупереджене вивчення, ліквідація так званих «білих плям», відмова від певних стереотипів, що склалися в минулому. Особливо це стосується проблем переселення німців на територію України, їхнього політичного, господарського, громадського і культурного життя, взаємин з корінним населенням і т. д.

Потрібно зазначити, що цим проблемам сучасні дослідники приділяли певну увагу¹. Проте переважна більшість цих робіт присвячена історії німецьких колоністів, які мешкали в південних регіонах України. Винятком можуть бути роботи М. Бармака, О. Суліменка, М. Костюка² та деякі інші, в яких досліджується поява німецьких колоністів на Волині, їхнє господарське, культурне, громадське життя.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б політико-правові аспекти становлення та розвитку освіти німецьких колоністів на території Правобережної України фактично немає. Тому автор і звертається до цієї проблеми.

Аналіз джерел свідчить, що поява німецьких переселенців в Україні була пов'язана з діяльністю російського царизму, якого зацікавили позитивні наслідки заохочення імміграції в Німеччині та Англії. Уже Петро I у 1702 р. затвердив, адресований до іноземних громадян, що бажали вступити на військову службу в Росії, а також до купців і ремісників, маніфест³. Це фактично

заклало основу майбутньої імміграційної політики Росії, де в середині XVIII ст. склалися необхідні передумови для переселення іноземних колоністів. Величезні степові простори на Півдні і Південному Сході імперії не приносили їй ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам вільно пересуватися в пошуках землі, що затримувало освоєння цих територій. Виходячи з цього уряд, Єлизавети Петрівни почав запрошувати сюди іноземних колоністів⁴. Ще активніше цю політику проводила Катерина II, котра 4 грудня 1762 р. підписала маніфест, який закликав усіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії. Проте цей документ не дав бажаних результатів, оскільки, крім заклику до переселення, не містив жодних пільг для переселенців. Не були визначені й їхні права. Тому у 1763 р. Катерина II видала маніфест, в якому вони були виписані. Згідно з цим документом усім іноземним переселенцям дозволялося вільно в'їжджати в імперію і селитися там, де вони забажають. При цьому вони отримували значні пільги. Так, їм дозволяли вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів, їх на 30 років звільняли від будь-яких податків та інше⁵.

У лютому 1764 р. маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке мало скерувати потік іноземних переселенців на незаселені землі⁶.

Такі кроки російського царизму значно активізували переселенський потік в Російську імперію. Частина іноземних колоністів рухалася на Південь через територію Правобережної України, яка в той час перебувала під владою Речі Посполитої, і дехто з них зупинився тут. Першими німецькими поселенцями тут стали послідовники протестантської секти менонітів, яких в Німеччині та Австрії почали переслідувати католицька та лютеранська церкви. На думку П. Чубинського, перших менонітів на Правобережжя запросив Київський воєвода Потоцький, який у 1791 р. поселив 20 менонітських сімей на землях свого маєтку поблизу Махнівки. Ця колонія отримала назву Міхелін. Інший польський магнат — князь Чарторийський поселив кілька менонітських сімей у своєму маєтку у волинському містечку Корець. Наприкінці XVIII ст. невеликі менонітські колонії існували також в Житомирі, поблизу В.-Волинського⁷. Але значних масштабів їхнє переселення на територію краю в цей час ще не набуло.

Ситуація змінилася після його приєднання до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії — Волинську, Київську

і Подільську, які згодом адміністративно об'єднали в Київське генерал-губернаторство. На початку XIX ст. царський уряд в основному поселяв німецьких колоністів на території Київщини. Після 1830 р., коли процес переселення посилювався, їх направляли в Подільську губернію, а з 1840 р. тільки у Волинську. Проте до початку 60-х рр. XIX ст. рух німецьких переселенців на Правобережжя проходив порівняно повільно. До 1860 р. у трьох вищезгаданих губерніях поселилося лише 2443 сім'ї⁸.

Селянська реформа 1861 р. значно активізувала колонізацію цього регіону німецькими переселенцями. Особливо активно цей процес відбувався на Волині.

Переселяючись на ці землі, німецькі колоністи принесли сюди не лише свої знаряддя праці, звичаї, традиції, а й поважне ставлення до освіти. Тому в їхньому житті на новому місці вона і далі займала помітне місце, і це розуміло російське самодержавство, яке прагнуло повністю підпорядкувати собі нових мешканців імперії.

У становленні німецької шкільної освіти в Російській імперії в цілому та у Правобережній Україні, зокрема, та політиці російського царизму щодо неї дослідники виділяють кілька етапів⁹.

Найскладнішим періодом був перший, адже організувати шкільну справу доводилося з нуля. Ситуація ускладнювалася матеріальною скрутою, організаційними негараздами, які відчували колоністи в перші роки свого перебування на території Правобережної України. В цей час вони не мали змоги виділяти значні кошти на відкриття та утримання в колоніях шкіл.

Не допомагала їм у цьому й влада. Хоча в маніфестах російських імператорів, особливо Катерини II, які запрошували німецьких колоністів на територію імперії та регламентували умови їхнього поселення та життя на нових землях, їм дозволялося вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати кірхи та молитовні будинки, мати в них своїх пасторів¹⁰. На будівництво релігійних споруд поселенці могли отримувати безвідсоткову позику¹¹.

Ці урядові рішення створювали певні умови для становлення німецької освіти на нових землях, адже кірхи, молитовні будинки досить часто ставали приміщеннями, де проводилося навчання дітей, а проповідники, пастори, кістери, кантори виконували функції вчителів.

Проте виконати надані колоністам обіцянки царизму було досить складно. Адже переселенські партії прибували в імперію неодноразово. Перші німецькі колонії були конфесійно змішаними,

а самовільне переселення колоністів з одного місця на інше не допускалося.

У таких умовах, коли більшість переселенців не могла виділити значні кошти на громадські (освітні) потреби, а місцева влада не хотіла цього робити, переважна більшість колоній не мала окремих шкільних приміщень. Проте велике прагнення колоністів дати своїм дітям освіту спонукало їх шукати вихід із цієї ситуації. Спочатку вони навчали своїх дітей читанню та письму вдома, а наставниками зазвичай були освічені родичі.

Децо краща ситуація була в менонітів, які з самого початку переселення селилися окремими колоніями. У них, як і в лютеран, потреба в освіті була пов'язана з принципами їхнього віросповідання. Так, кожен віруючий повинен був самостійно читати Біблію та інші святі книги, а діти колоністів, як і їхні однолітки в Німеччині, не допускалися до конфірмації (причастя), якщо не могли самостійно прочитати церковний текст. Тому, незважаючи на важкі умови проживання колоністів у перші десятиріччя ХІХ ст., потреба в освіті у них була настільки великою, що поселення вважалося повним лише тоді, коли в його центрі з'являлася школа. Спочатку через скрутне економічне становище це, як правило, було пристосоване приміщення, де вчителювала випадкова особа, яка уміла лише читати та писати. Ось як описує типову колоністську школу учитель Х. Герц з Молочанської менонітської округи Мелітопольського повіту Таврійської губернії: «Для школи обрали будиночок-халупу, маленький і бідний. Найважче було підшукати для школи вчителя. В перші роки колонії не мали спеціально навчених вчителів. Скрута змушувала брати за вчителя кого завгодно, тобто людей, які вміли читати і писати і ні на що інше не були здатні. Іноді в учителі брали інвалідів, які не мали рідні... Іноді — ремісників, столярів, шевців, які в пошуках підробітків бралися і за вчителювання. У такому разі заняття проводилися там, де він міг одночасно займатися й своїм ремеслом.

Дехто з таких шевців-вчителів звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч сам шив. По один бік столу сідали хлопчики, по другий — дівчатка. ...Заняття складалося з того, щоб читати Біблію, Катехізіс або абетку, вивчити прочитане напам'ять, а в кінці уроку розповісти це «вчителю». Якщо учень погано вивчав завдання й помилявся, то «вчитель» бив його різкою, ставив його на горох чи вигадував якісь інші покарання.

Якщо не було ремісника чи інваліда, то знаходили стару жінку, до якої водили дітей вчити букви. У першій чверті століття книг було дуже мало і кожен учень ніс до школи ту книгу, яку змогли знайти батьки»¹². Не краща ситуація була і в Правобережній Україні. Лише з часом меноніти і лютерани стали будувати спеціальні приміщення для школи і будинки для вчителів, культурні споруди. Потрібно зазначити, що на перших порах їм у цьому дещо допомагала місцева духовна православна влада. Так, у 1812 р. Волинська духовна консисторія дала наказ Острозькому протоіерею всляко сприяти німцям-колоністам у будівництві молитовних будинків у Луцькому повіті¹³.

Слід зазначити, що усі питання освіти були під контролем керівників релігійних громад, протестантських пасторів, католицьких ксьондзів, менонітських духовних старшин. Тобто, фактично всі школи в колоніях підпорядковувалися відповідним конфесійним організаціям. Релігійні громади колоній на загальних зборах регулярно розглядали питання шкільної освіти, рівень засвоєння у домашньому навчанні релігійних догматів. Місцеві священнослужителі теж дуже часто відвідували школи, слідкували за релігійно-моральним вихованням дітей у ній і в сім'ях. Певний контроль за поведінкою і способом життя вчителів та учнів вели і колоністські старости (шульци).

Аналіз джерел свідчить, що уже на першому етапі існування німецьких шкіл у Правобережній Україні влада намагалася впливати на них. Так, указом від 25 жовтня 1819 р. керівництво школами і нагляд за вчителями покладалися на парафіяльних священників і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Останні, врешті-решт, і визначали спрямування і зміст навчального процесу¹⁴.

Потрібно зазначити, що темпи будівництва шкільних споруд у колоніях не в останню чергу залежали від належності колоністів до тієї чи іншої релігійної конфесії. Так, визначаючи, що будувати раніше — школу чи церкву, меноніти та лютерани віддавали перевагу першій, а католики — другій. Духовні особи намагалися вберегти школу від нагляду з боку влади, перешкоджали спробам її русифікації й разом з тим, вони противилися й введенню в освітні програми світських предметів. Як слушно підкреслює В. Васильчук, це робилося для того, щоб зберегти колоністську школу як осередок етнічної та релігійної самобутності переселенців¹⁵.

Аналіз джерел свідчить, що в середині XIX ст. настав новий етап у розвитку шкільної освіти. У цей час німецькі колонії зміцнили економічно й у більшості з них уже побудували гарні шкільні приміщення. Зазвичай вони споруджувалися за кошти самих колоністів, і лише в окремих випадках отримували допомогу від місцевої влади. Ось як описує будівництво шкіл в німецьких колоніях російський дослідник А. Забелін: «...як тільки кілька десятків сімей колоністів селяться на близькій відстані, зразу ж влаштовують складчину, будують будинок, наймають вчителя і відкривають школу»¹⁶.

Слід зазначити, що з школою громада будувала й будинок для вчителя. Земельні ділянки, на яких були побудовані школи, в першій половині XIX ст. належали до майна церков. Тільки у другій половині XIX ст. вони стали вважатися власністю всієї колонії. Кошти на утримання шкіл формувалися з відрахувань сільських громад, внесків просвітницьких закладів та пожертвувань приватних осіб. Пошуком педагога займалася релігійна громада, яка запрошувала до школи вчителя та підписувала з ним контракт. Вона ж визначала перелік предметів, які мали вивчатися дітьми. Так тривало до появи у 1891 р. циркуляра міністра народної освіти, який наказав інспекторам народних училищ самим підбирати вчителів для колоністських шкіл¹⁷.

Підбір вчителя часто ставав найважчою справою в організації роботи школи в колонії. На цю посаду запрошували як своїх, найбільш освічених колоністів, так і емігрантів з Німеччини. Нерідко поселенці направляли на навчання до Німеччини, Швейцарії талановиту молодь, яка, здобувши там необхідну освіту, поверталася до колонії. Кожний призначений або запрошений зі сторони вчитель проходив випробування перед місцевим церковним керівництвом на предмет його відповідності вимогам громади за рівнем знань, моральних якостей і віросповіданням.

Як уже зазначалося колоністські громади самостійно утримували свої школи та оплачували працю вчителів. Зокрема, кожному педагогу з обцинних земель виділявся орний наділ, сінокіс та пасовище для худоби. Крім цього, кожний колоніст щорічно передавав школі одну міру пшениці, жита й інші продукти харчування. Опалення й освітлення шкільного приміщення також здійснювалися за рахунок громади¹⁸.

Аналіз джерел свідчить, що поступово в німецьких колоніях Правобережжя склалася струнка шкільна система. Зокрема,

8-річну школу до конфірмації відвідували хлопчики і дівчатка віком від 7 до 14 років. Навчальний рік у них тривав з 1 вересня до 15 травня, але фактично діти навчалися з жовтня по березень, що було зумовлено їхньою допомогою батькам у період сільсько-господарських робіт. Потрібно зазначити, що вчителі намагалися боротися з пропусками занять учнями. Для цього в 1841 р. керівництво колоній Півдня затвердило «Правила відвідування сільських шкіл і дитячого навчання», які зобов'язували батьків відправляти своїх дітей до школи на навчання згідно зі встановленими термінами, вести облік відвідування ними уроків, а неділями — на читання Катехізису або урок Закону Божого. Вчителі ж мали вести суворий облік відвідування усіх учнів. Прізвища відсутніх передавалися керівникам колонії. Якщо причина відсутності учня на уроках була не поважною, то його батьки каралися штрафом (за кожний пропуск занять без поважної причини вони повинні були платити 3 копійки сріблом). Гроші стягувалися до шкільної каси і використовувалися на придбання підручників, заохочення старанних учнів, проведення дрібного ремонту шкільних приміщень тощо. Якщо батьки були не в змозі заплатити штраф, то керівництво могло замінити його громадськими роботами¹⁹.

Аналіз джерел свідчить, що в колоністських школах тривалий час не було єдиних освітніх програм і кожний вчитель самостійно визначав що та в якому обсязі вивчати. Крім того, на навчальний процес негативно впливали насаджування в школах палочної дисципліни та використання учителями застарілих методів навчання, які були притаманні школам Німеччини ще в XVII столітті, а саме — механічне заучування релігійних текстів. При цьому влада, як місцева так і центральна, фактично ніяк не впливала на роботу німецьких шкіл. Ситуація змінюється у 70–80-ті рр. XIX ст., коли царизм розпочинає активний наступ на національні меншини імперії. Суть нової політики щодо них чітко окреслив міністр народної освіти Д.Толстой, який у 1870 р. заявив, що «кінцевою метою упокорення усіх іногородців, які мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом»²⁰. Важливим напрямом нових дій влади щодо німецьких колоністів стає розробка та реалізація комплексу заходів щодо повного підпорядкування німецьких шкіл державним органам влади, русифікації їхнього навчального процесу.

Фактичним початком реалізації нової політики щодо німецької освіти на Правобережжі стала вказівка царського уряду про

вивчення стану шкільної справи в німецьких колоніях Волині. Регіон було обрано неспроста, адже саме тут була зосереджена переважна більшість колоністів Правобережної України. Виконання цього розпорядження було покладене на інспекторів Київського навчального округу, які на початку 80-х рр. розпочали вивчення стану німецької освіти в колоніях Волинської губернії. Результатом цієї роботи став висновок, що «...школи у Волинській губернії знаходяться у повному підпорядкуванні лютеранським пасторам. Навчання в них проходить німецькою мовою. Російській грамоті стали навчати лише останнім часом і то тільки формально. Німецькою мовою навчання проходить навіть в тих школах, де діти нею зовсім не говорять, як, наприклад, в колонії Олекшичі Луцького повіту. Спілкування пасторів зі шкільними вчителями також відбувається німецькою мовою. Усі інструкції для шкіл колоній в Луцькому повіті також друкують німецькою мовою»²¹. Зрозуміло, що такий самий стан справ був і в німецьких колоніях Київщини та Поділля. Це викликало занепокоєння російського самодержавства. Його результатом стала поява 8 жовтня 1887 р. імператорського указу, за яким усі іноземні школи на території південно-західних губерній імперії, в тому числі й німецькі, були виведені з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ і передані у відання Міністерства народної освіти. Крім того, всі навчальні програми національних шкіл потрібно було переробити на загальноросійський кшталт. У німецьких школах запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови²².

С.-Петербург розумів, що реалізувати положення цього указу буде не просто, адже колонії були розкидані на значній території і зв'язок з ними був дуже поганим. До того ж, місцева влада навіть не мала повного реєстру не лише шкіл, а й самих колоній. Для ліквідації цієї прогалини у 1888 р. чиновники Київського навчального округу розпочали перепис німецьких приватних шкіл. Він показав, що найбільше таких освітніх закладів було на території Волинської губернії — 302²³. На нашу думку, це можна пояснити тим, що там проживала найбільша на Правобережжі кількість німців. Проте ці дані були далеко не повними й значна кількість німецьких шкіл не потрапила до офіційного реєстру. На це, зокрема, вказує хоча б те, що лише на Волині у 1883–1884 рр., за приблизними підрахунками, нараховувалось 879 німецьких поселень. Знаючи ставлення колоністів до школи, можна припустити, що в 2/3 усіх колоній були свої школи. Таким чином, на Волині

наприкінці 80-х рр. могло функціонувати близько 500 німецьких шкіл. Такі ж нехитрі підрахунки зробили й освітянські чиновники та продовжили роботу з виявлення цих навчальних закладів. Для цього були задіяні кращі чиновники з інспекції Київського навчального округу.

Поряд із цим в губерніях Правобережної України було проведено реформування самої структури німецької освіти. Суть змін яскраво видно на прикладі Волинської губернії, де було створено п'ять навчальних районів²⁴.

Іншим напрямом русифікації німецьких шкіл Правобережжя стала «боротьба з учителями-іноземцями» та заміна їх на росіян. Так, у 1885 р. попечителю Київського навчального округу було рекомендовано видати розпорядження про негайне усунення від роботи в німецьких колоніях іноземних підданих. Цю пропозицію висловив начальник Південно-Західного краю генерал-ад'ютант О. Дрентельн, заявляючи, що дозвіл іноземним підданим хоча б і тимчасово викладати у школах іноземних поселенців Південно-Західного краю у жодному разі не відповідає ані політичним інтересам цього краю, ані намірам уряду на тісніше з'єднання його з іншими частинами імперії, тому необхідно взагалі усунути іноземців від викладання у названих школах. Керуючись цими настановами, чиновники Київського навчального округу перевірили вчительський корпус німецьких шкіл краю, їхній вплив на поширення російської мови в колоніях і прийшли до висновку, що вони зовсім не володіли російською мовою, але вільно розмовляли польською. Зрозуміло, що в таких умовах не могло бути й мови про активне використання російської мови в колоніях. Як наслідок, німецькі колоністи досить байдуже ставилися до вивчення дітьми російської мови, вважали її для себе абсолютно зайвою. Отримавши такі результати, царський уряд розпорядився, щоб у 3-річний термін німецькі вчителі перейшли на викладання російською мовою. Разом з тим керівництво Київського навчального округу 6 березня 1889 р. звернулося до Міністерства народної освіти з клопотанням про дозвіл німецьким юнакам (не молодшим 17 років) вступати до міських двокласних училищ і учительських семінарій, щоб вони могли після закінчення працювати в німецьких школах вчителями. 27 березня 1889 р. міністр народної освіти дав на це свій дозвіл. Попечитель Київського навчального округу звернувся до пасторів з проханням подати списки дітей поселенців, які могли б поступати до учительських семінарій і міських училищ²⁵.

На початку 90-х років XIX ст. русифікація колоністських шкіл посилилася. Чиновники Київського навчального округу рекомендували своєму керівництву «закрити німецькі школи зі старими традиціями і звичаями, а відкрити нові з російським народним вчителем»²⁶. Попечитель округу підтримав своїх підлеглих і запропонував Міністерству народної освіти провести реформу німецьких колоністських шкіл. Суть її зводилася до наступного: керівництво та управління школою повинно бути зосереджено в руках одного інспектора; на посаду вчителів мали призначатися тільки особи, які мали російське підданство і свідоцтво на право викладання у молодших класах; вчителя потрібно звільнити від обов'язків кістера, якому надавалося тільки право викладати Закон Божий (цим вчитель ставав повністю незалежним від пастора); викладання усіх предметів мусить проводитися за програмою однокласних народних шкіл російською мовою, тільки викладання Закону Божого може проводитися кістером німецькою мовою; матеріальне забезпечення школи і вчителя мусить бути незалежним від громади; стягнення сум на утримання німецьких шкіл потрібно змінити, а саме — колоністи мусять здавати місцевим фінансовим органам поземельний збір на утримання шкіл (на зарплату вчителю, школу, опалення, освітлення, ремонт шкільного приміщення)²⁷.

Законодавче оформлення реформи німецької освіти в Російській імперії розпочалося в 1890 р., коли в листопаді світ побачив царський указ про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів, за винятком Закону Божого, російською мовою. Більш жорстким ставало й ставлення до самих учнів. Зокрема, було дано вказівку про виключення зі шкіл тих учнів, які ігнорували уроки російської мови. Контроль за реалізацією цих положень було покладено на інспекторів Київського навчального округу. Крім того, вони і далі вивчали якість викладання вчителями предметів у німецьких школах і наявність у них свідоцтв на право працювати у навчальних закладах²⁸. У жовтні 1892 р. вийшов циркуляр про управління народними училищами Волинської губернії. У ньому визначалися умови допуску до роботи народним вчителем у німецьких колоніях. За цим документом бажані мусили мати: паспорт, який би засвідчував їхнє російське громадянство; метричне свідоцтво; посвідчення інспектора про допуск до роботи вчителем; свідчення пастора, яке підтверджувало б знання вчителем Закону Божого²⁹.

Поряд із проведенням організаційних змін чиновники активно продовжували процес русифікації вчителів німецьких шкіл.

Для цього в 1892 р. керівництво Київського навчального округу вирішило організувати для них під час літніх канікул спеціальні курси з вивчення російської мови. Вони мали працювати при народних училищах у регіонах найбільшої концентрації німецького населення. Перші такі курси були створені на Волині в Барашівській, Горошківській, Ушомирській і Пулинській волостях Житомирського повіту та Андріївці, Смільчино, Новоград-Волинського повіту. Заняття в них проводилися щоденно і були направлені на вивчення таких підручників, як «Русская речь» і «Родное слово»³⁰.

У 1892 р. керівництво Київського навчального округу затвердило кілька постанов, що регламентували навчальний процес у німецьких школах. За ними учні повинні були поділятися на такі групи, як молодша, середня, старша. Навчання мало тривати 5 уроків. У двокласних школах обов'язково вивчали Закон Божий, російську мову з чистописанням, історію Росії, географію, природознавство, креслення³¹. При цьому було чітко визначено, коли який урок можна було проводити. Першим уроком за традицією мав бути Закон Божий. На другому уроці учні повинні були вивчати арифметику. На третьому і четвертому — писали диктанти з російської мови, вивчали чистописання. На п'ятому (останньому уроці) більшість груп проводили співи, самостійні заняття³².

У травні 1893 р. вийшов циркуляр про негайне занесення до навчального процесу лютеранських шкіл вивчення російською мовою молитви за «Государя Імператора». Для цього в кожному німецьку школу було відправлено примірник цієї молитви. Вона була надрукована на великому форматі та мала бути у кожній класній кімнаті на видному місці. У той же час Міністерство народної освіти і надалі посилювало контроль за надходженням книг до шкіл німецьких колоній. Рідною мовою учням дозволялося використовувати лише підручник для початкових класів з читання «Deutsche Lesebuch für Elementar-Schulen», який був підготовлений німецьким шкільним інспектором Х. Бьоном³³.

Слід зазначити, що німецькі школи Правобережної України не були закриті для місцевого населення. Аналіз джерел свідчить, що непоодинокими були випадки, коли в лютеранських школах навчалися діти українських селян. Так, група батьків села Радичі Житомирського повіту Волинської губернії виявила бажання, щоб їхні діти навчалися в школі німецьких колоністів. Попечитель Київського навчального округу не заперечував, але висунув ряд умов. Серед них: учитель повинен бути тільки особою російського

походження та православного віросповідання; місцева колонія мала забезпечити утримання православного священика³⁴.

Активні дії російської влади щодо русифікації німецьких шкіл Правобережної України викликали опір частини колоністів, колоністських пасторів, з яким влада активно боролася. Так, у 1890 р. поліція завела справу про «неприятне ставлення пастора Вазеля до заходів, які здійснює російський уряд щодо послаблення національної відокремленості німецьких поселенців»³⁵. Начальник Волинського головного жандармського управління 7 лютого 1897 р. писав до Києва, що Володимир-Волинський пастор Гесс звільнив вчителя російської мови Водзинської колонії й «був гальмом у навчанні німецьких колоністів Володимир-Волинського повіту», тобто відкрито виступив проти русифікації німецького населення краю³⁶. Зібраний матеріал свідчить, що влада жорстоко карала тих, хто виступав проти такої політики С.-Перербурга. Їх, як правило, виселяли з насаджених місць. Так, у 1892 р., згідно з рішенням волинського губернатора, були примусово вислані за межі губернії поселенці колоній Антонівка та Кутлі Рівненського повіту Г. Вільде і Х. Шильке з сім'ями, які публічно протидіяли викладанню російської мови в колоністських школах і «підбурювали до цього інших колоністів»³⁷.

Поряд із насадженням в уже існуючих німецьких школах нових навчальних програм, спрямованих на русифікацію дітей колоністів, підпорядкуванням місцевій адміністрації їхніх учителів царизм почав відкривати в колоніях державні навчальні заклади, які повністю залежали від влади. Одна з перших таких шкіл була відкрита на початку 70-х рр. ХІХ століття в колонії Анета на Волині й мала вона статус однокласного народного училища. У ній навчалося 30 хлопчиків і 22 дівчинки. Викладання в училищі велося німецькою та російською мовами³⁸. Досить активно ця практика застосовувалася в колоніях, де мешкали баптисти, яких влада об'явила «шкідливою сектою» й розпочала активну боротьбу з «насадженням на Правобережжі баптизму». Загальновідомо, що всі баптисти були грамотними і в кожній їхній колонії працювала школа. Точних даних про кількість баптистських шкіл влада не мала, оскільки сектантів переслідувала поліція, то досить часто вони створювали їх нелегально або ж навчали дітей самостійно.

У 1887 р. з метою припинення насаджування баптизму С.-Петербург наказав закрити виявлені поліцією школи, в яких навчалися діти баптистів. Як наслідок, значна їхня частина припинила

своє існування. В 90-х роках XIX ст. громади баптистських колоній почали просити місцеву владу відкрити у них «міністерські школи». Так, у 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту Волинської губернії вирішили відкрити в себе Міністерське народне училище. Для його розміщення вони побудували великий будинок. Царський уряд дав на це свою згоду і 3 жовтня 1896 р. в присутності головного губернського інспектора Лубенця, трьох духовних наставників, а також представників з інших німецьких колоній воно було відкрите. Після цієї події баптисти інших колоній краю також почали клопотати про відкриття в них таких навчальних закладів.

Згодом такі навчальні заклади почали відкривати в інших колоніях. Так, у 1899 р. державне двокласне училище було відкрито в колонії Стара Рудня Пулинської волості Житомирського повіту. На його утримання з казни щорічно виділялося 1160 руб., від колоністського товариства надходило ще 680 руб. Тут навчалось 93 хлопчики і 54 дівчинки. Вчителями були росіяни, лише Закон Божий викладав німець Шнідтке. Схожі навчальні заклади відкривалися і в інших колоніях³⁹.

В умовах збільшення кількості німецьких шкіл у колоніях Правобережної України наприкінці XIX століття відчувалася нестача кістерів, які викладали в них Закон Божий, і тому німецькі переселенці почали клопотати перед владними структурами про можливість відкриття спеціальних навчальних закладів, де б їх готували. С.-Петербург вирішив відгукнутися на ці прохання. В червні 1904 р. вийшло розпорядження Міністерства народної освіти, яке дозволило відкривати в місцях масового проживання німецьких колоністів євангельсько-лютеранські кістерські класи. Один з перших таких класів було відкрито на Волині в колонії Стара Буда. Завідував ним викладач Закону Божого пастор Гаймтальської релігійної громади Б.Грундштрам, російську мову викладав М. Козел. Кістерський клас розміщувався в окремому будинку⁴⁰.

Потрібно відмітити, що російська влада, прагнучи відвернути німецьку молодь від своєї національної школи, лібералізувала умови їхнього навчання в державних навчальних закладах. Зокрема, в 1898 р. керівництво Київського навчального округу видало циркуляр, який дозволяв приймати до міських двокласних училищ дітей німецьких колоністів⁴¹.

Аналіз джерел свідчить, що наприкінці XIX — на початку XX століття негативну позицію щодо власне німецьких шкіл

у Правобережній Україні займала не лише центральна та місцева влади, а й певні кола громадськості. Найактивнішу участь в антинімецькій політиці брали члени Панслов'янського союзу, які в центральних виданнях «Правительственный вестник» і «Русь» друкували матеріали про небезпеку «тевтонського засилля» в Південно-Західному краї⁴². Не залишалася поза їхньою увагою й система навчання, що існувала в німецьких колоніях. Особливе роздратування в цих критиків викликало те, що кожне таке поселення мало свою школу. В одних центральних газетах писали: «...на Волині 50% усіх шкіл німецькі при тому, що частка німців у загальній кількості населення становить лише 10 відсотків»⁴³. Інші, щоб налякати простих громадян, приводили порівняльні дані про кількість німецьких і російських шкіл у Волинській губернії по окремих повітах, яка була явно не на користь останніх. Так, в Житомирському повіті наприкінці XIX століття нараховувалося 83 німецькі школи й 28 російські, в Новоград-Волинському, відповідно, 71 і 22, в Луцькому — 52 та 22, Рівненському — 32–15⁴⁴. При цьому читачам нав'язувалися твердження про німецьку експансію в Південно-Західному краї, й особливо на Волині, яка загрожує самому існуванню імперії.

Дослідження регіональних газет свідчить, що схожі публікації наприкінці XIX — на початку XX століття з'являлися й на сторінках губернських газет Правобережної України⁴⁵.

Проаналізований вище матеріал свідчить, що у житті волинських німців шкільна освіта займала значне місце. Вона формувалася на традиціях класичної німецької школи, і цей процес пройшов кілька етапів. Найбільш складним був перший, коли переселенці, незважаючи на відсутність значних матеріальних можливостей і браку вчителів, усе ж відкривали у своїх колоніях початкові школи. Наступний етап, який розпочався в середині XIX ст., був значно продуктивнішим. У цей час економічно зміцнілі німецькі громади змогли більше коштів і часу виділити на будівництво шкіл, підбору вчительських кадрів. Третій етап розпочався у 80-х рр. XIX ст. і був пов'язаний з активною русифікаторською політикою царизму.

З самого початку появи німецьких поселенців на Волині російська адміністрація намагалася підпорядкувати собі систему їхньої освіти. Особливо інтенсивно цей процес проходив наприкінці XIX — на початку XX ст. У цей час німецькі школи були повністю підпорядковані Міністерству народної освіти. В них ввели

обов'язкове вивчення російської мови, нею ж повинні були викладати усі інші предмети, за винятком Закону Божого. Влада провела «ревізію» вчителів і тих, хто, на думку чиновників, не відповідав необхідним кваліфікаційним, ідеологічним вимогам, було звільнено. Для підготовки «благонадійних» вчителів місцева адміністрація відкривала спеціальні курси. В руслі цієї ж політики потрібно розглядати закриття в колоніях старих і відкриття там російських, державних шкіл.

Однак результативність такої політики була незначною. Колоністи не шанували російську мову, її вивчення в школах зазвичай мало формальний характер і досить часто учні не володіли нею, що яскраво проявилось під час призову німецьких юнаків до царської армії, коли виявилось, що багато з них не знали російської мови⁴⁶. Це свідчить, що русифікаторська політика царизму не давала бажаних результатів. Більшість німецьких колоністів і надалі байдуже ставилася до викладання предметів російською мовою, віддаючи перевагу своїй рідній. При цьому традиційні колоністські школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців. Це яскраво засвідчили результати перепису 1897 р.⁴⁷.

¹ Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII ст. — 1917 р. // Укр.іст.журн. — 1990. — № 9; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 1, 2, 3/12; 1994. — № 1, 2, 5/12; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004 та ін.

² Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). — Тернопіль, 1999; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII — на початку XX століття: політико-правовий аспект. — Житомир, 2004; Костюк М.П. Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX — початок XX ст.) // Народознавчі зошити. — 1995. — № 6.

³ Васильчук В.М. Розселення німців в Україні в кінці XVIII — на початку XIX століття // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2001. — Вип. 5. — С. 111.

⁴ Клаус А. Сектаторы-колонисты в России // Вестник Европы. — СПб., 1868. — Т. 4. — С. 263.

⁵ Там само.

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западное отделение. Материалы и исследования / Собр. П.П. Чубинским. — Б.м, б.г. — Т. 7. — С. 298.

- ⁷ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. — Б. м., б. г. — С. 2.
- ⁸ Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 24.
- ⁹ Див.: Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 54–59; Поліщук Ю., Суліменко О. Назв. праця. — С. 120.
- ¹⁰ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). — М., 1909. — С. 46.
- ¹¹ Клаус А. Названа праця. — С. 261.
- ¹² Goerz H. Die Molotschnaer Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. — Steinbach, 1951. — S. 91.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДАУК). — ф. 2083. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1–20.
- ¹⁴ Поліщук Ю. Суліменко О. Назв. праця. — С. 122.
- ¹⁵ Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 55.
- ¹⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. — К., 1887. — С. 329.
- ¹⁷ Поліщук Ю., Суліменко О. Назв. праця. — С. 123.
- ¹⁸ Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К., 2004. — С. 55.
- ¹⁹ Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Днепропетровск, 1999. — С. 149–150.
- ²⁰ Национальные школы РСФСР за 40 лет. — М., 1958. — С. 14.
- ²¹ ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 617. — Спр. 114. — Арк. 2.
- ²² Пилипенко Олександр. Трудова імміграція в Україну і політика російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. — 1999. — № 3. — С. 20.
- ²³ ЦДАУК. — Ф. 707. — Оп. 296. — Спр. 111. — Арк. 13.
- ²⁴ Там само. — С. 24–26.
- ²⁵ Там само. — С. 30–34.
- ²⁶ Там само. — С. 37.
- ²⁷ Там само. — Ф. 442. — Оп. 618. — Спр. 194. — Арк. 1.
- ²⁸ Там само. — Ф. 707. — Оп. 296. — Спр. 68. — Ч. 1. — Арк. 5, 12.
- ²⁹ Там само. — Арк. 60.
- ³⁰ Там само. — Арк. 15–16.
- ³¹ Там само. — Арк. 93.
- ³² Там само. — Арк. 12.
- ³³ Там само. — Арк. 76–77, 83.
- ³⁴ Там само. — Арк. 123.
- ³⁵ Там само. — Ф. 442. — Оп. 618. — Спр. 106. — Арк. 1.
- ³⁶ Там само. — Оп. 847. — Спр. 417. — Арк. 1–3.
- ³⁷ Там само. — Оп. 690. — Спр. 252. — Арк. 1–9.

- ³⁸ Бармак М. В. Назв. праця. — С. 46.
- ³⁹ Див.: Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909–1910 гг. — Острог, 1909. — С. 19.
- ⁴⁰ Там само. — С. 45.
- ⁴¹ ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 226. — Спр. 21. — Арк. 20.
- ⁴² Neutatz D. Die «deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien (1856–1914). — Stuttgart, 1993. — S. 160.
- ⁴³ Там само. — С. 118.
- ⁴⁴ Немцы на Волини // Русский вестн. — СПб., 1890. — Т. 5. — С. 290.
- ⁴⁵ Див.: Волинь. — 1892. — № 49.
- ⁴⁶ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 701. — Спр. 352. — Арк. 1–11.
- ⁴⁷ Див.: Первая всеобщая перепись населения. — Т. VIII. — С. 84–85; Т. XVI. — С. 86–87; Т. XXXII. — С. 98–99.

Тетяна Бевз

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ ЯК ДИЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Поява націонал-комунізму в Україні пов'язана з суспільно-політичними реаліями, незрілістю та розколом національно-визвольного руху і зумовлена двома обставинами. По-перше, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом, по-друге, порушенням державних і національно-культурних прав України з боку радянської Росії. Частина представників українського руху вбачала вихід із ситуації у співпраці з більшовиками. Вже в травні 1918 р. один із яскравих постатей українського націонал-комунізму О. Шумський писав: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загоном. І це не було перебіжка тихцем, а перехід з відкритим лицем і піднятим заборолом після боїв, які привели до розгрому головної партії українського національного руху, хребта Центральної Ради, партії українських есерів». Водночас О. Шумський підтверджує той факт, що в розколі українського національного руху, коли він почав відігравати контрреволюційну роль, а також в об'єднанні лівих, схильних до комунізму і злитті їх з партією більшовиків він відіграв роль «застрільника, передовика».

Першим теоретичним виявом концепції «націонал-комунізму» стала праця С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (1919), яку І. Лисяк-Рудницький назвав

«комуністичним маніфестом». Він вважав комунізм — одним з чотирьох основних напрямів української політичної думки. Комуністична ідеологія вабила молоде покоління інтелігенції «своїм динамізмом, науковими, як їм здавалося, засадами, світовими перспективами»¹. Під націонал-комунізмом найчастіше розуміємо не просто українських комуністів, а українських більшовиків, яким «силою обставин випало боронити національні та державні інтереси своєї батьківщини»².

Сучасна українська дослідниця Г. Дичковська переконує, що «український націонал-комунізм є надзвичайно цікавим феноменом, котрий прагнув поєднати соціальне і національне»³.

Натомість В. Потульницький стверджує, що «український націонал-комунізм узагалі не можна віднести до будь-якого з напрямів української політології, оскільки він, по-перше, не залишив по собі наукової теоретичної політологічної спадщини; по-друге, не розглядав питання української держави на основі методології; по-третє, ніколи не був по-справжньому українським, а лише посередницьким...»⁴ із таким твердженням не можна погодитися, по-перше, тому, що теоретична спадщина залишилася, а на думку деяких політологів, націонал-комунізм був не лише політичною течією, а й окремою ідеологією. Відсутність наших знань про це не є підставою стверджувати, що немає спадщини. По-друге, уже у праці «До хвилі» є програма побудови української незалежної республіки, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на засадах справжньої рівності та створення окремої української комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через комуністичний Інтернаціонал. По-третє, він не був посередницьким, а мав свої власні корені.

На цьому наголошує і дослідник української діаспори Т. Гунчак. Він стверджує, що «націонал-комуністи користувалися широкою підтримкою українських мас і мали тісний зв'язок з армією», і водночас відзначає, що «хоча націонал-комуністи не являли собою центральної політичної течії, все ж вони були витвором української політичної думки, а не функціонерами Москви»⁵.

Характерними рисами націонал-комунізму можна вважати:

- визнання УСРР як держави трудящих;
- визнання комунізму як прогресивного ладу, можна реалізувати національно-державний ідеал;
- підтримка ідеї федерації незалежних радянських республік;

– критика більшовицького режиму Росії як небезпечного ворога для української незалежності: розуміння національної революції як продовження соціальної;

– надання пріоритету колективним формам власності.

Назву «націонал-комунізм» отримали різні політичні течії і напрями, які об'єдналися в 1917–1933 рр. навколо ідеї комуністичної перебудови суспільства та повного національного визволення України і створення української держави. До цих течій належали боротьбисти (Г. Гринько, В. Еланський, О. Любченко); укапісти (М. Ткаченко, А. Річицький); самостійницька течія федералістів у КП(б)У (Г. Лапчинський); українські комуністи-самостійники (С. Мазлах, В. Шахрай, М. Скрипник). Згодом з'явилися націонал-комуністичні напрями — «шумськізм» у політиці, «волобуїщина» у економіці, «хвильовізм» у культурі. Усі вони визнавали УСРР як українську національну державу, вірили в комунізм як прогресивний лад, у рамках якого можна реалізувати національно-державний лад, нещадно критикували російський більшовизм, що по-різному обмежує державні і культурні права українського народу⁶.

Ідеологія націонал-комунізму була не тільки програмним постулатом політичних партій, течій, переконанням багатьох українців, а також предметом дослідження науковців, як в Україні, так і поза її межами.

Постать і ім'я Джеймса Мейса назавжди залишиться тісно пов'язаним з Україною, її народом, культурою і її великою трагедією. Мабуть, зовсім не випадково темою своєї магістерської, а згодом і докторської праці в Мічиганському університеті під керівництвом Р. Шпорлюка він вибрав тему з історії України, яка в той час у самій Україні не досліджувалася зовсім. Про це він згадував у статті з досить промовистою назвою «Земля на крові»: «Для дисертації я вибрав тему національного комунізму під час українізації. Йшла В'єтнамська війна, і тема національного комунізму та національного визволення була актуальною. Тоді такої теми в Радянському Союзі взагалі не було. Пізніше тутешні колеги мені казали, що вони не мали тоді права писати про українізацію, вона взагалі була викреслена і з української історії, і навіть з українських словників»⁷.

Період написання роботи був пов'язаний з багатьма труднощами, в першу чергу не вистачало матеріалу і не було можливості поїхати до України. Проте дисертація була написана і захищена,

а в 1983 р. у Кембриджі опублікована окремою книгою — «Комунізм і дилеми національного визволення: націонал-комунізм у Советській Україні, 1918–1933 рр.» У ній прозвучала думка, що в Україні голод 1932–1933 рр. мав штучний характер. Книга «викликала неоднозначну реакцію, — згадував пізніше Д. Мейс, — особливо в середовищі проросійськи налаштованих західних наукових кіл. Мене звинуватили в тому, що я захищаю фашистів і колабораціоністів, що голод був викликаний об'єктивними причинами, що репресії були продуктом масової істерії, а не певної політики»⁸. Тема голодомору на довгі роки стане об'єктом досліджень Д. Мейса.

Проте мені хотілося більше зосередити увагу на націонал-комунізмі, який вивчав Д. Мейс у своїх дослідженнях, керуючись його сентенцією, чи можна вважати принципом, «що для історика точність не є чеснотою, а обов'язком». Шкода, звичайно, що його докторська робота не перевидана в Україні. Однак темою націонал-комунізму він цікавився завжди. У 1998 р. в Україні була опублікована книга «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії» у співавторстві з М. Панчуком. А в збірнику «День і вічність Джеймса Мейса», виданому за ініціативи газети «День», є цілий ряд статей, в яких він торкається теми націонал-комунізму. Загалом, сьогодні в українській історіографії і публіцистиці з'явилася значна кількість праць, в яких розглядається феномен «націонал-комунізму». Вони різні за змістом і суттю, нерідко протилежні концептуально, однак варті уваги і нових досліджень, на яких наполягав Д. Мейс.

Д. Мейс відзначав, що в 1920 р. в Україні існувало три комуністичні партії: КП(б)У, Українська комуністична партія боротьбистів, а також Українська комуністична партія так званих укапістів. У всіх цих партій були різні корені, однак долі усіх виявилися схожими: заслання або фізичне знищення. Характеризуючи їх, дослідник відзначав, що місцеві більшовики були відгалуженням російської партії, хоча серед них були українці та інші люди, для яких українські реалії були доказом того, що потрібно діяти інакше, ніж їхні російські товариші, **якщо вони хотіли завоювати реальну владу в Україні** і заручитися згодою місцевого активу. Боротьбисти були відгалуженням українських есерів, що бачили радянську Україну як продукт української революції, а не результат того, що відбулося в Росії, однак вони були готові практично на все, аби встановити співробітництво з більшовиками.

У той час вони переконували своїх союзників у тому, що необхідно зробити так, щоб радянська Україна стала ще більше українською. Вони об'єдналися з більшовиками у 1920 р. Укапісти були нечисленним відгалуженням українських соціал-демократів. Більшовики тримали їх на «відстані» (водночас з масовим проникненням агентів до цієї партії) до 1925 р., коли допустили їх до своєї святої святих єдиної радянської віри⁹.

Спільним для всіх цих розрізнених груп, була віра в те, що українцям потрібно дозволити створити радянську Україну і що вона повинна бути українською за своїм характером. «Якщо вони бажали навіть обмежену форму українського самовизначення, навіть у найтіснішому співробітництві з більшовиками Росії, це означає лише, — підкреслював Д. Мейс, — що вони були націоналістами, а націоналізм в очах «Третього пролетарського Риму» був за визначенням різновидом «бурхливої буржуазної самосвідомості» — інакше кажучи, ворожим, тому за всіма пролетарськими законами підпадав під репресії»¹⁰.

Назву «боротьбисти» партія дістала від свого центрального органу. Вони намагалися отримати від більшовиків визнання свого ревкому як уряду радянської України. Після неуспішної спроби на V з'їзді у березні 1919 р. вони вирішили підтримати ідею радянської республіки, але самостійної, зі своєю національною армією та іншими повноправними державними установами. Спочатку боротьбисти звинувачували інші українські партії у надмірному націоналізмі і тенденціях дивитися на українську незалежність як самоціль. Вони виступали проти «штучних» кордонів між державами, були переконані, що не існує причини для боротьби між трудящими України і Росії. Проте з'єднання з радянською Росією мало відбутися на основі рівноправності і радянська Україна мала бути українською, тобто продуктом української революції і органічно пов'язаною з її силами¹¹.

Другою партією, яка визнавала ідеологію націонал-комунізму, була Українська комуністична партія. Визначення «укапістський» походить від аббревіатури УКП (Українська комуністична партія, що існувала в 1920–1925 рр. паралельно з Комуністичною партією (більшовиків) України, становлячи відносно неї легальну опозицію). Суть укапізму — одного з різновидів українського націонал-комунізму висвітлили член КП(б)У М. Скрипник «Про укапізм» і лідер УКП А. Річицький «До єдиної партії». У статті Г. Лапчинського «Гомельська нарада» йдеться про ще один

різновид українського націонал-комунізму — «федералізм», що зародився не поза КП(б)У (як укапізм чи боротьбизм), а всередині більшовицької партії, не набувши, правда, значного поширення і проіснувавши недовго (з літа 1919 р. до літа 1920 р.). Варто зазначити, що Гомельська таємна нарада провідних членів КП(б) У, яка відбулася у листопаді 1919 р., була заборонена ЦК РКП(б). На нараді створилися дві групи — так звані федералісти під керівництвом Г. Лапчинського та група Д. Мануїльського. Федералісти піддали гострій критиці позицію КП(б)У у національному питанні. Свої погляди вони виклали у Меморандумі до ЦК РКП(б), в якому наголошувалося, що «головною хвибою в політиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який би органічно був зв'язаний з революційними масами України... Той центр, що є, не міг упоратись з цим завданням... через свою цілковиту відірваність від української революційної стихії. Він дивиться на все з погляду вузького централізму, цілком випускаючи з очей те, що хід революції був далеко неоднаковий, що Україна не може прийняти готові форми життя, які були вироблені в Росії»¹².

Меморандум закінчувався констатацією того факту, що «Україна вважалася тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів»¹³. З цим положенням погодилися усі українські комуністи — боротьбисти, незалежники і більшовики.

Практичні пропозиції меморандуму містили в собі вимоги про об'єднання двох комуністичних партій — більшовиків і боротьбистів для відновлення радянської влади в Україні, і провідна роль у цій боротьбі мала належати українському центру. Пізніше федералісти ще категоричніше заявили, що Україна залишилася колонією Росії. Після Гомельської наради федералісти перетворилися на опозицію всередині КП(б)У і за «націоналістичний ухил» були виключені з партії у травні 1920 р. Це був перший «ухил», і всі наступні були пов'язані з боротьбою проти націонал-комунізму.

На думку Д. Мейса і М. Панчука, «український національний комунізм — це великий експеримент, що мав на меті продемонструвати, що Україна навіть у повній злагоді з Росією, маючи ідентичну з північним сусідом ідеологію, однаковий державно-політичний лад, спільну партію, єдині ідеологічні і політичні орієнтири, могла жити в одній державній одиниці як рівноправна держава і нація»¹⁴.

Говорячи про місце і можливості націонал-комунізму, автори праці «Український національний комунізм» зазначали: «Націо-

нальні комуністи могли зайняти для себе місце між Москвою і Україною — досить лояльні для Москви та досить патріотичні для нації, яку вони скерували. Треба зважати, національний комунізм в Україні мав досить сильні коріння, позаяк український національний рух часів царської Росії мав здебільшого соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки»¹⁵.

Д. Мейс, висвітлюючи історію націонал-комунізму намагався показати й окремі персоналії: «Пізнавав особистості абсолютно невідомі, такі як Георг Лапчинський, Василь Шахрай, Олександр Шумський, Микола Хвильовий, Матвій Яворський, починав усвідомлювати, чому саме Україна зазнала найтяжчого пресу сталінського терору»¹⁶. Він це пояснював тим, що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини не минули безслідно. Привертають увагу і названі постаті, незважаючи на те, що вони були прихильниками ідей націонал-комунізму, може, за винятком М. Яворського, який був істориком партії, всі вони належали до різних течій та напрямів. Особливу симпатію викликала у Мейса постать М. Хвильового. Навіть назва статті — «Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!» — дає підстави це стверджувати. М. Хвильовий вважав, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши російський шлях розвитку у культурній сфері.

Починаючи з XII з'їзду Компартії, 1923 р. більшовики почали втілювати в життя політику «коренізації», метою якої було надати новому режимові подобу національної законності на периферії, подалі від Росії. Ця політика виявилася ефективною і «спрацювала» майже протягом десятиліття. Дуже багато комуністів у неї повірили — і майже всі загинули¹⁷. Метою політики «українізації» було примирити українські національні групи з радянською системою. Літературне відродження, що супроводжувало десятиліття українізації (1923–1933), Д. Мейс вважав феноменом, яке було пов'язане з іншим феноменом — націонал-комунізмом. Через національний комунізм українські комуністи намагалися знайти свій власний, національний шлях до соціалізму в контексті раннього періоду існування Радянського Союзу. «Обидва ці феномени знайшли трагічний кінець за часів Голодомору 1932–1933 років»¹⁸.

Той факт, що комуністи прагнули захищати права своєї нації в 1920-х рр. аж до конфлікту з Москвою, доводив, що комунізм став українською політичною течією, а не просто знаряддям ро-

сійського імперіалізму. Ці течії, а також напрями або ухили відтворювали трагічну дилему українських комуністів — важко було поєднати дві несумісні лояльності: відданість, з одного боку, партії, яка вимагає певного підпорядкування, а з другого — своїй нації¹⁹.

Доказом життєздатності українського комунізму в 1920-х р. було те, що він знаходив прихильників і за межами України. Комуністичні і прорадянські тенденції були відчутні серед українців Чехословаччини, Польщі, Румунії та інших країн.

З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна Делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. Період перебування у Франції був нетривалим. Уже восени група переїхала до Австрії, оселившись у селищі Фесляу на околиці Відня. Поступово члени групи перейшли на радянські позиції і шукали шляхів повернення в Україну.

Серед українських соціал-демократів сформувалася комуністична група «Нової доби» у Відні під проводом колишнього голови Директорії УНР В. Винниченка. Відповідно з прийнятим конференціями УПСР напрямом політичної роботи, УПСР було підписано «Радянський блок» з комуністичною групою «Нової доби».

23 червня 1921 р. Закордонна Делегація УПСР направила М. Чечеля в Україну, щоб добитися легалізації УПСР в Радянській Україні, «яка тоді стала б активним чинником соціальної революції на Україні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення радянської України»²⁰.

Постановою Політбюро КП(б)У легалізація УПСР в Україні визнавалася неможливою; бажаним було повернення в Україну для участі в радянському будівництві людей із Закордонної Делегації, особливо М. Грушевського, однак передумовою цього повернення мав би бути вихід з УПСР.

Причину такого рішення Політбюро КП(б)У, особисто О. Шумський, пояснював відсутністю соціальної бази, на яку могли б опертися у своїй роботі українські есери. Досить логічними були його мотиви: «Коли б ви хтіли шукати цієї опори серед бідного українського селянства, то тут ви виступили б конкурентами нашої партії. Ми почали роботу по класовому розкладу українського селянства і досягнули тут значні наслідки. Ми виділяємо з посеред селянства незаможні елементи і організуємо їх, але ми хочемо, щоб вони були — і вони повинні бути нам базою. Отже для нас не вигідно і недопустимо, щоб ви стали тут нашими конкурентами»²¹. Відвертіше навряд чи можна сказати.

Варто зауважити, що Д. Мейс і М. Панчук зазначають: «Політика українізації висунула на перші ролі в Україні неординарні постаті, такі, наприклад, як О. Шумський та М. Скрипник»²². О. Шумський був вихідцем з УПСР, який перейшов на позицію УПСР (боротьбистів) і стверджував, що боротьбисти не змогли вберегтися від схожого явища і партія наповнилася різнорідними елементами, Лише злиття з КП(б)У врятувало її від «упадку в контрреволюцію». Наскільки сильною була ідеологія більшовиків і однозначне визнання монопартійності, що вже у 1921 р. О. Шумський, який багато в чому не поділяв поглядів більшовиків щодо політики в Україні, заявив: «Ділитися владою з іншими партіями ми не маємо заміру і не будемо»²³. Це новим штрих до портрета О. Шумського. Доповненням до портрета М. Скрипника, про якого досить багато пишуть у своїй праці Д. Мейса та М. Панчука є, на нашу думку, нова книга професора В. Солдатенка «Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника» (К., 2002).

Як теоретичне обґрунтування однієї з рис націонал-комунізму, а саме: «надання пріоритету колективним формам власності» — стала концепція колектократії, прихильника ідей націонал-комунізму В. Винниченка. Згідно з концепцією В. Винниченка, сучасне людство, поділене на класи, стани, зайшло у глибоку безвихідь. Причиною цього є недосконала, вкорінена у традиційних формах, соціально-господарська структура суспільства у всіх своїх видозмінах на «Заході і Сході». І на Заході, і на Сході більшою чи меншою мірою є пануючі й поневолені нації. За такої соціально-економічної структури, що корінням лежить у прадавніх формах хижацького капіталізму, будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. Світ ітиме до катастрофи. Щоб запобігти цьому, необхідно його соціально-економічну структуру (приватновласницьку на Заході й державно-капіталістичну на Сході) перебудувати на кооперативно-суспільну форму. Цю нову соціально-економічну форму В. Винниченко називав колектократією. Він пропонував замінити радянську систему формальної колективної власності особливою формою організації громадського життя — колектократією. Потрібно негайно «...без зброї почати переводити приватну власність на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціалізація-колектократія, себто влада колективу... Організація кооперативів. Колектократія всього національного хазяйства»²⁴. «Колективну власність на землю, фабрики чи які інші об'єкти й місця праці можна назвати колектократією.

В аграрній галузі корисність такої форми господарства безумовно переважала б інші дотеперішні. Але колектократія не є ні кооперація (артілі), ні комуни, ні колгоспи. Колектократичне сільське господарство мало б ту сутню різницю з советським колективним господарством (колгосп), що воно мало б свою власність на все, тоді як колгоспи власності ні на що не мають; власність на землю, на будівлі, на весь живий і мертвий інвентар у колгоспах, на продукт праці робітництва належить державі, краще сказати через державний апарат советської бюрократії»²⁵. Колектократія відрізняється і від різноманітних форм кооперації, що існують в капіталістичних країнах, і від утопічних проектів комун Р. Оуена та Ш. Фур'є. Різниця полягає в тому, що колектократія, на відміну від кооперації, не допускає найманої праці, але визнає індивідуальну приватну власність.

Це теорія — не реалізована в практику. А чи мали продовження ідеї націонал-комунізму? Відповідь варто шукати в подальшій історії України, і перше за все у діяльності дисидентів. У творчості М. Вінграновського, у всіх його багатогранних творчих проявах — останній сплеск українського націонал-комунізму двадцятих років, згодом по-звірячому знищеного зовсім іншим «комунізмом». Націонал-комунізму, який потім, на порозі шістдесятих, немов підземне полум'я, несподівано вирвався на поверхню української історії. Тобто комунізму, пофарбованого в найяскравіші національні кольори — українські. Від найорганічнішої мови до такої самої органічної довженківської патетики.

Написана за останнє десятиріччя наукова література досить детально відтворює ті питання, які досліджував Д. Мейс, і, насамперед, голод 1932–1933 рр. та націонал-комунізм 20-х рр. XX ст. Проте і досі залишається багато недосліджених проблем і «кожен дослідник, намагаючись досягнути апокаліпсичні масштаби трагедії, яку пережила Україна, неминуче опиняється перед дилемою: чому, де корінь зла?»²⁶. Водночас ми задаємося питанням: чи діяльність українських націонал-комуністів була даремною, а усі результати її були знищені. І однозначно стверджуємо, що ні. Адже їх діяльність була орієнтиром і продовженням їхніх ідей дисидентами в період хрущовської відлиги, і поява книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» стала можливою завдяки ідеям націонал-комунізму.

Д. Мейс і М. Панчук прогнозували, що «коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних

комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і не комуністичним»²⁷.

Сьогодні по-різному оцінюють націонал-комунізм. Однак приємно усвідомлювати, що американець Джеймс Мейс обрав об'єктом свого дослідження саме Україну, і дві її найболючіші та найтрагічніші проблеми: голод і націонал-комунізм. Важко однозначно стверджувати, чи був націонал-комунізм альтернативою державного розвитку України чи швидше все ж таки дилемою, адже в історії України так багато трагічного і так мало світлого, доброго і щасливого. Завершити хочеться словами Д. Мейса: «Хотілося, щоб щасливіший за мене історик ХХІ ст. писав про щасливу історію незалежної і багатой України, про розквіт її економіки, про постійне зростання благополуччя її людей. Та переважна більшість моїх студентів не бачать ніяких перспектив, що вони можуть змінити ситуацію тут на краще. Хіба це не жнива розпачу?»²⁸. Чи зміниться ситуація? Чи стане Україна багатогою і щасливою, про яку мріяв американець Д. Мейс? Відповідь залежить від нас....

¹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 74.

² Там само. — С. 71.

³ Дичковська Г. Український націонал-комунізм. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 3.

⁴ Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — С. 102.

⁵ Гунчак Т. Україна. Перша половина двадцятого століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 184.

⁶ Гелей С., Рутар С. Політологія. Підручник. — К.: Знання, 1999. — С. 78.

⁷ Мейс Дж. Земля на крові // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івашиної. — К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. — С. 36.

⁸ Там само. — С. 37.

⁹ Мейс Дж. Нісенітниця, яку видають за історію України // День і вічність Джеймса Мейса. За заг. ред. Л. Івашиної. — С. 208–209.

¹⁰ Там само. — С. 209–210.

¹¹ Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. — К.: ІНВіП, 1997. — С. 23.

¹² Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Б.м., 1928. — С. 205.

¹³ Там само.

¹⁴ Мейс Д., Панчук М. Вказ. праця. — С. 6.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 209–210.

¹⁸ Мейс Дж. «Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!» У пам'ять про Миколу Хвильового // День і вічність Джеймса Мейса. За заг. Ред. Л. Івашиної. — С. 101.

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. — С. 76.

²⁰ Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. — Б.м, Б.р. — С. 9.

²¹ Там само. — С. 10.

²² Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. — К.: ІНВіП, 1997. — С. 61.

²³ Там само.

²⁴ Цит. за: Федченко Г. Останній роман В. Винниченка // Вітчизна. — 1989. — № 6. — С. 39.

²⁵ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К.: Криниця, 1991. — С. 113.

²⁶ Мейс Д., Панчук М. Вказ. праця. — С. 79.

²⁷ Там само. — С. 3.

²⁸ Мейс Дж. Земля на крові. — С. 39.

Тетяна Лобода

В. КРАВЧЕНКО ТА РОЗВИТОК НАРОДОЗНАВЧИХ СТУДІЙ У ВОЛИНСЬКОМУ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ (1900–1929)

Український вчений-народознавець, один із засновників Волинської фольклорно-етнологічної школи, фундатор Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею, відомий суспільний діяч, організатор науки Василь Григорович Кравченко всю свою наукову діяльність та, до певної міри, все своє свідоме життя так чи інакше тісно пов'язав з музейними установами. Надзвичайно широким і багатоплановим був спектр наукових зацікавлень ученого. Зокрема, він охоплював проблеми розвитку етнології, фольклористики, історичного краєзнавства, діалектології. Науковим кредо В.Кравченка було комплексне, всебічне вивчення народного життя у всій різноманітності його форм і проявів, як у зрізі матеріальному, так і духовному. Природно, що неординарна, творча особистість залишила досить помітний слід в історії розвитку української музейної справи.

Музейна праця Василя Григоровича протікала здебільшого в стінах Волинського науково-дослідного музею, що знаходився

у місті Житомирі. Плідна та багаторічна робота В.Кравченка у Волинському Музеї розпочалася 10 листопада 1900 р., коли загальними зборами Товариства дослідників Волині він був обраний на посаду завідувача етнографічного відділу Волинського музею¹. Згодом етнографічний відділ музею стараннями вченого став одним з найбільших в Україні.

У дореволюційній Україні було лише 36 музеїв² і Волинський музей поправу вважався не лише одним з давніших, а й — найавторитетніших, відзначався оригінальною і багатою колекцією експонатів, науковими підходами у їх організації. Власне, відлік часу існування Волинського науково-дослідного музею розпочався з 15 лютого 1901 р., коли Товариство дослідників Волині включило до себе вже існуючий, але надзвичайно бідний краєзнавчий музей, що розміщувався у приміщенні Житомирської російської публічної бібліотеки³. Колекція музею аж ніяк не вражала своїми масштабами, отож і всі його експонати вміщувалися лише в одній бібліотечній кімнаті. Завдяки енергійній праці членів Товариства дослідників Волині впродовж короткого часу відбувається швидке зростання кількості експонатів, позитивні зміни спостерігаються і з точки зору показників їх якості. Зокрема, уже 1909 року антрополого-етнографічна збірка музею включає в себе вже понад 354 одиниці зберігання⁴. Ще через два роки зусиллями членів Товариства дослідників Волині музей отримує в своє розпорядження окреме приміщення⁵.

Варто наголосити, що В.Кравченко, будучи активним членом Товариства дослідників Волині, з перших днів існування музею бере активну участь у його роботі. Зокрема, Василь Григорович на громадських засадах (як і решта співробітників) активно працює в етнографічному відділі, виконуючи обов'язки його завідувача. Самостійною установою Волинський музей стає з 1911 р., коли він отримує власну управу⁶, хоча формально він і надалі вважався власністю Товариства. Кошти на утримання музею, для поповнення його колекцій частково надавало міське врядування, частково — губернське земство чи департамент хліборобства. Лише з 1921 р. музей, його штатний розклад (всього 116 чоловік) переходить на утримання комісаріату народної освіти⁷.

Дослідники-музезознавці відзначають, що вже в перше пореволюційне десятиліття Волинський науково-дослідний музей, маючи добірні збірки з геології, археології, етнографії стає провідним науковим закладом України⁸. Особливо вигідно вирізнялася етно-

графічна колекція музею. В ній стараннями керівника Василя Григоровича та під його безпосереднім керівництвом йшов невпинний процес зростання та вдосконалення експозиції, яка ілюструвала такі галузі та явища етнографічної науки, як духовна культура, фольклор, культури, народне мистецтво, музика, матеріальний побут. Але при цьому не залишалися поза увагою і старі експозиції, над якими увесь час ішла робота з вдосконалення та формування на їх основі нових, більш придатних для використання в просвітницькій діяльності. Сучасники В.Кравченка справедливо зазначали, що «відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати свої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»⁹. «Музей — люстро країни, де його утворено»¹⁰, — писав у своїх замітках В.Кравченко, небезпідставно вважаючи, що рівень культури будь-якої країни визначається кількістю та якістю її музеїв.

Велику увагу приділяв В.Кравченко і науково-дослідній роботі відділу, серйозно та відповідально підходив до процесу побудови музейної експозиції, прекрасно розуміючи її важливу роль, оскільки саме музейна експозиція безпосередньо звернута до широких верств суспільства. І, як справедливо підкреслили автори монографії «Історичне краєзнавство в УРСР», саме вона є науково обґрунтованою, динамічною, активно функціонуючою моделлю історико-культурних процесів, що дозволяє не тільки простежити багатомісячну біографію краю, але й постійно відчувати актуальні проблеми його сьогодення¹¹. Регулярно проводив науковець і роботу з вивчення та наукового описання фондів, розробки наукових основ комплектування фондів збірок, розробки певних наукових проблем відповідних профілю відділу, по мірі можливостей, всесторонньо вивчав свій край та його ресурси, не залишав поза увагою і науково-консультаційної роботи.

«Відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати якої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»¹². Науково-дослідна робота етнографічного відділу Волинського музею протягом 20 — початку 30-х рр., як видно з його звітів, була спрямована на збір етнографічного матеріалу про духовну культуру окремих районів Волинського краю¹³, дослідження певних галузей виробництва, народних промислів (кушнірства та рибальства по р. Тетереву¹⁴,

солом'яного виробництва на Смолянщині, ловецтва за пташками, ткацтву, гутництву тощо¹⁵). Крім того, співробітники відділу працювали над завершенням об'ємної роботи з комплектації експозиції «природа на вдиховлена»¹⁶. Відділ детально і комплексно обстежував райони компактного проживання представників національних меншин в Україні, зокрема євреїв, німців, поляків¹⁷. Особливо плідною була пошукова робота зі збору та опрацювання фольклорно-побутового матеріалу, отриманого від гуртка робітників-євреїв м. Житомира. За результатами обстеження В.Кравченко розробив програму «Єврейський календар»¹⁸, планувалося також створення при етнографічному відділі Волинського музею «Кутка єврейства»¹⁹.

Варто наголосити, що активна науково-дослідна діяльність В.Кравченка у сфері вивчення побуту, звичаїв, вірувань представників національних меншин Волині в цей час була абсолютно співзвучна державній політиці коренізації. Крім того, значним стимулом активного розгортання місцевими музеями комплексних етнографічних досліджень у цій сфері стала постанова Головнауки за вересень 1928 р. про активізацію музейної роботи серед національних меншостей²⁰. У контексті цього завдання в травні 1929 р. при тій же Етнографічній комісії було утворено спеціальний Кабінет вивчення національних меншостей (керівник — Є.Рихлік), на який покладалися завдання вивчення культури, в тому числі народної творчості різних національних груп та народностей у їх взаємовпливах з українською культурою. Це було позитивним кроком, оскільки за даними П.Костенка, на 1925 р. в Україні проживало понад 2.400.000 чол., що належали до національних меншостей, а саме: 1550000 євреїв, 363000 німців, 240000 поляків, 87000 болгар, 29000 греків²¹.

Реалізуючи державну програму в цій сфері, керований В.Кравченком етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею також активно вивчав культуру національних меншин Волині, проводячи монографічне обстеження фабрик і заводів, на яких працювали здебільшого саме представники національних меншин. Зокрема, відповідно до розробленого В.Кравченком плану, було здійснене монографічне вивчення культури та побуту польського²², чеського²³, німецького²⁴, єврейського²⁵ населення краю через дослідження Биківського та Мар'янівського гутних промислів²⁶, процесу виробництва на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, тваринницької та торфорозробної галузей на Марфлевщині²⁷. Внаслі-

док проведеного у 1929–1931 рр. монографічного обстеження Мархлевського порцелянового заводу, розташованого в польському районі, було зібрано матеріал, який зайняв понад 20 аркушів машинопису, крім того, містив 7 креслень, 252 малюнки, 72 фото. 1929 р. 5 аркушів машинопису текстового матеріалу та ілюстрацій увінчали експедиційну роботу в німецькій сільськогосподарській комуні при колгоспі Стара Буда Пулинського району. Крім того, на початку 30-х років етнографічний відділ Волинського музею здійснив досить продуктивне обстеження побуту в сільськогосподарських колективах — артілей с. Дзівкунки та м. Пулинок, де компактно проживали представники німецької, єврейської, української та польської общин. У 1931 р. було також проведено монографічне обстеження чеського сільськогосподарського колективу с. Крошні Житомирського району та Мар'янівської скляної гуті Мархлевського (польського) району²⁸.

Практичному вивченню особливостей побуту, проявів духовної культури національних меншин, які проживали у волинському краї, передувала серйозна підготовча робота відділу. Зокрема, В.Кравченко розробив деталізовану програму, яка передбачала дослідження природно-географічних умов досліджуваної місцевості, процесів виробництва та збуту готової продукції, побуту та відпочинку місцевого населення²⁹. В процесі дослідження проводився також запис місцевих легенд, переказів, замовлянь, прикладів народної медицини; обов'язково складалися різноманітні креслення, виконувалися акварельні ілюстрації та фото, що наочно демонстрували місцеві особливості процесу виробництва, окремі його елементи, знаряддя праці чи зразки продукції.

Етнографічний відділ Волинського музею, керований В.Кравченком, здійснюючи монографічні дослідження культурно-побутових особливостей того чи іншого району краю чи певної етнічної групи, надавав перевагу вивченню насамперед кустарних промислів та різноманітних місцевих ремесел. Окрім суто етнографічного інтересу такий підхід обумовлювався і необхідністю дослідження продуктивних сил краю для більш повного та раціонального використання місцевих природних ресурсів.

У контексті етнографічного вивчення національних меншин Волині як завідувач етновідділу Волинського музею В.Кравченко протягом 1929–31 рр. підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН: надсилав туди відомості (звіти) про результати експедицій, малюнки, креслення,

а також написані на їх основі наукові роботи. Зокрема, підтвердження цьому знаходимо у листі з Кабінету нацменшин від 20 травня 1930 р. та від 17 серпня 1930 р. на ім'я Василя Григоровича³⁰. Крім того, в архіві вченого містяться дані, що вказують на факт фінансової підтримки Кабінетом нацменшин етнографічних досліджень В.Кравченком національних меншин Волині, що проводилися етнографічним відділом Волинського музею (зокрема, про це йдеться у листах з Кабінету до В.Кравченка від 29 серпня 1929 р., 20 травня 1930 р. та ін.³¹).

У дослідженні діяльності В.Кравченка в царині музейної справи звертає привертає увагу факт тісної його співпраці з іншими музейними установами країни, його безкорислива допомога менш досвідченим колегам, а то й маститим вченим-теоретикам. Зокрема, Харківському музею українського мистецтва Василь Григорович сприяв у справі збирання писанок³²; ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті в експедиціях В.Кравченком, зацікавили фахівців Українського театрального музею ВУАН, де вони певний час експонувалися³³; на прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті В.Кравченко «...виказував сприяння Комісії в укладанні порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції»³⁴; на прохання етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури вчений надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети³⁵; на запрошення кабінету радянської літератури при Науково-дослідному інституті ім. Тараса Шевченка у Харкові Василь Григорович брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка проводила збирання «Живого народнього слова доби революції»³⁶; докладні настанови та поради щодо утворення та формування краєзнавчого музею надавав завідувач етнографічного відділу Волинського музею і директору Коростенського краєзнавчого музею Козубівському, додаючи до листа і проект «Статуту шкільного краєзнавчого гуртка»³⁷.

Взагалі варто відзначити, що як справжній вчений В.Г.Кравченко не замикався в стінах свого музею. Важливою передумовою наукового зростання він справедливо вважав необхідність постійного пошуку, поглиблення своїх знань, у тому числі й через обмін досвідом зі своїми колегами. Саме з цією метою у липні 1926 р. він здійснив десятиденну службову подорож по музеях України для огляду їх експозицій, ознайомлення з організаційними засадами

та обміну досвідом³⁸. Шлях Василя Григоровича проліг через відомі музейні центри — Київ, Полтаву та Харків, де він мав змогу оцінити працю кращих музейних установ України. Як людина справді сумлінна та відповідальна, протягом усієї своєї подорожі вчений вів окремого щоденника, де із завидною фотографічною чіткістю зразу ж «по гарячих слідах» занотовував усе побачене та почуте. З усіх оглянутих музейних установ найбільш високо Василь Григорович оцінив Київський етнологічний музей, занотувавши у щоденнику, що «...справа щодо організації цього Музею, задумана дуже широко й гарно»³⁹. Також схвальні відгуки заходимо в його подорожньому щоденнику і стосовно Полтавського державного музею. Зокрема, вчений виділяє ту обставину, що «...в музеї цьому за 35 років його існування позволікано дуже гарні збірки»⁴⁰, водночас він критично зауважує, що як науковий заклад, на жаль, Полтавський музей «...уявляє з себе щось невиразне, ...будь-якої системи тут ще не досягнуто»⁴¹. Досить приємне враження справив на В.Кравченка і Харківський соціальний музей. Зокрема, він особливо схвально відгукується про історичний, мистецький та етнографічний відділи музею⁴². Але болем і сумом сповнені рядки його щоденника, де він говорить про загальний стан музейної справи в Україні, відзначаючи, що відповідальні музейні посади досить часто обіймають люди, які не просто недостатньо освічені, а й взагалі є малописьменними та, водночас, безпідставно амбіційними⁴³.

Окрім збагачення досвідом та новими власними думками, проєктами, що визріли під впливом побачених під час відрядження як досягнень, так і чужих недоліків та упущень, десятиденна подорож дала змогу Василю Григоровичу реалізувати ще один важливий задум — домовитися про фінансування етнографічних експедицій, які проводилися спільно з учителями німецьких шкіл Волині. З цією метою він возив до Харкова листа від інспектора національних меншин Волинської округи до Інспекторіату національних меншин УРСР⁴⁴.

В.Кравченко був твердо переконаний, що музей своєю роботою синтезує як досягнення експедиційних пошуків, так і результати усієї політико-освітньої діяльності взагалі. Як досвідчений музейніст-практик Василь Григорович не обходив увагою жоден з етапів музейної роботи — збір матеріалів, облік та інвентаризація музейної колекції, збереження та вивчення музейних фондів, науково-дослідна робота, опрацювання тематико-експозиційних планів, культурно-масова та видавнича робота.

Окрім наукової та організаційної роботи, В.Кравченко провадив і чималу роботу з організації нових музейних осередків Житомирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до поживлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю «потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства»⁴⁵. Зокрема, один з «найрезультативніших» окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею — Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) — своїм виникненням завдячував саме В.Кравченку та його аспіранту К. Черв'яку⁴⁶.

Унаслідок плідної роботи В.Кравченка та двох інших його аспірантів — Ю.Герасимчука та Н.Дмитрука було закладено сільський краєзнавчий музей при школі у селі Дідковичі, районний музей у місті Лугинах⁴⁷. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник у 1925 р., був також організований учнем В.Кравченка — аспірантом Ю.Герасимчуком, котрий і очолив його роботу. Варто наголосити, що і народознавчі дослідження в музеї провадилися його працівниками за розробленими В.Кравченком програмами (частина з них вийшла друком у «Бюлетені Бердичівської Наросвіти»⁴⁸).

Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. утвердився погляд на музей як на осередок масової освітньої роботи, що передбачало проведення регулярних щорічних етнографічних виставок, лекційної роботи, як музейних, так і позамузейних екскурсій. У руслі даної тенденції Василь Григорович також приділяв велику увагу проведенню регулярної культурно-освітньої роботи в очолюваному ним відділі. Систематично здійснювалося оновлення експозиції за рахунок здобутих в численних експедиціях нових матеріалів та проведення екскурсій широкого тематичного спектра.

Як завідувач етнографічного відділу багато уваги приділяв В.Кравченко і виставковій діяльності. Взагалі екскурсійно-виставочна робота в зазначений період визначалася однією з основних у справі політичної освіти і виховання трудящих мас. Політичне керівництво країни ставило завдання «...шляхом безпосереднього наочного ознайомлення і самодіяльного дослідження — вивчення трудящими масами як сучасного стану держави в господарсько-економічному, соціально-побутовому та ідеологічному її проявах, так і процесу її розвитку в найголовніших фазах та ета-

пах»⁴⁹. Отож реалізуючи цю вказівку, В.Кравченко у 1930–1931 рр. організував та провів виставку «Колгоспний рух в Мархлевському та Пулинському районах за дослідженими матеріалами»⁵⁰. Активно залучав він до цієї справи і своїх аспірантів. Зокрема, маємо свідчення про проходження чергової «Виставки зразків народного мистецтва» на селі (вона мала місце 6.04.31–1.06.31 рр.), яку впорядковував разом з В.Кравченком його учень Н.Дмитрук⁵¹.

Не оминає своєю увагою Василь Григорович і такого важливого аспекту просвітньої діяльності, як лекційна робота. Науковець регулярно виступає з лекціями перед населенням, на базі етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею організовує семінари, веде активно займається перепідготовкою вчителів та культосвітніх працівників.

Особисто Василь Григорович зазначав, що протягом 1900–1920 рр. ним було прочитано близько 40 лекцій; а в період 1920–1927 рр. ця цифра вже зростає до 800, а за іншими даними — до 1000⁵². Серед програмних лекцій науковця варто згадати такі з них, як: «Етнографія»⁵³, «Завдання науки етнографії»⁵⁴, «Звичаєве право на Україні»⁵⁵, «Суспільно-економічне життя людини і культ», «Матеріальний бік народного побуту», «Походження віри й свята», «Краєзнавство в природі», «Утворення краєзнавчих місцевих музеїв побуту»⁵⁶, «Про організацію сільських музеїв»⁵⁷, «Значення вивчення побуту нацменів», «Методи проведення колективом краєзнавчої науково-дослідної роботи»⁵⁸; «Культ різдвяних свят»⁵⁹; «Походження свята Різдва й колядок»⁶⁰; «Про народне право»⁶¹. Причому лекційні аудиторії вченого були досить різнопланові за своїм складом — це і вчителство, і відвідувачі Житомирського будинку освіти, й учасники Дитячої конференції Волині, і студенти житомирського «ІНО», і слухачі Вищих жіночих педагогічних курсів тощо⁶².

Багатолітня праця В.Кравченка в музейних установах України, сповнена духом творчості та наукового пошуку, дала йому змогу не лише залишити після себе добрий слід у практичних справах Волинського та згодом, Дніпропетровського музеїв, а й сказати своє вагоме слово в теорії музеєвістики. Надзвичайно важливе місце в теоретичному доробку вченого належало проблемі організації музейної справи, якій він віддав більшу частину свого життя. На його думку, музей мав являти собою цілісний комплекс, відбивати зв'язок людини з суспільством. Відштовхуючись від такого розуміння призначення музейних установ, Василь Григорович

протягом усього життя невтомно працював над поповненням і вдосконаленням колекцій етнографічних відділів Волинського, а згодом — Дніпропетровського музеїв.

Будучи одним з перших у пореволюційній Україні теоретиків етнографічної та краєзнавчої музейної справи, вчений спеціально присвятив тематиці розвитку музейної справи та музеєзнавства ряд наукових розробок. Це «Утворення музею», «Історичний огляд походження музеїв взагалі», «Про організацію сільських музеїв», «Соціалістичне будівництво і наука», «Програма по улаштуванню етнографічного музею», «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею».

Наскрізною думкою, яка проходила майже через усі праці В.Кравченка, була теза про те, що «...Музей — то саме життя! Щодо краєзнавчого музею, то це — інституція, яка собою повинна всебічно репрезентувати певну країну, чи то невеличку її галузь з боків: а) природничого, б) суспільного та в) культурно-історичного»⁶³.

Багато цінних теоретичних порад, настанов і практичних рекомендацій стосовно організації музейної справи містить розробка вченим рекомендацій — «Утворення музею». В ній автор наголошував на тому, що музей повинен становити комплекс, але комплекс не механічний, а діалектичний, тобто має відображати зв'язок людини з суспільством, виробничими відносинами. В цій же праці він докладно зупиняється на понятті структури місцевого краєзнавчого музею.

Заслуговує на пильну увагу фахівців і наукова праця В.Кравченка «Історичний огляд походження музеїв взагалі», де автор дає огляд музейної справи від античних часів до першого історичного музею, що був закладений наприкінці XV ст. Всебічно і глибоко розглядає питання закладення музею, детально зупиняється на передумовах, з яких треба виходити, і вимогах, яких слід дотримуватися, розпочинаючи цю важливу та відповідальну справу. Зокрема, науковець наголошує на тому, що «...всі культурні нації дивляться на музей як на одну з своїх вищих культурно-просвітних інституцій, яка мусить їхнім мешканцям навіч показувати — як все те, що минуло, так і те, що існує, а також все те, з чого складається їхнє сучасне життя»⁶⁴. Серед іншого, Василь Григорович зауважує, що цей процес досить складний і відповідальний, вимагає певного досвіду і попередньої підготовки та ознайомлення з цією справою: «Керівник перш за все повинен знати, що музей повинен складатися з усього того, що скласифіковано наукою

у відповідні рубрики згідно науковим вимогам і, можна би додати, — вимогам самого життя, ... треба щоб музейний працівник сам став у становище одвідувача — стати в рівень його розуміння»⁶⁵.

В архіві вченого зберігається ще один рукопис, дотичний до цієї проблематики — «Про організацію сільських музеїв». У цій роботі (а це одна з його лекцій, прочитаних перед вчителями) В.Кравченко докладно зупиняється на різних, з його погляду, найбільш важливих практичних рекомендаціях стосовно цього процесу. «Нема що казати — революція річ страшна, — зазначав Василь Григорович, — але власне Україна мусить подякувати їй за те, що національна свідомість через неї якось раптово почала всмоктуватися в селянські маси, зараз же це треба вмючи продовжувати...А в цій справі перше місце буде належати учителям...», оскільки саме вчитель «...може зі своїх учнів зробити все те, чого він сам забажає»⁶⁶. Розмірковуючи безпосередньо над самим процесом формування сільського музею, науковець наголошував на абсолютній необхідності проведення серії лекцій з етнографії на учительських курсах задля відкриття основ етнографічних знань, оскільки закладення музею «...вимагає певного досвіду від самого керownika-учителя...»⁶⁷. Крім того, досвідчений музеєвіст-практик наголошував на необхідності залучення до участі в процесі організації музею та набуванні необхідних експонатів широкого загалу місцевого населення — школярів, селян⁶⁸. Не оминав увагою вчений і такого суттєвого та важливого аспекту, як правильна та грамотно виконана каталогізація музейних надходжень, зазначаючи, що «...це річ дуже серйозна...»⁶⁹. «На каталог треба дивитись, як на річ першорядну, і за нього треба братись одразу, і то, умюючи», — наголошує Василь Григорович⁷⁰. Не повинні були, на думку вченого, майбутні організатори місцевих музеїв нехтувати жодним з трьох складових обліку музейної колекції: первинної обробки експонатів (актування та реєстрації в книзі первинного обліку), інвентаризації (що є основним видом документальної та юридичної охорони експонатів), та складання допоміжних форм обліку (картотек, додаткових покажчиків, описів і т. п.). Не випускає науковець з уваги і важливість шкільних екскурсій під керівництвом учителя. Зокрема, він радив по завершенні її задавати учням завдання з виготовлення макетів, малюнків, детальних описів процесу виробництва і т. п. «Потім, — продовжував свою думку Василь Григорович, — краще має вступити (після спільного з учнями обговорення) до шкільного музею»⁷¹.

Багато плідних думок та практичних рекомендацій стосовно музейної справи містить і вже згадуваний раніше цикл праць В.Кравченка «Соціалістичне будівництво і наука»⁷². «Музейна справа досить велика та складна, — зазначає науковець, — неможна створення музеїв залишити на поталу долі. В музейному будівництві має існувати загальна струнка система»⁷³. «Краєзнавство — без керівництва з боку місцевих краєзнавчих музеїв — неможливе, — читаємо в тій же роботі. — Музеї навіть часто з'являються якимись пасинками в справі... будівництва держави»⁷⁴. Зазначаючи, що важливою ланкою роботи музею є його науково-дослідна робота, Василь Григорович умовно поділяв її на три основні складові: експедиції, виставки, та організація музею⁷⁵. Причому, вчений наголошував на тому, що в її процесі треба не тільки фіксувати статистику, але й простежити динаміку досліджуваного об'єкта. У вступному слові до цієї праці В.Кравченко зазначав, що тривалий час роботи у відділі етнографії Волинського науково-дослідного музею вже тоді показав йому, що «...сама постановка справи взагалі в краєзнавчих музеях поставлена стереотипно-кабінетно, так як вона не мала ув'язки з побутом сучасної живої людини»⁷⁶, робота краєзнавчих музеїв на той час була сконцентрована на здобуванні експонатів. І саме тоді, як згадує Василь Григорович, у нього зародилася принципово нова думка: «...науково-дослідну роботу краєзнавчого музею проводити колективами учнів, робітників і т. д.»⁷⁷. Підкреслюючи надзвичайно важливу роль музею у вихованні людини та розширення її світогляду, В.Кравченко підмічає, що «...людина скоріше засвоює... матеріал тоді, коли на власні очі бачить його на реальних предметах»⁷⁸. І саме краєзнавчий музей, на думку вченого, у своїх стінах має відображати «як усі місцеві ресурси природних багатств, так і боротьбу людини з природою на підкорення її собі на користь»⁷⁹. «Краєзнавчий музей, — наголошує В.Г.Кравченко, — повинен являти собою вищий науково-дослідний інститут. Тут молоді покоління...повинні черпати для себе натхнення, шукати широкі шляхи до самостійності — власної творчості»⁸⁰. А для того, щоб дійсно добитися найвищої результативності у науково-дослідній роботі, краєзнавча практика місцевих навчальних закладів, підприємства та місцевий краєзнавчий музей, на думку вченого, мають утворювати ланки єдиного цілого механізму⁸¹.

Працюючи над проблематикою розробки наукових принципів організації музейної справи, В.Кравченко написав і детальну «Програму по улаштуванню етнографічного музею». У вступному

слові до цієї програми науковець зазначав, що діяльність всякого етнографічного музею перш за все має бути спрямована на розробку етнографічних знань про конкретну місцевість, а також — підвищення загального рівня освіти місцевих жителів шляхом наочного огляду зібраних речей⁸².

Про процес обробки нових надходжень до музейної колекції в стислій формі вчений розповідає у роботі «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею». У ній, зокрема, Василь Григорович зазначає, що правильний та грамотний облік та інвентаризація музейної колекції є необхідною умовою для нормальної роботи музею загалом⁸³.

Багато часу В.Кравченко і вихованню музейних кадрів. Найбільш плідно ця діяльність проявилася впродовж 1927–1931 рр., коли він обіймав посаду керівника аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею⁸⁴, звідки вийшла ціла плеяда талановитих учених-музеевистів. Сама ідея створення мережі аспірантур при провінційних музеях мала на меті відновлення існуючого «прориву у підготуванні нової зміни за роки війни та революції (1917–1924)»⁸⁵ та виховання кадрів молодих музеевистів високої кваліфікації. А оскільки в Україні не було спеціальних закладів, які б проводили підготовку цієї категорії науковців, то таке завдання покладалося на місцеві музеї⁸⁶. З цією метою 18 червня 1930 р. Наркомпрос ухвалив постанову щодо реорганізації системи музейної освіти. В цьому документі, крім інших заходів, підкреслювалася нагальна необхідність створення інституту аспірантури при центральних музеях для підготовки висококваліфікованих музейних працівників⁸⁷.

Василь Григорович віддав багато часу та енергії цій важливій справі. Під час трьохрічного навчання в аспірантурі майбутні науковці під керівництвом досвідченого вченого через студіювання спеціальної літератури, підготовку та обговорення рефератів та наукових доповідей, запозичення досвіду в інших наукових закладах України засвоювали ази теоретичної підготовки. Крім того, багато уваги приділялося і практичній науково-дослідній роботі, яка передбачала участь у наукових експедиціях, самостійне дослідження та збір матеріалів, систематизацію та обробку здобутих матеріалів із наступним складанням звітів про виконану роботу. Не менш важливим для підготовки майбутніх науковців було і те, що В.Кравченко був небезпідставно переконаний у необхідності в цій ситуації підготовки не лише дослідників, а і практичних

організаторів музеїв, тому за час навчання в аспірантурі вихованці мали в обов'язковому порядку на практиці пройти усі стадії музейної роботи (консервація, інвентаризація, експонування, проведення екскурсій, складання путівника-провідника за експонатами відділу тощо)⁸⁸.

Досить важливим, на нашу думку, було залучення аспірантів до наукових експедицій, як організованих етнографічним відділом Волинського музею, так і відрядження їх до інших наукових закладів, а саме: етнографічної комісії ВУАН, етнографічної секції кафедри української культури тощо⁸⁹.

Що ж до практичного розподілу роботи на три роки навчання в аспірантурі, то він здійснювався за таким розробленим В.Кравченком планом. Протягом першого року, через опрацювання спеціальної літератури відбувалося теоретичне ознайомлення аспірантів з усіма дисциплінами етнографічної науки; на другому році розпочиналася активна дослідницька робота; третій рік був повністю присвячений теоретичній обробці набутих матеріалів. Окрім того, впродовж усього часу навчання практикувалися виступи аспірантів з науковими доповідями та рефератами перед робітниками освіти⁹⁰.

Варто зазначити, що як науковий керівник В.Кравченко брав активну участь у процесі навчання та написання наукових досліджень своїх вихованців. Реагуючи на нагальні проблеми молодих науковців, Василь Григорович з готовністю їм допомагав як у виборі та окресленні тематики дослідження, так і висловлював свої зауваження та побажання з приводу їх наукових здобутків⁹¹. Систематичний характер мало проведення з аспірантами семінарів, читання та обговорення написаних самими молодими науковцями доповідей, регулярні літні виїзди в різні куточки Волинського та Поліського країв для експедиційних досліджень⁹².

Аналізуючи проблематику, над якою працювали аспіранти В.Г.Кравченка, звертаємо увагу на поступове розмежування напрямів дослідницьких пошуків, виділення у 1926–1927 рр. у структурному підрозділі аспірантури етнографічного відділу Волинського музею підсекцій власне етнології та краєзнавства⁹³.

За те, що чимало сил й енергії віддав учений підготовці високоосвічених музейних фахівців під час навчання їх в аспірантурі, а згодом — за здійснення керівництва подальшої праці в місцевих дослідницьких і музейних установах було відзначено винесенням йому подяки аспірантури етнографії на зборах аспірантури Волинського музею, що відбулися 11 серпня 1931 р.⁹⁴.

Проте політика згортання процесів українізації неминуче негативно відбивається і на краєзнавчій роботі на місцях, зумовлює поступове її згасання та занепад. Врешті, самі за себе говорять такі цифри: у 1939 р. музеї УРСР налічували всього-на-всього 155 штатних співробітників⁹⁵. Виявом нового курсу в діяльності музеїв стало надання виняткового значення організації масової пропаганди з одночасним зниженням уваги до науково-дослідної та фондової робіт. Від музеїв очікувалася практична участь у всіх політичних кампаніях країни, що, врешті, не було чимось особливим на той час. І Всеросійський музейний з'їзд, що відбувся у грудні 1930 р. у Москві, проголосив кінцевою метою діяльності музеїв масову просвітницьку роботу, скеровану на формування марксистсько-ленінського світогляду, підкресливши, що основою для подібної діяльності має бути наукова робота, а засобом — експозиційна⁹⁶; висунув завдання обов'язкового створення в музеях відділів соціалістичного будівництва⁹⁷. Звичайно, що подібне рішення автоматично набувало загальносоюзного масштабу, а введення його в життя було просто справою часу. А це, у свою чергу, детермінувало кардинальну зміну пріоритетів у музейному будівництві, принісши корінну перебудову музейних експозицій. Тепер стояло завдання не стільки дослідити, як проілюструвати «...в формі логічних понять...» історію розвитку суспільно-економічних формацій. Такий підхід зумовлював відповідну боротьбу з «безідейним» показом речей — так званим «речовим фетишизмом».

Результатом подібних безпрецедентних дій стало знецінення музейних колекцій, їхнє зубожіння, безповоротна втрата численної кількості цінних та рідкісних експонатів. Саме у такому ключі було здійснено перебудову і у Волинському музеї, внаслідок якої непоправної шкоди зазнала багата до цього часу музейна колекція. Звичайно, що дуже постраждало від цього і улюблене дітище Василя Григоровича — зібрання етнографічного відділу. «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брукхт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва, — з неприкритою гіркотою і болем пише В.Кравченко до свого товариша Т.Подрябіннікова, — отже, зовнішній вигляд, або «шовінізм» чумацького воза, кепсько впливали на деякі естетичні емоції нового керівника (директора музею. — Авт.), то й руйнація»⁹⁸.

«Нове» трактування призначення музеїв, принципів формування їх експозицій входило у глибоке протиріччя з концептуальними

поглядами досвідченого музеєвіста, викликало в нього різке неприйняття. Адже В.Кравченко вважав, що музейні експонати — речові свідки минулих епох — мають слугувати невичерпною темою для розуміння розвитку самого життя людства. «А якщо так, то невже їх треба викидати лише для того, щоб вони однією своєю присутністю в музеї не могли викликати у ідилічно настроєних кvasних патріотів шовіністичних згадок про минуле їх батьківщини?» — читаємо в праці «Соціалістичне будівництво і наука», написаній вченим у 1944 р. уже у вигнанні, в м. Ростові-на-Дону⁹⁹.

Таким чином, можна з впевненістю констатувати, що В.Кравченко зробив суттєвий внесок у розвиток вітчизняного народознавства, його фольклористично-етнологічна діяльність перебувала у тісному зв'язку з розвитком тогочасної української науки, а отже, відбивала як безперечні успіхи, так і певні недоліки, спричинені проблемами становлення молоді наукової галузі, а також ідеологізацією суспільного життя країни в часи становлення тоталітаризму. Однак науковий та організаційно-дослідницький доробок вченого має справді визначну роль в організації народознавчих студій не лише в регіональному, а й в загальноукраїнському вимірі.

¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 99зв.; А М.Ю. Костиця та Г.П. Мокрицький (у статті «Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 86), посилаючись на архівні матеріали ДАЖО, стверджували, що В. Кравченко «влаштував з 1907 р. при Волинському музеї етнографічну секцію».

² Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К.: Изд-во Киевского университета, 1959. — С. 19;

На 1931 р. мережа музеїв в Україні значно зросла: 19 державних та 55 місцевих музеїв НКО УСРР, 24 музеї інших урядницьтв УСРР, не рахуючи закладів музейного типу при наукових інститутах, технікумах і т. п. — Див.: ЦДАВОВ (м. Київ) — Ф. 166. — Оп. 9. — Од. зб. 371. — Арк. 2. — це «Статут та постанова ВУЦВКУ про музеї УРСР.1929–1931 рр.»; Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1959. — С. 286.

³ Крайко К.А. Коли було засновано Житомирський краєзнавчий музей? // УІЖ — 1979. — № 2. — С. 178.

⁴ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 62.

⁵ Збірник Волинського науково-дослідного музею. Передмова. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 3.

⁶ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М.Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 225.

⁷ Там само.

⁸ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 150.

⁹ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 68.

¹⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 93. — Арк. 18.

¹¹ Историчне краєзнавство в УРСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 140.

¹² Дмитрук Н.К. 45 років етнографічній діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1990. — № 3. — С. 68.; Залізний. Волинський Музей (Етнографічний відділ) // Червоний шлях. — 1928. — № 8. — С. 168–169.

¹³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 92зв.

¹⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 83зв.

¹⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Од. зб. 415. — Арк. 12, 13.

¹⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Од. зб. 415. — Арк. 8 зв.

¹⁷ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 57.

¹⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 5. — Арк. 15.

¹⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 5. — Арк. 10.

²⁰ Еженедельник НКП. — 1928. — № 39.

²¹ Костенко П. З життя національних меншостей на Україні // Знання — Харків, 1925. — № 16. — С. 23.

²² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 39; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.3. — Од. зб. 157д; ІМФЕ, ф.15, оп.3. — Од. зб. 228; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.3. — Од. зб. 229.

²⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108.

²⁷ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 40; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 41; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 58; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 59; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 60; ІМФЕ, ф.16. — Од. зб. 61; ЦДАВОВ ф.166, оп.9. — Од. зб. 376. — Арк. 18–22.

²⁸ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 32; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 108; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 23. — Арк. 14зв., 15.

²⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 102, 11 арк. — «Програма по дослідженню німецьких колоній», нім. мовою.

³⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 484. — Арк. 137, 140, 140зв.

³¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 484. — Арк. 134, 134зв., 137.

³² Лист з музею Українського мистецтва м. Харкова від 8 квітня 1925 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 460. — Арк. 9.

³³ Лист до В.Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 469. — Арк. 90. Є і листи, датовані 1927, 1928, 1929 рр., тобто, можна говорити про сталі контакти.

³⁴ Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту порівняльної історії літератур та мов заходу та сходу від 23 вересня 1927 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 471. — Арк. 98.

³⁵ Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури, датований 1927 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 466. — Арк. 83.

³⁶ Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р. Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Од. зб. 474. — Арк. 113.

³⁷ Лист В.Кравченка за 1927 р. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 545. — Арк. 162–166.

³⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54, 55.

³⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 44.

⁴⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 69.

⁴¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 77.

⁴² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 55. — Арк. 117зв.

⁴³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 69.

⁴⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 54. — Арк. 1.

⁴⁵ Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁴⁶ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 142.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 19. — Арк. 36,37.

⁴⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1959. — Т.1 (1917 — черв. 1941 рр.). — С. 175.

⁵⁰ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1502. — Арк. 6.

⁵¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 86, 88зв., 89зв.

⁵² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 25; ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 7, од.зб. 636. — Арк. 154; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 23. — Арк. 16.

⁵³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 137а. — Арк. 1–36зв.

⁵⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Од. зб. 137б. — Арк. 75–101.

⁵⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 137в. — Арк. 105–115.

⁵⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 25.

⁵⁷ ІМФЕ, ф.15, оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 1–41.

⁵⁸ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 1. — Арк. 23.

⁵⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 20. — Арк. 2.

⁶⁰ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 19.

⁶¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 125зв.

⁶² ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 20. — Арк. 2; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 19; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 4. — Арк. 90, 104, 120зв., 125зв., 134.

⁶³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 68. — Арк. 2.

- ⁶⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 88. — Арк. 4.
- ⁶⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 88. — Арк. 5,6.
- ⁶⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 4,5.
- ⁶⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 18 зв.
- ⁶⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 20, 21 зв., 22.
- ⁶⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 23.
- ⁷⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 24.
- ⁷¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 91. — Арк. 31–36.
- ⁷² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77.
- ⁷³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁷⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 76. — Арк. 1.
- ⁷⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 76. — Арк. 21.
- ⁷⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 3.
- ⁷⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. Ззв.
- ⁷⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁷⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 9.
- ⁸⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 13.
- ⁸¹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 20.
- ⁸² ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 28. — Арк. 1.
- ⁸³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 29.
- ⁸⁴ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 108; ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 26. — Арк. 14зв.
- ⁸⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1467. — Арк. 17, 17зв. Із «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році».
- ⁸⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9, од.зб. 1467. — Арк. 17. — із «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 операц. році», це є складова «Звіту народного Комісаріату Освіти УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927/28 р.»
- ⁸⁷ Бюлетень Наркомпроса. — 1930. — № 20. — С. 540.; Юренева Т.Ю. Подготовка музейных кадров в 1930-е гг. (Институт музейной аспирантуры) // Музей и власть. Сборник научных трудов. — М., 1991. — С. 125.
- ⁸⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 2.
- ⁸⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 2.
- ⁹⁰ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 35зв.
- ⁹¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 13зв., 14, 29, 33, 57, 60зв., 63зв, 72.
- ⁹² Див. Додаток Б.
- ⁹³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Од. зб. 7. — Арк. 61зв.
- ⁹⁴ ІМФЕ, ф.15, оп.1. — Од. зб. 2. — Арк. 101зв.
- ⁹⁵ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 206.
- ⁹⁶ Труды I Всероссийского музейного съезда. — М., 1931. — Т. 1. — С. 87.
- ⁹⁷ Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII–XX вв). // Сборник научных трудов. — М.: Изд-во научно-иссле-

довательського Інститута культури, обл. ордена «Знак почета» типографія ім. Смирнова, 1991. — Часть I. — С. 142.

⁹⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.4. — Од. зб. 537а. — Арк. 89, 89зв.

⁹⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп.2. — Од. зб. 77. — Арк. 13.

Наталія Макаренко

ПОЛІТИКА УГОРСЬКОГО УРЯДУ СТОСОВНО ЕТНОСІВ ЗАКАРПАТТЯ У 1918–1919 РР.

Завершення Першої світової війни, революційні потрясіння початку ХХ ст. зумовили перекроювання політичної карти Європи, руйнування старих поліетнічних монархій і появу нових національно-державних утворень. Розвал Австро-Угорської імперії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях суверенного розвитку. Показовим є те, що після розпаду Австро-Угорської монархії жоден з народів не виявив бажання залишатися надалі у складі Угорщини чи якимось чином пов'язувати з нею своє політичне майбутнє.

Після закінчення Першої світової війни Закарпаття переживало глибоку політичну і соціально-економічну кризу. Край, який з підвладних доти Угорському Королівству земель у економічному відношенні був найвідсталішим регіоном Європи, у післявоєнний період переживав повний спад виробництва. Розвал промисловості повів до безробіття, зростання інфляції, зубожіння населення, з одного боку, а з іншого — стимулював його політичну активність.

Нові геополітичні умови активізували суспільно-політичні процеси на Закарпатті, значною мірою скоригували процес державного самовизначення, означили новий зміст міжетнічних і міждержавних відносин. У цей період розгортається активна політична міжнародна «гра» за Закарпаття, яку вели країни-сусіди. Представниками «зацікавлених сторін» були М.Каройї — від Угорщини і Т.Масарик — від Чехословаччини. Крім того, інтерес до Закарпаття на початку ХХ ст. виявляла і Україна (*УНР і ЗУНР*).

У період визрівання кризи Австро-Угорської монархії свідомість населення Закарпаття, крім внутрішньої пертурбації, зазнала серйозних зовнішніх впливів, зумовлених вагомим чинниками, а саме: жовтневим переворотом у Росії і створенням української

держави; поверненням на Закарпаття тисяч військовополонених зі Сходу, які брали участь у революції та громадянській війні.

Угорська влада намагалася у різний спосіб припинити чи принаймні призупинити антиурядові настрої на Закарпатті. У грудні 1918 р. начальникам окружних управлінь був розісланий циркуляр державної комісії з пропаганди, в якому наказувалося «розгорнути серед рутенського народу роботу в такому напрямі, щоб повернути його до нас (до Угорщини — Авт.)»¹.

Восени 1918 р. на Закарпатті в масовій кількості виникають Народні Ради, які вирішували значний спектр соціально-політичних, громадських, національних питань закарпатської спільноти. Процес утворення нових органів влади охопив усю територію Закарпаття і у жовтні-листопаді вже діяло близько п'ятисот Народних Рад². Надзвичайно велике місце в діяльності Рад займало вирішення національного питання, яке на той час було практично тотожним до питання вирішення політичного майбутнього та державного самовизначення Закарпаття. Причини виникнення Рад, на нашу думку, поділяються на внутрішні та зовнішні. До перших слід віднести розвал Австро-Угорської монархії, що стимулювало уярмлені народи до національно-визвольної боротьби і, як наслідок, — розпад старих державних структур, і поява нових організаційних форм у вигляді Народних Рад. Серед зовнішніх — досвід національних та громадсько-політичних змагань сусідніх народів: Росії, України, Польщі та інших європейських країн. Так, 2 листопада 1918 р. у Хусті, під проводом братів Юлія та Михайла Брацайків організовано Руську Народну Раду, яка ухвалила рішення про приєднання Закарпаття до України. 8 листопада 1918 р. щойно створена Руська Народна Рада в Старій Любовні на чолі з Омеляном Невицьким прийняла резолюцію, в якій йшлося, що Руська Народна Рада в Любовні виступає за «злуку з державою наших братів, з Україною», і вважає приєднання русинів до іншого народу «насильством і зловживанням природних прав»³.

Необхідно зауважити, що національний рух на Закарпатті був послаблений наявністю двох і навіть трьох політичних орієнтацій (русифільської, проукраїнської, проугорської). Так, лідер русифільського табору А.Бескид ініціював утворення Пряшевської Народної Ради, яка прийняла на своїх зборах 19 листопада 1918 р. рішення про приєднання Пряшевщини до Чехословацької республіки, що була проголошена 14 листопада 1918 р. Проугорський варіант розвитку Закарпаття представляла (популяризувала)

створена 6 листопада 1918 р. Ужгородська Рада Рутенів Мадярії. Рада була заснована з ініціативи уніатського єпископа А. Паппа і користувалася підтримкою змадяризованої частини русинської інтелігенції, священників, угорського населення Закарпаття. До її складу входили відомі громадські діячі, які пов'язували своє майбутнє з угорською державою: Й. Камінський, П. Гебей, С. Сабов та ін.

На кінець 1918 р. серед населення Закарпаття виокремилися прихильності щодо подальшого майбутнього краю. Ідея приєднання краю до України набула стійкого характеру наприкінці осені 1918 — початку зими 1919 р. на території східного Закарпаття. С. Клочурак писав: «У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої не було»⁴. Народні Ради південно-східної частини Закарпаття у своїх програмних заявах проголосили приєднання до ЗУНР. Звернемо увагу на те, що в рішеннях Рад мова не йде про формат України, як то: Радянська, Народна чи Соборна, а про Україну як споріднену землю з братерським народом. У той же час частина Народних Рад, зокрема Карпато-Руська Народна Рада, висловилися за приєднання до Чехословацької республіки. Значна частина Народних Рад, які були створені в листопаді — грудні 1918 р. у Мукачевому, Угочі, Береговому, Косині, Вілоку та інших південних та південно-західних містах та селах Закарпаття виступила за автономію у складі Угорщини.

Між тим, угорський уряд продовжував вживати заходи, які запобігали б децентралізації країни. 17 жовтня 1918 р. побачив світ «Маніфест» до народів Австро-Угорщини, в якому декларувалася перебудова держави на національно-федеративній основі: «Австрія має бути, згідно з волею її народів, перебудована на федеративну державу, в якій кожне національне плем'я на місці свого поселення творить свій власний добробут»⁵. Маючи на меті збереження історичних кордонів Угорщини, Маніфест обіцяв різним народностям Угорщини найширші права, включаючи право на самостійність, однак залишився лише декларативним документом, який був випереджений самим розвитком подій.

Уряд М.Каройї, розуміючи, що одними репресіями порядок не утримати, вирішив піти на часткові поступки національним меншинам у вигляді надання їм автономії. Проект протягом листопада 1918 р., обговорювався в урядових колах Угорщини, і, нарешті, 9 грудня того ж року був опублікований Маніфест, в якому йшлося про право всіх неугорських народів на самовизначення⁶.

Міністру в справах русинів О. Сабову було доручено підготувати проект Закону про автономію «Руської Країни».

Перед прийняттям цього Закону угорці намагалися заручитися підтримкою карпатських русинів. Для обговорення проекту про автономію 10 грудня 1918 р. в Будапешті відбувся з'їзд представників русинських організацій та органів місцевого самоврядування. Головував Августин Штефан. Пропозицію уряду прийняти Маніфест, за яким край лишився б при Малярщині, делегати від Марамороша (М.Андрашко, І.Гошук), Рахова (А.Штефан), Хуста (Ю.Брацайко), переважна більшість інших делегатів піддали різкій критиці, заявляючи, що рішення про долю карпатських українців може прийняти тільки сам народ і на території краю, а також висловилися за приєднання до України⁷. Юлій Брацайко виголосив промову, стверджуючи, що «доля Закарпаття й нашого народу має вирішуватися дома, а не в Будапешті», тому він вважає цей з'їзд некомпетентним і запропонував його розпустити⁸.

18 грудня 1918 р. у Мараморош-Сиготі відбулися збори представників міст і сіл Мараморощини. Понад 700 делегатів представляли практично всі населені пункти жупи. Як свідчать повідомлення преси, абсолютна більшість делегатів висловлювалася за «приєднання всіх руських земель до одної держави» — до України⁹. Щоправда, делегати від Гуцульської Народної Ради, які були присутніми на з'їзді, наполягали на тому, щоб поставити питання про вихід русинів зі складу Угорщини і приєднання до ЗУНР. Втім, у рішенні з'їзду зазначалося, що русини Марамороша постановили домагатися прилучення Закарпаття до Української Держави, яка вже була проголошена за Карпатами¹⁰. Для остаточного вирішення питання збори ухвалили: скликати на 21 січня 1919 р. з'їзд представників Рад всього Закарпаття. З'їзд в Марамороші цікавий для нас (історії) з декількох причин. По-перше, присутність на ньому делегатів від різних Народних Рад, зокрема Гуцульської (Ясінянської) та Хустської свідчить про консолідацію русинських сил (принаймні частини комітетів) у процесі політичного самовизначення Закарпаття. По-друге, заява русинів, що «лише вони (русини — Авт.) мають право приймати рішення», а також відсутність будь-яких згадок про реакцію на рішення з'їзду представників інших національностей свідчить про те, що ідея приєднання до України приваблювала головним чином русинів Марамороського комітату, який, серед іншого, вирізнявся поліетнічністю населення. Так, за даними перепису 1910 р. в Марамороші прожи-

вало: русинів — 159 489, євреїв — 20 427, румунів — 84 510, угорців — 52 964, німців — 59 552 осіб¹¹.

Між тим, на кінець грудня 1918 р. активізувалася проблема територій, компактно заселених румунським населенням. Румунська Національна Рада (м. Арад, Трансильванія) направила меморандум угорському уряду, в якому зазначалося, що бере всю повноту влади над населеними румунами територіями, які не входили до того до складу Румунії. Тобто і над частиною території Марамороського комітату. Демонструючи серйозність своїх намірів, румунська армія на кінець грудня 1918 р. зайняла територію вздовж південно-західного кордону Закарпаття з Румунією. Як свідчать документи, румуни Марамороського та Угочанського комітетів висловили згоду перейти під юрисдикцію Румунії¹².

Однак Каройї і далі вважав найголовнішим завданням внутрішньої та зовнішньої політики збереження «Великої Угорщини», про що він повідомив у середині грудня 1918 р. на конференції своєї партії. У розпал державного хаосу урядом була зроблена остання спроба здобути прихильність русинів та затримати їх у складі Угорщині. З цією метою 21 грудня 1918 р. парламент прийняв «Народний Закон (ч. X) про Автономію Руської Нації, що проживала в Мадярщині»¹³. Другий параграф цього закону проголошував: «З частин комітетів Мараморош, Угоча, Берег і Уг, що замешкані Русинами, утворюється автономна правно-політична територія під назвою «Руська Країна»¹⁴. Питання впорядкування інших комітетів: Земплин, Шаріш, Абауй-Торна і Спіш залишилося відкритим.

Згідно з законом, русини отримували права на самоврядування у справах внутрішньої адміністрації, судочинства, освіти, культури, релігії. У законі стверджувалося, що Руська Країна вирішує й адмініструє свої справи через власні органи, якими були: автономний Руський Народний Соїм як законодавчий орган та Директорія, яка представляла автономну адміністрацію. Крім того, в Будапешті встановлювалося спеціальне Міністерство для Справ Руської Країни.

Закон про автономію хоч і вказував на певний прогрес, але практично мав суто декларативний характер і був сповнений лазівок, які надавали уряду можливість у потрібний час зігнорувати свої обіцянки. Насамперед у законі не було закладено механізмів упровадження автономії. По-друге, не можна говорити про автономію, коли місцем перебування «міністра» Руської Країни визначено Будапешт. По-третє, територія Руської Країни не дістала чіткого територіального визначення. Остаточне вирішення цього

питання переносилося на Паризьку мирну конференцію. Більше того, уряд Угорщини прагнув розширити регіони проживання угорців і звзвити територію проживання русинів. Міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Марамороський Сигот, Севлюш, а також Свалява та Солотвин, як і округи Березівський, Севлюський та Тячівський згідно з законом і далі залишалися інтегральною частиною Мадярщини і, відповідно, вилучалися з автономної Руської Країни.

Закон викликав неоднозначну реакцію в різних суспільних і національних колах. Навіть така обмежена автономія викликала незадоволення і переляк угорської буржуазії. Угорські газети виступили проти цього закону, наголошуючи на тому, що русини Закарпаття не здатні самостійно керувати краєм навіть у тих не багатьох питаннях, що їх віднесли до компетенції Руської Країни¹⁵. Проугорськи налаштовані Народні Ради вітали закон. Загалом позитивну оцінку він отримав у німецькому тижневику «Sontagblatt». Русини, які виступали за включення до України, не визнали Закон про Руську Країну, «бо його було ухвалено без волі народу»¹⁶, і продовжували змагання за приєднання до України.

22 січня в Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання українських земель говорилося: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...»¹⁷. Директорія УНР і надалі робила послідовні політико-правові кроки для включення Закарпаття до складу Української держави, закріплюючи їх у наступних законодавчих актах: Резолюції, Декларації і Універсалі Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 р. У всіх цих документах Угорську Русь називали складовою Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР¹⁸. Проте доля Закарпаття фактично і далі залишалася невирішеною.

5 лютого 1919 р. уряд Масарика представив справу Підкарпатської Русі Високій Раді Паризької мирної конференції (була відкрита 18 січня 1919 р.) на чолі з Президентом США Вудро Вільсоном, Прем'єр-міністром Великобританії Девідом Ллойд-Джорджем та Прем'єр-міністром Франції Жоржем Клемансо. «Велика трійка», яка вирішувала основні проблеми післявоєнного облаштування світу, заслухавши виступ представника чехословацької

делегатії, представників інших нових держав, що зводилися в основному до територіальних проблем і, власне, проблем кордонів, вирішила створити окремі комісії для окремих країн. Чехословацьку комісію очолив представник Франції Ж. Камбон.

Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш, представляючи позицію чехословацької делегації, ствердив у своїй промові, що карпаторусини не хочуть угорської влади і пропонують створити тісну федерацію з ЧСР, додаючи, що мова йде про понад 450 тис. людей, яких не можна залишити на ласку угорцям¹⁹. Меморандум (Мемоіре № 6), підготовлений чехословацькою стороною щодо угорських русинів, містив пропозиції прилучити землю угорських русинів до Чехословаччини на засадах автономії. У меморандумі зазначалося, що Підкарпатська Русь ніколи не належала до чехословацького регіону, проте неможливо приєднати її до Росії або України. Основний аргумент — політична невизначеність цих країн. Вказувалося також на відсутність інших можливостей розв'язання цієї проблеми. Меморандум закінчувався заявою, що територію, про яку йде мова, потрібно прилучити до Чехословаччини, тому що «залишити карпаторусинів під угорською домінацією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну»²⁰.

Уряд Каройї не полишав надію втримати Закарпаття в межах Угорщини і намагався активно протидіяти уряду Т. Масарика, прискореним темпом формуючи адміністративну структуру проголошеної ним автономної провінції. Так, саме 5 лютого був затверджений тимчасовий уряд Руської Країни на чолі з О. Сабовим, а у березні проведені вибори до законодавчого Сойму (Руського собору). 12 березня 1919 р., зібравшись на своє перше і єдине засідання в Мукачевому, Сойм пред'явив уряду Каройї «ультиматум»: протягом 8 днів установити кордони автономної Руської Країни і передати владу Сойму.

Однак на середину березня 1919 р. в Угорщині загострилася політична криза. Верховна рада Антанти ухвалила рішення про термінову окупацію Закарпаття. Уряд Каройї подав у відставку і 21 березня мирним способом до влади в Угорщині прийшли комуністи. У складі Угорської Радянської республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію: створювалася нова адміністративна одиниця — Руська Країна. До її складу увійшли райони Марамороського, Угочанського, Березького, Ужанського, Земплинського та Шариського комітатів (останні два були зайняті

чеськими військами). Столицею Закарпаття проголошувалося Мукачеве, де розміщувався Русинський Народний комісаріат. Проект Конституції «Руської Країни», опублікований 12 квітня в газеті «Руська правда», виходив з того, що Руська Країна є «самостійний крайній союз», який на федеративній основі входить до Радянської Угорської Республіки»²¹. 10 квітня 1919 р. розпорядженням Русинського Народного комісаріату на Закарпатті були створені територіальні округи «з українським населенням» — Березький (з центром м. Мукачеве), Марамороський (м. Хуст) та Ужанський (м. Середне)²². Було вжито заходів щодо розв'язання мовного питання. У державних установах і школах Закарпаття запроваджено русинську мову, а у районах, де переважало угорське або румунське населення, навчання мало вестися їх рідною мовою.

Радянська влада на Закарпатті протрималася лише 40 днів (21 березня — 29 квітня 1919 р.). З 16 квітня 1919 р. румунські, а 24 — чеські війська почали захоплювати територію Закарпаття. Подальшу долю Підкарпатської Русі вирішила Паризька мирна конференція.

Умови приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини були викладені у Сен-Жерменському мирному договорі, який був підписаний 10 вересня 1919 р. Мирним договором Чехословаччина зобов'язувалася уконституювати «територію русинів на південь від Карпат» як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави.

Проблема самовизначення Закарпаття набула наприкінці 1918 р. міжнародного звучання. В цей період мало місце справжнє «змагання» за Закарпаття. Однак зовнішньополітична ситуація, якою скористався Т. Масарик, склалася на користь державно-правового впорядкування Закарпаття в складі ЧСР. Угорський уряд не зміг втримати Закарпаття у межах Угорщини і так: Карпатська Україна («Руська Країна» — встановлена мадярами в 1918 р., або Угорська Русь, як зазначено в Універсалі Директорії УНР, або «територія русинів на південь від Карпат» — як вживано офіційно в Сен-Жерменському договорі, і, нарешті, «Підкарпатська Русь» — як записано в «Генеральному статуті») опинилася в рамках Чехословаччини як формально автономна держава.

¹ Шляхом Жовтня: Зб. документів. — Т. 1. (1917–1923). — Ужгород, 1957. — С. 70.

- ² Див., напр.: Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 46
- ³ Химинець Юліан. Закарпаття — земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. — Ужгород, 1991. — С. 35.
- ⁴ Ключурак С. До волі: Спомини. — Нью-Йорк, 1978. — С. 165.
- ⁵ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від 9 ст. до 1920. — Нью-Йорк, 1992. — С. 186.
- ⁶ Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). — С. 53.
- ⁷ Ключурак С. Вказ. праця. — С. 111–116.
- ⁸ Шандор В. Вказ. праця. — С. 186–187.
- ⁹ Ключурак С. Вказ. праця. — С. 112–113.
- ¹⁰ Химинець Ю. Вказ. праця — С. 28–29.
- ¹¹ Марина В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку / Дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. — Ужгород, 1995. — С. 76
- ¹² Там само.
- ¹³ Стерчо Петро. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. — Львів, 1994. — С. 115–116.
- ¹⁴ Там само. — С. 123.
- ¹⁵ Нариси історії Закарпаття. Т. II. — С. 57.
- ¹⁶ Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород, 2002. — С. 115.
- ¹⁷ Див.: Лемак В. Закарпаття в березні — квітні 1919 р. // Новини Закарпаття. — 1991. — 13 серпня.
- ¹⁸ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. — 1993. — № 4. — С. 62–63.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 5–6.
- ²⁰ Проблема Підкарпатської Русі в листуванні Т.Г. Масарика з Е. Бенешем під час Паризької Мирної Конференції // Карпатський край. — № 7–12. — 1994. — С. 37.
- ²¹ Шляхом Жовтня. — С. 166–168.
- ²² Там само. — С. 154.

Грина Погребинська

АВТОНОМІЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Теоретичне та історіографічне освоєння проблем революційної доби в Україні актуалізує дослідження з питань національної інтеграції у полікультурному просторі. У рамках та на основі цих досліджень здійснюється вивчення єврейської національної авто-

номії, яка, як відомо, була помітним феноменом політичного і культурного життя країн Східної, Центральної Європи і Балтії у період між двома світовими війнами. Дві ключові події новітньої історії — Катастрофа європейського єврейства і створення держави Ізраїль усунули, як до недавнього часу було прийнято вважати, громадську основу автономізму. Втім, минуле й сьогоднішня єврейських діаспор, що відроджують національне життя в європейських, зокрема й пострадянських країнах — реальність, яку не можна не помітити і з якою, як і з іншими національними меншинами, потрібно рахуватися і шукати адекватні демократичні форми співіснування. Вивчення етнонаціонального контексту ідеології і практики культурно-національної автономії, його впливу на формування ідентичності східноєвропейського єврейства зумовлено низкою причин теоретичного і суто прагматичного характеру, зокрема пошуком релевантних моделей громадянського суспільства. До того ж слід зазначити, що, вирішуючи теоретичні і практичні питання, пов'язані з діаспорами, фахівці з цієї проблематики вважають єврейську діаспору парадигматичною.

Метою цієї статті є окреслення контурів ідеополітичної активності східноєвропейської єврейської діаспори скрізь призму відношення до ідеології автономізму. Вихідною передумовою для постановки питання є теза про те, що феномен діаспори містить у собі слабо вивчене явище взаємопересічних соціальних, етнічних і політичних просторів¹.

Рефлектуючи над особливостями російського єврейського політикуму дореволюційної доби, слід мати на увазі, що полеміка між його легальними, напівлегальними та нелегальними течіями мала здебільшого конструктивний характер. Розбіжності торкалися, насамперед, вибору оптимального шляху розвитку єврейської нації у геополітичному вимірі, а також конкретних форм функціонування національного об'єднання. В ході дискусій спільно впрацьовувалися засоби збереження національної ідентичності у всьому її історико-культурному різноманітті. За рамками дискусій не залишалося також і розуміння політичних (зовнішніх і внутрішніх) факторів впливу на вирішення національного питання. Реальні політичні імперативи розмивали прозорі «кордони» єврейського національного дискурсу, надаючи змогу створювати альтернативні політичні проекти. До того ж, як свідчать документальні матеріали, в ході обговорень було «за замовчанням» прийнято, що всі запропоновані напрями не є взаємовиключними,

бо можуть існувати паралельно, превалюючи один над другим залежно від обставин, що змінюються. Ідеологи автономізму і сіонізму початку ХХ століття — діти раціональної Гаскалі та останні романтики епохи модернізму — вірили у можливість вирішення національного питання на демократичних засадах у ході поступової лібералізації суспільно-політичного ладу.

Серед перших, хто стверджував, що євреї можуть і повинні існувати як окрема національна одиниця у межах національних держав, були відомі єврейські культурні і політичні діячі: соціаліст Х. Житловський² та історик С. Дубнов³. До ідеї автономії вченого привели роздуми над особливостями історичного і духовного розвитку єврейського народу в галуті. Основним змістом теорії було знайдення євреями «власного» простору в країнах проживання, де вони могли б зберегти ідентичність в організаційних формах автономії. Формулюючи свою концепцію «автономізму», Дубнов на той час не знав про роботи О. Бауера і К. Ренера — авторів теорії персональної автономії для нетериторіальних націй. «...Я прийшов, — писав він у «Книзі життя», — цілком самостійно до того рішення ..., яке пізніше, після світової війни, було сформульовано ще простіше: автономія національних меншин. Зрозуміло, що передумовою для всієї цієї системи має бути міжнародне визнання євреїв живою та єдиною у всьому світі національністю»⁴. Вимога національних прав для євреїв, висунута Дубновим у 1898 р., конкретизована ним у статті «Автономізм як основа національної програми»⁵. У зв'язку з новою концепцією вчений докладніше розвив ідею «діалектичної тріади». ХІХ століття він характеризував як час боротьби проти національно-релігійного тезису, який протягом віків відокремлював євреїв від світу, що їх оточував, і придушував індивідуальну свободу. Антитезис, що виник у ХХ столітті, був повстанням людини у євреї, протестом проти деспотизму колективу. Цей протест, на думку вченого, виявився однобічним, оскільки, гуманізуючи людину, він одночасно її денаціоналізував. Завданням ХХ століття є встановлення гармонії між гуманізмом і націоналізмом. У цьому столітті, на думку Дубнова, єврейству доведеться усвідомити себе як культурно-історичну, вільну, самоврядну націю. Одиницею самоврядування має стати національна громада, до складу якої увійдуть як релігійні євреї, так і ті, хто не вірить. Така секуляризована громада, за концепцією вченого, буде більш дійовим знаряддям національного об'єднання, ніж традиційна, яка автоматично виключає свободомислячу інтелігенцію.

Функціонально-територіальний автономізм Дубнова відрізнявся відсутністю радикальності та акцентом на секулярні форми діяльності, хоч вчений і не заперечував роль іудаїзму у формуванні єврейського характеру. Колективна ідентичність прихильників ідеї автономізму спиралася на ліберально-демократичні, соціалістичні та інші прогресистські ідеї свого часу. Головним культурним фактором, на якому наполягали автономісти всіх видів, була мова їдиш, яку вони вважали разом з івритом та іншими цінностями національної культури міцною силою самозбереження. У статтях і Дубнова вперше в єврейській публіцистиці висувалося історичне право єврейського народу на європейський «ґрунт», а вимоги громадянського рівноправ'я сполучалися з вимогами рівноправ'я національного.

Спільність світоглядів, основаних на національних і ліберально-демократичних пріоритетах, об'єднувала єврейський політичний простір, одночасно не відокремлюючи його від загальноросійських і національних прогресистських течій свого часу. Значна частина російської єврейської інтелігенції не обмежувалася участю у загальноросійському визвольному русі. Ними було створено національні об'єднання ліберального і демократичного напрямку, легальна громадська діяльність яких зосереджувалася на боротьбі за громадянське рівноправ'я, проти чорносотенних організацій та антисемітської політики уряду. Зацікавленість автономізмом проявилася у боротьбі за легітимізацію національної освіти. З 1901 р. діяло «Бюро захисту прав євреїв»; заходи, спрямовані на посилення національної складової в єврейських громадських закладах, насамперед у школі, здійснювалися під керівництвом «Комітету націоналізації» (1901–1902 рр.). У цій організації прихильники «духовного сіонізму» (ахад-гаамісти) становили центр; на крайніх флангах знаходилися політичні сіоністи і «дубновісти». Вимога «свободи культурно-національного і релігійного самовизначення» була висунута також на початку 1906 року «Єврейською Демократичною групою».

Під час революції 1905 р. прихильники автономізму почали виводити ідею національних прав у діаспорі в царину практичних громадських завдань. Коли на початку 1905 р. створювалася декларація від 26 єврейських громад на ім'я Ради Міністрів з вимогою надати євреям Росії рівні права з іншими конфесійними групами країни, численна група з Вільно поставила наступну вимогу до підписання цього документа: «Як всяка культурна нація,

ми вимагаємо тих прав національно-культурного визначення, які мають бути надані всім народностям, що входять до складу російської держави»⁶. З 1905–1907 рр. зусилля у цьому напрямі акумулювалися у «Союзи для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії». За оцінкою єврейських діячів демократичної спрямованості створення «Союзу...» «...було великою подією на єврейській вулиці»⁷. До нього увійшли представники різних єврейських національних течій, не виключаючи автономістів і сіоністів⁸. На Віленському установчому з'їзді Союзу було сформульовано такі завдання: «Встановлення повною мірою громадянських, політичних і національних прав євреїв у Росії; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його виявленнях, зокрема ... у найширшій автономії громад, свободі мови і шкільної освіти». Другий з'їзд Союзу (листопад 1905 р.) постановив: «З метою здійснення у всій повноті громадянських, політичних і національних прав єврейського народу в Росії — приступити до скликання Загальноросійських Єврейських Установчих Зборів, для встановлення ... форм і принципів ... національного самовизначення та основ ... внутрішньої організації»⁹.

Найдокладніше автономістську національну програму було розроблено Єврейською Народною партією (Фольксспартай), створену у 1906 р. Ініціатор створення партії С. Дубнов визначав і «поле» діяльності автономії (народна освіта, взаємна і трудова допомога, благодійність, еміграція) і її структуру. У програмних документах партії практична основа автономії була сформульована наступним чином: «Національна автономія євреїв, які не становлять більшості у жодній з областей Росії, виявляється не у формі обласної, а общинної організації». У передмові до програми партії С. Дубнов наголошував, що одиницею єврейського самоврядування може бути тільки вільна національна громада, яка має свої виборчі органи для керування місцевими культурними, кооперативними і благодійними організаціями. Об'єднавшись, громади створюють загальноросійський Союз єврейських громад з центральними органами самоврядування у сфері національно-культурних інтересів єврейства. Згідно з програмою Фольксспартай найціннішими для євреїв, як і для інших націй, тобто такими, без яких неможлива рівність усіх громадян перед законом, є свобода мови і автономія школи. Провідні діячі Фольксспартай наголошували, що їхні вимоги у галузі національно-культурної автономії цілком сумісні з загальноімперським законодавством і обласними автономіями. Аналізуючи місце Фольксспартай у єврейському політичному посторі,

слід відмітити, що широкі загальнонародні цілі, які вона ставила, суперечили обмеженим можливостям політичного впливу. Разом з тим, члени партії відіграли значну роль у розвитку єврейської культури і науки. Серед активістів автономізму були відомі історики, літератори, музиканти. Особливо великого значення їхня діяльність набула у скупчених місцях «межі осілості», які стали справжніми осередками культурно-національного ренесансу.

Помітне переважання соціальної домінанти у осмисленні «єврейської теми» було притаманне ідеології одного з піонерів націоналізму діаспори Х. Житловського. На сторінках їдишитського видання «Дер Юдишер Арбайтер» Житловський доводив, що для нового націоналізму «визначальним принципом є не Вітчизна, не країна, а самостійна народна культура»¹⁰. На думку Житловського, першочерговими умовами для розвитку єврейського загалу у діаспорі є, по-перше, визнання євреїв нацією поза конфесійними ознаками і, по-друге, підвищення соціального статусу мови їдиш шляхом створення єврейських освітніх закладів¹¹.

Погляди Житловського були закладені в основу програми, прийнятої на конференції в Києві у вересень 1903 групою його одноподумців. Автономізм визнавався головним принципом, який має стати основою нової пролетарської єврейської партії. «Для деякої частини єврейського народу цей принцип у більш-менш близькому майбутньому почне втілюватися у конкретних формах самостійного життя на власній території. Для решти єврейського народу територіальне вирішення питання є ідеалом далекого майбутнього, і тому автономізм послужить регулятивним принципом у боротьбі за максимум національних прав, отримання яких можливе у діаспорі»¹². Члени конференції, які підтримали ідею національної автономії, створили групу «Відродження». Інші члени руху, у тому числі група «Хейрус», разом з сіоністськими гуртками об'єдналися у сіоністсько-соціалістичну робітничу партію (сіоністи-соціалісти), яка у своїй декларації 1905 р. не поставила жодних вимог стосовно національного розвитку у діаспорі.

Ідея автономії широко представлена в програмних документах Єврейської соціалістичної робітничої партії (сеймісти), що базувалися на теоретичних розробках Х. Житловського. ЄСРП вважала, що багатонаціональні держави повинні будуватися на принципах автономії, а євреї у цих державах мають бути визнані особливою юридичною групою з правами екстериторіальної автономії. Згідно з баченням ЄСРП єврейський народ має створити активний

публічно-правовий союз, специфічними потребами якого завідуватиме національний сейм. Передбачалося, що сейм буде верховним органом автономії і єдиним офіційним представником всього єврейства у справах загальнонаціонального характеру. Основною структурною одиницею автономії, за планами сеймістів, мала стати єврейська громада, демократизацію і легалізацію якої вони вважали першочерговим завданням своєї національної політики. До компетенції громади мали належати питання народної освіти, в тому числі і професійної, соціального забезпечення, охорони здоров'я, культури, еміграції¹³. Наполягаючи на ролі громади у діяльності автономії, сеймісти неодноразово наголошували, що вона склалася історично і тим самим підтвердила право на існування як єдино можлива первинна клітина єврейського громадського простору.

Власне розуміння шляху до соціально-політичних свобод єврейського народу Росії продемонструвала «Єврейська Народна група», що відокремилася на початку 1907 р. від «Союзу для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії». Громадські діячі ЄНГ, визнаючи необхідність відстоювати права євреїв не тільки як громадян, але і як національності, пояснювали, що це не означає створювання гетто нового типу у вигляді примусового національного союзу, відокремленого від інших національних спілок та такого, що авторитарно керуватиме всім культурно-духовним життям нації. Сутністю національних прав, згідно з програмою Єврейської Народної групи, було урегулювання єврейських громад, поширення прав єврейської мови у початкових школах і підтримка за рахунок спільного бюджету народних культурних установ.

Взірцем багатовекторності єврейського політичного вибору був характер відносин С. Дубнова з ідеологом духовного сіонізму Ахад Гаамом. За своїм загальним світосприйняттям найближчим до духовного націоналізму Дубнова Ахад Гаам тим не менш скептично ставився до можливості повної національної автономії у діаспорі, маючи сумніви щодо готовності будь-якого народу визнати національні права євреїв, які живуть не «біля», а «всередині» інших народів і всюди становлять безправну меншість¹⁴. У свою чергу, С. Дубнов вважав за доцільне створення духовного центру єврейського народу у Палестині, але не виявляв оптимізму щодо можливості його трансформації у громадсько-політичному форматі.

Взагалі у сіоністському середовищі, охопленому ідеалами повернення на історичну батьківщину, принципи культурно-національ-

ної автономії не викликали ентузіазму. Сіоністсько-соціалістичні групи, які відстоювали «роботу на місцях», вкрай негативно поставилися до ідеї автономії. У відозві заграничної групи сіоністів-соціалістів у 1901 р. не йдеться про національні вимоги у діаспорі. Група «Хейрус» у своїй збірці «Дер Хамон» (1903) заявила, що «єврейська національна автономія у діаспорі — пусте слово без змісту, без життя»¹⁵. Відмовляючись від національної автономії у діаспорі, сіоністські партії, тим не менш, крокували до розуміння її необхідності. Підіймаючи національну свідомість в ім'я територіальної автономії, вони сприяли тому, що вимоги територіальної автономії доповнювалися вимогами культурної і персональної автономії у країнах проживання. У цьому контексті характерними є роздуми В. Жаботинського над природою автономії у діаспорі. У «Повісті моїх днів» він писав: «Що таке національна автономія у галуті? Це не що інше, як організація всього народу з допомогою офіційно наданих можливостей, замість часткової організації народу у формі такого обмеженого об'єднання, як сіоністська організація»¹⁶.

У колах політичних сіоністів автономізм оцінювався як утопія, що відвертає увагу від єдиного правильного шляху — територіальної автономії у Палестині. Разом з тим, зовнішньополітична ситуація навколо Палестини не залишала сумнівів у тому, що алія матиме форму складного і довготривалого процесу. Отже, необхідно шукати форми об'єднання розрізненого у соціальному і державному просторах східноєвропейського єврейства на загальнонаціональних засадах. Політичний прагматизм поступово привів сіоністських лідерів до розуміння, що громада, яка у концепції Дубнова була основою функціонування національного загалу, може стати однією з таких форм. Але на відміну від автономізму, для якого секулярна громада була кінцевою метою і суб'єктом національного життя у державах діаспори, у розумінні сіоністів діаспорна громада відіграла роль тактичного тимчасового засобу, що сприятиме здійсненню кінцевої мети — поверненню до Ерец Ізраель.

Під тиском імперативів реальної політики лідери сіонізму схилилися до сприйняття ідеї про необхідність отримання національних прав у діаспорі. Гельсінгфорський з'їзд російської сіоністської організації включив у свою політичну платформу лозунги автономії національних областей, гарантії прав національних меншин та визнання єврейської національності як єдиного цілого з правами самоврядування у всіх справах національного побуту. Згодом ці резолюції було підтверджено у Гаазькому конгресі 1907 р.

Представники Єврейської робітничої партії (Поалей Ціон) підтримали національно-політичну автономію з економічною, культурною і фінансовою компетенцією у всіх внутрішніх національних справах. Відмінністю у позиції Поалей Ціон з Фолькспартай та сеймістами було те, що окремим пунктом її програми-мінімум ставилася вимога «територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині»¹⁷. Тим не менш, аналізуючи питання інтернаціоналізму і націоналізму пролетаріату у своїй програмі, 1907 р. партія позитивно оцінила ідею автономії, зазначивши, що завдяки їй поширюється можливість мирної співпраці різних націй¹⁸. Передумовою успіху практичної реалізації автономії Поалей Ціон вважала прогрес у демократизації суспільства, свободу національного виховання, рівноправ'я мов і пропорційного представництва за національностями у законодавчих і адміністративних органах.

Політичні зсуви у російській імперії змусили переглянути свої принципи у галузі національної політики і представників єврейської російської соціал-демократії, зокрема, найбільш масову робітничу єврейську партію — Бунд. На VI з'їзді (1905) Бунд включає у свою програму вимогу національно-культурної автономії, тобто вилучення з відання держави органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передача їх нації в особі спеціальних установ, місцевих і центральних, що вибираються всіма її членами на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Порівнюючи концепцію Дубнова з баченням автономії Бундом, слід відзначити, що в його програмних документах не йдеться, на відміну від Фолькспартай, про права єврейських громад, тобто, сутність автономії обмежується культурними вимогами.

Єдиною з єврейських пролетарських партій, яка на той час не поділяла ідею національної автономії, залишилася партія сіоністів-соціалістів. «Всілякий національно-політичний інститут, підкреслювалося у програмних документах партії, — оснований на автономії, має цінність лише оскільки він є відповіддю на відомі потреби, які торкаються різних боків національного життя народу та загальні для всіх класів народу». Дотримуючись класових позицій, партія вважала національну автономію у вигляді політичного сейму реакційною за змістом утопією єврейської буржуазії. Саме тому з 1900 по 1906 рр. на з'їздах партії заперечувалася можливість культурної автономії в діаспорі і негативно сприймалися національні вимоги інших єврейських партій.

На початку 1900-х рр. до ідеї автономії почали звертатися деякі єврейські кола Австро-Угорщини, зокрема Галичини і Буковини. Перші кроки в напрямі боротьби за національне визнання євреїв зробили публіцист Н. Бірнбаум і депутат рейхсрату Штраухер. Проявом переходу процесу самоідентифікації євреїв Австро-Угорщини від «відчуття» на інституційний рівень стали події, що розгорнулися під час обговорення у 1907 р. нового виборчого законодавства. Саме в той час на зборах єврейських виборців було висунуто вимогу пропорційного представництва для єврейської нації. У виборчій кампанії 1907 р. протистояння у єврейському загалі Галичини та Буковини пролягало по вісі націоналісти — асимілятори. Націоналістам вдалося провести у парламент чотирьох делегатів і створити національну фракцію «Єврейський клуб». У своїй першій відозві депутати-євреї заявили, що «енергійно вимагатимуть визнання єврейської національності і фактичного проведення рівноправності і рівноцінності євреїв... Єврейський клуб буде відстоювати вирішення національного питання на принципах автономії»¹⁹.

Політична активність східноєвропейського єврейства не обмежувалася участю у діяльності напрямів і партій виключно національного характеру. Відомо, що частка представників єврейського загалу, у сучасному розумінні цього терміна, діяла у складі загальноімперських партій і парламентських коаліцій як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Вивчення цього явища у контексті теорії ідентичності, зокрема національної, має стати предметом окремого дослідження. Виходячи з теми цієї статті, важно уявити, що всі партії, у тому числі і єврейські, існували у загальному ідеологічному просторі і не обмежувалися постановкою виключно національних питань у своїй діяльності. Екстериторіальний на той час статус існування єврейської нації зумовив виникнення напрямів, які виходили за державні кордони і поступово набували характеру зв'язуючої ланки між ідеальними і реальними полями внутрішньої і зовнішньої політики. Особливістю розвитку єврейської національної ідеї було існування двох основних, принципово протилежних, але в той же час, з точки зору близької і середньої перспективи, взаємно невиключаючих один одного напрямів: сіонізму і автономізму. Дві основні течії єврейської національної думки зумовили особливості національного партайгенезу і сприяли формуванню своєрідного ідеополітичного дискурсу, вплив якого на формування ідентичності східноєвропейського єврейства не обмежується

«часовим простором» першої половини ХХ століття, а чітко прос-
тежується у подіях реальної політики ХХ століття й сьогодні.

¹ Див.: Мильников М. А. Современные диаспоры в глобальном комму-
никационном пространстве // Вестник Московского Университета. Серия
18. Социология и политология. — 2007. — № 2. — С. 45; Sheffer G. Ethnic
Diasporas: A Threat to Their Hosts? // International Migration and Security /
M. Weiner (Ed.). — San Francisco; Oxford, 1993. — P. 272.

² Див.: С. Dresner. «Hayim Zhitlovski: teoretikan ha-leumiyut ha-galutit
bezikata le-sotsyalizm. Ph.D. thesis. — Hebrew University of Jerusalem, 1975.

³ Див.: Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе // Две концепции
еврейского национального возрождения. — Иерусалим, 1990.

⁴ София Дубнова-Эрлих. Жизнь и творчество Семена Дубнова // dn-kni-
gi.narod.ru.

⁵ Восход. — 1901. — кн. 12.

⁶ Там само. — 1905. — № 10–11. — С. 14

⁷ <http://berkovich-zametki.com/2007/starina/November5>

⁸ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го
съезда. — СПб., 1905; Союз для достижения полноправия евреев в России:
Протоколы 3-го съезда. — СПб., 1906.

⁹ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го
съезда. — С. 27.

¹⁰ Краткая Еврейская энциклопедия. Т. 8. — Иерусалим, 1976. — 2005. —
С. 599.

¹¹ Там само. — С. 600.

¹² «Возрождение» — Лондон, 1904. — № 1–2. — С. 13.

¹³ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ столітті.
Документи і матеріали. — К., 2002. — С. 99–100.

¹⁴ Ha-Shiloach. — 1898, IV. — С. 294–295.

¹⁵ Краткая Еврейская энциклопедия. Т. 1. — С. 855.

¹⁶ http://history.nfurman.com/zion/zion007_59.htm

¹⁷ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ столітті.
Документи і матеріали. — С. 84–85.

¹⁸ Там само. — С. 90.

¹⁹ Еврейская энциклопедия. Т. 1. — С. 366.

УЧАСТЬ С. О. ЄФРЕМОВА У ФОРМУВАННІ
Й ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900–1907 РР.)

Прагнення кожного народу до вільного утворення власної долі беззаперечно пов'язане з процесом побудови держави. Форми і методи її будівництва, характер життя її громадян повинні відображатися програмово через об'єднання та партії. Саме політичні партії відтворюють основні прагнення народу, форми їх здійснення. Тому історія партій — це й частина історії держави, її народу.

У контексті розвитку політичної думки України значна роль приділяється впливу політичних партій у розвитку суто українських питань, які стояли на порядку дня на початку ХХ ст. У розгляді цих питань вченими виділено і місце ліберально-демократичних партій України, які створювались і функціонували на її теренах у перше десятиріччя ХХ ст.¹ Ряд дослідників розглядали як програмові засади цих партій², так і їх місце в історії партійного будівництва означеного періоду³. Значну роль у створенні партій відігравали її лідери та безпосередні учасники. Від участі цих людей залежали і основи партійних платформ, і діяльність партій у практичних заходах щодо здійснення власних програм. Безперечно, що постать Сергія Олександровича Єфремова як політичного діяча нерозривно пов'язана з його діяльністю у партійному житті українства.

На початку ХХ ст. з розвитком капіталізму, підйомом промислового виробництва загострюється й політичне життя держави. Ідеї марксизму все більше цікавлять громадськість та стають провідними у діяльності багатьох загальноросійських партій та об'єднань. Не залишаються осторонь політичного життя й українці. І тут особливої уваги заслуговує молоде покоління, до якого належав Сергій Єфремов. Вихована в українофільських аполітичних гуртках молодь вже не бажала обмежувати свою діяльність лише читанням рефератів на теми історичного минулого України та літературними салонами. Увібравши в себе народницькі ідеї Старої громади, вона прагнула до активної діяльності та політичної боротьби за власне національне самоствердження, поєднуючи у програмних засадах гасла повалення самодержавства, утворення національної державності та здобуття демократичних свобод. А це призвело

до того, що напередодні першої російської революції спостерігається політизація українського руху, який репрезентувала тоді майже виключно українська інтелігенція та студентство. Основним проявом цієї політизації стає створення в Наддніпрянській Україні українських політичних партій, до заснування та роботи яких безпосередньо дотичний був С. О. Єфремов.

Ліберальну частину інтелігенції на поч. ХХ ст. представляло старше покоління українства, яке групувалось у середовищі загальної безпартійної організації, утвореної 1897 р. з представників свідомої інтелігенції. Молодий Єфремов був залучений до її складу у 1900 році як активний учасник видавничої справи. З цього часу всі найвизначніші події в житті Організації проходять на очах у Сергія Єфремова та за його участі: він входить до складу київської Старої громади та Ради Організації, секретарює на її засіданнях та бере активну участь у її роботі.

Напередодні революційних подій в Організації починають відбуватися суттєві зміни, до яких С. Єфремов був причетний безпосередньо. Розповсюдження української книжки, вшанування пам'яті та діяльності відомих українських громадських діячів та науковців, розширення філій Організації по українських містах — цього було вже замало. Після з'їзду 1901 р. новообрана Рада Організації, до складу якої увійшов і Єфремов, багато часу стала приділяти обміркуванню платформи Організації, яка все більше схилялась до створення партійного угруповання. Її з'їзд 1902 р. до питання про політичну програму Організації поставився прихильно. Після довгих дебатів, обміркувань, дискусій, які тривали упродовж 1903 р., було вироблено проект платформи нового політичного об'єднання, до написання якого був залучений і С. Єфремов. Увесь зимовий період 1903–1904 рр. Рада витратила на вирішення виключно питання про програму та назву партії. За словами Сергія Олександровича, найбільші суперечки виникали з приводу обґрунтування соціально-економічних вимог, хоча на питаннях автономії й федерації погоджувались усі⁴. У жовтні 1904 р. Організація безпартійна припинила своє існування і була створена Українська Демократична партія (УДП), ухвалена її програма, серед основних положень якої були поставлені найбільш значимі питання: політичні (парламентаризм, демократичні свободи; автономія України та Федерація Росії); економічні (8-годинний робочий день, державна пенсія німецьким, знищення прав спадщини на заводах і фабриках, передача казенних і т.д. земель до фонду

крайового сейму, вилучення земель у поміщиків і передачу їх за гроші селянам); суспільні (міжнаціональні) — народи, які проживають на території України (росіяни, євреї, поляки та інші) визнаються рівноправними з українцями щодо задоволення їх національних, економічних і культурних потреб⁵.

Однак представники старшого покоління, незадоволені внесеною до програми соціально-економічного питання, перестали цікавитися партійною роботою, за словами С. Чикаленка, «саботували» її діяльність⁶, і це змусило молодих і діяльних її членів утворити нову партію. Сергій Єфремов разом з Б. Грінченком, М. Левицьким, Ф. Матушевським заснували нову Українську Радикальну партію (УРП). У березні 1905 р. партія була сформована і до неї перейшли найбільш активні члени УДП. Радикальна партія склала свою політичну платформу, яка мало відрізнялася від програми УДП. Суттєву відмінність становила лише постановка розв'язання економічних питань, а саме: аграрного й робітничого. Зокрема в аграрному питанні радикали стояли на таких вимогах: усі землі державні, удільні і т. д. повинні стати крайовим фондом, викуп приватних земель здійснюється за кошти краю; води, ліси стають власністю краю; встановлюються норми купівлі землі. До того ж безземельні (малоземельні) селяни одержують наділи з крайового земельного фонду; знищується викупна плата та всякі спеціальні податки; заводиться сільськогосподарська освіта. Більш розширили радикали і вирішення робітничого питання: 8-годинний робочий день, 36 годин відпочинку на тиждень, 2-тижнева відпустка на рік, 10 тижнів декрету; встановлювався також мінімум заробітної плати, відшкодування робітникам від хазяїв, незалежна інспекторська служба. Ці вимоги застосовуються і до сільських робітників та домашніх слуг⁷. Займаючи позицію, близьку до народних соціалістів, радикали визнавали, що експлуатація людини, від кого б вона не була — окремої людини, громади, краю чи держави — повинна скасуватись, а земля, заводи і фабрики, всі знаряддя праці мусять стати власністю робочої людини⁸.

Заслуговує на увагу те, що члени УРП виробили саме «платформу», а не програму партії, що могло свідчити або про нетривалий статус нового утворення, або про перегляд та розширення у майбутньому політичних вимог партії. Це підтверджують нотатки самого С. Єфремова, який писав, що члени партії свідомо обрали назву «платформа», тому що «хотіли підкреслити тимчасовий характер свого гуртування і те, що на перший ставимо план

чисто практичні завдання часу, а не самі принципиальні, теоретичні обґрунтування певного світогляду...»⁹.

Оголосивши у Львові свою політичну платформу, радикали взяли і за написання та розповсюдження політичної популярної літератури для народу. Єфремову було доручено писати про робітничу справу та аграрні рухи. Під псевдонімом Сергій Ярошенко виходять дві його роботи «Як люде прав собі добувають» та «Як визволитись робочим людям з бідності». Написані у доступному й зрозумілому для простої людини стилі, ці брошури висвітлювали найголовніші соціальні питання, якими переймалися українські робітники й селяни. Дотримуючись основних політичних положень партійної платформи, Єфремов писав, що треба створити національно-територіальну автономію, де сам народ буде правити державою; де будуть вирішені й економічні питання, і політичні свободи. Ця партійна література мала успіх серед народу і добре розповсюджувалась як у Галичині, так і в Наддніпрянщині.

Автор популярних брошур для українських громадян у праці «Як люде прав собі добувають» уміло поєднав вимоги національні з суто соціалістичними гаслами, виділивши злбоденні питання за основні права, які повинні здобути люди. Соціальна та правова рівність, народність землі поєднались у Єфремова з єдиною мовою для українців — українською, з освітою рідною мовою та з утворенням на демократичних засадах шляхом автономного відділення національної держави, яка зможе реалізувати ці права¹⁰.

Закликаючи трударів до об'єднання між собою та повернення до рідного коріння зросійщений пролетаріат, у праці «Як визволитись робочим людям з бідності» С. О. Єфремов одночасно говорить: «Ми повинні стати українцями», — усі: робітники й селяни, інтелігенція, — і об'єднатись навколо національної ідеї, знищивши у собі комплекс меншовартості, такий характерний для українців. Те, що ми повинні стати українцями, треба тільки так розуміти, що ми мусимо перестати соромитись свого роду, своєї породи, та вернутися до свого народу і дбати, щоб і він мав однакові права з усіма іншими народами на світі»¹¹. І об'єднуватися треба навколо єдиної держави — національно-територіальної автономії, де будуть захищені усі народні права, де будуть виконуватися закони, які служать простим людям: «... домагаючись народоправного ладу, повинні ми задля власної ж користі та добра усього краю й народу нашого, так той лад упорядкувати, щоб усі наші справи рішили ми самі собі, у себе дома»¹².

У цій праці, як і у попередній, С. Єфремов знову, як майстер публіцистики, послідовно поєднує соціалістичні вимоги й національні потреби українського громадянства, виділяючи вимоги робітників у сферах економічній, політичній, освітянській, державотворчій за народовладдя та свободи громадян «шляхом важкої, але неминучої боротьби, сподіваючись усе побороти, перетерпіти й свого добути»¹³, констатує, що соціалістичний лад переможе, якщо робітники й селяни об'єднаються і спільно боротимуться за поліпшення економічних умов та за політичні свободи й волю рідного краю.

Цікаво, що вже у 1919 році, за переможної ходи більшовиків, ця брошура на деякий час була заборонена новоутвореною місцевою владою і входила до списку книжок, які потрібно було вилучити як протидержавні¹⁴. Соціалістичні ідеї, поєднані з вимогою здобуття національних свобод, для нової, соціалістичної, влади виявилися шкідливими.

Свої політичні погляди, закріплені участю у партіях, С. Єфремов виявляв і у громадській роботі, до якої був активно залучений. Насамперед як публіцист та дописувач до періодичних видань. Він постійно брав участь у нарадах журналістів, де міг, як член політичної партії, висловлювати й свою політичну позицію до суспільних змін, які відбувалися. Наприкінці 1904 р. почалися періодичні зібрання київських журналістів, учасником яких був і С. Єфремов як співробітник «Киевских откликов». На одному з таких зібрань Сергію Єфремову було доручено написати декларацію з домаганнями у сфері українського друкованого слова. У січні 1905 р. під заголовком «Записка о нуждах украинской печати» декларація з'явилася в «Сыне Отечества», викликавши співчуття до поставленого питання та зібравши тисячі підписів у підтримку української періодичної преси.

У березні 1905 року він взяв участь у нараді столичних та провінційних журналістів у Петербурзі. Як представник українського видання, Єфремов особливо переймався проблемою постановки і висвітлення національного питання на шпальтах періодичних видань. Пункт 6 прийнятої резолюції, до написання якої залучився і підписав Сергій Єфремов, стосувався саме цього питання, у якому журналісти визначили, що «вважають за необхідність проводити у свідомість усього населення принцип повної громадянської рівності всіх народностей і визнання за кожною з них права на культурне й політичне самовизначення»¹⁵.

Того ж року влітку на чергову нараду журналістів у Петербурзі, де обговорювалися справи та потреби друкованого слова, Сергій Олександрович прибув як делегат від «Київської старовини» з намірами «поставити перед російськими колегами по перу питання українського друкованого слова на повен зріст». Згадуючи про цю нараду, він зазначав, що «Київська старовина» була єдиним органом, що могла послати на нараду українця¹⁶. Виступаючи перед журналістами, він акцентував увагу на скрутному становищі українського слова та бажанні українського громадянства йти єдиним шляхом демократизації всього життя. І хоча великого захоплення ця промова українця Єфремова серед російських журналістів не викликала, але це була публічна заява про те, що українство не буде далі миритися з таким станом речей та покірливо запобігати перед «старшим братом». А прикладатиме й надалі зусилля для створення власних періодичних видань.

Обидві партії, УДП і УРП, брали активну участь у загально-російських громадських і політичних заходах, як-то з'їздах лікарів, вчителів, журналістів, активно співробітничали з легальними національними організаціями, як «Українські клуби», «Просвіти», що діяли у Києві, Катеринославі, Чернігові, Одесі, Петербурзі, однак розкол у ліберальній течії українства не приніс ані тій, ані іншій великого авторитету серед народу, вони залишалися суто інтелігентськими. УДП робила акцент у своїй програмі на політичне питання, УРП віддавала перевагу соціально-економічному, саме це їх роз'єднало. Добре розроблена економічна програма УРП не додала до неї прихильників, не всі регіональні громади їх сприймали, а, натомість, УДП була малодіяльною, бо налічувала багато консервативних членів. Можна погодитися з думкою істориків, що ці ліберальні партії не мали великого впливу на народні маси¹⁷, однак сама поява цих двох українських ліберальних партій уже свідчила про певне зрістання українського руху, зрілість його ліберальної течії, яка спромоглася на утворення партії за рік до заснування партії російських лібералів (кадетів). Політичний інфантілізм керівників ліберальних партій, які не могли погодити свої особисті амбіції, призводив до втрати їх членів, віри в єдину сильну українську ліберальну партію, а через це значна частина української інтелігенції охоче вступала в російську Конституційно-демократичну партію. Саме це підштовхнуло українських лібералів до об'єднання, а також те, що надходили вибори до I Державної Думи, в якій українські партії прагнули взяти активну участь.

Після чергових партійних з'їздів та дебатів у грудні 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), одночасно об'єднавши і свої програми в одну, де перша частина щодо державного устрою була взята з програми УДП, а економічна — з програми УРП. Остаточне об'єднання відбулося вже за відсутності Сергія Єфремова. Саме тоді, у грудні 1905 р., він був уперше заарештований. Цьому передували досить значні події, безпосередньо пов'язані з діяльністю Єфремова навколо створення українського періодичного видання.

Свого часу С. Єфремов був одним з тих, хто розколов лави Демократичної партії. Запальність, завзятість, категоричність — риси української прогресивної молоді, переважали над компромісним підходом у ставленні до певних суспільних питань доби. Однак очевидна слабкість партії щодо авторитетності серед українського населення і прагнення до вирішення українських першочергових завдань переважили над юнацьким максималізмом. Можливо, саме цей розкол серед українських лібералів зробив його погляди цілісними і виробив життєвий принцип — разом до спільної мети.

Треба зазначити, що у 1905 році та на початку 1906 року С.Єфремов одночасно був задіяний і у діяльності Селянської спілки, де головним стояло аграрне питання, яке було для українців чи не найголовнішим у боротьбі за соціально-економічні перетворення у державі. Вирішення цього питання настільки цікавило Сергія Олександровича, що він залучився до роботи київської філії російської громадської організації «Крестьянский Союз», мета якої полягала у формуванні серед селянства розуміння політичної ситуації в Росії та усвідомлення своєї ролі у визвольному русі. Суттєвою причиною залучення Сергія Єфремова до цієї організації було мовне питання, зокрема, підготовка та поширення агітаційної літератури у селянському середовищі. Зрозуміло, і росіяни в цьому не сумнівались і визнавали, що українська мова мала вагоме значення під час агітації на селі, незалежно від того, яких поглядів на національну справу дотримувалися представники створеної організації. Одним з перших завдань філії було знайти або створити потрібну для селянина політичну літературу, щоб підняти освітній рівень населення. Основною практичною метою у роботі серед селянських мас мало бути заохочення їх до «Крестьянского Союза», щоб відвернути ці народні сили від анархічних форм руху, прищепити їм демократичні моделі вирішення земельного питання. Згадуючи цей період свого життя, Сергій Олександрович

Єфремов писав, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви організації — не «Крестьянского Союза», а саме Селянської Спілки, яка може бути федеративно зв'язана з російською організацією: «Цю думку ми пустили і на села — то через своїх людей, також по деяких центрах на Лівобережжі — і вона почала там прийматися»¹⁸. Згодом з'явилась Українська Селянська Спілка, у якій Єфремову було доручено вести кореспонденцію у «Хліборобі» та «Киевских откликах» з роз'ясненням завдань новоутвореної спілки. Питання змушнення та усвідомленого становища селян він порушив у своїх публікаціях цього періоду, зокрема в «Русском богатстве»¹⁹ та «Украинском Вестнике»²⁰.

С. Єфремов покладав великі надії на «Крестьянский Союз» і вважав, що він відіграв значну роль у формуванні селянської свідомості: «Рух, викликаний селянським союзом мав велике значення в розумінні розвитку політичної і національної самосвідомості в селянському середовищі. До позитивних результатів діяльності союзу слід також віднести дисциплінуючий вплив його на маси, завдяки якому селянський рух значно ослаблений був грубо-насильницьким, погромним характером стихійного селянського руху»²¹.

Звернення Єфремова до питання формування селянської організації не було спонтанним, адже як представник народництва в українському суспільно-політичному русі, він ставив за основу свого світогляду служіння інтересам свого народу, якому присвятив власну суспільно-громадську й політичну діяльність. Саме за участь у діяльності київської філії «Крестьянского Союза» С. Єфремова було на початку 1906 р. вдруге заарештовано.

Українські партії ліберального напрямку звертали свій погляд у бік села, адже розуміли, що аграрне питання для українців буде чи не найбільш важливим у боротьбі за соціально-економічні перетворення у державі. Українська демократично-радикальна партія, одним з лідерів якої був С. Єфремов, питання власності на землю, закладене у програмових вимогах партії, ставила як першочергове для українського села. Одночасно вплив новомодних марксистських ідей, який набирив обертів не лише у містах, але й доходив до сільської місцевості, змушував більше активізуватися свідомій прогресивній інтелігенції. У програмі створення національної держави питання культурно-освітньої роботи на селі поєднувались із соціалістичними гаслами, адже індивідуалістична землеробська ментальність та містечкова обмеженість не сприяли формуванню

у селян явища політичної свідомості, не могли орієнтувати на розвиток демократичного суспільства. Тому так чітко Єфремов у своїх поглядах на питання національне ставив наперед проблему культурно-освітню, яка виступає фундаментом підвищення самосвідомості українського селянина.

Після об'єднання двох ліберальних партій в єдину — УДРП вона поклала великі надії на демократичні вибори до Першої Державної Думи. Втрати членів партії під час міжособистісних непорозумінь змусили їх об'єднатися з російською партією конституційних демократів. З-поміж обраних депутатів була організована Українська думська фракція. Утворення фракції в Думі дало можливість її членам мобілізувати українські інтереси у державному органі влади. Тоді ж за підтримки Михайла Грушевського та Українського клубу у Петербурзі організовується видання «Украинский Вестник», яке фактично стає друкованим органом української фракції. Метою збірника було ознайомлення російської громадськості з українською справою. Тут друкували виступи членів фракції, проекти документів, заяви лідерів. С. Єфремов був постійним дописувачем до цього видання. Крім того, члени УДРП намагалися підтримувати зв'язки з представниками інших російських партій для того, щоб залучити якомога більше російських громадян до проблем українського стану справ. У 1906 р. УДРП відраджує до Москви делегацію у складі С. Єфремова, М. Левицького та В. Науменка задля з'ясування діяльності кожної з партій та можливості порозуміння й об'єднання на єдиній політичній платформі. На зустрічі з членами «Освобождения» С. Єфремов виклав назрілі для українства проблеми, які прагнули відстоювати українські ліберальні партії — домагання вирішення соціально-економічного та національного питань для українців, створення на території Росії української автономії на засадах федерації. Всі ці перетворення українські ліберальні кола прагнули вирішувати на демократичних засадах. Згадуючи події тих днів, С. Єфремов у власних спогадах занотує: «Ми тоді кожну okazji, всяку нагоду, всяку форму — од преси до з'їздів та зібраннів використовували, щоб поставити на чергу українську справу, дати про неї інформацію, освітити її відповідним способом»²².

Однак надії фракції не справдилися. Перш за все ці недоліки можна пояснити строкатістю членів фракції, більшість яких становили прихильники загальноросійських інтересів. Та частина селян, які входили до фракції, теж була далека від самого поняття

«національного питання» і до приїзду в Петербург практично не чула про окремі українські вимоги. Це не сприяло позитивним крокам у діяльності думської фракції.

Після розпуску цієї Думи партія взяла участь у виборах до Другої Державної Думи. Хоча вони були для партії менш вдалими. Поразка революційного руху та наступ реакції спричинили занепад активного політичного життя в Україні. 1907 рік фактично став роком завмирання партійного життя та розколом української ліберально-демократичної партії.

Репресії проти політичного піднесення народів самодержавної Росії, які послідували у 1907 році, роздробили українські політичні угруповання та позбавили їх можливості легальної роботи, що відбилось і на настроях та поглядах української еліти. І якщо російська інтелігенція залишалася згуртованою у партійних організаціях, то розпорошеність та занепад українських партій не змогли сконсолідувати свідоме українство для подальшої партійної роботи.

У вересні 1908 р. ініціативна група українських ліберальних діячів, серед яких С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Грушевський, Ф. Матушевський, В. Шемет, вирішила зібрати з'їзд для відновлення партії. Більшість місцевих громад колишньої УДРП підтримувала ідею відновлення не політичної партії, а тієї безпартійної організації, що існувала до 1904 року. Утворена у 1908 р. організація не була партією у повному її розумінні. З ініціативи Олександра Лотоцького придбавши собі назву Товариства українських поступовців (ТУП), вона стояла на засадах федеративного устрою Росії та української автономії, сповідуючи демократичні принципи парламентаризму та конституціоналізму. ТУП було наслідком тимчасової консолідації партій насамперед ліберального напрямку і стало етапом переформатування українських політичних партій для подальшої роботи.

У 1908 році у журналі «Русское богатство», а роком пізніше — окремим виданням вийшла праця Сергія Єфремова «З громадського життя на Україні», яка стала результатом аналізу теоретичних узагальнень та практичних зусиль і прорахунків діяльності українських партій, зокрема й ліберально-демократичних, до яких входив Сергій Єфремов. Автор праці зазначав, що низька свідомість народних мас, переважну більшість яких становили селяни, перейняті насамперед побутовими проблемами, та незначна частина свідомої інтелігенції, яка обмежувала свою діяльність культурною роботою, були причинами повільного партійного розвитку.

Відмітивши, що тільки початок ХХ століття став для українців переломним у процесі створення партій, він подає характеристику усіх політичних партій, що існували на теренах України, і класифікує їх з позиції зв'язку національного відродження з інтересами трудящих мас. Висловлена у праці авторська точка зору підводить до думки про те, що Єфремов прагнув до створення єдиної народної партії на національному ґрунті. На думку Сергія Олександровича, партійна робота повинна стати найдіяльнішою у практичній реалізації сформованої національної ідеології. А тому й перехід партій ліберально-демократичного напрямку у безпартійне об'єднання був часом пошуку нових форм політичної діяльності і нових методів політичної роботи. Настав час перевантаження партійних уgrupовань.

Узагальнюючи викладене, треба виділити позитиви як у розвитку партійного життя українців, до якого належав Сергій Олександрович Єфремов, так і для нього самого. Насамперед ліберальна частина інтелігенції, беззаперечним представником якої був С. Єфремов, набула досвіду парламентської діяльності, провела значну роботу у напрямі пропаганди української справи серед російської громадськості і досягнула деяких поступок, насамперед щодо власних друкованих органів. Вибори у Державну Думу були першою спробою українських ліберальних партій стати безпосереднім учасником політичного життя імперії.

Період 1900–1907 рр. був вагомим і у житті С. Єфремова як політичного й громадського діяча. У цей час він бере найактивнішу участь у політизації українського суспільства, що сприяло й остаточному формуванню його уявлень про майбутнє української держави, про роль нації у цьому процесі, про роль народу, і селянства зокрема, у розв'язанні національного питання. Своєю активною політичною позицією та практичною діяльністю він заслуговує повагу і авторитет як у колі своїх однодумців, так і серед старшого покоління. Виділяються його організаторські здібності. Він — визнаний публіцист і журналіст, який задіяний у партійній та громадській роботі серед українства. Через це він зазнає політичних переслідувань, потрапляє під нагляд поліції як політично неблагонадійний і відбуває тюремні ув'язнення (кінець 1905 р. — 1906 р.).

Участь Єфремова у створенні та функціонуванні українських ліберально-демократичних партій початку ХХ ст. значно вплинула на формування світогляду самого вченого. Разом з виробленням ідеологічних позицій партій, що утворювалися, вироблялись

і ідейні позиції самого С. Єфремова, а тому процес організації українських партій на початку ХХ ст. є одночасно і процесом структуризації світоглядних основ її активного учасника.

¹ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ — початку ХХ століття: Дослідження. — К.: Смолоскип 1996. — 124 с.; Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: Історіографія проблеми. — К., 2004. — 156 с.

² Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1996. — 130 с.; Романенко Є. Українські національні партії у Російській імперії // Нова політика. — 2001. — № 3. — С. 46–49; Колесник В., Могильний Л. Програми українських ліберально-демократичних партій у Росії початку ХХ ст. // Історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 54–78.

³ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ — 1939 р.): Монографія. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 361 с.; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ). — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 190.

⁵ Від Української Демократичної Партії // Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 80–81.

⁶ Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Ч. ІІІ. — Львів, 1926. — С. 11.

⁷ Платформа Української радикальної партії // Українські політичні партії... — С. 82–87.

⁸ Там само — С. 86.

⁹ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 191.

¹⁰ Єфремов Сергій. Як люди прав собі добувають. — 3-е вид. — К., б.р. — 24 с.

¹¹ Єфремов Сергій. Як визволитись робочим людям з бідности. — К.: ДТ «Криниця», 1917. — 61 с.

¹² Там само. — С. 54.

¹³ Там само. — С. 59.

¹⁴ Промінь. — 1919. — 27 вересня.

¹⁵ Єфремовъ Сергей. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Кн. ІУ. — С. 111.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 183.

¹⁷ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. / Ін-т історії. — К., 1994. — Кн. 1. — С. 63.

¹⁸ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 205.

¹⁹ Єфремовъ С. Из истории крестьянского представительства // Русское богатство. — 1905. — № 7. — С. 180–182.

¹⁹ Spectator. На пути освобождения // Украинский Вѣстникъ. — 1906. — 21 мая. — С. 54–61; Spectator. На Украине // Там само. — 28 мая. — С. 123–132.

²⁰ Spectator. На пути освобождения // Украинский Вѣстникъ. — 1906. — 21 мая. — С. 60.

²¹ ІР НБУ. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 212.

Світлана Набок

ІСТОРІЯ УАН/ВУАН: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

14 листопада 1918 року Павлом Скоропадським було підписано «Закон Української держави про заснування Української Академії наук у Києві». Згідно з затвердженим статутом Академія визначалась як «найвища державна наукова установа на Вкраїні»¹.

Значення самого факту заснування Української (а нині — Національної) Академії важко переоцінити. Усвідомлення цього науковою спільнотою яскраво підтверджує обсяг бібліографії, присвяченої її діяльності та історії². В переддень 90-річного ювілею Академії дослідження її історії, а особливо періоду становлення та першого десятиліття діяльності, не втратили актуальності. Продовжує зростати кількість публікацій різноманітного жанру — від наукових монографій до статей у періодичних виданнях. Відображені у них концепції, погляди, в першу чергу на спрямованість розвитку Академії у період становлення, неодноразово зазнавали радикальних змін³. Проте це питання досі не було предметом окремого дослідження. Тому, звертаючись до цієї проблематики, моєю метою було висвітлення лише деяких видозмін історіографічної традиції. Зокрема, відображених у публікаціях поглядів на спрямованість процесу розвитку Академії, його пріоритетні напрями у 1920–1930-ті роки.

* * *

Перша монографія⁴, присвячена діяльності Академії, була опублікована у 1931-му році*. Ця праця сьогодні відома лишень вузькому колу фахівців з історії Академії, хоча й була видрукувана у видавництві Академії під грифом «Серія науково-популярна».

* Її автор, Андрій Артемський, на той час очолював осередок комуністичної партії в АН.

У її вступі чітко зазначено мету — видання має: «Подати факти, огляди минулого, висновки з досвіду боротьби за радянізацію ВУАН і перспективи надалі»⁵. На практиці ж видання заклало традицію викладу історії Академії, якою дослідники тривалий час послуговувалися, а деякі її елементи використовують й понині. Тому, говорячи про традицію історіописання Академії, варто поглянути на це видання детальніше. Працю розподілено на дві частини: перша — історична «З історії заснування та діяльності Всеукраїнської Академії наук (ВУАН)», друга — огляд діяльності окремих підрозділів ВУАН «Як працюють відділи і комісії ВУАН». Такий розподіл став класичним для видань з історії Академії і до сьогодні є одним з найбільш поширених. Так само класичним став виклад історії Академії за весь період її існування — від викладу передумов створення по рік публікації видання. Розпочинається історичний розділ праці параграфом під назвою «Класова боротьба й національне питання», і лише після висвітлення цієї дилеми автор приступає до питань «З історії заснування Всеукраїнської Академії наук (ВУАН)». Цей принцип також стане класичним. І в більш пізніх виданнях власне історії Академії почне передувати, в радянський період, огляд радянської політики у національному питанні та питанні науки і культури в Україні. В пострадянській час його місце займе огляд історії української науки до академічного періоду, подекуди в загальносвітовому чи європейському контексті, або ж «соціально-політичний» огляд, інколи й те і інше. Хоч уже в 1990-х роках почнуть з'являтися праці, що з різних причин ігноруватимуть цю традицію⁶.

У подальшому тексті чітко окреслено авторську позицію щодо мети діяльності Академії: «Всеукраїнська Академія наук... буде українську формою, соціалістичну змістом культуру». Зазначено також, якою була Академія, і мету перетворень, що їх у описаний автором період вона зазнала: «...перетворити Академію з буржуазно-дідицько-попівської зброї боротьби проти пролетаріату і його диктатури на зброю соціалістичного будівництва». Така чіткість у фіксуванні авторської позиції здійснюваного огляду та оцінки спрямованості розвитку Академії, попри зауважену сучасними дослідниками навіть більшу чіткість у формулюванні присутньому в праці Н.Полонської-Василенко⁷, загалом не стала характерною для історіописання Академії.

Закладена А.Артемським радянська концепція висвітлення історії Академії, і особливо періоду її становлення та першого де-

сятиріччя діяльності, остаточно була сформована лише наприкінці 1960-х років. В.Терлецький, автор опублікованого у 1969 році «Короткого історичного нарису» Академії, відводить роль першого у радянській історіографії фундаментального дослідження виданню 1967 року — Історії Академії наук УРСР у 2-х книгах⁸. До її публікації, зазначає Терлецький, «літературні джерела, зокрема «розвиток науки в Українській РСР за 40 років», давали більш-менш широке уявлення про історію розвитку окремих галузей науки, але містили обмаль відомостей про виникнення, становлення і розвиток Академії...»⁹.

На початку 1990-х років дослідники опинилися в ситуації, коли до їх послуг було лише дві концепції висвітлення історії української академічної науки 1920-х років. Перша — створена у 1960-х роках в контексті офіційної радянської історіографії¹⁰, та друга, альтернативна, утверджена у закордонних виданнях, авторами яких були переважно академічні співробітники-емігранти¹¹.

У загальних рисах ставлення до означених історіографічних традицій було висловлено вже в першій половині 1990-х років. Зокрема, автори передмови до опублікованого 1993 року збірника документів і матеріалів Академії доходять думки, що радянська концепція була свідомо виготовленим фальсифікатом: «Вже з 1928–1930 рр., коли на хвилі боротьби з «буржуазно-націоналістичними елементами в гетьмансько-петлюрівській академії» було затушовано 10-річний ювілей УАН-ВУАН, офіційна радянська історіографія почала свідомо фальсифікувати історію Академії, вилучаючи і спотворюючи не лише окремі факти в діяльності видатних учених, а й цілі етапи історичного розвитку науки»¹².

Скептично були сприйняті і публікації істориків-емігрантів, перевидані на теренах України на початку 1990-х років. Наголошуючи на тому, що ці роботи «дещо «реабілітують» діяльність Академії наук, яка була викривлена в радянській історіографії, їм дорікають за суб'єктивізм та обмеженість джерельної бази»¹³.

Необхідність творення нової концепції історії Академії спричинилася до спроб систематизації її історіографії. Першу таку спробу вміщено у передмові того ж видання документів і матеріалів Академії, де висловлено вищезазначені оцінки історіографічних традицій періоду 1930–1980 років. Автори розподіляють усі видання, присвячені Академії, на узагальнюючі та видання довідкового характеру, маючи на увазі вітчизняну традицію, окремо виділені зарубіжні емігрантські видання та роботи «нового

історіографічного періоду» (внаслідок емпіричного аналізу зазначених у посиланнях публікацій — починаючи з 1989 року)¹⁴. Не включено до цієї схеми періодики, в першу чергу — періодичні видання самої Академії, які існували і в «до радянський» період. Враховуючи той факт, що текст частини цих видань вміщено у збірці серед інших документів Академії, імовірно, упорядники розглядають їх як джерело, а не як частину вітчизняної історіографічної традиції.

Близько половини праць, зазначених авторами передмови як «видання нового історіографічного періоду», належать до біографічних досліджень, інші мають археографічний характер і присвячені як висвітленню епістолярної спадщини видатних науковців так і діяльності керівних органів Академії¹⁵.

Після 1993 року вищезазначені напрями досліджень значною мірою були збережені та розвинуті. Було продовжено і публікацію документів і матеріалів¹⁶. У передмові до довідникового тому¹⁷ цього видання, опублікованого 2002 року, міститься опосередкована оцінка розвитку історіографії за період 1990-х років: «...Настав час не тільки згадати імена вчених, викреслені з літопису української культури, заборонені наукові дисципліни, а й ввести у науковий обіг ... науковий доробок того часу, повернути з небуття важливий період історії та культури нашого народу»¹⁸, — твердять її автори.

З цим твердженням важко не погодитись. Увага, приділена співробітникам Академії в дослідженнях біографічного профілю¹⁹, вплинула і на узагальнюючі праці з історії Академії. Відображена в сучасних дослідженнях історія провідного наукового закладу є значно більш персоніфікована, аніж картина, зображена у виданнях 1940–1980-х років. Що, власне, і дає підстави упорядникам довідникового тому стверджувати необхідність «не тільки згадати імена вчених». Тобто, напрям біографічних досліджень визнається якщо і не провідним, то принаймні таким, що не є найгострішою проблемою історіографії.

Від початку 1990-х років з'являється все більше і праць присвячених окремим структурним підрозділам Академії. Таким чином, поступово заповнюються прогалини історії академічних установ, що утворилися в 1940–1980 роках, коли подібні дослідження висвітлювали переважно історію установ діючих на момент написання праці, не заглиблюючись у питання історії установ-попередників²⁰.

Згідно з даними каталогу Академії за 1993 р., серед діючих на той момент 144 установ у 1920-х рр. засновано менше двох десятків,

причому діяльність деяких з них відновлена у 1990-х роках²¹. Водночас, сучасні дослідники зазначають наявність у складі Академії 1928 року 68 установ²². Враховуючи вище викладене, слід констатувати: вилученими дійсно опинилися цілі етапи та напрями розвитку науки.

Торкається питання історіографії і Л. Матвєєва у передмові до видання 2003 року²³. Говорячи про загальні тенденції розвитку історичної науки за період від 1987 року, вона також зазначає джерелознавчий напрям досліджень як основну характеристику цього етапу²⁴. Проте історіографічний аспект передмови цим твердженням не вичерпується.

У тексті також зазначено аспекти, які, на думку дослідниці, були викривлені радянською історіографією. Поряд з твердженнями про фальсифікацію дати заснування Академії та наведенням причин, що зумовили підвищений інтерес до біографічних досліджень (в даному випадку щодо двох президентів Академії), маємо ряд нових тверджень, відсутніх в більш ранніх історіографічних оглядах: про замовчування та фальсифікації політичного аспекту в історії Академії, та про особливості розвитку Академії на різних етапах.

Увага до політичних аспектів в історії Академії, якою позначені сучасні дослідження, певною мірою є продовженням традицій 1920–1930 років, коли історичні огляди діяльності Академії також носили політизований характер і досить рельєфно відображували стосунки Академії та влади, суспільства та Академії з різними інтерпретаціями залежно від позиції автора. І якщо ці елементи досить чітко простежуються ще у праці А. Я. Артемського, опублікованої 1931 року, то вже у 1960-х роках — стають безособовими та зводяться до констатації провідної ролі партії в житті Академії. Зокрема, причини початку процесу так званої «технізації» Академії вже у 1960-х роках визначалися наступним твердженням: «XV з'їзд партії вказав, що необхідно рішуче наблизити академічні наукові дослідження до потреб промисловості і сільсько-го господарства»²⁵.

Окремим важливим питанням серед зазначених у огляді Матвєєвої є періодизація історії Академії. Традиційно, в період 1930–1970 років усі узагальнюючі роботи висвітлювали історію Академії за весь період її існування — від заснування до року публікації²⁶. Вже починаючи з 1993 року, з'являються перші роботи, переважно статті, присвячені окремим періодам розвитку Академії²⁷.

Розбіжності у питанні періодизації історії Академії простежуються вже починаючи з 1950-х років між вітчизняними виданнями та їх закордонними аналогами. Створені практично на одному матеріалі, ці праці різняться за структурою. Це зумовлено не стільки фактажем, як завданнями, що їх ставили перед собою вітчизняні та емігрантські дослідники. Сучасні видання у переважній більшості використовують загально-історичну періодизацію. Видання 1940–1980 років пов'язували історію Академії з офіційно затвердженими етапами розвитку соціалістичного суспільства, тобто у традиціях радянської історіографії, також використовували загально-історичну періодизацію²⁸. Роботи дослідників-емігрантів, зокрема Н.Полонської-Василенко, мають зовсім інший хронологічний розподіл, пов'язуючи його в першу чергу з подіями внутрішнього життя Академії, про що досить красномовно свідчать самі назви розділів²⁹. Загалом у літературі «нового історіографічного періоду» виокремилося кілька варіантів підходу до періодизації історії Академії.

У 1994 році виходить друком «Історія Національної Академії наук України», що у вступній статті акцентує увагу на залученні нового архівного матеріалу та офіційно (видання академічне) визнає роком заснування Академії 1918. Огляд становлення та перших десятиліть діяльності практично розподілено на десятиліття: 1918–1928 — «Перше десятиліття», 1929–1938 — «Здобутки і втрати великого перелому»³⁰.

У 1993 році опубліковано і першу у вітчизняній історіографії монографічну спробу розглянути історію Академії не «від заснування і по-сьогодні», а лише за окремий період. «Рання історія Академії наук України»³¹, що належить перу Ю.Храмова, С. Руди, Ю.Павленка та В.Кучмаренка, висвітлює розвиток Академії у період від 1918 до 1921 року включно. Здавалося б, це видання може закласти традицію, що сприятиме творенню періодизації Академії на основі аналізу перебігу її внутрішнього життя. Та і до сьогодні подібні спроби відсутні. На підставі твердження Л.В.Матвеевої слід припустити, що визначення періоду ранньої історії Академії у межах 1918–1921 років усе ж утвердилося в історіографії. Хоч загалом питання періодизації в сучасних дослідженнях і досі не є повністю усталеним, а різні підходи до нього співіснують і далі.

Частково порушено Л.Матвеевою і питання щодо характеру розвитку Академії у період 1920-х років та його зміни в наслідок реструктуризації наукового закладу на початку 1930-х років і його відображення згідно з різними історіографічними традиціями³².

Дослідники 1940–1970-х років визначали характеристики процесу розвитку Академії як «боротьбу з буржуазно-націоналістичними елементами» задля перетворення її на радянську. Таке визначення процесу в радянській історіографічній традиції фіксується і сучасними оглядами вже з 1990-х років. Зокрема, у тексті згадуваної передмови до видання документів і матеріалів 1993 року увага на моменті початку фальсифікації історії Академії радянською історіографією фіксується саме через визначення: боротьба з «буржуазно-націоналістичними елементами в гетьмансько-петлюрівській академії», наслідком якої стало «затушовування» 10-річного ювілею Академії.

Видання 1967 року (Історія Академії наук Української РСР: у 2-х книгах), яке прийнято вважати найбільш ґрунтовним з опублікованих у радянський період на теренах України, зазначає зміну основного напрямку досліджень з українознавчої проблематики на розвиток технічних та природничих наук: «У перші роки діяльності АН УРСР основна увага приділялася дослідженням з історії України, археології, мовознавства, українського фольклору, демографії тощо. Розвиток народного господарства, соціалістична індустріалізація, колективізація сільського господарства республіки поставили завдання, які могли бути вирішені лише на основі досягнень природничих і технічних наук»³³. Отже, в радянській історіографічній традиції зазначалася зміна пріоритетних напрямів досліджень Академії з україністики у широкому сенсі на природничо-технічні дослідження.

Звертається до питання про зміст та характеристики процесу розвитку Академії і зарубіжна емігрантська історіографія. Н. Полонська-Василенко вважає основними характеристиками розвитку Академії у період 1920–1930 років перетворення осередку розвитку національної культури, носія «культурних і національних прагнень свого народу», яким була Академія від її утворення, на «речника пропаганди марксизму-ленінізму»³⁴. Себто йдеться про денационалізацію Академії.

Децю відмінних поглядів дотримувався інший історик української науки у еміграції Д. Соловей. Основні характеристики розвитку Академії у період 1920–1930 років він вбачав у перетворенні Академії на установу колоніальну, де розвивалися переважно прикладні дослідження, та констатуючи в подальші періоди її розвитку постійне погіршення кваліфікаційного рівня, порівняно з російським на тлі загальносоюзного³⁵.

Унаслідок зіставлення даних нововведених джерел та радянської історіографічної традиції сучасні дослідники Академії досягли певного компромісу у висвітленні її діяльності. Наслідками процесу, що мав місце в Академії у період 1920–1930 років, вважаються репресії щодо ряду вчених «старої школи» (зумовлені тоталітарним характером влади в країні) та розвиток природничо-технічних досліджень (як закономірний процес, зумовлений реаліями науково-технічного прогресу). «У 30-ті рр. створено сучасну лабораторно-експериментальну базу академічної науки, орієнтованої на вирішення завдань індустріалізації. Репресії 30-х рр. призвели до загибелі багатьох вчених, заборони цілих напрямків наукових пошуків», — так анонсує розділ «Здобутки і втрати «великого перелому» (1929–1938)», видання 1994 року³⁶. «Перелом настав наприкінці 20-х років, коли керівництво республіки зрозуміло, що сучасна наука вимагає належного фінансування і конче потрібна для розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, військової техніки...», — читаємо у виданні 2000 року³⁷. Вслід за радянськими, сучасні автори, відкинувши ярлик «буржуазна» наголошують на «технізації», утворенні природничо-технічної, на противагу гуманітарній, спрямованості досліджень, набуття Академією природничо-технічного та прикладного характеру, оцінюючи цей процес загалом позитивно³⁸. Така його оцінка, сформована на початку 1990-х років, за останнє десятиліття практично не зазнала змін.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що всі оглядачі історіографії Академії фіксують зосередження сучасних дослідників на виявленні окремих фактів в історії Академії, сфальсифікованих у період творення радянської концепції її історії. Основна увага останніх десятиліть була зосереджена на джерелознавчих дослідженнях та перевірці фактографічних даних з історії Академії.

Превалювання джерелознавчих досліджень протягом останніх двох десятиліть дає підстави твердити про високий рівень опрацювання наявної джерельної бази історії Академії. Відповідно, відсутність досліджень, що комплексно висвітлювали б питання пріоритетних напрямів розвитку української науки у 1920–1930 роках, не слід пояснювати недостатнім обсягом джерельної бази. Так само, вірогідно, не слід намагатися відшукати якийсь невідомий досі документ періоду 1920-х років (чи то в Академії, чи то у різноманітних владних інстанціях), який би чітко окреслював плановані провідні напрями розвитку української науки у 1920–1930-х роках.

Питання аналізу провідних напрямів розвитку української науки у 1920-х роках та пріоритетів влади, що знайшли своє відображення у напрямках реформування Академії, здійсненого у 1930-х та наступних роках не є таким, що піддається розв'язанню лише шляхом якісного аналізу на основі нововиявлених архівних документів.

Підготовчі етапи такого дослідження вже частково здійснені укладачами збірників документів і матеріалів Національної Академії наук України. У різних томах цього видання вміщено списки співробітників з зазначенням фаху та списки установ, що їх було утворено в Академії в період 1920–1930 років. За умови їх відповідної систематизації, подекуди доповнення архівними джерелами та відомостями з публікацій біографічного профілю, вони можуть слугувати основою для проведення статистичних досліджень.

Статистичний аналіз, методами якого послуговується наукознавство, дозволить встановити превалювання установ того чи іншого профілю та кількісний і якісний розподіл співробітників за спеціальностями. Отримані внаслідок такого аналізу дані дають змогу підтвердити чи спростувати превалювання гуманітарного профілю в Академії у 1920-х роках, а аналіз відповідних даних за 1930-ті роки — результативність запроваджених владою реформ у напрямку «технізації» Академії.

Інший аспект — рівень національної спрямованості у діяльності Академії — також уявляється можливим дослідити на основі кількісних даних. Аналіз динаміки установ та кадрів, що працювали у сфері україністики (в широкому сенсі) дасть змогу порівняти їх відсоток у загальному складі Академії у різні періоди та, за наявності таких даних, проаналізувати це співвідношення у контексті діяльності європейських наукових установ того періоду. Наслідки такого аналізу, безумовно, вплинуть і на висвітлення політичних аспектів в історії Академії.

Аналіз особового складу Академії, в цьому випадку його динаміки, може прислужитися і для подальшого обґрунтування періодизації її історії.

¹ Статут Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 3.

² Уже протягом перших 10 років існування кількість публікацій перевищила 5.000 найменувань, див: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. — Ф. X. — Спр. 18611. — Арк. 1.

³ Зокрема, у виданнях початку 1990-х років знаходимо твердження про фальсифікацію історії Академії у радянській історіографії, див: Історія

Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 5.

⁴ *Артемський А.Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). — К., 1931. — 94 с.

⁵ Там само. — С. 4.

⁶ Так, у 1998 році В.Кучмаренко у передмові до видання документів і матеріалів Академії, хоч і зазначає, що «тут лише побіжно окреслено» її історію, проте огляд розпочинає саме з часу заснування установи: *Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали.* — К.: НБУВ, 1998. — С. 8–24.

⁷ У своєму «Вступі до історії» Н.Яковенко наводить як приклад «виразної декламації авторської позиції» зазначення Н.Полонською-Василенко у праці з історії Академії її поглядів на напрям розвитку Академії: Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 301.

⁸ *Історія Академії наук Української РСР: у 2-х кн.* — К., 1967

⁹ *Терлецький В.М.* Академія наук Української РСР 1919–1969. Короткий історичний нарис. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 5.

¹⁰ Див., напр.: *Історія Академії наук Української РСР.* — К.: Наукова думка, 1982. — 859 с.; *Історія Академії наук Української РСР: у 2-х кн.* — К., 1967. — Кн. 1. — 834 с.

¹¹ Див., напр.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К.: Наукова думка, 1993. — Ч. 1. — 148 с.; *Парамонов С.* 35-ліття Української Академії наук (УАН)// Віра і культура. — 1953. — Ч. 1. — С. 51–56.

¹² *Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали* — К.: Наукова думка, 1993. — С. 5.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 6.

¹⁶ *Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали.* — К.: НБУВ, 1998. — 762 с.; *Історія Національної Академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали* — К., НБУВ, 1998. — 542 с.;

¹⁷ *Історія національної Академії наук України. 1918–1933. Науково-довідниковий апарат* — К.: НБУВ, 2002. — 448 с.

¹⁸ *Історія національної Академії наук України. 1918–1933. Науково-довідниковий апарат* — К.: НБУВ, 2002. — С. 5.

¹⁹ Див., напр.: Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973)/ НАН України. Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України — К., 2000. — 340 с.; Старовойтенко І. П.Я. Стебницький: київський період життя та діяльності (1918–1923)// Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 158–166; Наш сучасник Микола Зеров. — Луцьк: ВМА «Терен», 2006. — 368 с.

- ²⁰ Див. напр.: Інститут ботаники ім. Н.Г.Холодного. — К., 1976. — 80 с.
- ²¹ Академія наук України. Каталог. — К., 1993. — 155 с.
- ²² *Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.* Історія Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. — К.: Фенікс, 2000. — С. 176.
- ²³ Матвеева Л.В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук / НАН України. Інститут сходознавства. — К.: Видавничий дім «Стілос», 2003. — 296 с.
- ²⁴ Там само. — С. 5.
- ²⁵ Академія наук Української ССР. 1969. — К., 1969 р. — С. 12.
- ²⁶ *Паладін О.В.* Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919–1944. — К., 1944 р. — 107 с.; Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919–1969. — К., 1969. — 294 с.
- ²⁷ Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України. 1918–1921. — К.: Манускрипт, 1993. — 245 с.; Матвеева Л.В. Національна академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавчий аналіз) — Автореф... док.іст.н.: 07.00.06. — К., 1996. — 55 с.
- ²⁸ Див., напр.: Історія Академії наук Української РСР. — К.: Наукова думка, 1982. — 859 с.; Історія Академії наук Української РСР: у 2-х кн. — К., 1967. — Кн. 1. — 834 с.
- ²⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К., 1993. — Ч. 1. — 148 с.; ч. 2. — 211 с.
- ³⁰ Історія Академії наук України. 1918–1993 рр. (за ред. Б.Є.Патона) — К., 1994. — 317 с.
- ³¹ Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Вказана праця. — 245 с.
- ³² Матвеева Л.В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук / НАН України. Інститут сходознавства. — К.: Видавничий дім «Стілос», 2003. — С. 5; Матвеева Л.В. Національна Академія наук України: реформа 1928 р. // Праці наукового товариства ім. Шевченка. — Л., 2000. — С. 210–228.
- ³³ Історія Академії наук Української РСР: у 2-х кн. — К., 1967. — Кн. 1. — С. 12.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії — К., 1993. — Ч. 1 — С. 5.
- ³⁵ Соловей Д. Повільне здушування української науки: дещо з наслідків 37-річної окупації України й диктатури ЦК КПСС — Торонто, 1958. — 29 с.; Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах — Нью-Йорк, 1963. — 276 с.
- ³⁶ Історія Академії наук України. 1918–1993 рр. (за ред. Б.Є. Патона) — К., 1994. — 55 с.
- ³⁷ *Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.* Вказана праця. — С. 177.
- ³⁸ Див., напр.: Онопрієнко В.І. Історія Української науки XIX–XX ст. — К.: Либідь, 1998. — 302 с.

Юрій Шаповал

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДОЛЯ

Є всі підстави стверджувати, що документальних даних та інших свідчень щодо П.Шелеста не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна виразно прослідкувати навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями¹.

Якщо раніше спроби оцінити діяльність П.Шелеста містилися переважно у закордонних публікаціях², то ще в добу горбачовської «перебудови», а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України³. Нову хвилю публікацій про П.Шелеста у 2008 році стимулювало його 100-річчя⁴.

Його діяльність по-різному трактується у виданнях мемуарного характеру, що з'явилися в останні роки⁵. Не можна забувати видання, що підписані іменем самого П.Шелеста і що характеризують спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча⁶. Крім того, вийшли друком два видання щоденникових записів і спогадів самого П.Шелеста (московське видання з'явилося ще за його життя)⁷. Ще з 1930 року він робив щоденні записи про пережите, а з 1974 року почав працювати над спогадами. Доля цього рукопису не була такою драматичною, як, скажімо, спогадів М.Хрущова. Тим не менш наприкінці 1970-х років, за словами Віталія Шелеста, рукопис ретельно ховали, а один з примірників навіть закопали в землю, боячись, що КГБ може його вилучити. Однак все закінчилося вдало, а з початком горбачовської «перебудови» можна було реально говорити про можливість видання.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна архівно-джерельна база дозволяє створити повноцінну наукову біографію П.Шелеста, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було здійснено. Автор цієї статті робить спробу окреслити життєвий шлях і оцінити політичну долю П.Шелеста.

* * *

Він народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 р. в селі Андриївка, нині Харківської області. Коли підріс, батрачив, працював водовозом, листоношею, вантажником, ремонтним робітником на залізничній станції. У 1926–1927 роках вчився в Ізюмській радпарт-

школі, у 1928-му став членом ВКП(б). Згодом навчався у Харківському комуністичному університеті ім. Артема, а потім у Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932–1936 роках працював на Маріупольському заводі імені Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно навчався на вечірньому відділенні Маріупольського металургійного інституту. Саме у цей час дружиною Шелеста стала Любов Банна, яка народила йому двох синів — у 1933-му — Бориса, у 1940-му — Віталія. У січні 1942 року після кількох років тяжкої хвороби вона померла, а у квітні того самого 1942-го Шелест одружився із Іраїдою Мозговою, якій судилося виростити і виховати Бориса і Віталія.

У 1936–1937 роках Шелест служив у Червоній Армії, а з 1937-го працював начальником цеху, виробництва, головним інженером Харківського заводу «Серп і молот». Обирався членом парткому заводу, звідки рішенням ЦК КП(б)У був скерований на партійну роботу. З 1940 по грудень 1941 року Шелест — секретар Харківського міського комітету КП(б)У по оборонній промисловості. Під час війни з нацистською Німеччиною і у перші повоєнні роки — завідувач відділу оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б), інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на ряді заводів, заступник секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості. У 1946–1948 роках Шелест — парторг ЦК ВКП(б) на Саратовському заводі № 292 Міністерства авіаційної промисловості (МАП) СРСР. У 1948 році його як фахівця-механіка направляють до Ленінградської партійної організації. Там до нього придивилися і вже у Ленінграді рішенням обкому партії, а згодом і рішенням ЦК ВКП(б) його призначають директором заводу № 272 МАП СРСР.

Однак у «північній столиці» Росії Шелест не затримався надовго: рішенням ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1950 року його затвердили директором Київського заводу # 473 МАП СРСР⁸. Як і у Ленінграді, працював Шелест на директорській посаді енергійно і успішно. Це, зокрема, засвідчено у характеристиці на нього, підписаній секретарем Київського обкому Григорієм Гришком у грудні 1952 року: «За час роботи тов. Шелест виявив себе енергійним і технічно грамотним керівником підприємства; добився систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану.

Завод № 473 протягом 1951–1952 рр. Займає перші місця у соціалістичному змаганні серед підприємств міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР»⁹.

У Шелеста могла б скластися нормальна управлінська біографія, якби його не втягували у політику (чого він особисто не дуже прагнув). У листопаді 1952 року його викликають до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Леоніда Мельникова і пропонують посаду голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР. Шелест відмовляється, його відряджають для співбесіди до ЦК ВКП(б). Однак у Москві він ще раз відмовляється. Згодом йому пропонують посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України, чим він взагалі був щиро обурений. Однак і це ще не все.

Ось що згадував сам Шелест: «Ще у 1953 році мене обрали заступником голови Київського міськвиконкому — без моєї згоди. Так я й працював кілька місяців на двох чи на трьох змінах і заступником мера столиці України, і директором авіазаводу. Падав з ніг — зранку на завод, на десяту — у міськвиконком, а на вісімнадцяту — знову на завод. Потім таки втрутився міністр авіаційної промисловості, мене звільнили з посади заступника голови виконкому й залишили на заводі. А через рік обрали другим секретарем міськкому партії. Я знову до міністра Дементьєва: «Петре Васильовичу, рятуй! Не хочу кидати завод!» А він: «Директор ти чудовий, тому і врятував я тебе від радянської роботи, це було мені під силу, але від партійної — вибачай... Через три дні призначимо тобі зміну — проти вашого республіканського керівництва я воювати вдруге не можу». Так і став я партійним працівником»¹⁰.

Спочатку був Київський обком партії, який він очолював у 1957–1962 роках, потім його обрали секретарем ЦК КПУ. Олександр Ляшко, який в той час працював у Донецькій області, згадував: «Взимку того самого (1962-го. — Ю.Ш.) в області побував Петро Юхимович Шелест, новий секретар ЦК по промисловості і будівництву...

Петро Юхимович справив на мене враження людини, яка виявляла великий інтерес до виробництва і лише трохи до партійно-організаційної і політичної роботи. Та за посадою воно, напевно, так і належало»¹¹.

Невдовзі Шелесту довірили керувати всією Україною: 2 липня 1963 року його обрали першим секретарем ЦК Компартії України. На цій посаді він був до травня 1972-го. Шелест увійшов до складу ЦК, а згодом і до найвищого у комуністичній ієрархії органу — Політбюро ЦК КПРС. Неодноразово обирався до складу депутатів Верховних Рад тодішнього СРСР і УРСР. Він одержав найвищі тогочасні нагороди: Зірку Героя Соціалістичної Праці, три ордени

Леніна, ордени Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки. Тим не менш у травні 1972 року його увільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Крім інших факторів (про як іще йти-меться), чималою мірою цьому сприяли риси характеру Шелеста.

* * *

У 45 років він почав працювати другим, а у 49 його обрали першим секретарем обкому партії. З наступником Шелеста Володимиром Щербицьким все було навпаки. Він прагнув вершин політичного «Олімпу» і підкоряв їх послідовно. Підкоряв не без труднощів, але ніколи не рекламує свою «політичну технологію»¹². Як зазначав колишній помічник Щербицького, він «не був відкритою людиною»¹³.

По-іншому поводив себе Шелест. У зв'язку з цим колишній довголітній комсомольський і партійний працівник Юрій Єльченко (який не ідеалізує Шелеста) зауважує: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, виявляючи ці якості постійно і без коливань. Не пасував перед найвищими авторитетами, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, без огляду на особи. Будемо говорити відверто — це не завжди і не всім подобалось.

Безумовно, тут виявлялись і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, безхитрісну людину. Бував він і дещо брутальним, а часом не соромився і у висловах. У побуті (а мені доводилось кілька разів бути з ним у такій обстановці) поводив себе просто, розкуто, був відвертим, говорив про сімейні справи. До речі, звертав увагу на необхідність, не дивлячись на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було»¹⁴.

А ось думка Володимира Семичастного, колишнього Голови КГБ СРСР, а згодом заступника Голови Ради Міністрів УРСР: «Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест інколи дозволяв собі директорські замашки — адже у минулому він директор заводу. Інколи допускав і всілякі недипломатичні вислови. Інколи міг висловлювати роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими...»¹⁵. (До речі, про «недипломатичні вислови». Добре відомо, що це «родова ознака» майже всіх радянських керівників, особливо виробничників).

Відповідаючи на запитання, чи уособлювали Щербицький і Шелест два різні типи номенклатури, 1-й Президент України (а в минулому партійний функціонер) Леонід Кравчук відповів, що ні: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму... Це були люди одного гатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже полюбляв дискусії і висловлювався завжди однозначно»¹⁶. Можливо, й був Шелест «крутим», але навіть тодішні інакодумці (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов), відгукуються про нього стримано і навіть з певною симпатією. Щодо В.Щербицького оцінки інші.

Тим не менш у Шелеста і Щербицького справді було багато спільного. Наприклад, на початку 1960-х років вони критикували політику Микити Хрущова. Колишній помічник Щербицького пише, що його патрон «не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В.В. Формальним приводом опали стало те, що В.В. не сприйняв поділу партії за «галузевим» принципом. А на відміну від інших — і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького на «заслання»¹⁷. Щербицький повертається в Дніпропетровськ на посаду першого секретаря обкому партії.

Взаємини Шелеста і Хрущова не були однолінійно-мажорними, як дехто донині вважає. Шелест також не підтримував ідею про розподіл парторганізацій на сільські й промислові. І не просто не підтримував, а відверто висловлював свою позицію. Можливо, те, що Хрущов не дотягнувся (не встиг) до Шелеста, його автоматично вважали висуванцем хрущовської доби, а Щербицького — навпаки. Це помилкове враження. І Шелест, і Щербицький висунулися на значні керівні посади за Хрущова.

Понад те, саме Шелест відіграв важливу роль у жовтневому перевороті 1964 року, тобто у поваленні Микити Хрущова. Саме йому Брежнєв і Підгорний доручили переговорити про «недоліки» в роботі Хрущова з великою групою (36 осіб) партійних працівників з України. І Шелест мав такі розмови, фактично готуючи усунення Хрущова на пленумі ЦК КПРС. Правда, пізніше в одному з інтерв'ю

він стверджував, що, мовляв, питання про усунення Хрущова до жовтневого пленуму не ставилось і що сам Шелест дізнався про наміри заколотників лише на засіданні Президії ЦК КПРС¹⁸.

Це не зовсім відповідає дійсності. Шелест не міг не знати якихось подробиць чи колізій, що виникли під час засідання президії ЦК КПРС, але ще 4 липня 1964 року він власноруч зафіксував у щоденнику: «...Брежнев і Підгорний хочуть усунути Хрущова від керівництва. Але дуже бояться цього кроку, тим більше, що він пов'язаний з їхнім боягузством і безпринципністю, жадобою влади, ось і шукають опори, при цьому покладають великі надії на партійну організацію України, зокрема на мої з ними дії»¹⁹.

Свою місію Шелест виконав, а Щербицького у жовтні 1965 року знов призначили головою Ради Міністрів УРСР. Отже, цим двом діячам довелося працювати разом. У 1966 році Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971-го членом Політбюро ЦК КПРС. Це був не лише унікальний випадок: жодна з тодішніх союзних республік ніколи не мала двох членів Політбюро ЦК КПРС. Це був виразний сигнал для Шелеста. У своєму щоденнику він фіксує, що «зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь, хоча Брежнев це і прикриває значимістю для республіки...»²⁰. І тут час сказати не лише згадати спільні риси Щербицького і Шелеста, а й різницю між ними.

* * *

Серед істориків і політологів утвердилася думка, що Шелест сприяв деяким господарським реформам з метою більшої автономізації України чи «контрольованого українського автономізму», підтримував обмежену «українізацію»²¹. Насправді Шелестова політична лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами — централізаторським і антицентралізаторським. «Працювати стає дедалі важче, народ майже відверто виказує своє незадоволення, все це «фіксується». Все зацентралізовано до межі, до нерозумного» — це оцінка Шелестом ситуації кінця 1950-х років, тобто доби Хрущова²². Після падіння Хрущова ця Шелестова оцінка мало змінилася.

Шелест вперто розсилав у центральні московські інстанції листи, в яких вимагав в принципі простих речей: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки в рамках

СРСР. Збереглося багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, в першу чергу до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію насамперед у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. До речі, чимало документів вони підписали разом із В.Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР²³.

У 1965 році на засіданні Політбюро ЦК КПРС Шелест увійшов у відкритий конфлікт із М.Сусловим та іншими тодішніми партійними керівниками. Причина: свавільні дії Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. т соняшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Шелест не просто протестував, а написав записку з пропозицією, щоб УРСР вийшла з-під опіки Зовнішторгу СРСР і всіх зовнішньоторговельних відомств Москви.

Сам Шелест згодом згадував про це. Згадував майже детективну історію з будівництвом палацу «Україна». Його Москва не дозволяла будувати на тій підставі, що в Києві є Жовтневий палац. Тоді Шелест вдався до такого маневру: він поінформував центральні органи, що будують сучасний кінотеатр. На це було дано згоду. Коли з'ясувалося, що будують все-таки не кінотеатр, вибухнув скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва — «розбиратися» — приїхала комісія на чолі з М.Підгорним. Однак грошей вже не повернеш — і палац таки побудували.

І ще один характерний епізод, про який згадував Шелест: «Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І. П. Казанцем, головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули,

секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого спитають — з держпланівського столоначальника чи з нас?»²⁴.

Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії і політики русифікації таку активність Шелеста доволі легко можна було визнати «небезпечною». Проте у виступах Шелеста на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, а також у численних записках до керівних органів він обстоював не «націоналізм», а права України. У стратегічному плані він не виступив проти жодної з брежнєвських «ініціатив» включно із агресією у Чехословаччину у 1968 році. Понад те, саме Шелест забезпечував перехід через Карпати і введення військ до «братньої країни». Взагалі у питаннях зовнішньої політики Шелест сповідував, як висловився один з дослідників, «орієнтацію на жорстку лінію»²⁶.

Разом з Тим, було і те, що (за московськими критеріями) по-трактували як «прояви націоналізму», оскільки дії Шелеста не обмежувалися господарською сферою. Наприклад, він енергійно підтримував ансамбль Вірського, взагалі народне мистецтво, але при цьому не придушував інше мистецтво. Скажімо, творчість кінорежисера Сергія Параджанова. На засіданні Політбюро ЦК Компартії України за ініціативи Шелеста було ухвалено постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді доручили всю практичну роботу Петру Троньку і редакції «Української Радянської Енциклопедії» на чолі з Миколою Бажаном.

Уже на пенсії Шелест згадував: «Може, перед кимось я й досі винуватий, але прагнув прислухатися до думки вчених, фахівців, майстрів своєї справи завжди. Цьому привчився ще на виробництві — там без фахівців пропадеш. Так само і в республіці — інтелігенцію прагнув підтримувати, особливо молодь. А те, що «пробили», «довели» і встановили Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, котра присуджується тільки раз у житті, те, що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці, цим пишався і пишаюся й сьогодні. Так само, як і тим, що брав посильну участь у захисті чудових кінострічок Юрія Іллєнка, у створенні Музею-заповідника української народної архітектури та побуту у селі Пироговому»²⁶.

Ці та інші ініціативи Шелеста були добре відомі у Москві. І реакція не забарилася. 16 липня 1970 року Головою КГБ при Раді

Міністрів УРСР призначили Віталія Федорчука, який розпочав із жорсткої критики свого попередника Віталія Нікітченка і, як зазначив у своєму щоденнику Шелест, «почав займатися невласливими справами: перевищенням влади і законності, контрольними функціями за радянським і партійним активом»²⁷. Федорчук виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». Однак головним завданням було зібрати матеріал на Шелеста, довести, що він належним чином не керував боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

У зв'язку з цим один із дослідників пише: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 році поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»²⁸.

Усе це так і водночас не зовсім так. Важко повірити, але у СРСР не існувало закону про діяльність спецслужби, що створювало для неї величезні можливості, широченну сферу компетенції. Крім того, варто брати до уваги і те, що «український» КГБ був всього лише провінційним філіалом московської централі. Недавні у січні 1969 року Шелест фіксує у своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але, якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні «фронди»²⁹.

Зрозуміло, і за Шелеста погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти і судові процеси 1965–1966 років або гучний процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 році. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями В.Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 року робить запис у щоденнику: «...Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того:

не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... «Докопується», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і «праці» Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в'язниці»³⁰.

Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настольною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась. А Параджанова він просто рятував. Практично відразу після відходу батька з посади Параджанова заарештували...»

У мене... була цікава розмова з Вячеславом Чорноволом. Він якось мені каже: «Ви не дивуйтесь, пане Віталію, що я до вашого батька добре ставлюся? Був такий випадок. Я вже сидів чотири роки, десь у січні 1970 року до мене підходить слідчий і каже: «Ну, Вячеслав, готуйся, скоро — на волю. Про тебе вже Петро знає». Але ж його зняли!»³¹.

Автор одного із досліджень пише: «Хто був Петро Шелест? «Націоналістичний ухильник» і «націонал-комуніст», як у цьому прагнула переконати масовано організована вже у 1973 році критика — чи лише провінційним радянським керівником, який «волів сам дозволяти заарештовувати, ніж одержувати наказ із Москви», як одного разу визначив дисидент Леонід Плющ? Цілком очевидно, що Шелест не був націоналістом чи сепаратистом, яким його хотіла зобразити пропаганда; він не ставив під питання приналежність України до Радянського Союзу...»³².

Насамперед не підлягає сумніву, що з Шелеста не слід робити регіонального сатрапа, який тішився «самостійницькими» можливостями здійснення репресивних акцій або — навпаки — плекав надії на незалежність України. Цього не було. Падінню Шелеста сприяли інші фактори.

* * *

До початку 1970-х років Л.Брежнєв не протестував проти того, щоб під час засідань Політбюро ЦК КПРС відбувалася полеміка, висловлювалися критичні думки. Власне, він і потім відкрито не виступав проти цього, але досвідчені «царедворці» швидко зорієнтувалися, що подобається і що не подобається генсеку. Поступово навколо «дорогого Леоніда Ілліча» почала формуватися мовчазна

«одностайність». В неї Шелест ніяк не вписувався. І своїм характером, і своїм баченням ролі і місця України «у сузір'ї братніх республік». «Брежнев, — фіксує у щоденнику Шелест у квітні 1971 року, — зовсім посмілішав, починає проявляти «вождизм», і з боку все виглядає дуже сміливо, але й сумно. Повторюється все спочатку, за що критикували Хрущова»³³.

Пол Магочі цілком слушно твердить: «Шелестове несприйняття повернення Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і начебто толерантне ставлення до українських дисидентів привели його до зростаючого конфлікту з Брежневим та його прибічниками»³⁴. Тим більше, що зусилля політичних ворогів, конкурентів і спецслужби створили Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України та ще й гуртує навколо себе групу молодих політиків, які невдоволені політикою і поведінкою Брежнева.

У зв'язку з цим цікавим видається епізод зі спогадів Шелеста. Він розповідає, як вже після позбавлення всіх посад пішов на відверту розмову до Брежнева: «Я його прямо зпитав: «У такому випадку скажіть, що мені ставилося у вину, коли вирішувалось питання про мій переїзд з України?» Він довго яложив, але сказав: «Назбиралося багато матеріалів, частина правди, але багато і домислу». Я наполягав на тому, щоб мені Брежнев сказав правду... Брежнев довго думав і сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму»³⁵.

У лютому 1971 року до Києва приїхав Юрій Андропов. Шелест був переконаний, що шеф КГБ «приїхав тільки із завданням вияснити мої думки і позиції перед з'їздом партії»³⁶. Відбулася відверта розмова, причому Шелест давав достатньо різкі критичні оцінки стилю роботи Політбюро під орудою Брежнева. «...Я, — записав після цього Шелест у щоденнику, — про це сам говорив Брежневу, і не один раз. У цілому, бесіда з Андроповим пройшла добре, але відчуваю, що вона для мене даремно не пройде»³⁷.

Інтуїція не підвела Шелеста: вже у квітні 1971 року В.Щербицький став членом Політбюро ЦК КПРС, тобто наступника Шелеста вже визначили. Пізніше сам Шелест коментував ту ситуацію так: «І годі вже мені стало майже все зрозуміло — всі плани Брежнева. Почалась «операція підсидки». Якщо ж казати про Щербицького, а це моя власна думка, і я на неї маю право..., то це далеко не свята людина...

А на Україні чимало проблем підігрівав «теоретик інтернаціоналізму» Валентин Юхимович Маланчук і ті, хто його підтримував, особливо науковці, що йому старанно прислужувались, доводячи, оспівуючи ліквідацію національних розбіжностей»³⁸.

Віталій Коротич оцінив той момент так: «Шелест в принципі не був шкідливий... У нього не було тієї якості, що її повною мірою виявив Щербицький, який прийшов йому на заміну: Щербицький був геніальним у вмінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він вмів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був натурою, що йде... Шелест був чинovníком за посадою, але не був ним за духом своїм»³⁹.

Дослідникам ще належить з'ясувати, які саме (і чиїми зусиллями) накопичувались у Москві «матеріали» на Шелеста. Не підлягає сумніву інше — його наступник, Володимир Щербицький, майбутній перший секретар ЦК Компартії України отримав добрий урок для себе, як триматись, яку міру лояльності щодо центру сповідувати. На думку Володимира Семичастного, якщо порівнювати Шелеста та Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служак, він був відданим брежньєвським холуєм, він ніколи не заперечив жодної навіть найдурнішої пропозиції Брежньєва»⁴⁰.

Випадок із Шелестом є типовим для тодішньої політичної системи. Він яскраво ілюструє стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади. Боротьба спрямовувалася не на формування широкої громадської думки, коли лідери змагаються за голоси виборців, за їхню довіру, демонструючи міру компетентності і професіоналізм керівника. Навпаки, основні акценти переносилися на довготривале кулуарне протистояння, що передбачало інтриги, підсижування конкурента, комбінації, що мали на меті його дискредитацію. А вже по тому розпочинався публічний ритуал вигнання.

Початком такого вигнання для Шелеста стало «підвищення» — його запросили на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Це була особиста пропозиція Брежньєва. Та пропозиція, від якої Шелест не зміг відмовитися. незважаючи на те, що 8-му п'ятирічкю УРСР завершила за формальними ознаками успішно, 25 травня 1972 року його звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ. У протоколі засідання Пленуму ЦК Компартії України це виглядало

так: «Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І.К.)

1. В зв'язку з призначенням тов Шелеста П.Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В.В.

Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови»⁴¹.

Як бачимо, жодних мотивів переміщень не було вказано, однак згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю.Єльченко зауважує: «Ми знали, що у Брежнєва Володимир Васильович був більш ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнєв бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест, якого і «висунули» у 1972 році на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду на Україні. Як вже мовилось, Петру Юхимовичу так м'яко приписали націоналістичні нахили. З того часу він з «незручного» (йдеться знов-таки про його різкості, прямоту і впертість) перейшов у категорію «небажаного»...⁴²

Обрання Щербицького означало зміцнення близького до Брежнєва «дніпропетровського клану» керівників, а в Москві тоді почали жартувати: «В історії України був допетровський період, потім петровський, а нині — дніпропетровський». Втім, як зауважував один коментатор, «падіння Шелеста не було несподіваним; це могло статися з будь-яким сталіністом у неросійській республіці, який опортуністично використовував національне питання проти великоросійських шовіністів у Кремлі. Це було схоже на спробу балансувати на безкінечному канаті»⁴³.

* * *

У квітні 1973 року, коли Петро Шелест уже поїхав до Москви «у зв'язку з переходом на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР», але ще зберігав місце у Політбюро ЦК КПРС в Києві, в журналі «Комуніст України» (теоретичному і політичному органі ЦК Компартії України), з'явилася рецензія на книжку «Україно наша Радянська», яка вийшла друком у 1970 році і автором якої був Шелест. Цю рецензію не обговорювали на засіданні редколегії, оскільки матеріал під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» попередньо був санкціонований Москвою.

Одним з головних обвинувачень було таке: «У книзі, яка має назву «Україно наша Радянська», непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилося ряд книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україно наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях»⁴⁴.

Пізніше сам Шелест згадував, як йому особисто влаштував скандал головний ідеолог брежневської доби Михайло Суслів: «...Мені Суслів кричав: «Архаїзм — ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було — козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базікаєте. Образливо...»⁴⁵.

Молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Наш рід бере витоки в Запорозькій Січі, у літописах з'являється наше прізвище, про запорожців йому (П.Шелесту. — Ю.Ш.) розповідав його батько, мій дід Юхим Дмитрович, георгієвський кавалер. Він з великою повагою ставився до цього етапу української історії. Я би навіть сказав так: Запорізька Січ була для нього ідеалом громадського ладу. Зректися цього він не міг. До речі, йому радили особливо не ідеалізувати і не романтизувати українське минуле, але він стояв твердо на своєму»⁴⁶. Проте — як вже було підкреслено — не за свої симпатії до козацтва Шелест був позбавлений впливової посади.

Публікація книжки «Україно наша Радянська», як і рецензії на неї у журналі «Комуніст України», має свою історію. На відміну від усталеної традиції писати перший варіант книжки Шелест доручив не Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а співробітникам редакції «Української Радянської Енциклопедії».

Це, за спогадами колишніх співробітників згаданого партійного інституту, викликало стурбованість у його директора Івана Назаренка. Саме за його наполяганням рукопис було «підсилено» цитатами із «класиків марксизму-ленінізму», іншим матеріалом, який оспівував успіхи «епохи соціалізму» на противагу іншим попереднім епохам.

Тим не менш у книзі, що являла собою, за словами автора, «подорож-розповідь»⁴⁷, з описанням кожної області УРСР, було дещо таке, що за бажання могло бути потрактовано як «націоналізм». Понад те, по суті, Шелест перший з партійних керівників України (і задовго до Щербицького, який зробить це у грудні 1987 року) згадав про голод початку 1930-х років, вживши евфемізм «тяжке становище... з продовольством у 1933 році»⁴⁸.

Власне «критику» книги «Україно наша Радянська» розпочали не навесні, а ще восени 1972 року. 12 вересня до ЦК КПУ надійшов розлогий лист за підписом академіка Миколи Шамоти, академіка Бориса Бабія і члена-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелева, який містив «викривальні» інвективи на адресу Шелестової книги⁴⁹. Автори листа вважали, що «про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів»⁵⁰.

20 лютого 1973 року Політбюро ЦК КПУ обговорило цей лист, а 3 березня 1973 року В.Щербицький надіслав за своїм підписом такого листа до ЦК КПСР (мова оригіналу): «Политбюро ЦК КП Украины обсудило письмо академиком АН УССР Н.З.Шамоты, Б.М.Бабия и члена-корреспондента АН УССР А.Г.Шевелева о серьезных методологических, идейных ошибках книги П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська».

При обсуждении выражено согласие с выводами указанного письма о том, что ряд положений книги П.Е.Шелеста теоретически несостоятельны и политически вредны. Учитывая, что книга «Україно наша Радянська» по ряду важных принципиальных вопросов отходит от партийных, классовых позиций и наносит ущерб делу интернационального воспитания трудящихся, признано необходимым проинформировать о ее серьезных ошибках партийный актив, опубликовать в журнале «Коммунист Украины» аргументированную редакционную рецензию, после чего **провести работу по изъятию названной книги из библиотек.** (Підкреслення моє. Книжку вилучили, а частину 100-тисячного накладу знищили. —

Ю.Ш.). Єдинодушно також осуджено практиковане тог. Шелестом П.Е. издание книг за его підписью без ведома Политбюро ЦК КПСС и Центрального Комитета КП України.

Высылаем при этом единогласно принятое решение ЦК КП України «О книге П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська» и письму группы ученых по данному вопросу»⁵¹.

Санкцію на критику з ЦК КПРС було отримано і у квітні 1973 року у журналі «Комуніст України» з'явилась згадана редакційна стаття «Про серйозні недоліки однієї книги», що завершувалася так: «Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об'ємисте видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор з цим відповідальним завданням не справився»⁵².

Після виходу статті у засобах масової інформації розгорнулася галаслива «антишелестівська» кампанія. Як іронічно зауважував один західній коментатор у 1973 році, «атака на Шелеста — це був немов стартовий вистріл на початку бігу, і всі учасники бігу старалися перегнати один одного у своїх лайливих виступах»⁵³.

Тут саме місце навести слова ще одного коментатора, який не виказував симпатій Шелесту, тим не менш написав: «Під маскою критики Шелеста, у згаданій статті, анонімні автори нападали на усе, що за останні роки вспів відвоювати український народ, вони виносили акт обвинувачення не так першому секретареві ЦК КП України, як усьому народові, усім, хто за останнє десятиріччя будь-чим спричинився до рятунку духовності нації перед заливом уніформованої радянщини і обрусіння, хто зберіг національну і людську гідність чи звичайну пристойність»⁵⁴.

Погромна і запізніла на перший погляд критика свого попередника не була для Щербицького зведенням особистих рахунків. Хіба що до певної міри, оскільки він пам'ятав, як у 1965 році Шелест заперечував проти його призначення на посаду Голови Ради Міністрів УРСР, оскільки на цю посаду раніше був рекомендований Олександр Ляшко.

А ось як оцінював роль Щербицького у своєму зміщенні Шелест. 22 травня 1972 року він занотує у щоденнику: «Відбулася у мене велика розмова із Щербицьким, все, що я знав про його «дії» стосовно мене, я йому висловив в очі. Що він нещира, небезпечна людина,

великий кар'єрист і великий підлабузник, що я погано знав його і деяких людей з близького оточення, багато довірявся їм»⁵⁵.

Тим часом для Щербицького це була перемога як політика, який посилав «московським боярам», як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам'ятає, на чому завжди «горіли» керівники України: на національному питанні і на «хлібі». У останнє поняття включався, зрозуміло, не лише хліб, а те, що у погромній антишелестівській статті 1973 року було позначено як соціально-економічне життя українського народу «в єдиній братній сім'ї народів СРСР»⁵⁶. Новий лідер КПУ не збирався повторювати помилки минулого, а тому рішуче дистанціював від «шелестівщини». Не випадково до останнього четвертого «канонічного» видання «Нарисів історії Компартії України» Шелест увійшов як діяч, який «припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією»⁵⁷. А Щербицький практично до початку 1980-х років був зайнятий тим, що «виправляє» помилки свого попередника.

Симптоматично і те, що у своїх статтях, книгах і виступах Щербицький завжди уникав вживати вислів «український народ», використовуючи евфемізм «народ України». Та й українську мову підкреслено ігнорував, що (оскільки для місцевої номенклатури був приклад за номером 1) вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР загалом.

Однак це була не лише словесна чи письмова пропаганда. Як відомо, з від'їздом Шелеста до Москви в Україні посилювався русифікаторський курс, переслідування українського руху опору. У жовтні 1972 року секретарем ЦК КПУ з питань ідеології замість Федора Овчаренка було обрано Валентина Маланчука, політичну біографію якого, до речі, ще також належить написати⁵⁸. Було зміщено з посад і багатьох заввіділами, підлеглих Овчаренку, деякі завідувачі секторами ЦК КПУ.

Олександр Ляшко, який у той час працював Головою Ради Міністрів УРСР, згадував, що для багатьох виявилось несподіванкою висунення В.Маланчука, який працював заступником міністра вищої і середньої освіти України. Було відомо, що свого часу Шелест добивався зміщення Маланчука з посади секретаря Львівського обкому партії. Ляшко мав розмову із Щербицьким і висловив подив цим призначенням. На це Щербицький відповів: «Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там вважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було насвоєчасним

і неправильним...У ЦК КПРС. ... надають першочергового значення боротьбі з проявом націоналізму у республіках. Ось я і вирішив: нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене голова про них не боліла»⁵⁹.

І Маланчук «займався націоналістами». Причому не один, а разом із згаданим вже Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчуком. У жовтні 1972 року Федорчук разом з Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що, зокрема, означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництв⁶⁰.

У Москві Шелест швидко зрозумів, що у велику політику він вже не повернеться. У квітні 1973 року його вивели із політбюро ЦК КПРС (за «станом здоров'я»), у травні позбавили державної посади (про це повідомили газети 8 травня) і відправили на пенсію. З того часу Шелест майже рік не працював. Потім вирішив, що ще може працювати за фахом. Звернувся до Брежнєва. Той спочатку хотів його «відфутболити», однак за наполяганням Шелеста подзвонив секретареві ЦК КПРС Дмитру Устинову, а той, в свою чергу, — міністрові оборонної промисловості Петру Дементьєву. Останній влаштував Шелеста на роботу на заводі при Долгопрудненському дослідно-конструкторському бюро автоматики, де партійний «націоналіст» пропрацював понад десять років, наприкінці 1984-го, за два місяці до сімдесятисемиріччя, пішов на справжню (не політичну) пенсію.

Під час горбачовської «перебудови» відбулося своєрідне «повернення в історію» Шелеста. Вперше після відставки він зміг приїхати в Київ (про що Шелест давно мріяв і що йому було заборонено після усунення). Він мав публічні виступи, які викликали великий інтерес. Інтерв'ю з ним для преси і телебачення зробив, а потім головував на його виступах Дмитро Табачник. У виступах, інтерв'ю він давав амбівалентні оцінки процесам демократизації, підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з СРСР.

У жовтні 1990 року, перебуваючи в лікарні, він написав листа до редакції газети «Правда України» за назвою «Я верю в разум народный...». Вітаючи факт ухвали Верховною Радою Декларації про суверенітет України, Шелест звертає увагу на те, що «именно сейчас особенно активизировались силы, которые выступают

против заключення Союзного договору, призывая к выходу Украины из Советского Союза». Він вимагає застосувати закон проти заколотників, а далі пише: «Суверенная Украина... должна и может стать республикой материального благополучия, достойного решения социальных вопросов, развитой национальной культуры. Но зачем же рвать связи с Россией, с другими суверенными республиками в составе федерации нового, по сути дела, Советского Союза?» Закликаючи комуністів «вийти з окопів» і очолити «перебудову», Шелест пише, що комуністи здають одну позицію за іншою, в той час, як «должна быть твердая уверенность, а не медуобразность в действиях...»

А далі Шелест писав: «Дорогие мои соотечественники, мой родной украинский трудолюбивый и интернациональный народ! Будьте бдительны, не дайте себя обмануть лозунгами фальшивой демократии, политической демагогии, экстремизма и нигилизма. Сила наша в единении на здоровой политической и моральной основе, в поднятии общей и политической культуры, нравственности» (Цит. Мовою оригіналу — Ю.Ш.)⁶¹.

Тим не менш у 1991 році він вітав проголошення незалежності України. Петро Шелест помер 22 січня 1996 року у Москві, але за його заповітом похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Підсумовуючи, доцільно підкреслити, що у політичній історії України ХХ століття Петро Шелест постає достатньо суперечливим, часом парадоксальним діячем. Поза сумнівом, дослідники повинні бачити різні боки, різні грані політичних діячів. Проте слід бачити і домінанти. Шелест був виразним репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально-радянському суверенітеті. Він не був «націоналістом», що йому, як відомо, закидали, а сповідував ту «поділену лояльність», ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували «націонал-комуністи». Очевидно й те, що слід продовжити дослідження «доби Шелеста», старанно уникаючи сімплістики і односторонніх акцентів.

¹ Див. наприклад: Шелест Петро // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Т. 10. — Paris-New York, 1984. — С. 3838; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. — С. 324–332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 459–465; Шелест П.Ю. // Довідник з історії України. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К., 2001; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005, та ін.

² Див. наприклад: Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // *International Socialist Review*. — 1973. — Vol. 34. — № 10; Bilinsky Ya. The Communist Party of Ukraine after 1966 // *Ukraine in the Seventies*. Ed. by P.J.Potichnyj. — Oakville (Ont.), 1975; Pelenski Jaroslav. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Peter J. Potichnyj (ed.). *Ukraine in the Seventies*. — Oakville, Ontario, 1975; Hodnett Grey. The Views of Petro Shelest // *The Annals of the Ukrainian Academy*. — 1978–1980. — Vol. XIV. — № 37–38; Szporluk R. Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1982; *Ukraine after Shelest*. Ed. By B.Krawchenko. — Edmonton, 1983; Lewytskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 — 1980. — Edmonton, 1984; Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London 1985; Subtelny O. *Ukraine: A History*. — Toronto-Buffalo-London, 1988; Markus V., Senkus R. Shelest Petro // *Encyclopedia of Ukraine*. — Ed. by D.H.Struk. — Toronto-Buffalo-London, 1993. — Vol. 4. — P. 634–635; Magocsi Paul Robert. *A History of Ukraine*. — Seattle, 1996.

³ Див.: Про минуле заради майбутнього. Упорядник Ю.І.Шаповал. — К., 1989. — С. 164–178; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. — К., 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000; *Історія України. Навчальний посібник*. Видання 3-є, доповнене й перероблене. Під ред. В.А.Смолія. — К., 2002; Шаповал Ю. Единство и борьба двух НЕпротивоположностей. Владимир Щербицкий и Петр Шелест в политической истории Украины ХХ века // *Діалог. Історія, політика, економіка*. — 2004. — № 4. — С. 122–126; Шаповал Ю. Невигадані історії. — К., 2004, та ін.

⁴ Див., наприклад: Пасховер А. Сто лет одиночества // *Корреспондент*. — 2008. — № 6. — С. 78–80; Шаповал Ю. Парадокси Петра Шелеста // *Народний депутат. Часопис Депутатського клубу «Парламент»*. — 2008. — № 2. — С. 80–82; Шаповал Ю. Столітній Шелест // *День*. — 2008. — 9 лютого (№ 24); Шаповал Ю. Лінія розлому // *Урядовий кур'єр*. — 2008. — 14 лютого (№ 29); Сикорський Г. Парадокси Шелеста // *Киевские ведомости*. — 2008. — 16 февраля, та ін.

⁵ Див. наприклад: Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помічника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — К., 1993; Овчаренко Ф.Д. Спогади. — К., 2000; Ляшко А.П. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. — К., 2001.

⁶ Див.: Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. — К., 1970; Шелест П.Ю. Ідеї Леніна перемагають. — К., 1971.

⁷ Див.: Шелест П.Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминаия члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1995; Петро Шелест:

«Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К., 2003.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5799. — Арк. 129.

⁹ Там само. — Арк. 130.

¹⁰ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 92–93.

¹¹ Ляшко А. П. Груз пам'яті. Трилогія. Воспоминання. Книга II. Путь в номенклатуру. — К., 1997. — С. 493.

¹² Докладніше див.: Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. — 2 003. — № 1. — С. 118–129.

¹³ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — С. 41.

¹⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 755.

¹⁵ Там само. — С. 726.

¹⁶ Цит. за: Шаповал Ю. Столітній Шелест // День. — 2008. — 9 лютого (№ 24).

¹⁷ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — С. 22.

¹⁸ Див.: Человеку свойственно ошибаться // Комсомольская правда. — 1989. — 19 октября.

¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 180.

²⁰ Там само. — С. 342.

²¹ Pelenski Jaroslav. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Peter J. Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies. — Oakville, Ontario, 1975.

²² Там само. — С. 124.

²³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 169. — Арк. 6–9.

²⁴ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 96.

²⁵ Hodnett Grey. The Views of Petro Shelest // The Annals of the Ukrainian Academy. — 1978–1980. — Vol. XIV. — № 37–38. — P. 225.

²⁶ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 105.

²⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 327.

²⁸ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review. — 1973. — Vol. 34. — № 10. — P. 35.

²⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 299.

³⁰ Там само. — С. 328–329.

³¹ Там само. — С. 748.

³² Geschichte der Ukraine. Herausgegeben von Frank Golczewski. — Goettingen, 1993. — S. 286.

- ³³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 343.
- ³⁴ Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. — Seattle, 1996. — P. 662.
- ³⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 411–412.
- ³⁶ Там само, с. 338.
- ³⁷ Там само, с. 338.
- ³⁸ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 104–105.
- ³⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 720.
- ⁴⁰ Там само. — С. 729.
- ⁴¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 3.
- ⁴² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 761.
- ⁴³ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review. — 1973. — Vol. 34. — № 10. — P. 16.
- ⁴⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 77–78.
- ⁴⁵ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 94.
- ⁴⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 750.
- ⁴⁷ Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. — С. 275.
- ⁴⁸ Там само, с. 60.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп.16. — Спр. 166. — Арк. 12–25.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 11.
- ⁵² Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ⁵³ Купчинський Роман. Про «ідеалізацію, партійність і патріархальщину» // Сучасність. — 1973. — № 11. — С. 79.
- ⁵⁴ Прокоп Мирослав. Україна після Шелеста і самвидаву // Сучасність. — 1973. — № 7–8. — С. 179.
- ⁵⁵ Шелест П.Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — С. 522.
- ⁵⁶ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ⁵⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Издание четвертое, дополненное. — К., 1977. — С. 734.
- ⁵⁸ Див.: Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...» (Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.
- ⁵⁹ Ляшко А.П. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. Книга III, часть II. На ступенях власти. — К., 2001. — С. 10.

⁶⁰ Докладніше див.: Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000.

⁶¹ П.Шелест: «Я верю в разум народный...» // Правда Украины. — 1990. — 24 октября.

Олег Малько

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОДІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ З УКРАЇНОЮ

На теренах більш ніж 60 країн світу — поза землею батьків — проживають сьогодні етнічні українці; їх загальна чисельність, за даними МЗС України, становить майже 20 млн. чоловік¹. За деякими обчисленнями, понад 10% мігрантів світу — сини і дочки нашої Вітчизни². Близько 37 млн. українців, які мешкають на території України, у поєднанні із «зарубіжними» українцями складають український етнос — один з найбільш масових у світі. Потрібно брати до уваги, що будь-які статистичні дані про кількість українців, а також про їхнє розселення в сучасному світі є, на жаль, досить умовними. Згідно з розрахунками професора В.Кубійовича, українська нація дорівнює 65 млн чоловік³, на думку інших дослідників, результати урахування «прихованих» українців не лише у пострадянських державах, а й в інших країнах світу, переконують у тому, що загальна кількість українського етносу має сягати 80 млн. чоловік.⁴

Питання про взаємодію різних частин всеукраїнської спільноти стає дедалі актуальнішими у зв'язку із зростанням обсягів і трансформацією змісту контактів представників діаспори й материкової України, накопиченням нового досвіду спілкування різних частин українського етносу за умов нового політичного клімату в нашій державі, принципово нової міжнародної ситуації. Аналіз цього досвіду може бути корисним з погляду вирішення проблеми консолідації українського соціуму, зокрема, для сприяння поверненню українців на Батьківщину.

Для з'ясування суті взаємодії українців діаспори і материкової України можна орієнтуватися на загальну схему, запропоновану М.Есманом, в якій визначено три основні напрями: 1) країна по-

ходження закликає діаспору на допомогу; 2) діаспора прагне впливати на розвиток подій у країні походження; 3) уряд країни походження виступає захисником прав та інтересів діаспори⁵.

Центральний об'єкт дослідження — гуманітарна сфера і формула консолідації української нації. У пропонованій статті йдеться переважно про взаємодію України із західною частиною діаспори у період 1992–2001рр. — між I і III всесвітніми форумами українців, хоча ретроспективні сюжети також присутні, адже дозволяють повніше дослідити й розкрити тему.

Взаємодія української діаспори із землею батьків за свою більш як 100-річну історію неодноразово змінювалася і за змістом, і за формою, і за інтенсивністю. Автор капітальної праці про поселенців з українських земель в Америці до Першої світової війни Ю. Бачинський зазначає: за весь період існування української імміграції в США її взаємини зі «старим світом» не переривалися ніколи. Попервах ці взаємини обмежувалися виключно безпосередніми зносинами іммігрантів з їх ріднею і знайомими шляхом листування і через пересилку зароблених грошей. З часом, коли «іммігранти стали організовуватися в економічні і національно-політичні товариства і почали виступати як збірна одиниця, то і зносини їх зі старим краєм почали приймати збірний характер, публічний, як взаємини української громади в Сполучених Штатах з українською громадою в старім краї»⁶.

Аналогічним чином розвивалися зв'язки з рідною землею української діаспори в Канаді, де до 1920 р. оселилося приблизно 135 тис. українських емігрантів.⁷ Поява на початку ХХ століття на Північно-Американському континенті українських соціалістичних груп та організацій надала більшої організованості взаєминам американської та канадської діаспори з батьківщиною. Як свідчить Ю. Бачинський, маса іммігрантів брала активну участь у всіх політичних процесах, «але свідомою та участь не була, особливо на початку цього руху. Вона (маса іммігрантів — О.М.) йшла за провідниками — інтелігентами, не розбираючись навіть добре у всіх партійних тонкощах, йшла за провідниками, довіряючи їм. І партійна приналежність іммігрантів була, особливо зразу, цілком випадкова, залежала від партійної приналежності місцевих провідників-священиків»⁸.

Через низку відомих обставин взаємодія «заокеанської України» і загалом західної діаспори з батьківщиною впродовж багатьох десятиліть виразно нагадувала вулицю з одностороннім рухом.

Вихідці з України, мешкаючи вже багато років у чужомовних і чужокультурних середовищах, відчували непереборний потяг до материнського лона рідної землі, берегли пам'ять родинного дому, що дарує кожному з нас надію безперервного тривання в часі фундаментальних людських цінностей: рідної оселі, батьківського порогу, стабільності, добробуту — того, що формує основоположний щабель такого складного поняття, яке ми називаємо патріотизмом. Микола Плав'юк — останній президент УНР в екзилі — так сформулював стратегічну мету діяльності політично активної частини діаспори: «Україна була і залишиться вихідною і завершальною точкою нашої дії. З нею пов'язаний сенс нашого існування, з нею пов'язана наша остаточна перемога чи невдача. Всі інші справи, хоч які важливі чи приманливі під сучасну пору, можуть бути предметом нашого зацікавлення, але вони ніколи не можуть стати в центрі нашої уваги»⁹. Натомість від України «діаспора чекала і чекає в основному моральної і духовної підтримки»¹⁰.

За часів СРСР влада радянської України вважала емігрантів зрадниками Батьківщини — «агентами світового імперіалізму». У відповідному ключі наполегливо формувалися й погляди населення. Протягом багатьох десятиліть офіційні кола України дозволяли лише таку форму зв'язків із діаспорою, як контрольований обмін делегаціями, художніми або студентськими колективами. Єдиним каналом таких зв'язків довгий час слугувало Товариство «Україна».

Утім діаспорні осередки у Канаді, США, країнах Європи уважно відстежували процеси у народному господарстві радянської України. Були організовані й проводилися кампанії за надання практичної допомоги, створювалися товариства технічної підтримки з метою «підготовки технічних та вивчених працівників на ниві відбудови господарства». Значний вплив на «заокеанських українців» справляла політика українізації. Чи не кожен з діаспорних осередків вважав своїм обов'язком прискорювати практичну реалізацію задекларованих тодішньою владою цілей. Вирішального значення при цьому надавалося здійсненню економічних реформ. Емігранти з України зібрали чималі кошти для придбання сільськогосподарської техніки та відповідного реманенту для України, а згодом включилися в рух за рееміграцію й створення в «старому краї» сільськогосподарських комун. 1924 року на землях України діяло 9 комун, члени яких були реемігрантами з США і Канади. Трагічна доля більшості з комунарів, що загинули у ра-

дянських концтаборах, сприяла витверженню діаспори, яка «в основній своїй більшості не розуміла і не розуміє, що таке реальна Україна».¹¹ Попри ці і подібні нелюдські страхіння українці діаспори ніколи не були байдужними до своєї історичної Батьківщини, підтримуючи її в часи розпачу і в часи віради. Яскравою сторінкою зв'язків української громади в Канаді із рідною землею була діяльність Українського товариства допомоги Батьківщині (УТДБ) в роки війни між СРСР та гітлерівською Німеччиною. Товариство взяло найактивнішу участь у збиранні коштів з метою закупівлі медикаментів для Червоної Армії. Тільки його членами восени 1941 року було зібрано 132 тисячі доларів. Більше того — українці в Канаді йшли добровольцями до канадських збройних сил, вбачаючи в тому свій безпосередній внесок у допомогу Україні. Серед відомих активістів українсько-канадського патріотичного руху багато тих, хто брав участь у Другій світовій війні, їхні імена наведено у монографії «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків».¹² Всього, як зазначили автори книги, в канадських збройних силах було близько 40 тисяч українців (найбільший відсоток серед інших етнічних груп).¹³

Звичайно, в такі скрутні часи безпосередні контакти між українцями в діаспорі і на Батьківщині були епізодичними. Проте можна стверджувати, що українська преса на теренах США, Канади, Австралії і загалом на Заході залишалася унікальним засобом зв'язку між українською імміграцією та її прабатьківщиною; будучи одним з найважливіших чинників збереження рідної мови і культури в інонаціональному середовищі, вона стала важливим елементом духовного життя нашого етносу, допомогла зберегти енергію його розвитку попри пекельні випробування.

Ознайомлення із західною етнічною пресою дає підстави констатувати, що жодна важлива сфера життя материкової України не випадала з поля зору діаспорних осередків Заходу. 1986 року в Каліфорнії (США) було створено спеціальну комісію для дослідження проблеми геноциду в світі, до складу якої увійшли двоє українців: професор Колумбійського університету Юрій Олійник і доктор Олесь Наклович. Представники діаспори зуміли зібрати матеріали, які переконали комісію в тому, що в 1933 році за наказом Сталіна відбувся штучно створений голодомор, під час якого загинуло близько 11 млн жителів України. Переконливою ілюстрацією вищезазначеної тези є також звернення до свідомих верств української діаспори місячника «Наш голос», що його видає

Асоціація Українців Америки. У числі XXIII (березень 1991 р.) читаємо: «Беручи під увагу переобтяження іншими дуже актуальними збірками на Фонд Чорнобильських Дітей і Фонд Допомоги Україні та інших, не можемо забувати важливу ділянку виховання кадрів нашої молоді в українському дусі і придержування її при українському материку... . Тому просимо по змозі пам'ятати і про ліцей в Лігниці, жертвуючи на ту ціль хоч би мінімальні датки»¹⁴.

Інтелектуали діаспори усвідомлювали: лише об'єктивна, адекватна оцінка реальної ситуації може визначити вірні шляхи та ефективні методи виходу України з кризового стану. На пошук таких шляхів було, зокрема, спрямоване опитування, що його провели серед 72 свідомих українців США у березні 1994 р. Отже, головними проблемами, що гальмують здійснення реформ в економіці і демократизацію суспільного життя виявилися: корупція та хабарництво, розвал науки, занепад культури та проблеми освіти, недовіра до законів, русифікація, політична криза, проблеми підготовки нових управлінців, криміналізація владних структур тощо. Загалом респонденти виокремили 28 проблем. «Так що проблеми сучасної України дуже болять світовій діаспорі», — зазначив один з авторів опитування професор Осип Мороз¹⁵. Діаспора постійно відслідковувала становище у Великій Україні, продовжуючи розпочату справу відродження Вітчизни в різних формах, різними способами — працею політичною, інформаційною, культурно-освітньою, академічною.

Особливого значення в наш час набуває допомога української діаспори Батьківщині в збереженні мови, розвитку національної освіти, шкільництва і науки. При цьому варто мати на увазі, що інформація про стан згаданих сфер в Україні не завжди була адекватною. Аналізуючи ситуацію в українській науці 90-х, «Наш голос», зокрема, відзначав: в Україні немає висококваліфікованих інженерів, знавців іноземних мов, юристів і інших фахівців для справ ринкової системи, продукції і модерних економічних систем. Від'ємною прикметою є також брак активної творчості, ініціативи, винахідливості. Бо пануючий режим довів до інертності своїх громадян і загальної стагнації. До того ж централізаційна політика Москви відсепарувала і перервала зв'язок України з міжнародним науковим процесом, так що українська наука опинилася на провінціальному рівні. Емігрантська преса відзначила також і той факт, що за рівнем освіти, ерудиції, професійної підготовки середній громадянин України стоїть на одному з найвищих рівнів у світі.¹⁶

На нашу увагу заслуговує той факт, що вихідці з України — громадяни країн цивілізованої демократії — накопичили безцінний досвід у питаннях розвитку освіти і науки; проігнорувати його було б прикрою помилкою. Більше того, лише за умови творчої імплементації цього досвіду ми зуміємо разом сформувати цілком нове бачення України, її майбутнього та минулого, зможемо, за словами Юрія Шевельова, збудувати свій Парфенон.

Для нас становить суттєвий інтерес та обставина, що уже наприкінці XIX століття емігрантів-українців у США непокоїв «лихий стан шкільної освіти серед української молоді — це сумна поява, що родичі не дбають навіть про те, щоб їх діти закінчили хоч би лише common school, а не то, щоб якась значніша частина її переходила до high school, а далі до колегій і університету, і витворювала серед української імміграції коло своєї, питомої інтелігенції, в першій мірі дала іммігрантам своїх лікарів, адвокатів, учителів...»¹⁷

Заслуговує на увагу також і те, що констатацією факту про «лихий стан шкільної освіти» українські поселенці за океаном не обмежилися: в 44 числі газети «Свобода» за 1898 рік у статті «Під розвагу розумним людям» Нестор Дмитрів порушив питання створити для найздібніших учнів стипендійний фонд задля підмоги до їх дальших студій, поки що, хоч би для тих, що закінчили вже high school. Цю думку підтримали в найсвідоміших колах. Так почалися внески, і з них утворено Шкільний фонд.¹⁸ То були лише перші кроки до великої, систематичної роботи з формування і нарощування інтелектуального потенціалу заокеанської української спільноти.

Що отримали від цього діаспорити? Серед 700 тисяч громадян США, які за переписом 1980 року називали себе українцями, майже 20% — фахівці вищого класу в різних галузях економіки, культури, власники фірм і підприємств. 24700 американських громадян українського походження працюють архітекторами та інженерами, 11300 є професорами університетів і коледжів, а 15600 — науковцями. Серед них і фізик-атомник Григорій Шарпак, і провідний у світі фахівець у галузі квантової та органічної хімії Роалд Хофман — Нобелівські лауреати, що народилися в Україні. В Канаді кожний восьмий українець має університетську освіту, а кожен десятий працює у сфері управління бізнесом і в торгівлі.¹⁹ Поза всяким сумнівом, життя і праця українців у середовищі інших народів, інших культур відкрили безліч каналів швидкого збагачення досвідом сучасних технологій, сучасної

культури праці, у ширшому розумінні — сучасної цивілізації, виходи до якої були для нашої Вітчизни глухо заблоковані упродовж століть. Отже, доля розпорядилася таким чином, що Україна — чи не єдина з колишніх республік СРСР, яка має величезне багатство — багатомільйонну діаспору по всьому світі — це наш потужний економічний, інтелектуальний і пропагандистський десант за кордоном. По суті справи, діаспора побудувала свою країну поза межами самої України, зберегла мову, традиції, культуру, релігію, а головне — любов до України. Діаспора накопичила великий досвід життя на Заході, досягла поважних позицій у всіх сферах: політиці, науці, економіці, бізнесі, юрисдикції, культурі і т.д.

Тож закономірно, що представники української діаспори обираються до органів влади різних рівнів (приміром, у Канаді, державах ЄС, де проживають автохтонні діаспорні громади). Однією з ілюстрацій активної політичної діяльності, результативних дій щодо формування позитивного іміджу України може слугувати послідовна робота української діаспори в Естонії 2001 року. На той час в Україні склалася загрозлива ситуація з дотриманням демократичних свобод і прав людини, що спонукало Парламентську Асамблею Ради Європи (ПАРЄ) винести на розгляд питання щодо можливого припинення членства України в цій поважній інституції.

Напередодні розгляду зазначеного питання провідники української діаспори Естонії зустрічалися з парламентарями цієї балтійської країни, надсилали листи до ПАРЄ і членів естонської делегації у ПАРЄ, щоб вплинути на позицію учасників засідання, переконати їх ухвалити виважене рішення, яке б не ускладнило ситуацію в молодій Українській державі. Аргументована, послідовна позиція діаспоритів привернула увагу Голови ПАРЄ лорда Рассела — Джонса, який, перебуваючи в тому ж 2001 р. в Естонії, зустрівся саме з представниками українських діаспорних організацій для обговорення становища національних меншин у країні. Втім, бесіда «вилилася в розмову про необхідність підтримки Радою Європи молодій незалежній Українській державі на її шляху до Європи». Нині окремі представники української діаспори в Швейцарії є депутатами міських та селищних рад, відомими громадськими діячами, одночасно виконуючи обов'язки членів української організації.²⁰

«Чим західна діаспора багата? — розмірковує Михайло Моравський, один з провідників Союзу українських організацій Авст-

ралії. — Не фінансами, не чисельністю українських поселенців у різних країнах світу. Ми багаті знаннями, контактами у різних сферах діяльності, добрим ім'ям працюючої, лояльної, жертвенної і високоорганізованої громади».²¹ В осередках західної діаспори було розуміння того, що головні резерви прискорення поступу України, подолання кризи полягають у розкріпаченні творчого, трудового, інтелектуального потенціалу кожної людини, усуненні штучних перешкод на шляху формування громадянського суспільства, найширшому використанні сприятливих міжнародних чинників, поліпшенні якості та підвищенні відповідальності політичного керівництва²².

Чимало представників діаспори приступили до роботи в Україні як речники різних західних комерційних структур, виявляючи готовність допомогти не лише у розвитку підприємництва, але й у гуманітарній та культурно-освітній площині. Проте податкове законодавство України обмежувало такі плани. Одним з численних прикладів щирого наміру прислужитися знаннями рідній землі є діяльність Осипа Мороза — доктора економіки, професора з Нью-Йорка, дійсного члена Американського футурологічного товариства, голови Наглядової ради Українського футурологічного товариства. З 1943 р. О. Мороз оселився і почав працювати в США. У 1989 році приїхав з дружиною в Україну — спершу на три тижні. Потім працював у незалежній Україні — радником комісії із законодавства та законності Верховної Ради, радником відділу науки та нових технологій при Кабінеті Міністрів України, радником з питань самоаналізу та підготовки до акредитації Київського політехнічного університету, університетів Львова, Краматорська, Дрогобича, Запоріжжя, Тернополя, Чернівців, Дніпропетровська. Був членом ради директорів Координаційного комітету допомоги Україні у США. Професор Осип Мороз відвідав Україну майже 30 разів, загалом провівши тут чотири роки. Тим ціннішими є для нас його досвід і рекомендації, викладені, зокрема, у книзі «Модерна нація: українець у часі і просторі»²³.

Активна допомога осередків західної діаспори у справі збереження й розвитку української духовності, мови, освіти та науки — факт на сьогодні незаперечний. Досить згадати численні громадські фундації, орієнтовані на підтримку української мови, історичних досліджень, україністики в широкому розумінні слова. Один лише Петро Яцик — відомий меценат, бізнесмен з Канади — пожертвував на українські інституції в західному світі понад 16 мільйонів

доларів. Під його патронатом 1997 року започатковано англomовне видання «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.

Справжнім подвигом західної діаспори стало створення Української Вільної Академії Наук, відновлення в Західній Європі, а згодом і в Америці, Наукового товариства ім. Тараса Шевченка — осередків, які відіграли визначальну роль у розвитку об'єктивних українознавчих студій у повоєнні часи. Колишній студент Львівського університету, пізніше професор Гарвардського, видатний історик Омелян Пріцак застосував увесь свій дуже вагомий у науковому світі авторитет, аби переконати керівників Гарварду — цього найстарішого і найпрестижнішого університету США («кузня президентів») — дати згоду на організацію в його системі осередків україністики. Для створення трьох запланованих кафедр потрібні були чималі гроші. Професор звернувся до відомого патріотизмом Петра Яцика і, об'їхавши разом США і Канаду, вони зібрали потрібну суму.

1973 року у Гарварді відкрито три кафедри: історії України — імені М. Грушевського, української філології — імені О. Потебні, української літератури — імені Д. Чижевського. Крім того, при університеті було засновано Український дослідницький інститут, який із 1977 року видає авторитетний науковий часопис *Harvard Ukrainian Studies*.

У ті ж роки почали видаватися наукові серії, особливе місце серед яких посідає «Гарвардська бібліотека давньої української писемності». Видаються пам'ятки, що належать до періоду від середини IX до кінця XVIII ст., релігійного і світського змісту, факсимільно та у перекладі англійською і сучасною українською мовами. Із створенням Українського дослідницького інституту Гарвардського університету, а пізніше Канадського Інституту Українських Студій роботи з українознавства вийшли на якісно новий рівень. Важко перебільшити значущість видання «Енциклопедії українознавства» українською та англійською мовами, що здійснене зусиллями діаспори. Протягом тривалого часу це видання відіграло особливо велику роль в ознайомленні світу з Україною та українським народом, а в сучасну пору томи україномовної енциклопедії, перевидання яких в нашій країні здійснюється відновленим Науковим товариством ім. Тараса Шевченка, вважаються фахівцями чи не найповнішим джерелом інформування громадськості про здобутки діаспори і в царині науки, і в інших сферах діяльності.²⁴ Особливої уваги заслуговує той факт, що до

процесу взаємодії з етнічною батьківщиною прилучилися не лише потужні діаспорні осередки Канади, США, Франції. Відносно невелика українська громада Данії чисельністю приблизно три тисячі осіб під проводом Петра-Кузьми Балицького спромоглася профінансувати спорудження на Тернопільщині сімнадцяти церков, а також пам'ятника Ярославів Стецьку в обласному центрі. На кошти датських українців відновлено знищений більшовиками пам'ятник жертвам Воробіївського бою у червні 1941-го. Громада активно допомагає потерпілим від аварії на Чорнобильській АЕС, приймає на своїй другій батьківщині учнівські групи з України.

Натомість рішення Кабінету Міністрів України на чолі з П. Лазаренком щодо реформування шкільної освіти викликали «хвилювання за українську державу, оскільки немає належної уваги до молоді», наголосив у виступі на Другому форумі українців представник бельгійської діаспори Омелян Коваль. Він наголосив, зокрема, що декрети уряду, заходи, спрямовані на реформування школярства, збільшення кількості учнів на одного викладача — це антишкільна політика, адже виховувати слід не отару, а індивідуума.²⁵

Наприкінці ХХ століття економічна ситуація в нашій державі лишалася вкрай складною, що примусило сотні тисяч громадян України виїхати для роботи за кордон. Суттєво активізувався і процес інтелектуальної еміграції з України до США, Канади, інших країн Заходу. Лише до США щороку емігрували 300–400 громадян України — докторів і кандидатів наук, представників найсучасніших галузей науки — генної інженерії, молекулярної біології, кібернетики, ядерної фізики, а також і гуманітарних дисциплін. Національна Академія наук України фактично стала кузницею наукових кадрів для інших країн. Позитивом цього явища є включення інтелектуальних емігрантів у всесвітній процес формування транснаціонального культурного простору²⁶.

Опинившись на чужині, українські вчені знайшли в еміграції свободу мислення, без чого справжньої науки бути й не може. Удалині від батьківської землі вони гідно виконували і далі виконують свій професійний обов'язок, створили цілу низку талановитих робіт у різних галузях знання, в тому числі в царині вивчення рідної мови, інших слов'янських мов, проблем етнічної історії тощо. Виявилося, що в чужому романо-германському середовищі зберегти рідну мову від розчинення було набагато простіше, аніж у радянській Україні. Носії західної культури з пошаною

поставилися до намагань своїх нових співвітчизників зберегти мову історичної батьківщини, виходячи з того, що присутність згуртованих і діяльних осередків представників різних етносів у будь-якій державі надає їй лише більшої краси, більшого культурного розмаїття. Такі осередки слугують за своєрідні мости дружби між країнами і народами, що їх населяють, є активними чинниками народної дипломатії. Один з численних прикладів — ситуація в Швейцарії. Незважаючи на асиміляційний вплив, українська діаспора в цій країні зуміла не лише відстояти національну і культурну самобутність, а й створити справжні духовні цінності²⁷.

Розвиток української закордонної наукової думки неможливо уявити собі без багатогранної просвітницької діяльності, яку здійснювали і славнозвісні вчені, і вчителі, і волонтери.

Подвижницька діяльність української діаспори задля повернення в історичну батьківщину славних імен достойників нашого народу становить ще один напрямувзаємодії діаспори з Україною. Популяризація доробку Василя Стуса, найвидатнішого українського поета минулого століття, — одна з яскравих ілюстрацій цієї тези. Наприкінці 60-х років на волю дісталася частина поезій В. Стуса, яку за кошти діаспори видрукували в Бельгії під назвою «Зимові дерева» (видавництво «Література і мистецтво», Брюссель, 1970 р. — 206 с.). У короткому слові від видавництва зазначалося, що ця збірка побачила світ без згоди її автора (таким чином намагалися вберегти Василя Стуса від кадебістських переслідувань). Передмову до «Поезії Василя Стуса» написала Аріадна Шум (Стебельська), відома мистецтвознавець з Канади, вона ж по-мистецьки оформила обкладинку цієї книжки. Автор статті високо оцінила тогочасний поетичний доробок В. Стуса, наголошуючи на винятковому вмінні поета синтезувати від геніальних попередників все найкраще: одержимість — Тараса Шевченка, яскраву образність — Лесі Українки, одухотворення природи — Богдана — Ігоря Антонича, мелодійність — раннього Павла Тичини. Водночас вона акцентувала на виключно властивій цьому поетові «майже безумній відданості правді, і тільки правді», що «пов'язує його з традиціями романтиків, і найбільшого з них — Шевченка». Окрім того, відзначала передчуття трагізму власної життєвої дороги. Не буде перебільшенням твердження про те, що з появою збірки «Зимові дерева» Василь Стус вихором увірвався в життя української діаспори. Його доля, як і доля поезій, написаних ним в кадебістських застінках і тюрмах суворого режиму, хвилювала

кожну культурну людину. З часом поет став для діаспори своєрідним символом української безкомпромісності й чесності, безмежної відданості національній ідеї, завдяки якій урешті наступить довгоочікувана воля України.

Історія публікації другої поетичної збірки «Палімпсести», видрукованої за діаспорні кошти у Франції (видавництво «Сучасність», 1986 р., 469 с.), просто вражає: всупереч «недремному гебітському окуві» вірші Василя Стуса таки потрапили до рук українських патріотів, їх було переправлено за залізну завісу. Ось як, зокрема, про це пише у своїй розлогій вступній статті «Трунок і трутизна. Про «Палімпсести» Василя Стуса» блискучий літератор і мовознавець Юрій Шевельов: «Стус не добирав літературного епіграфа до своїх «Палімпсестів» (...). Списуючи свої рядки крадькома й лихоманково, він міг мріяти лише про те, щоб ці клаптики паперу, заповнені найдрібнішими літерами, використовуючи кожен міліметр білого паперу, якось дісталися поза мури його вужчої і його ширшої, всерадянської тюрми, якось потрапили до рук тих, хто знає ціну людському духові, вільній думці й добірному слову»²⁸. Значення такої допомоги діаспори важко перебільшити, адже передовсім на базових, засадничих цінностях історії та культури формується національна ідентичність. З іншого боку, діаспора виступає у чинником боротьби за збереження багатолікої культурної спадщини народів усієї нашої планети.

З розпадом СРСР і втечею з «табору» його європейських сателітів прийшло розуміння владної потреби у солідарності і консолідації українців усіх країн. Демократія й громадянське суспільство перестали бути абстрактними для України поняттями, проте ще не стали настільки близькими, аби здійснити справжній прорив у нову практику відносин на лінії «влада — суспільство». Доволі швидко відійшла у минуле традиційна схема співпраці України з діаспорою, яка зводилася до старанно контрольованих спецслужбами обмінів художніми виставками і концертами митців та аматорських колективів. Настав час повноцінної, широкомасштабної взаємодії у більшості актуальних сфер державного і суспільного життя. Як і в попередні роки, осередки західної діаспори активно цікавилися розвитком подій на Батьківщині, раділи її здобуткам, сумували з приводу поразок і прорахунків. «Кожну щиру українську людину, яка слідкує за подіями на Батьківщині, не можуть не зворушити факти бурхливого національного пробудження українського народу, — читаємо в одній з діаспорних газет. —

Посилюване колишніми правозахисниками, письменниками і іншими діячами Руху, хвилі духовного прозріння охоплюють і виявляють себе у майже усіх різновидах суспільного життя, включаючи всенародні елементи і їх прагнення звільнитися від всякого деспотизму і рабства»²⁹.

Здобувши незалежність, що стала можливою завдяки, зокрема, і цілеспрямованим зусиллям емігрантів, Україна почала рухатися шляхом демократичного цивілізованого розвитку, одним із проявів чого є політика молодої держави стосовно української діаспори як органічної частини українського етносу. За словами Леоніда Кучми, на той час провідника молодої держави, після проголошення Акту про незалежність України 1991 року закордонні українці перестали бути діаспорою без державного народу. Їх правовий захист, усіляка підтримка зв'язків з ними, залучення до землі батьків виокремилися у провідні напрями державної етнонаціональної політики³⁰. Протягом двох неповних років в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації українців, Світової федерації українських лікарських товариств, фестиваль української поезії «Золотий гомін», симпозіум «Голодомор-33» тощо. Створено Міжнародну школу україністики для підготовки молодих політологів, стартували процеси обміну студентами вузів і стажування науковців. Перший набір студентів розпочала відроджена Києво-Могилянська академія з університетським статусом; її програма сформована з урахуванням досвіду зарубіжних вузів і передбачає активну участь у викладацькій діяльності посланців діаспори.

І Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР, що відбувся у січні 1992 року у столиці України, одностайно ухвалив рішення зібрати розпорошених по всій планеті українців на Всесвітній форум. Ця масштабна акція, приурочена до першої річниці доленосного Акту про державність України, відбулася 21–24 серпня 1992 року в Києві. У Зверненні учасників форуму до світового українства є такі слова: «Сьогодні ми будуємо свою українську державність, що ґрунтується на миролюбії, праві, демократизмі. У нашому власному великому українському домі знайдеться місце для всіх синів народу нашого, по яких би паралелях і меридіанах не розкидала їх доля. В тому домі вільно дихатиме наша мова, наша пісня, наше слово. Наш дім ми будуватимемо разом з усіма, для кого українська земля стала рідною.... Заради того, щоб дім цей був ошатним і теплим, щедрим і багатим, Всесвітній форум українців, представники усіх областей України, українсь-

ких громад з усього світу закликають світове українство, усі українські громади, політичні, релігійні об'єднання до дружньої злагоженої роботи, закликають за давнім нашим звичаєм на велику загальнонаціональну толоку, яка б згуртувала всіх довкола вимріяної віками мети — розбудови вільної соборної незалежної Української держави. Пам'ятаймо, що сьогодні доля кожного українця, де б, на яких континентах він не мешкав, залежить від долі рідної України. Допоможіть сьогодні Матері-Вітчизні, й вона завтра віддячить вам стократно»³¹.

Учасники форуму реалізували змістовну і глибоку програму. У ході пленарних засідань розглядалися питання взаємодії світового українства, його згуртування довкола ідеї державності України, підтримки українських громад у всіх регіонах їхнього проживання. Працювали секції і «круглі столи» з найрізноманітніших питань — відродження та розвитку національних культур, ринкової економіки та підприємництва, міжконфесійних відносин, урбанізації та навколишнього середовища. У роботі «круглого столу» з проблем розвитку науки в Україні та її інтеграції в світову систему взяли участь науковці з Австрії, Франції, Бразилії, Канади, США, Німеччини, Росії, України. У дискусії виступили майже сорок провідних учених та керівників наукових осередків і центрів. Результатом зацікавленого та компетентного обговорення стало напрацювання низки науково-практичних рекомендацій про необхідність:

- розробки в Україні концепції про ефективне переведення оборонної сфери науки на цивільні потреби;
- вдосконалення практики проведення конкурсів наукових проєктів з відповідним їх фінансуванням;
- прискорення розробки законопроєкту «Про інтелектуальну власність»;
- створення українських науково-культурних та інформаційних центрів у країнах проживання української діаспори;
- розширення практики спільних міжнародних проєктів з різних галузей науки;
- використання міжнародної впливової організації ЮНЕСКО задля отримання необхідних умов для реалізації своїх проєктів;
- прискорення процесу входження українських наукових центрів (спілок, асоціацій) у міжнародні наукові центри;
- підготовка Академією наук України довідника про провідних українських вчених та їх наукові розробки, які становлять інтерес для зарубіжних вчених.

Форум окреслив головні стратегічні напрями, на яких і повинні сконцентрувати зусилля усі ті, хто прагне бачити Україну справді розвинутою й авторитетною в Європі і світі державою. У резолюції Форуму акцентовано на тому істотному моменті, що йдеться не про складання якоїсь нової альтернативної програми виведення молоді держави з економічної кризи, йдеться про об'єднання зусиль, конкретні угоди, підприємництво, бізнес із регіонами, де живуть наші земляки, про їхнє активне сприяння в ньому, а головне — повну віддачу кожним свідомим українцем своїх знань, умінь, ініціативи нашій спільній справі тут, в Україні³². Перший Форум переконливо засвідчив, що серед мільйонів етнічних українців, які перебувають за межами нашої Вітчизни, є чимало людей, відданих справі українського державного відродження.

На виконання рекомендацій Форуму у січні 1993 року відбулися установчі збори Української всевітньої координаційної ради (УВКР) — постійно діючого органу Всесвітнього форуму українців. Мета створення та діяльності УВКР — сприяння зміцненню й розбудові незалежної, соборної, демократичної Української держави, збереженню національної ідентичності й задоволення національно-культурних потреб українців у країнах оселення, а також сприяння співпраці України з закордонним українством. Першим головою Ради став Михайло Горинь³³.

Свідченням уваги молоді держави до закордонних українців стало включення до нової Конституції України спеціальної статті 12, де проголошено: «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави».

У січні 1996 р. уряд України схвалив Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року», головними напрямками якої визначено формування правової бази захисту інтересів української діаспори, сприяння її культурно-освітньому відродженню й розвитку, задоволенню інформаційних потреб, міграційна політика.

Основними засадами концепції Програми стали наступні:

– Українці, які опинилися за межами своєї Вітчизни, є частиною українського народу. Незважаючи на відірваність від ядра українського етносу, вони зберегли зв'язок з матірною землею. Українська спільнота у світі вижила і збереглася у чужому середовищі, коли не існувало етнічної держави, яка б захищала і відстоювала її інтереси на міжнародно-правовому рівні. Сьогодні діаспо-

ра чекає від Української держави моральної і матеріальної підтримки.

– Україна, керуючись міжнародно-правовими нормами, прагне виробити ефективний механізм захисту українців за кордоном та взаємозв'язків з ними. Одним з таких дієвих механізмів є укладання двосторонніх та багатосторонніх угод з країнами, де мешкають українці.

– Державна політика України щодо української діаспори базується на дотриманні діючих універсальних міжнародно-правових норм. Допомога діаспорі має бути легальною і враховувати ту обставину, що українські люди є громадянами інших країн, живуть за законами цих країн, мають певні права і зобов'язання.

– Держава створює сприятливі умови для тих українців та вихідців з України, яких було депортовано і хто бажає повернутися на Батьківщину. Державною програмою передбачено створення благодійного Фонду сприяння поверненню та розроблення схеми можливого розселення.

– Українська держава всіляко сприяє якнайшвидшій добровільній інтеграції української діаспори в політичне, соціальне та економічне життя країн проживання із збереженням і розвитком власної етнічної самобутності.

– Забезпечуючи права національних меншин на своїй території, Україна виступає за надання відповідного рівня захисту прав українців у державах розселення.

Про злободенність, приміром, останньої позиції свідчить той факт, що на території України проживає понад 120 етнічних груп, етносів та громад, які репрезентують різні культури, мови, релігійні орієнтації. До них належить кожний четвертий з наших громадян³⁴.

На виконання Програми Міністерством закордонних справ України розроблено і подано на розгляд уряду України проект нової Інструкції про порядок оформлення віз іноземцям для перебування в Україні, що покликаний спростити процедуру видачі віз та умов тимчасового перебування на території нашої держави іноземних громадян українського походження. За сприяння МЗС України і ряду осередків канадської діаспори на Батьківщину повернено значний архівний фонд уряду УНР в екзилі за 1946–1992 роки. Більше двох тисяч архівних документів та інших матеріалів поповнили фонди Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Перший форум українців пройшов на «величезному піднесенні, був ознаменований загальним ентузіазмом і радісними сподіваннями»³⁵. На цьому тлі небаченої раніше інтенсивності набуває взаємодія наших співвітчизників, в Україні і не в Україні сущих.

Одним із прикладів плідної співпраці вчених України та діаспорних осередків стало видання багатотомної Енциклопедії української діаспори (ЕУД). Цей науковий проект був започаткований 1988 року в США і до 1994 року виконувався силами самої діаспори під керівництвом професора Василя Маркуся — головного редактора ЕУД в Чикаго.

У березні 1994 року Президія АН України відзначила факт зародження нового напрямку досліджень установ гуманітарного профілю Академії — діаспорознавства. На засіданні Президії АН України всебічно проаналізовано питання підготовки Енциклопедії, після чого Академія прийняла пропозицію Наукового товариства ім. Тараса Шевченка і Фундації Енциклопедії українознавства Америки про спільну роботу науковців АН України і науковців діаспори над Енциклопедією. До роботи над проектом підключилися вчені Інституту соціології і ряду інших гуманітарних інститутів Академії. Як підкреслив президент АН України Борис Патон, «Значення даного проекту бачиться в чотирьох площинах: а) він стимулюватиме дослідження актуальних проблем української діаспори в академічних інститутах, що дозволить більш повно задовольняти великий інтерес до цих проблем з боку широких кіл громадськості України; б) він сприятиме інтеграції суспільствознавчої науки в Україні і в діаспорі, про що нині багато говориться, але недостатньо робиться; в) завдяки цьому проекту можна досягти більшого порозуміння і більшої співпраці між українцями в Україні та в діаспорі; г) важливим результатом виконання цього проекту стануть більш повні знання про українство в світі, чого потребує не тільки наука, але й політична практика нашої держави»³⁶.

В Інституті змісту і методів навчання Міносвіти України сформовано спеціальний підрозділ — лабораторію з проблем освіти української діаспори. Організовано навчання та стажування студентів, вчителів і викладачів української мови та літератури через мережу вищих навчальних закладів України. Зокрема, Товариством «Україна» спільно з Міністерством освіти України проведено практичний семінар для вчителів української мови шкіл зарубіжжя, у якому взяли участь представники Російської Федерації, країн Балтії, Казахстану, Польщі, Англії.

Щире намагання перебрати на себе чимало наших клопотів спонукало багатьох діаспоритів до конкретних дій. Справжньою турботою про долю Вітчизни сповнені слова Михайла Гояна, мешканця австралійського міста Аделаїда, який звертається через газету до всіх, «хто має українську душу», із закликом підтримати Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика. Виділяючи щороку значні кошти на реалізацію проекту, М.Гоян вбачає в ньому набагато ширший зміст, аніж просто змагання з української мови. Бо ж «це не просто турнір, хоча будь-які змагання з мови, що є основою національної ідентичності, надзвичайно важливі, корисні для справи нації і їх треба підтримувати. Цей же турнір — дуже вдало знайдена форма національно-патріотичного виховання юних. У цей час, коли в Україні, здається, не дуже престижно бути українцями, по всіх усюдах держави лунають високі слова про українську гордість, про велич української історії, про красу української мови. Мільйони дітей з усіх шкіл в Україні беруть участь у цьому патріотичному дійстві. Уявімо собі: в кожному селі, кожному райцентрі, в кожному більшому й меншому місті — повсюдно йдуть змагання з державної мови. У Львові й Києві, в Харкові й Миколаєві, в Криму й на Донбасі. Маємо дорогоцінний шанс показати національну солідарність, заперечити наклепи наших ворогів про те, що, мовляв, українці тільки й уміють що сваритися та поїдати один одного. Є змога доказати, що це — неправда, що така важлива справа згуртовує нас і збирає всіх, хто має українську душу, під своє знамено. А діти в Україні також відчують нашу турботу і про них, щоб виростили патріотами, і про українську мову. Повірте мені, це важить дуже багато». Зусилля свідомої частини діаспори мали особливу цінність для України наприкінці 90-х років, адже російськомовність половини населення країни стала перешкодою для мовної і культурної консолідації не лише титульного етносу, а й усього суспільства. Безумовно, взаємодія діаспорних осередків з Батьківщиною у сфері збереження мови підживлювала і підживлює оптимізм національної незнищенності.

Утім, стосунки материкової України з величезним океаном української світової діаспори не варто розглядати як безпроблемні і самі лише святкові. В країні бракувало літніх шкіл з української мови. Приміром, у 1997 р. Міністерство освіти і науки України не надало можливості студентам україністики з Бухареста вдосконалювати свої мовні знання³⁷. Ще під час роботи I Всесвітнього

форуму представниками канадського осередку діаспори озвучено ідею врегулювання правового статусу українців, «які поселилися поза межами України». 1996 року на порядку денному знову постало питання про законодавче врегулювання взаємин діаспори з історичною правітчизною. Концепція майбутнього закону про правовий статус закордонних українців виникла в діаспорному середовищі на підставі подібного законодавства інших країн. Приміром, ще в 1997 році у державах Східної Європи прийнято закони про статус закордонних співплемінників, що трансформувало зарубіжних словаків, болгар, угорців та румунів у законних дітей своїх материнських держав. Для того, щоб закордонні українці були нашими людьми, нашою силою, нашим лобі, вони, безумовно, мають жити в єдиному національно-культурному та інформаційному полі з материнською державою. В Україні склалася (і тривала 8 років!) дивна ситуація — де-факто зарубіжні українці були, але де-юре начебто їх не існувало.

Григорій Середа, голова Державного комітету з питань національної політики і міграції України, пояснив такий стан речей заполітизованістю питання в українському парламенті³⁸. Вісім років по тому у березні 2004 р. Верховна Рада України ухвалила відповідний законопроект, у якому впроваджено наступне: «Закордонний українець, який перебуває в Україні на законних підставах, користується такими самими правами і свободами, а також несе такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками встановленими Конституцією, законами України чи міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (Стаття 9, §1). Запроваджено безкоштовні візи для закордонних українців. У спеціальній заяві з приводу прийняття закону про правовий статус закордонних українців керівництво Світового Конгресу Українців наголосило, що «остаточний закон не включає бажань діаспори. Ми шкодуємо, що ні Президент, ні ВР'У не вважають діаспору невід'ємною частиною українського народу та висувають аргументацію несумісної антиконституційності. Конституція не згадує закордонних українців і тому не може заперечувати цього питання. Щодо прав, свобод та обов'язків осіб, котрі перебувають в Україні на законних підставах, їх права подані у Конституції, тому не потрібно окремого закону. Потрібно закон, котрий недвозначно окреслив би співвідношення між Україною і її діаспорою»³⁹.

Перебільшення української специфічності, подальший пошук «власного шляху», так само як і зволікання з реформами, підви-

щують ризик ізоляції й непоправної втрати історичного часу. Оскільки закономірне геополітичне та цивілізаційне місце України — серед модерних європейських націй, молода держава має активізувати власну участь у творенні нової Європи, гарантії її безпеки й стабільності, у поглибленні регіональної економічної інтеграції. З огляду на ці обставини одним з головних громадсько-політичних завдань української діаспори II Всесвітній форум українців (21–25 серпня 1997 р.) визначив розгортання широкої просвітницької роботи з метою активного формування норм та цінностей правового, громадянського, відкритого суспільства в Україні⁴⁰.

На порядку денному Форуму були й питання співпраці світового українства в освітній і науковій сфері. У резолюції Секції «Досвід і перспективи наукових взаємообмінів між Україною та діаспорою» наголошено на тому, що така співпраця є важливим чинником піднесення рівня науки в нашій державі і активізації національно-культурного життя українців, які мешкають за межами історичної батьківщини.

Відзначено важливу роль виконання угод щодо здійсненню програм: «Українознавство в системі освіти, науки, культури», зокрема: з розробки концепцій, програм, підручників з українознавства як методології і навчального предмета; підготовка кадрів магістрів українознавства; здійснення спільних досліджень з проблем розвитку сучасної України (Інститут українознавства, Шкільна рада США, українознавчі центри Парижа, Лондона, Айови, Москви, Вашингтона).

Президент України Л.Кучма з трибуни Форуму спробував визначити головний напрями допомоги діаспори: саме тут треба шукати одну з відповідей на запитання, чому в Україні ще повільно долаються кризові процеси і стримується проведення реформ. І саме тут нам могла б предметно допомогти західна діаспора.

Така підмога буде дуже незайвою у вирішенні наших внутрішніх проблем, на чому нині концентрується увага й зусилля. Ключові з них лежать знову ж таки у площині економіки⁴¹.

У резолюції Форуму наголошено, що відновлення незалежності України ще не забезпечило того рівня допомоги Української держави науковцям діаспори, якого вимагала тогочасна ситуація. Не вичерпано також можливостей участі українців зарубіжжя в діяльності українських наукових установ. Учасники II Всесвітнього форуму українців визначили першочергові заходи, зорієнтовані на активізацію наукової співпраці між Україною та діаспорою. Серед них:

- створення фонду підтримки українських наукових установ, які виконують дослідження спільно з науковцями діаспори;
- встановлення стипендій для стажування українських вчених, що мешкають за кордоном, в наукових установах України;
- видання Головною редакцією «Української енциклопедії» спільно з НАН України, Міністерством науки і освіти України, МАУ і діаспорними науковими установами довідника про українські наукові установи і товариства в Україні та за її межами, підготовка універсального біографічного довідника і галузевих біографічних словників про українських вчених. Крім того, запропоновано також низку інших заходів⁴².

Ухвали й резолюції Другого форуму українців (як, до речі, і Першого) реалізовано лише частково — через брак коштів, недостатню увагу влади та її відверто дилетантські методи, відсутність активної та послідовної державної політики щодо діаспори, добре організовані дії супротивників ідеї консолідації українства, а головне — через слабкість громадських інституцій. Адже відомо, що забезпечення потреб та інтересів діаспори, поетапний розвиток діалогу й конструктивна співпраця з етнічною батьківщиною можуть відбуватися лише на груповому рівні, тобто коли громадські структури діаспори співпрацюють з відповідними громадськими або (у гіршому випадку) державними структурами країни походження.

Негативно вплинула на динаміку співпраці України та діаспори доволі низька поінформованість українського суспільства про діаспору, її здобутки і проблеми. Натомість чимала частина наших співгромадян продовжувала сприймати закордонних українців під впливом стереотипів, що були сформовані радянською пропагандою. На думку О. Мороза, Другий форум «не був демократичним, не було звіту про виконану роботу, про фінанси. Переобрання себе знову до керма і почестей дійсно забезпечить цим людям певну позицію та представництво, ну й матеріальну якусь-таку, мабуть, користь. А всесвітнє українство натомість залишається й надалі в застої та дезорієнтації»⁴³.

Чого було на форумах «аж за край», так це проявів патріотизму. У цьому контексті варто, на мою думку, пригадати слова відомого індійського лідера часів боротьби за незалежність, а згодом — керівника суверенної країни Джавахарлала Неру, написані у колоніальній в'язниці в період 1934–1935 рр.: » Одного патріотизму вже недостатньо: ми хочемо чогось більш піднесеного, широкого

і шляхетного»⁴⁴. Людство запам'ятало Д. Неру як «будівничого нової Індії».

Вихованню національної свідомості сприяли й зусилля діаспорних центрів щодо повернення до пам'яті нашого народу незаслужено забутих і штучно вилучених імен учених світового рівня, видатних менеджерів, адже попри сімсотлітній статус нації-жертви в Україні не бракувало визначних постатей, які силою політичних обставин виявляли свою геніальність поза межами власної батьківщини і робили свій внесок до всесвітнього культурного розвитку. Дуже часто їх зараховували до тих народів, серед яких вони працювали. До таких належить також і відомий в Європі вчений Іван Горбачевський, родом з Тернопільщини, визначний біохімік, який був ініціатором створення в Австро-Угорщині першого у світовій практиці Міністерства охорони народного здоров'я і став першим його міністром. Нині такі міністерства існують у кожній державі. Горді за свого співвітчизника тернопільські науковці під кінець 1990-х років назвали його іменем Державну медичну академію у місті Тернополі.

На 32-й сесії конференції UNESCO, що відбулася у Парижі від 29 вересня до 17 жовтня 2003 р., ухвалено резолюцію — відзначити в 2004 році 150-річчя від дня народження видатного сина України і відомого громадянина Австрії і Чеської Республіки, славного науковця, академіка Івана Горбачевського. Правду про І. Горбачевського, а також про десятки й сотні інших незаслужено замовчуваних видатних учених, чия «провина» полягала лише в тому, що вони були українцями і «записані» до буржуазних націоналістів, — цю правду зберегли і з відновленням української державності повернули народові Україні діаспорні дослідники нашого славного минулого⁴⁵.

Сприяти просуванню України до рівноправного партнерства у світовій економіці неможливо без опори на науку. Ця теза стала однією з центральних під час роботи III Всесвітнього форуму українців (18–20 серпня 2001 року), який наголосив: входження України до гурту розвинених країн світу визначатиметься її успіхами переходу на засади стійкого розвитку, за якого інтелектуальні ресурси, людський капітал постають головною продуктивною силою. Останнє можливе лише за умови, коли пріоритетом державної політики постає розвиток наукової й освітньої галузей, зорієнтованих на перехід до інноваційної моделі національної економіки і соціальної сфери. Лише завдяки високому інтелектуальному

потенціалу Україна може протистояти негативним наслідкам глобалізаційних процесів.

Співпраця в галузі наукових досліджень, тісно пов'язана із співпрацею діаспори і материкової України у царині освітній і загальнокультурній, протягом 90-х років XX століття стала чинником розвитку науки в нашій державі, збагачення світової скарбниці знань, збереження культурної спадщини нашого народу, активізації національно-культурного життя українців, які проживають у різних частинах ойкумени. Важливо і те, що взаємодія діаспорної гілки українського етносу з Батьківщиною стала у зазначений період впливовою складовою процесу національної інтеграції. Ці позитивні зміни відбувалися в досить повільному темпі, оскільки в Україні — на рівні держави й суспільства — не одразу визріло усвідомлене розуміння важливості консолідації всього світового українства. Вочевидь, це можна пояснити й не до кінця визрілим того часу усвідомленням необхідності утвердження нашої держави як європейської, демократичної та високорозвиненої країни із потужними інституціями громадянського суспільства. Попри той факт, що в роботі форуму взяли участь більше 390 громадських організацій, у тому числі 215 організацій з українського зарубіжжя⁴⁶, лише невелика частина їх дістала можливість репрезентувати свою позицію. Академік Іван Дзюба охарактеризував ситуацію такими словами: «У нас немає дефіциту будь-якого імпортного товару, в тому числі й віртуального, але у нас є гострий дефіцит вітчизняного інтелектуального продукту на рівні точних і ефективних розв'язань наших болючих проблем»⁴⁷.

Унаслідок недостатньої уваги держави до проблем гуманітарної сфери, особливо національної науки, розпочалися процеси руйнування цієї галузі. За часи пострадянського реформування вона виявилася не запитаною економікою країни, а отже втратила орієнтири і довгострокові цілі. Як наслідок, український науковий організм спрямував свої сили на консервування попередньої моделі організації науки з метою самозбереження. В Ухвалі Науково-технологічної секції форуму констатовано: той потужний науково-технічний потенціал, який був сформований в Україні напередодні її незалежності, сьогодні значною мірою втрачено. Як наслідок, в промисловому і сільськогосподарському виробництві застосовуються відсталі, застарілі енерго- і ресурсомісткі технології. Сьогодні більше ніж 90% виробленої в Україні продукції не має сучасного науково-технічного забезпечення, що безумовно

вкрай негативно позначається на конкурентоздатності і рентабельності переважної більшості вітчизняних товарів. З другого боку, фінансовий стан більшості виробництв не дозволяє їм впроваджувати нові технології та утримувати висококваліфікованих спеціалістів. За експертними оцінками, через невикористання сучасних досягнень науки і технологій у виробництві Україна щорічно втрачає мінімум 10 млрд доларів. Серед основних причин, що зумовили ці втрати, названо:

- відсутність послідовної принципової державної політики щодо збереження і подальшого нарощування наукового потенціалу до рівня, коли він стає провідною виробничою силою;

- скорочення до неприпустимо низького рівня фінансування наукової галузі;

- глибокі кризові явища в суспільстві, за яких запит на впровадження новітніх технологій у різних галузях промислового і сільськогосподарського виробництва став мінімальним⁴⁸.

У резолюції Форуму наголошено: структурна незавершеність, недостатня ефективність ринкових реформ в Україні спричинена передусім тим, що на всіх рівнях державної влади домінують представники старої адміністративної системи, стиль, методи та традиції управління яких не відповідають вимогам сьогодення. Варта уваги і та обставина, що Україна значною мірою культурно залишалася аграрним суспільством. У 2003 р. 87% української еліти були вихідцями із сіл або з маленьких містечок, які за стилем життя мало чим різнилися від села. Їхні представники у своєму загалі є більш індіферентними до проблем перевлаштування суспільного і господарського життя на засадах науки⁴⁹. На всіх рівнях владної вертикалі України бракує людей, спроможних напрацювати чітко сформульовану стратегію науково-технологічного та інноваційного розвитку, забезпечити якісний державний менеджмент її реалізації. Ця обставина пояснює, чому не приділяється належна увага розвитку освіти і науки, чому в українських ЗМІ певного спрямування час від часу зустрічаються заяви про те, що навіть і середня освіта сьогодні не всім потрібна.

Варто зазначити, що форум відбувався «в атмосфері глибоких розчарувань, утоми від невдач, взаємних претензій тутешніх українців до діаспори і навпаки». Ця атмосфера, вочевидь, зберігалася ще певний відрізок часу після форуму, про що, зокрема, свідчить і стаття голови американського комітету «Діти Чорнобиля», професора Тараса Гунчака «Українська «Національна ідея» в історичній

перспективі». Розмірковуючи про події 24 серпня 1991 року — Дня проголошення незалежності Української держави, Т. Гунчак в журналі «The Ukrainian Quarterly» пише: «Яка славна мить! Однак, з урахуванням політичних подій, які відбулися після цього, може виникнути запитання, чи стала або навіть чи могла стати Декларація про незалежність України фактором об'єднання українського народу так само, як реалізація Національної ідеї стала сигналом до боротьби і самопожертви попередників»⁵⁰.

Наприкінці ХХ століття державне фінансування національної наукової сфери перебувало в процесі трансформації. Протягом 1996–1998 років спостерігалася загрозлива тенденція до зменшення фінансування науки від 0,45% до 0,34% валового внутрішнього продукту (ВВП)⁵¹. У більшості розвинених країн частка внутрішніх витрат на дослідження і розробки у ВВП перевищувала 2 відсотки: у США — 2,05%, в Японії — 2,75%, в Ізраїлі — 3,5%. Безпосередні ж витрати на одного науковця в Україні становлять 2 тисячі доларів щорічно, в той час як у деяких європейських країнах, США, Японії на одного науковця припадає щорічно від 100 до 200 тис. доларів.⁵² Сьогодні критерій Євросоюзу в цьому питанні ще вагоміший — витрати на науку в країнах ЄС необхідно довести до 3% від ВВП.

У загальному обсязі реалізованої промислової продукції України лише 6,5% є інноваційною (у країнах ЄС — 60%), у промисловості частка «морально» застарілого обладнання становить 65%, у науково-технічних установах — 98%⁵³. Наведені дані вказують на вкрай низький рівень використання людського капіталу українських організацій та підприємств.

Попри кризовий стан у науковій сфері в окремих напрямках матеріалознавства, теоретичної фізики, астрономії, математики, біотехнології Україна ще зберігала провідні позиції в світі. Значною мірою за сприяння діаспорних осередків українські вчені активно залучалися до співробітництва в рамках численних наукових і науково-технічних проектів.

Серед учасників III Форуму були й ті представники України, які усвідомлювали потенційні загрози, що їх породжує перманентна криза у політичній, економічній, духовній сферах, недооцінка ролі освіти й науки, ігнорування досвіду розвинених процвітаючих країн. Віктор Ющенко, приміром, закликав «злізати з гетьманських коней і запрягати їх в одного плуга». Пора скидати цяцьковані кунтуші, наголосив оратор, та братися за чепіги, щоб вчасно

відповісти на більшість українських питань і відповідати на глобальні виклики часу. Самодіяльний спосіб побудови держави через помилки і спроби вичерпав себе у попередньому десятилітті⁵⁴.

Утім, українські реалії засвідчують: між словами наших керівників та їхніми практичними діями — величезна прірва. Після 3 років керування державою Президентом В.Ющенком ситуація в науковій сфері фактично не змінилася. Між тим ефективність сучасної економіки, отже і якість життя громадян, зумовлюються, передусім, високим рівнем розвитку людського потенціалу. На жаль, ці істини лишаються для нас не засвоєними.

За висновком академіка НАН України Михайла Згуровського, спостерігаємо відмову незалежної України від пріоритетного науково-технологічного розвитку. Це спричинило стагнаційний характер її економіки, яка почала базуватися на використанні накопичень попередніх поколінь, дешевої робочої сили в низькотехнологічних секторах виробництва та сировинних ресурсів. З-поміж основних продуктивних сил були виключені наука, передова освіта та інновації⁵⁵.

Скидається на те, що провідники сучасної України забули мудру пораду Гете: «Цар, який не збирає навколо себе всіх обдарованих і гідних людей, подібний до полководця без армії». Втім, історія однозначно свідчить: вихід із будь-якої кризи й докорінні перетворення політичної та соціально-економічної сфер суспільства можливі і дають бажаний ефект лише за умови орієнтації на науку, наявності виваженої, науково обґрунтованої програми, що відображає об'єктивні реалії і виклики часу, формулює стратегічні пріоритети розвитку.

Підтвердженням цього є програма президента США Рузвельта з подолання Великої депресії 1929 року, програми побудови нового постіндустріального суспільства в Японії, країнах Південно-Східної Азії. Викликає повагу стратегія французів на рішуче оновлення країни. Відчуваючи підтримку суспільства, Шарль де Голль, президент Франції, свого часу запропонував нації модель розвитку, спрямовану в майбутнє. В руслі головної ідеї генерала — ідеї «національної величі» французький уряд взяв курс на піднесення економічного рівня країни і динамічний розвиток науки. Невдовзі Франція самотужки дійшла до атомної зброї, просунулася до рівня третьої-четвертої країни світу за рівнем економічного розвитку. За всієї несхожості ситуації в цих країнах і завдань, що вирішували ці програми, об'єднує їх одне: вони розроблялися не заради

самих програм, а для досягнення глибоко виважених, всебічно обґрунтованих кінцевих цілей і завдань, заради консолідації суспільства.

З огляду на розвиток подій у нашій державі стає очевидним, що проблема подальшої розбудови співпраці України і діаспори в гуманітарній площині переходить до категорії перманентно актуальних і зберігатиме свою злободенність до тих часів, поки влада еліта в нашій державі досягне певного рівня інтелектуальної та політичної зрілості. Потужно впливаючи на формування української людини, об'єднуючи українців в етнічній батьківщині та поза її кордонами, взаємодія в гуманітарній сфері стає одним з вирішальних чинників цілісності, духовної та інтелектуальної консолідації всеукраїнської спільноти. Недостатня увага до неї з боку держави та суспільства і надалі гальмуватиме процес формування ідеології побудови держави, напрацювання чіткої стратегії подолання загроз ХХІ століття.

¹ Тарасюк Б. Уперше за 15 років держава готова до відкритого діалогу із закордонними українцями// День. — 2006. — 19 серпня.

² Гудзик К. Люди приїхали додому — в Україну// День. — 2006. — 22 серпня.

³ Квіт З. «Вертайтеся, лелеченьки, до рідного краю...» // Українське слово. — 2004. — Число 24. — 9–15 червня.

⁴ Євтух В.Б. та ін. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. — С. 13.

⁵ Див.: Євтух В.Б. Етнополітичний ренесанс в Україні та українська діаспора: проблеми взаємодії.// Українська діаспора. — 1992. — Число 2. — С. 13.

⁶ Бачинський Юліян. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. — ІНТЕЛ. — 1995. — С. 307.

⁷ Євтух В.Б. та ін. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. — С. 26.

⁸ Бачинський Ю. Вказ. Праця. — С. 282–283.

⁹ Українське слово. — Число 23. — 2004. — 2–8 червня.

¹⁰ Воротиленко М. Століття розлуки//Український голос. — 2004. — 23 лютого.

¹¹ Див.: Чернова К. Еволюція форм співпраці української діаспори з Україною// Українська діаспора. — 1995. — Число 7. — С. 7; Український голос. — 2004. — 23 лютого.

¹² Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади/ Збірник. — К.: Дніпро, 1990. — С. 148–149.

¹³ Там само. — С. 148–149.

¹⁴ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року. — К., 2001. — С. 60; Наш голос. — Р. XXIII. — 1991. — Ч. 3. — березень. — С. 56–57.

¹⁵ Кириченко І. «Не заступайте патріотизмом науку!» // Дзеркало тижня. — 2007. — 17–23 листопада.

¹⁶ Наш голос. — 1991. — Р. XXIII. — Ч. 3. — Березень. — С. 50; Воротиленко М. Століття розлуки// Український голос. — 2004. — 23 лютого.

¹⁷ Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. — С. 257; Наш голос. — 1991. — Р. XXIII. — Ч. 3. — Березень. — С. 51.

¹⁸ Бачинський Ю. Вказ. праця. — С. 257.

¹⁹ Мороз Осип. Україна: шляхи вдосконалення держави. — Львів: Універсум, 1998. — С. 36; Драч Іван. Від Форуму до Форуму. — К., 2006. — С. 55; Дзеркало тижня. — 2006. — 26 серпня — 1 вересня.

²⁰ Куроленко І. Вартий поваги внесок. Українці в Естонії // Політика і час. — 2003. — № 7. — С. 84.

²¹ Роде наш прекрасний. Матеріали всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 року. — Тернопіль: МП «Діалог», 1993. — С. 114.

²² У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали II Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — К.: Фенікс, 1998. — С. 381–384.

²³ Мороз О. Модерна нація: українець у часі і просторі. — Львів: Універсум, 2001. — 448 с.; Кириченко І. Вказ. праця.

²⁴ Дзеркало тижня. — 2006. — 19–25 серпня; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 257.

²⁵ Якель Р. Постійна станиця — Україна// Дзеркало тижня. — 2008. — 19–25 квітня; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 144.

²⁶ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року. — С. 164.

²⁷ Українська діаспора. — 1997. — Число № 10. — С. 40.

²⁸ Онуфрів М. Василь Стус і українська діаспора // День. — 2008. — 26 січня.

²⁹ Томків В. Пробудження народу// Наш голос. — 1991. — Р. XXIII. — Ч. 3. — Березень. — С. 41.

³⁰ У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 21.

³¹ Роде наш прекрасний. Матеріали Всесвітнього форуму українців 21–24 серпня 1992 року. — С. 186–187.

³² Там само. — С. 181.

³³ Українська Всесвітня Координаційна Рада між форумами 1997 — 2001. — К., 2001. — С. 3–13.

³⁴ У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 13.

³⁵ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року. — С. 40.

³⁶ Українська Діаспора — 1994. — Число 5. — С. 95–96, 111.

³⁷ Гоян М. Чотири наших перемоги. Лист до всіх, хто має українську душу // Українське слово. — 2004. — Число 32. — 4–10 серпня; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 264.

³⁸ Симкович В. Зарубежный украинец// Киевские ведомости. — 2002. — 29 апреля.

³⁹ Заява СКУ з приводу прийняття ВРУ закону про правовий статус закордонних українців// Український голос. — 2004. — 26 квітня.

⁴⁰ У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття. Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21–25 серпня 1997 року. — С. 381–384.

⁴¹ Там само — С. 17.

⁴² Там само — С. 265–267.

⁴³ Мороз О. Україна: шляхи вдосконалення держави. — С. 81.

⁴⁴ Джавахарлал Неру. Автобіографія/ Перевод с англійського. — М.: Издательство иностранной литературы, 1955. — С. 435.

⁴⁵ Верига В. До 150-річчя народження Івана Горбачовського// Український голос. — 2004. — 7 червня.

⁴⁶ Громадські організації — учасники III Всесвітнього форуму українців. Інформаційний довідник. Товариство «Україна — світ». — К., 2001. — 55 с.

⁴⁷ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року. — С. 41.

⁴⁸ Там само — С. 338–339.

⁴⁹ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст./ Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 949.

⁵⁰ Taras Hunczak. — The Ukrainian «National Idea» in Historical Perspective. «The Ukrainian Quarterly». Fall-Winter 2007. — Vol. LXIII. — № 3–4. — P. 238.

⁵¹ Постанова ВР України про стан фінансування науково-технічної сфери в державі від 16.06.1999 р. № 746–XIV: <http://zakon.rada.gov.ua>.

⁵² Дробноход М. Наукова сфера України в контексті реформування // Освіта і управління. — 2007. — Т. 10. — № 1. — С. 9–10.

⁵³ Вовканич С., Семів Л. Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань // Вісник Національної академії наук України. — 2008. — № 3. — С. 17.

⁵⁴ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року. — С. 58.

⁵⁵ Згуровський М. Точка бифуркації для України// Дзеркало тижня. — 2007. — 22–28 грудня.

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

Питання історії єврейської громади України в період 1921–1929 років належить до одного з найбільш актуальних у сучасній світовій іудаїці, яка є невід’ємною частиною етнологічної науки. Автори статей та монографій, що репрезентують наукові центри історичних досліджень з практично усіх частин світу, намагаються сьогодні відповісти на низку важливих питань, у тому числі — як і чому переслідувалися іудаїзм та єврейська культура в СРСР у 1920-ті роки, чому була дозволена культура та література на їдиш, в яких соціальних умовах жило тогочасне українське єврейство тощо. Дослідження життя єврейського населення України в період перед Голокостом важливе для історичної пам’яті людства, оскільки більшість членів єврейської громади Радянської України загинула в період фашистської окупації 1941–1943 років. Історіографія історії євреїв України періоду непу розвивалася протягом 1920–1980 років за рахунок перш за все закордонних праць. Участь євреїв у суспільно-політичному житті України у період нової економічної політики не була предметом спеціального наукового дослідження, хоча деякі аспекти цієї теми знайшли відображення у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі.

Метою цієї статті є визначення та характеристика основних праць за темою історіографії історії євреїв України в період непу та з’ясування найбільш перспективних медотів подальшого її дослідження.

Перші праці з актуальних проблем історії євреїв з’явилися у 1921 році — відразу ж після встановлення радянської влади в Україні. Вони висвітлювали найзлободенніші проблеми розвитку єврейських традиційних інститутів у період становлення і зміцнення радянської влади, сповнені свідчень про те, як жило міське єврейство після завершення громадянської війни. Чимало їх присвячено досить важливій для того періоду проблемі — відновленню життя містечок та міст України, які постраждали від погромів, що їх чинили військові формування і селянські загони різних політичних течій у 1919–1921 роках. Так, одна з перших таких праць з’явилася у Києві у 1921 році за назвою «Статистика погромлених (м. Богуслав)». Вона поклала початок масовому виданню книг та

матеріалів, пов'язаних із загибеллю єврейських громад багатьох містечок та міст України під час погромів. На основі аналізу та узагальнення великого фактичного матеріалу у цій книзі відтворюється картина погромів, учинених різноманітними військовими формуваннями у певному містечку Київської губернії, яке пережило кількарізні напади і масові убивства. Проблема життя і діяльності євреїв України у 20-х роках висвітлювалася і досліджувалася у вітчизняній літературі у перші десятиріччя радянської влади в Україні. Але більшість з них належали перу не професійних істориків, а практичних працівників, партійних та радянських функціонерів, які мали відношення до єврейської меншини України¹.

Того ж року, майже одночасно, в Києві та Москві були опубліковані дослідження М. Мозіна «Із історії добровольчої погромщини» та А. Малеева «Тридцять днів погрому в містечку Криве Озеро». В них, зокрема, розкривалася антисемітська спрямованість погромів, вчинених білогвардійськими частинами, їх виняткова організованість, аналізувалися солідарні злочинні дії білих і місцевого населення у ряді містечок, таких, наприклад, як Криве Озеро, що внаслідок тридцятиденної різанини взагалі перестало існувати². На цю ж тему у 1921 році у видавництві «Держвидав» вийшла праця О. Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини», де було зроблено спробу аналізу найгостріших і найзлободенніших на той момент проблем взаємовідносин між єврейською громадою України та корінним населенням³. Автор відзначає стійку тенденцію, засновану на ідеях диктатури пролетаріату, соціально далекої селянському населенню, до ототожнення частини українського населення УСРР з євреями — носіями міської та ремісничої культури. Він робить висновок, що вихід зі складного становища у суспільстві, яке склалося в Україні, — у проведенні масштабної пропагандистської та роз'яснювальної роботи в країні, відкритому спілкуванні українського та єврейського населення.

Зарубіжну історіографію у цей момент цікавили такі самі дослідницькі проблеми, що й радянську. Так, у газеті «Єврейська трибуна» (Париж) 12 серпня 1921 року вийшла стаття А. Дю-Шайла «Ідеологія і практика антисемітизму в Криму». В ній наводяться численні факти антиєврейської агітації на півострові, яка проводилася у заключний період існування режиму З.С. П.Р. (Збройних сил на Півдні Росії). «У статтях і промовах єпископа Веніаміна, професора Малахова, священника Белостокова, — підкреслював А. Дю-Шайл, — як і на сторінках газети «Свята Русь» — офіційно-

го органу військово-духовного відомства, була одна тема: «Свята Русь, чудова казкова цариця, полонена нечистою силою, «бурлаками і каторжанами», тобто революціонерами, які керувалися планом сіонських мудреців...»⁴. Після цього в 1930-ті роки в СРСР спостерігалася суцільна заборона вивчення єврейської історії та культури, в той час як в країнах Західної Європи, США та Канади вивчення цієї тематики продовжувалося в основному на базі архівних документів, котрі були вивезені з України у 1920-ті роки єврейськими емігрантами.

Але в 1990-ті роки українська та світова історіографія з цього питання почала розвиватися єдиним шляхом.

У незалежній Україні початок розвитку науки, що вивчає історію євреїв, було покладено виданням у 1992 році монографії Я. Хонігсмана і О. Наймана «Євреї України. Короткий нарис історії»⁵. Це була перша спроба узагальнити фактичний матеріал, який стосувався історії та культури євреїв ХХ століття. Значний внесок у розвиток іудаїки в 1990-ті роки зробили учасники конференцій, що проводилися в Запоріжжі (Запорізький державний університет і товариство «Україна — Ізраїль»), Москві (центр «Сефер»), Києві (Інститут іудаїки), Дніпропетровську (Інститут соціальних і обцинних працівників) та інших містах.

Публікації статей та тез виступів на конференціях розкривали проблеми історії євреїв 20-х років, описували найзначніші події тих часів. На базі багатьох наукових структур в Україні та Росії були створені центри з підготовки кадрів з іудаїки⁶.

Важливе місце у розвитку історіографії історії євреїв у 90-ті роки посідали публікації з цієї тематики різних містах та регіонах України. Серед них слід відзначити роботи Семена і Володимира Орлянських «Історія євреїв Запоріжжя» (кн. 1–6, 1997–2001), Л. Яруцького «Євреї Приазов'я» (Маріуполь, 1996), І. Котлера «Нариси з історії євреїв Одеси» (Єрусалим, 1996), О. Бистрякова «Євреї Катеринослава-Дніпропетровська» (Дніпропетровськ, 2001), «Євреї в Ніжині» (Ніжин, 2001), «Євреї Криму» (Сімферополь, 1997) тощо. Зазначені роботи містять цінний науковий матеріал, у них зроблено узагальнення щодо розвитку єврейських громад в 20-х роках в цих регіонах⁷.

Результати досліджень з історії єврейських рухів в Україні опубліковані в монографіях В. Гусєва «Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні» (К., 1996), О. Наймана «Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917–1925)»

(К., 1998) та ін. Ці роботи об'єднали унікальний фактичний і аналітичний матеріал щодо розвитку і реалізації єврейської громадської думки в Україні. Особливу їх значущість зумовлює те, що євреї були тоді не тільки об'єктом, але й значною мірою суб'єктом політичного процесу⁸.

Значним доробком у розвитку джерелознавства стали публікації архівних матеріалів з історії та культури євреїв. Вагомий внесок зробили М. Рибаків, який упорядкував збірник документів «Правда історії. Діяльність єврейської культ.-просвіт. організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925) і В. Хітерер — автор книги «Документи, зібрані Єврейською історико-археографічною комісією Всеукраїнської Академії Наук» (Київ — Єрусалим, 1999)⁹.

Складний і суперечливий міжвоєнний період історії євреїв Радянської України був розкритий у книгах В. Сергійчука «Уся правда про єврейські погроми» (К., 1996) і В. Орлянського «Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» (Запоріжжя, 2000)¹⁰.

Питання боротьби єврейської громади України у 1920-х роках за виживання стало важливою частиною проблематики, що розроблювалася західноєвропейськими та американськими дослідниками в останні роки. Тема історії євреїв України в період нової економічної політики порушується досить часто в сучасній історіографії Сполучених Штатів Америки. Так, у 2005 році у США вийшла монографія Джонатана Франкеля та Дана Дінера «Темні часи, страшні рішення: євреї і комунізм». У ній автори аналізують участь етнічних євреїв у комуністичному русі в Радянському Союзі, а також Польщі, США, Британії, Франції, ісламському світі та Німеччині. Автори зосереджують свою увагу на політиці евсекцій щодо репресій рабинів, закриття синагог. Окрема глава присвячена розвитку комуністичної преси на їдиш, центром якої у 1920–1930 роках був Харків. Автори аналізують статті комуністичного спрямування у виданнях «Дер штерн», «Дер одесер арбайтер», «Столене нодл», «Дер юнгер арбайтер», «Юнге гвардіє», «Дер кустар», «Дер їдишер пойер», «Проліт», наголошуючи, що видання на їдиш були дуже поширеними в Україні, зокрема, тільки стінгазет цією мовою нараховувалося в країні 319¹¹.

У 2005 році видана видавництвом Сіракузького університету монографія історика Геннадія Ейстраха, в якій аналізувалися відносини єврейських письменників з радянською владою, «У запряжці: роман їдишистських письменників з комунізмом». У ній

розкривається участь таких письменників, як Дер Ністер, Давид Гофшлейн, Лейб Квітко, Іцик Фефер, Нохум Ойслендер, Єхезкель Добрушин у розвитку літературного процесу в СРСР у 1920-ті роки. Професор Ейстрах слідкує за еволюцією письменницького таланту цих авторів з 1905-х до 1930-х років, використовуючи критичні статті з американської єврейської преси та літературних англomовних досліджень того часу¹².

Історію київського періоду творчості видатного єврейського письменника Давіда Бергельсона розглядає в своїй монографії професор Джошуа Шерман з Оксфордського центру гебраїстики та єврейських досліджень. У своїй книзі «Давід Бергельсон: від модернізму до соціалістичного реалізму» він аналізує участь письменника у розвитку літературного процесу на їдиш в УСРР, еволюцію унікального стилю прози Бергельсона, його основні твори, які віддзеркалили характерні риси життя єврейської громади 1920–1930 років. «Він писав про заможну єврейську буржуазію, малював типи людей, серед яких він зростав і котрих він добре знає, й він хотів написати про їх недоліки, про їх занепад та зникнення як класу, — підкреслює професор Джошуа Шерман. — Після того, як більшовики почали ділити людей на класи, було вирішено, що буржуазія — це «нелюди». Відомо, що радянська влада зверхньо ставилася до людей середнього класу, на відміну від робітничого класу»¹³.

У жовтні 2007 року вийшла друком монографія професора історії Браунського університету Омера Бартова, присвячена єврейській історичній спадщині Правобережної України та проблемі її збереження. Книга за назвою «Стерто: сліди єврейської Галичини в сучасній Україні, котрі зникли» розповідає про долю невеликого міста Бучача, його історії в період 1920–1940 років. Більшість євреїв цього міста загинула від рук нацистів між 1941 та 1944 роками, з 11 тисяч місцевих євреїв приблизно половину було розстріляно, іншу — відправлено до табору смерті Берген-Бельзен. Історик розглядає проблему спадкоємності єврейської культури в сучасній Україні, підкреслює необхідність збереження її владою України у співробітництві з міжнародними організаціями¹⁴.

У 2006 році в Індіанському університеті вийшла друком інша робота, присвячена історії радянських євреїв періоду непу — книга канадського історика Анни Штерншіс «Радянський та кошерний: єврейська популярна культура в Радянському Союзі у 1923–1939», котра об'єднала великий аналітичний матеріал, пов'язаний

з народною творчістю єврейського народу в період 1920-х років, побутовими звичками, обрядами, зі створенням нових культурних напрямів у поезії, архітектурі, літературі, театрі, тощо. Автор аналізує виникнення та розвиток «міської культури» в таких центрах єврейства, як Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв¹⁵.

Історія українського єврейства періоду 1920 років лягла в основу багатьох літературних творів. Так, слід назвати автобіографічний роман аргентинського прозаїка Едгаро Козаринського «Молдавський сутенер», що вийшов у видавництві «Харвіл секер» у 2007 році. В книзі від імені головного героя — літнього єврея Самюеля Варшауера розповідається про події 1927–1928 років, коли з єврейських містечок Бессарабії та України вивозили до Аргентини тисячі єврейських молодих жінок. Під час соціальних перетворень радянського уряду в містечку панує безробіття та намагання отримати краще життя. На цьому тлі й починає розвиватися бізнес з вивозу жінок за кордон, котрим сутенери обіцяли розкішне життя за океаном, а насправді продавали їх у рабство. Спочатку вони одружувалися на красунях, але потім заможний та красивий «чоловік», котрий вивозив дівчину за межі містечка, насправді виявлявся сутенером. Унаслідок таких дій тисячі єврейських жінок опинялися в борделях Парижа, Буенос-Айреса та інших міст. На думку фахівців, цей твір письменника Козаринського був одним з кращих серед небагатьох творів, присвячених життю єврейського містечка у 1920-х роках, створених за останні десять років. Переклав книгу англійською мовою відомий літературознавець Нік Кайстор¹⁶.

Історія євреїв України викликає на сьогодні неабиякий інтерес з боку російських дослідників. Так, у 2007 році за підтримки Міжнародного дослідницького центру російського і східноєвропейського єврейства у Москві вийшла монографія Владислава Іванова «ДержСЕТ: політика і мистецтво: 1919–1929», в якій він уперше аналізує особливості культурної політики радянської влади щодо єврейської меншини. Автор ретельно досліджує основні етапи існування театру, проводить історичну реконструкцію усіх постанов ДержСЕТу того часу. На думку дослідника, політику влади щодо єврейської культури слід вивчати не тільки за документами партійно-урядових декларацій, але й з використанням фінансових та організаційних документів. На основі цих документів автор доходить висновку, що влада робила спробу позбавитися єврейських театрів уже на початку 1920-х років¹⁷.

У 2007 році було видано дві збірки документів, присвячені історії євреїв України. Перша з них вийшла в російському видавництві Роспен у 2007 році — це книга «Документи з історії та культури євреїв в архівах Києва» підготовлена Центром біблеїстики та іудаїки РДГУ. Вона стала частиною великого джерелознавчого проекту, що розвивається за підтримки російських фондів та керівництва архівними справами в Україні. Друга — «Єврейські погроми в Україні: 1918–1921», видана компанією «Іст вью публікейшн» за підтримки Державного архіву Київської області. До неї увійшло понад 30 тисяч документів, які були надруковані вперше та стосувалися проблем погромного руху на початку 1920-х років та еміграції євреїв з України в цей період¹⁸.

Серед вітчизняних досліджень великий інтерес викликала стаття доктора історичних наук Володимира Орлянського «Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади», надрукована у 2007 році у збірці «Друга Світова війна і доля народів України». Автор зосереджує свою увагу на боротьбі радянської влади з еміграційним рухом серед сіоністів України та проведенні заходів щодо коренізації та залучення євреїв до землеробства. Він визначає період 1925–1926 років як час найбільшої активності сіоністського руху в країні та наголошує, що єврейська трудова міграція була однією з форм політичного протесту сіоністської молоді. «Оскільки одним з методів реалізації економічної та національної політики радянської влади була протидія еміграції представників національних меншин із країни, то сіоністські організації почали перетворювати єврейську трудову еміграцію, в тому числі і в Палестину, на політичну дію, а, по суті, на форму політичного протесту», — зазначає Володимир Орлянський¹⁹.

Виникнення самостійної української держави сприяло тому, що завдання вивчення минулого єврейської спільноти набуло особливої актуальності. Період, починаючи з 1991 року, стає прикладом «великого стрибка», який пройшла історична наука України: від перших праць з історії євреїв — до формування окремої галузі досліджень з історії та культури єврейської спільноти — іудаїки. Головним у цьому періоді був, безумовно, перехід до плюралістичного режиму відбору та методологічних засад викладення матеріалу. Інтерес до цих проблем дуже великий. Тому українська іудаїка буде розвиватися якщо не в Україні, то за кордоном. У зв'язку з цим на сьогодні дуже важливим є подальший розвиток досліджень з єврейської історії та культури в Україні, котра була колиською

східноєвропейського єврейства та є на сучасному етапі об'єктом досліджень великої кількості науковців з різних країн світу.

Загалом особливість історіографічних джерел з історії національних меншин полягає в тому, що вони акумулюють у собі не лише суто історичні знання, а й етнологічні, етнографічні, демографічні, правничі, віддзеркалюють цілісність теоретичних і практичних проблем етнології. Протягом 90-х років тривав процес опрацювання теоретико-методологічних засад історії і сучасної практики етнонаціональних відносин. Історики, філософи, політологи, етнологи, правознавці разом з представниками інших наук, спираючись на гуманістичне розуміння розвитку людства, виробили сучасні підходи і виклали оригінальне трактування базових компонентів єврейської громади України. Накопичувалися сучасні знання з методологічних засад наукового дослідження етнонаціональних процесів, що й зумовлює доцільність широких історіографічних дискурсів.

Основною проблемою, навколо якої спостерігається інтеграція представників різних галузей гуманітарних знань, пов'язаних з теоретичним осмисленням етнонаціональних процесів, стала розробка принципово нової моделі міжнаціональних відносин і правових засад майбутньої державної етнополітики України.

Таким чином, загальний аналіз історичної літератури з проблеми історії євреїв України в період 1920-х років засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних та зарубіжних вчених. Практично повна залежність радянської історіографії від марксистської методології призвела до обмеженості, заангажованості, вульгарного зображення історії євреїв країни. Історіографія тих часів була пронизана апологетикою урядового компартійного курсу, повним неприйняттям та беззастережною критикою робіт зарубіжних авторів. Було допущено чимало неточностей, замовчувалися деякі проблеми, що призвело, врешті-решт, до утворення цілих лакун у ході відтворення подій минулого.

Лібералізація політичного режиму та послаблення вимог класової відповідності досліджень з єврейської історії на початку 60-х років викликали потребу у появі нових творів, які вимагали розширення джерельної бази дослідження та використання праць зарубіжних вчених. Можливість відмовитися від примітивізації трактування проблем єврейської історії 1920-х років стимулювала пошук нових шляхів для розвитку історіографічного процесу. Однак праці, які з'явилися у цей період, не змогли подолати об-

меженість марксистської методологічної бази та доктринальну короткозорість радянської історичної науки. Незважаючи на те, що західні дослідники зробили вагомий внесок у розвиток процесу вивчення історії євреїв 1920-х років, слід зазначити, що їхні праці були написані кілька років тому і несли відбиток «холодної війни» та стереотипів зарубіжної «советології». Та все ж їхні підходи до висвітлення різних аспектів проблеми є реалістичнішими і об'єктивнішими, ніж в радянській історіографії. Водночас події, що розглядаються в їхніх працях, стосуються перш за все євреїв усього СРСР, українських матеріалів у них не досить багато, а сюжети, які є, можливо, найцікавішими, взагалі випали з їхнього поля зору. Крім того є теми, які не були вивчені ані західними, ані вітчизняними істориками, зокрема — участь єврейських жінок у суспільно-політичному та економічному житті України в період 1920-х років. Загалом подальше вивчення цієї теми буде нерозривно пов'язане із врахуванням соціально-політичних чинників у розвитку єврейської громади України. Важливим напрямом досліджень буде вивчення джерелознавчих аспектів теми, зокрема документів, що стосуються участі єврейських націоналістичних партій та сіоністських організацій у боротьбі за єврейську культуру в період нової економічної політики.

¹ Статистика погромленных (м. Богуслав). — К., 1921.

² Мозин М. Из истории добровольческой погромщины. — К.: Печатный труд, 1921. — 15 с; Малеев А. Ф. Тридцать дней еврейского погрома в м. Кривое Озеро. — М.: Госиздат, 1921. — 29 с.

³ Брик О. Україно-єврейські взаємовідносини. — Б. м.: Госиздат, 1921. — 31 с.

⁴ Дю-Шайл А. Идеология и практика антисемитизма в Крыму // Еврейская трибуна — 1921. — 12 августа — С. 1-2.

⁵ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. — К., 1992. — Ч. 1.

Див.: Иудаика в странах СНГ и Балтии (справочник). — М.: Центр «Сэфер», 2007.

⁷ Див.: Орлянский С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып. 2, февраль 1917 г. — 1920 г. — Этта-пресс, 1998; Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып.3, 1921 — июнь 1941. — Запорожье: Этта-пресс, 1999; Яруцкий Л. Евреи Приазовья. — Мариуполь, 1996.; Котлер Игаль Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996.; Быстряков А. Евреи Екатеринославля — Днепропетровска. — Днепропетровск: Арт-пресс, 2001. — 144 с.; Евреи Нежина. — Нежин: Серия «Нежинская древность», 2001. —

180 с.; Евреи Крыма: очерки истории./ Сост. Э. Соломоник. — Симферополь: Мосты, 1997.

⁸ Гусев В. Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні (1917–1921 рр.) — К.: Асоціація «Україно», 1996. — 132 с.; Найман О.Я. Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917–1925). — К., 1998. — 190 с.

⁹ Правда історії. Діяльність єврейської культ.-просвіт. організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925)/ Уклад. М.О. Рибаків: Збірник документів і матеріалів. — К., 1995; Хитерер В. Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии Наук. — Киев — Иерусалим, 1999.

¹⁰ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. — К., 1996; Орлянський В. Євреї України в 20-ті — 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. — 254 с.

¹¹ Jonathan Frankel, Dan Diner Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism: Oxford University Press, 2004. — 410 pp.

¹² Gennady J. Estraiikh In Harness: Yiddish Writer's Romance with Communism. — Syracuse: Syracuse University Press. — 2005. — 224 pp.

¹³ Joseph Sherman, Gennady Estraiikh David Bergelson: From Modernism to Socialist Realism. — London: Legenda, 2007. — 250 pp.

¹⁴ Omer Bartov Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. — Princeton: Princeton University Press. — 2007. — 256 pp.

¹⁵ Anna Shternshis Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. — Bloomington: Indiana University Press. — 2006. — 280 pp.

¹⁶ Edgardo Cozarinsky The Moldavian Pimp. — NY: Harvill Secker, 2007. — 112 pp.

¹⁷ Иванов В. ГосСЕТ: политика и искусство: 1919–1928. — М.: ГИТИС, 2007.

¹⁸ Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель / Науч. ред.-состав.: Е. Меламед, М.С. Куповецкий. — К.: Дух і літера, 2006. — 752 с.; Єврейські погроми в Україні: 1918–1921. — К.: Іст вью публікейшн, 2007. — 418 с.

¹⁹ Орлянський В.С. Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади // Друга світова війна і доля народів України. — К.: Зовнішторгвидав, 2007. — С. 75.

Розділ 4 ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Олена Андреева

МЕТОДОЛОГІЧНА РОЛЬ КОНЦЕПТУ «ЦИВІЛІЗАЦІЇ» У ФОРМУВАННІ ІДЕНТИЧНОСТІ СПІВТОВАРИСТВ

У ХХІ столітті цивілізаційний підхід до аналізу функціонування різного типу людських співтовариств — країн, держав, союзів, блоків тощо — набув нового дихання. Особливо це помітно в постсоціалістичних країнах, які знаходяться в стані зміни багатьох характеристик ідентичності. Тому існує проблема аналізу цих характеристик під кутом зору названого підходу та узагальнення результатів розгляду таким чином, щоб виробити основи для коректного вживання цивілізаційної термінології в дослідженні процесів, які відбуваються, та в з'ясуванні ключового питання щодо можливого цивілізаційного вибору України як аналога «універсального» виміру більш локальної національної ідентичності.

Найбільш загальним висновком, який напрошується стосовно того питання, в якій якості наразі функціонує концепт «цивілізації», буде висновок про *недиференційованість* академічного, геополітичного та ідеолого-пропагандистського вживання цивілізаційної риторики. Насиченість міркувань про цивілізаційну специфіку України на фоні суперечливих відносин гілок влади дозволяє стверджувати, що в чистому вигляді наукове та ідеологічне використання цивілізаційної термінології в публічному просторі майже не зустрічається.

Приклад із функціонуванням ідеологеми «цивілізаційного вибору» в українсько-російському публічному та інформаційному просторі переконливо демонструє, що за його позірною нейтральністю приховується аж ніяк непоказна *агресія*, сценарій *війни* (війни інформаційної, віртуальної, але, за нагоди, і цілком реальної), оскільки цей сценарій за безневинною формулою «цивілізаційного вибору» приховує можливі територіальні домагання. Зазначена стратегія територіального контролю може виражатися у вигляді проекту простого приєднання однієї держави до іншої («інтеграції»), чи то у вигляді загрози анексії окремих територій.

(Стосовно ситуації українсько-російських відносин намітилися тривожні симптоми «вкидання» даних сценаріїв з боку РФ, які ідеологічно оформлюються за допомогою міфології «цивілізаційного вибору», що ми можемо спостерігати на власні очі.

З огляду на факт тотальної ідеологізації та політизації концепту «цивілізації» та відповідаючи на запитання щодо «об’єктивних» критеріїв належності до цивілізаційного співтовариства, ризикнемо висунути тезу, яка солідаризується з основним пафосом відомого дослідника С. Жижека і яка звучить так: «За умов сучасного світу, який глобалізується, онтологічні основи для такого роду «органічних» співтовариств уже зруйновані, внаслідок чого цивілізаційна ідеологія виступає як відповідь на зазначену відсутність, як *конструктивний проект*, покликаний зазначену «нестачу» заповнити». Висловлена теза видається справедливою як для концепту «націй», так і для концепту «цивілізації». У цьому контексті факт протиборства «Заходу» і т. зв. «ісламського світу» варто розуміти не як зіткнення двох автономних «цивілізаційних одиниць» (як це робить С. Гантінгтон), не як протистояння Заходу як утворення, якому бракує «ґрунту» із його глобалізаційним проектом, та «традиційних суспільств» (як це розуміють представники антизахідницьких ідеологій), але як конфлікт *усередині* самого глобалізаційного проекту. (Про цей конфлікт С. Жижек пише: «Джихад і світ Макдональдса — це два боки однієї монети, джихад — це вже джихад у світі Макдональдса»¹). Сказане означає, що традиціоналізм сучасних співтовариств, які визначають себе як «ісламські цивілізації» (хоча мені невідомо, чи користуються ісламські ідеологи цивілізаційною риторикою), є фікція, «примара», яка представляє, у дійсності, ідеологічний продукт, «ідеологію традиціоналізму у світі Макдональдса»².

Таким чином, якщо ми погоджуємося з логікою С. Жижека, то ми можемо дійти висновку про те, що на цей час відсутні будь-які загальнообов’язкові критерії належності до цивілізаційних утворень, що ці критерії мають суто ідеологічний, тобто більш *довільний* характер. Зазначена довільність проявляється у (а) відсутності *системи* подібного роду критеріїв (тобто, замість системи, ми маємо *набір* ознак, які можна кількісно збільшувати або зменшувати виходячи зі смакової переваги ідеолога); (б) довільний і «плаваючий» характер основної ознаки цивілізаційної належності (тобто, залежно від кон’юнктурних завдань навіть в одного ідеолога, ця ознака може змінюватися, у процесі непомітно

підмінюватися іншою, поєднуватися з рядом ознак без дотримання будь-яких принципів їх поєднання). Виходячи з цього факту, можна стверджувати, що нині для вирішення завдань формування національної й наднаціональної ідентичності (остання може бути оформлена в цивілізаційній термінології) безперспективно займатися пошуками об'єктивних цивілізаційних основ такого роду ідентичності, але необхідно перейти від такого роду пошуків до *усвідомленого цивілізаційного конструювання*. Для того ж, щоб процес такого роду конструювання був методологічно послідовним, необхідно узагальнити всі цивілізаційні ознаки та критерії, які є в розпорядженні в Ідеолога-Конструктора. Ми можемо зафіксувати наступні ознаки та критерії:

(1) Релігійний критерій. Цей критерій зустрічається не тільки в С. Хантінгтона або в пропагандистських схемах, трансльованих за допомогою мас-медіа. Він часто використовується в науково-академічній літературі, присвяченій цивілізаційній проблематиці. (Так, наприклад, автори книги «Цивілізаційна структура сучасного світу» [Київ, 2006], широко користуються такими термінами, як «Західнохристиянсько-Новоєвропейська цивілізація», «Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація» і, нарешті, «Макрохристиянська цивілізація»). Особливості застосування цього критерію полягають в його слабкій пояснювальній силі, у тому, що слово «цивілізація» виявляється якимось «доважком», який не несе ніякого змістовного доповнення до аналізу релігій як духовних феноменів. Ця слабка пояснювальна сила пов'язана ще й із тим, що охоплюваний даними поняттями ареал держав виявляється настільки широким, що виділити те загальне, що виправдує віднесення цього загалом різнорідного конгломерату до єдиного цивілізаційного цілого можна лише за допомогою самих абстрактних, причому загальновідомих характеристик. (Так, наприклад, до Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації, на думку одного з авторів, входили такі держави, як Болгарія, Сербія, Великоморавська держава, Київська Русь. Цілком резонне питання полягає в тому, *що*, крім православ'я, може об'єднати ці держави? Друге питання полягає в тому, що сьогодні універсально пояснює життя сучасних держав, які умовно входять до зазначеного ареалу, факт їх зарахування до «Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації»?). Будь-яка ж спроба конкретизації приводить до необхідності введення терміна «субцивілізація» (чий зміст практично збігається з межами однієї, максимум двох держав), який не несе ніякої

змістовно нової інформації, але надає міркуванням академічного, наукоподібного вигляду.

(2) Етнічний критерій. Точно кажучи, етнічний критерій є відверто «контрабандним» товаром у цивілізаційну теорію через те, що «етнічна ідея» у кращому разі могла бути основою для державного будівництва, у той час як поняття «цивілізації» припускає наявність «культурно-історичного типу», який є чимось більшим, ніж культура окремого етносу. Як же поєднати це очевидне спостереження з тим фактом, що споконвічно цивілізаційні теорії були пов'язані з етнічним принципом, як, наприклад, у М.Данилевського? Тільки шляхом логічної операції зведення етнічного принципу до рівня родового поняття, більш загального, ніж національно-видове. Таким поняттям у цій теорії є поняття «слов'янства» (тобто поняття родове стосовно конкретних народностей у виді росіян, українців, білорусів, болгар, чехів, поляків), так само як цивілізація «Європи», на думку М.Данилевського, є не чим іншим, як культурно-історичним типом «романо-германського племені».

Очевидно, що одного етнічного критерію мало для цивілізаційної універсалізації, тому з метою заповнення зазначеної лакуни, теоретики даного напрямку явно або приховано додають до нього критерій релігійний. Як наслідок, ідея слов'янства набуває більш конкретного вигляду, будучи поєднаною із православ'ям (тобто в цьому випадку мова йде, в основному, про східне слов'янство, хоча може включати й такі його південні анклавні, як Сербія або Болгарія). Так, наприклад, у досить фантазмагоричному проєкті самого М.Данилевського майбутня держава «Всеслов'янський Союз» повинна ґрунтуватися на православ'ї з російською мовою як «єдиною мовою всеслов'янського спілкування» і столицею в Царгороді.

На цей час згаданий «релігійно-етнічний» цивілізаційний проєкт є найпоширенішим, «ідеологізованим» аналогом академічному філософствуванню позаминулого століття. Наразі він звузився до проєкту «східного слов'янства» та «загальноросійського світу» як культурно-історичного типу з єдиним етнічним субстратом та православною релігією і є основним експортним ідеологічним продуктом сучасної Росії до Білорусі та України. (Про те, як цей проєкт виявляється «засвоєним», можна судити з офіційних формулювань «національної ідеї» у Білорусі. Так, наприклад, В.Мельник у книзі «Державна ідеологія республіки Білорусь. Концептуальні основи» (Мінськ, 2004), визначає її в дусі ідеї східного

слов'янства, конкретизованого до формули «загальноросійського світу» як цивілізаційного утворення. Зокрема, він пише: «Якщо цю формулу розглянути в термінах формальної логіки, то в ній можна виявити вказівку й на нашу родову належність — *росіяни*, і нашу видову відмінність — *білоруси*. Одночасно ця формула є генетичним кодом білорусів» (!). Конкретизуючи формулу «уродженої руськості» білорусів у цивілізаційному аспекті, автор далі зауважує: «На наш погляд, формула «Ми — білоруси» і є вираження народом факту як своєї належності до слов'яно-російської цивілізаційної спільності, так і своєї відмінності від інших народів, які складають дану спільність, тобто великоросів та українців. Тому поняття «білоруська ідея», синонімом якого є формула «Ми — білоруси», має загальний кореневий смисл із поняттям «російська ідея»³. Як бачимо, формула білоруської національної та цивілізаційної ідентичності повністю відтворює структуру міркувань класиків цивілізаційного підходу щодо співвідношення національного та цивілізаційного як співвідношення видового та родового. Гранична ідеологізованість цієї конструкції в білоруського автора проявляється, проте, у тому, що ця формула повністю відтворює російську ідеологічну схему, залишаючи в тіні все, що цій схемі суперечить. Наприклад, той факт, що крім історичної близькості білорусів із росіянами та українцями, не меншою історичною близькістю характеризуються їх відносини з поляками та литовцями, причому ця близькість охоплює не тільки рівень спільної державності в минулому, але проникає до сфери культурних стереотипів.

(3) Ціннісний критерій. Цей критерій також часто фігурує в теоріях та ідеологіях цивілізаційної ідентичності, у чому, до речі, також проявляється «плаваючий» характер, оскільки досить важко визначити, до якої сфери належать самі «цінності» — сфери духовно-світоглядної, культурної або, власне «цивілізаційної». Цей критерій, зокрема, виділявся С. Гантінгтоном у його згаданій статті «Зіткнення цивілізацій?». Дослідник виділяє «предметні сфери», у рамках яких ці цінності виробляються, зокрема, сфера відносин між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками та дітьми, чоловіком і дружиною, правами та обов'язками, рівністю та ієрархією. За таким критерієм, наприклад, описується західна цивілізація та цивілізації по-слідовно *антизахідні* (які з деяким узагальненням можна назвати *фундаменталістськими*). До таких належать держави, які

усвідомлюють свою традиціоналістську ідентичність за допомогою ісламу та Росія, яка засновує свій антизахідний комплекс на православ'ї. (Чітка ідеологічна ангажованість цієї цивілізаційної ідентичності як підкреслено антиєвропейської була відмічена М.Данилевським, який розглядав модель «всеслов'янства» як оплот проти майбутньої об'єднаної Європи). До числа основних цінностей «Заходу» зазвичай відносять цінність індивіда та його свободи, ринок як форми економічного виробництва та економічних обмінів, підлеглу роль держави щодо індивідуальних прав і свобод. Співтовариства, які ідентифікують себе як антизахідні, відповідно, протиставляють зазначеним «модерним» цінностям цінності традиційні, тобто колективні, у яких держава виступає не як простий інструмент організації соціального життя, але як трансцендентна, сакральна цінність. (Наприклад, підкреслено антизахідна спрямованість наявна в раніш цитованого автора формули «Ми — білоруси», який «пояснював» цивілізаційне розходження «Заходу» та «російської ідеї» у такий спосіб: саме слов'яно-російською ідентичністю білорусів пояснюється підтвержене століттями їх прагнення до єднання з Росією, а не із Заходом, де в основі життєдіяльності людей лежить ідея приватного егоїзму або, використовуючи поняття Макса Вебера, *протестантська етика*. «Російська ідея» виходить із принципово іншої етичної установки, вираженої в понятті *соборності*).

(4) Географічний критерій. Класичним випадком використання цього критерію може служити концепція та ідеологія «євразійства», у якій ідентичність Росії визначається її географічним положенням — «серединним» стосовно Європи та Азії. Не вдаючись до історії євразійства та в деталі їх доктрини (це вимагає спеціального дослідження), відзначимо основні протиріччя, які виникають у використанні цього критерію. По-перше, впадає в око нечіткість розуміння форм співіснування «Європи» та «Азії» у новому цивілізаційному об'єднанні з назвою «Євразія». Двозначність цієї символічної «серединності» полягає в тому, що вона може приховувати як кон'юнктивну формулу «*I* Європа, *i* Азія», так і диз'юнктивну формулу «*Hi* Європа, *ni* Азія». Умовно перша формула була представлена М.Трубецьким, згідно з яким «європейська» лінія ідентичності Росії була представлена російськими «західниками» (починаючи з Петра Першого) і більшовиками, у той час як лінія «азіатська» — спадщиною монголо-татар, яка міцно ввійшла як культурний фермент до російської культури.

Друга формула яскраво виражена таким євразійцем як П.Савицький, який підкреслив «лімітрофний», українний характер російської цивілізації: «Росія — спадкоємиця Великих Ханів, продовжувачка справи Чингіза та Тимура, об'єднувачка Азії; Росія — частина особливого «окраїнно-приморського» світу, носителька поглибленої культурної традиції. У ній сполучається одночасно історично «осіла» та «степова» стихія».⁴ (Заради справедливості необхідно відзначити, що в обох випадках Росія історично та культурно виявляється ближче до Азії, ніж до Європи).

По-друге, залишається незрозумілим, яким чином у євразійстві поєднується культурний прошарок спадщини Чингізхана із православною та спільнослов'янською ідентичністю Росії. Окрім традицій авторитарної державності відсутність іншої об'єднавчої культурної платформи робить завдання поєднання православних та «туранських» елементів у євразійській цивілізації нездійсненою. Тому зазначене питання в рамках євразійської парадигми залишається без відповіді.

Євразійство не є єдиним прикладом застосування географічного критерію (якому заднім числом приписується «цивілізаційна» функція) визначення цивілізаційної ідентичності співтовариства. Наприклад, у французькій культурній традиції поширена ідея «Середземноморської цивілізації» та, відповідно, середньоземноморської цивілізаційної ідентичності. (Окрім фактора географічного в цій цивілізаційній моделі присутня історична передумова генетичного зв'язку з античною Грецією та древнім Римом). На даний момент ми не володіємо матеріалом, який ілюструє ступінь поширеності цієї ідеї серед французького інтелектуального та культурного істеблшменту. Можна з повною підставою стверджувати, що тема цивілізаційного «середземномор'я» була улюбленою темою Альбера Камю. Вона була модною серед декількох поколінь французьких істориків. На цей час вона актуалізована в месіджах нинішнього президента Франції Ніколя Саркозі як більш локальна та пізнавана альтернатива проекту загальноєвропейській цивілізаційній ідентичності, яка стала настільки розпливчастою та аморфною, що вже нездатна виконувати ідентифікуючі функції.

(5) Критерій належності до «історичного проекту». Цей критерій є останнім у ряді основних критеріїв, використовуваних у цивілізаційній теорії та ідеології. Він може бути конкретизований, насамперед, відповідно до історичного *масштабу* своєї культурної або державної місії, на яку претендує те або інше співтовариство.

Сам же масштаб визначається за шкалою «універсальне/локальне (регіональне)». У цьому контексті часто можна зустріти такі визначення, як «всесвітня цивілізація», «універсальна цивілізація» (із такими відповідностями в царині державності, як «світова держава»), з одного боку, і такі визначення, як «локальна цивілізація», «регіональна цивілізація», «субрегіональна цивілізація» (із такими конотаціями в сфері державності, як «регіональна держава»). Тільки в такому контексті можна зрозуміти, чому характеристика «радянська» вживається не тільки як характеристика державного та історичного проекту, але й проекту цивілізаційного. Так само цей критерій пояснює цивілізаційне підґрунтя нинішнього «проекту збирання Імперії», проваджуваний РФ. (Нагадаємо, що в нашому аналізі ролі цивілізаційної риторики в сучасних геополітичних концепціях варто враховувати висловлення К.Шмітта щодо «універсалізму» імперського принципу кількісного просторового розширення).

Уживання аналізованого критерію характеризує не тільки антизахідні консервативні історичні проекти, але й такий проект як «Об'єднана Європа», де «європейське» та «універсальне» є синонімами. У цьому контексті воно й набуває цивілізаційного виміру та виправдовує поширене словосполучення «європейська цивілізація». У руслі цього універсалізму розвивався ще класичний європоцентризм позаминулого століття, у суперечках з яким представники «російської ідеї» намагалися показати, що його універсалізм приховує *локальну* цивілізацію романо-германських народів. Виникнення Євросоюзу як форми державності стало додатковим аргументом на користь споконвічного універсалізму європейського проекту, так само як аналогічним аргументом стало розростання універсалізму європейського до масштабів проекту «Заходу». (У своєму цивілізаційному вимірі процес *глобалізації* нерідко інтерпретується як процес західної універсалістської експансії). Всесвітній месіанізм США, їх самопозиціонування як єдиної «великої держави» сприяють тому, що «американська ідея» сприймається як цивілізаційний проект, який нерідко зрощується із проектом «Заходу», але який також виступає як окремий та самостійний.

Відповідно, співтовариства, які розглядають масштаб свого проекту як такий, що не має всесвітньо-історичного смислу, ідентифікують себе як «регіональні цивілізації» (та «регіональні держави»). Цивілізація, яка претендує на регіональне лідерство, може отримати статус «субрегіональної цивілізації».

Такі основні критерії, згідно з якими теоретики та ідеологи зараховують типи співтовариств до «цивілізацій». Відсутність усього набору зазначених критеріїв у конкретних ідеологіях, соціальних міфах або академічних концепціях указує на те, що термін «цивілізація» є не стільки строго описовим науковим терміном, скільки метафорою, навантаженою ціннісними, ідеологічними та міфологічними конотаціями. Хоча, повторюємо, у реальних судженнях, де задіяні цивілізаційна риторика та термінологія, ці критерії ніколи не вживаються у вигляді *системних характеристик* цивілізації та її відмінностей від нецивілізаційних утворень (більш того, у величезному масиві досліджень із цивілізаційної проблематики залишається непроясненим принцип взаємозв'язку та ієрархії зазначених характеристик).

¹ Жижек С. Ирак: история про чайник. — М., 2004. — С. 48.

² Там само.

³ Мельник В.А. Государственная идеология республики Беларусь. Концептуальные основы. — Минск. — С. 111.

⁴ Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Мир России — Евразия. — М., 1995. — С. 61.

Юрій Древалъ

ШИРОКА КОАЛІЦІЯ І ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Будь-яким країнам властиві поглиблена соціальна фрагментація і політичний плюралізм. У тоталітарних суспільствах вони знаходяться у приглушеному стані, вичавлюючись з масової свідомості правовими актами, політичними заходами й офіційною ідеологією. Сучасна ж ліберальна демократія, навпаки, базується не лише на ідеї суспільної неоднорідності, а й на узгодженні думок і консенсусі, на прийнятті більшістю таких рішень, які б не ущемляли основні права і свободи тих соціальних груп, котрі репрезентуються політичною меншістю. Саме у такий спосіб забезпечується і стабільний політичний розвиток.

Природно, що спектр діяльності політичних сил концентрується в органах народного представництва, парламентах. Характер підготовки й особливо прийняття парламентських рішень (зазвичай, більшістю голосів) зумовлює представників різних політичних

сил консолідуватися, об'єднуватися навколо спільних принципів та програм.

Хоча історія сучасного українського парламентаризму й налічує вже понад сімнадцять років і шість скликань Верховної Ради України, до недавніх часів проблемам політичного структурування у парламенті приділялася незначна увага. Значно посилив увагу до інституту парламентської більшості лише перехід до парламентсько-президентської форми правління. Проте, на нашу думку, цей фактор привів лише до загострення проблеми, а не до її вирішення.

У науковій і публіцистичній літературі жваво дискутуються декілька характеристик парламентської більшості, які почасти суперечать не лише усталеному досвіду європейських країн, а й одна одній. Окрім природних і загалом зрозумілих назв *помаранчева коаліція* і *стабілізаційна коаліція*, зустрічаємо і *демократичну коаліцію*, і *міжфракційну коаліцію* (а якою ж іще вона має бути?), і *міжфракційну більшість*, і навіть *ліво-право-центристський блок!* Час від часу висуваються й проекти *широкої (великої) коаліції* та її «різновидів» у вигляді *помаранчево-синьої коаліції* та *широкої коаліції*. Не відстають й опоненти такого внутрішньопарламентського єднання, саркастично називаючи його чи то *ерзац коаліцією*, чи то *тіньовим варіантом міжфракційної більшості*.

Необхідність широкої коаліції у Верховній Раді України першочергово пояснюється єднанням країни та забезпеченням її стабільного розвитку. Але про всю сукупність факторів та наслідків такого об'єднання мову поки що ніхто не веде. Це й зрозуміло, адже за винятком короткочасного й загалом незрозумілого перебування деяких представників «Нашої України» у складі «антикризової коаліції», такий варіант внутрішньопарламентської коаліції поки що не виходить за рамки натяків чи кулуарних домовленостей.

Утім, ті чи інші варіанти широкої коаліції вже зустрічались у парламентській практиці деяких європейських країн. Загалом з'ясовані і їх основні характеристики (див., наприклад, праці А. Божокі, Л. Дога, Е. Елліса, Ч.Ф.Ендрейна, Г. Кречмера, Дж.Б. Пауела, Е. Ціммермана та Б. Шлоера). Зокрема, на думку німецького дослідника Б. Шлоера, велика коаліція «зручна там, де потрібні значні зміни в суспільстві», а її головною проблемою є існування «дуже слабкої опозиції, яка не здатна забезпечити контроль і критику діяльності парламентської більшості та уряду»¹. Але поки що залишаються відкритими питання про співвідношення вказаних

«плюсів» та «мінусів» у діяльності великої коаліції, а також тієї ролі, яку вона відіграє у політичному та економічному розвитку окремих європейських країн (аналіз вказаних питань і ставитиме предмет наукової розвідки).

Немає сумнівів і в тому, що використання відповідного досвіду інших країн дозволить українським політикам більш відповідально ставитись до коаліційних проєктів у Верховній Раді України.

Передусім слід зауважити, що в країнах Західної Європи парламентська більшість формується, як правило, на основі угод між декількома партіями. На сьогодні чи не єдиним прикладом постійного існування парламентської більшості на основі однієї політичної партії є Велика Британія, де основні політичні сили утворюють в Палаті громад офіційно визнані сторони: парламентські більшість та «офіційну опозицію її Величності». Щоправда, в деякі парламентські скликання однопартійна більшість також утворювалась у скандинавських країнах, Іспанії та Португалії.

Для нашого дослідження безумовну важливість має і той факт, що європейській парламентській практиці властива тенденція проходження у парламент окремих політичних партій, а не блоків (зворотні випадки зустрічаються доволі рідко, наприклад, в Ірландії у 1973 р. та в Австрії у 1975 р.). Відтак практика укладення різних коаліційних угод між політичними силами у парламенті є звичним і навіть буденним явищем.

Існує декілька видів парламентських коаліцій, зокрема, *мали коаліції*, *великі (широкі) коаліції*, *надмірні коаліції* та *уряди меншості* (з різновидами у вигляді *коаліції з нестабільною підтримкою* і *коаліції зі стабільною підтримкою*). На рівні поверхового сприйняття найбільш важливими і доцільними мають бути саме великі коаліції, які презентують політизовані настрої переважної більшості населення країни. Проте, що на перший погляд може видатися особливо дивним, такі коаліції утворюються не досить часто, кількісно значно поступаючись не лише малим коаліціям, а й урядам меншості. За підрахунками нідерландського дослідника К. Строма, наприклад, з взятих за основу 323 урядів уряди меншості утворювались у 114 випадках, що становить 35,3%, або приблизно 8 кабінетів меншості на одну країну, чи більше двох таких кабінетів на країну протягом одного десятиліття². Названа обставина зайвий раз вказує на нагальну необхідність продовження досліджень з відповідної проблематики.

В останні десятиріччя в європейських країнах почастишали випадки проходження до парламенту двох чи більше авторитетних політичних партій з різними політичними устремліннями, які з певних причин не спромоглися до утворення коаліції з невеликими партіями. За такої обставини лідери найбільш значущих політичних сегментів багатоскладового суспільства інколи й утворюють велику (широку) коаліцію. Основною підставою для створення широкої коаліції вважається необхідність прийняття невідкладних для розвитку країни заходів, а умовою, зокрема, домовленість про входження представників менш впливових партійних фракцій до складу кабінету, в якому ключові посади належать більш впливовій партії. Як правило, такі коаліції утворюють партії з різними (інколи, навіть з протилежними) політичними устремліннями.

За нашою оцінкою, найбільш показовим прикладом утворення великих коаліцій може вважатися парламентська практика ФРН та Угорщини.

У Бундестазі ФРН велика коаліція утворювалася двічі. Перший раз вона діяла впродовж 1966–1969 рр. і складалася з соціал-демократів та блоку ХДС/ХСС. Таке загалом неприродне для країни єднання парламентських фракцій забезпечило прийняття низки законів («надзвичайне законодавство»), які забезпечили вихід з економічного спаду. Друге постановня великої коаліції у тому ж складі завдячує парламентським виборам 2005 р. (яка діє і донині). Її основними причинами, окрім відносного паритету партійних сил у парламенті (ХДС/ХСС — 35,2% голосів, СДПН — 34,3% голосів), було визначено вирішення найбільш нагальних для країни питань (передусім, змін у системі державного устрою). Депутат від СДПН Р. Мютценіх тоді «з обережним оптимізмом» заявив, що за даного розкладу партійних сил велика коаліція — це шанс для німецької політики³.

В Угорщині велика коаліція була утворена за підсумками парламентських виборів 1994 року. Дослідники назвали цю коаліцію «незвичною» чи навіть «революційною», адже до її складу увійшли колишні політичні антагоністи: соціалісти (УСП, яка складалася переважно з колишніх комуністів і заручилася підтримкою 32,99% голосів виборців, що дало їй 54,1% мандатів, або 209 депутатських місць) та вільні демократи (СВД, до якої входили недавні радикально-ліберальні опозиційні політики; відповідно: 19,74%, 17,8% та 69 мандатів)⁴. Вона була націлена першочергово на подолання економічних негараздів і досягла певних позитивних результатів.

Формально, з огляду на представлення у владі значної кількості електорату і певних економічних зрушень, велика коаліція може вважатися оптимальним внутрішньопарламентським об'єднанням. Проте йому властиві і деякі суттєві негативні наслідки, які вагомо виявила практика згадуваних країн.

У ФРН, наприклад, саме великій коаліції «першого формату» завдячувало тодішнє зростання неонацистської НДП та посилення «лівої» позапарламентської опозиції⁵. Більше того, у країні розвернувся широкий рух протесту проти досягнутого партійми-коаліціантами консенсусу стосовно інтеграції в НАТО, побудови соціальної держави на основі капіталістичної ринкової економіки й інтенсивного розвитку промислового виробництва за рахунок різних екологічних програм. Учасники страйків вдавались до різноманітних форм протесту, зокрема, блокували під'їзні шляхи до ядерних об'єктів та роздавали заклики-прокламації до бойкоту товарів, виготовлених на екологічно шкідливих підприємствах. За свідченням німецького політолога М. Бубе, всі ці акції доволі ефективно використовувала позапарламентська опозиція⁶.

У сучасних німецьких політиків також є підстави побоюватися, що й велику коаліцію «другого формату» також супроводжуватимуть деякі негаразди. Зокрема, згідно з зауваженнями згаданого вище Р. Мютценіха, вже сьогодні стає очевидним, що ВДП та «Зелені» «майже зникають з поля зору громадськості», натомість різко посилюються «партії протесту»⁷. Поступово посилюється й тертя між соціал-демократами та християнськими демократами, які за загальним правилом є «протилежними полюсами» партійної системи. Окрім того, на хвилі невдоволення таким незрозумілим єднанням загострилися і внутрішньопартійні відносини (зокрема, згідно з розміщеною 12 січня 2008 р. інформацією на веб-сайті «Майдан-ІНФОРМ», з посиланням на «Німецьку хвилю», в лавах СДПН⁸).

В Угорщині до негативних наслідків такого об'єднання відносять не лише падіння підтримки коаліції в суспільстві (що може пояснюватись об'єктивною тенденцією до зниження авторитету владних партій взагалі), а й різке посилення націоналістично-популістських сил та наростання абсентеїзму⁹.

Як різновид великої коаліції з певною долею умовності ми розглядаємо і так звану *надмірну коаліцію*. Вона визначається тією обставиною, що в разі виходу з неї якоїсь однієї партії решта коаліційних партнерів усе ще матиме достатньо місць у парламенті

для збереження більшості. Така коаліція, до речі, не є типовою для парламентської практики більшості європейських країн, адже політичні партії не схильні «безмірно» ділитися своїми владними здобутками.

У другій половині ХХ ст. надмірні парламентські коаліції існували лише в чотирьох європейських країнах (Бельгії, Італії, Нідерландах та Фінляндії). Як правило, по аналогії з великими коаліціями, такі коаліції також утворювалися з формально зазначеним завданням вирішення злободених питань. У Бельгії, наприклад, вона утворювалася з метою внесення кардинальних змін до конституції задля подолання кризи з мовного питання. Найбільш переконливим проявом надмірної коаліції, за оцінкою фахівців, вважається парламентська коаліція, яка існувала в Італії впродовж 1973–1974 рр. і об'єднувала представників різних політичних сил (соціалістів, соціал-демократів, республіканців та християнських демократів)¹⁰.

Як вже вказувалось, одним з головних аргументів на користь великої та надмірної коаліції називається забезпечення політичної стабільності та економічного розвитку. Німецький політолог Е. Ціммерман, наприклад, вимірює урядову стабільність спроможністю посилювати ефективність управління пропорційно часу знаходження при владі¹¹. До цього параметру слід додати і розуміння стабільності як наявності конституційного порядку (за формулою С. Гантінгтона: «порядок плюс спадковість»), і стабільності як наслідку легітимності влади.

Великі ж коаліції, як свідчить парламентський досвід ФРН та Угорщини, спроможні ефективно реалізовувати власні програми лише впродовж короткого часу (разом з реалізацією «великих завдань» помітно втрачаючи мотивацію) і загалом не користуються масовою народною підтримкою. Особливо нестійкими у цьому відношенні є надмірні коаліції, на що переконливо вказує досвід країн, в яких такі коаліції утворювалися неодноразово (передусім, Італії та Фінляндії).

У середовищі дослідників здавна дискується проблема, пов'язана з приглушенням чи недопущенням численних негараздів, що супроводжують велику та надмірну коаліції. За оцінкою відомого американського вченого У. Райкера, виходом з такої ситуації має бути формування коаліції згідно з «принципом вимірності» та здоровим глуздом¹². Тобто, скориставшись правилом теорії ігор, політичні гравці мають утворити коаліцію з такою кількістю

учасників, яка має забезпечити їм утворення парламентської і правлячої більшості, але не більше за те, не відверту домінацію. Саме таку коаліцію дослідники влучно називають «мінімально переможною». Уряді причин коаліційної стабільності не слід недооцінювати і принадливість об'єднань політично споріднених сил (образно кажучи, сусідніх партій), для чого оптимально підходить термін *сумісність коаліції*. Вповні ефективним мірилом ідеологічної спорідненості політичних партій ми визнаємо шкалу «право-лівого» політичного спектра.

Погодимось, запропоновані заходи дійсно можуть вважатися важливими і ефективними принципами утворення парламентських коаліцій. Але ж їх реалізація автоматично приводить не до укріплення великих коаліцій, а до їх руйнування, що зайвий раз вказує на неприродність таких об'єднань!

Наведений фактичний та аналітичний матеріал переконливо вказує на те, що в парламентській практиці європейських країн великі коаліції є не лише доволі рідкісними, а й загалом непродуктивними. Так, гуртування найбільш потужних парламентських фракцій здатне домогтися реалізації багатьох великих проєктів, але лише у короткочасній перспективі і за рахунок значного ущемлення парламентської опозиції. До того ж, що може вважатися одним з найбільш суттєвих парадоксів великої коаліції (здавалося б, чим «більше» тим «краще»), такі внутрішньопарламентські об'єднання принципово не можуть вважатися стабільними.

Наведені аргументи мають бути враховані і в процесі формування (чи, згідно з сучасними тенденціями та новітньою політичною лексикою, «переформатування») коаліцій в українському парламенті.

¹ Шлоєр Б. Про більшість і меншість у парламенті ФРН // Парламентаризм в Україні: теорія та практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — К., 2001. — С. 125.

² Стром К. Правительства меньшинства в парламентских демократиях: рациональность невыигрышных решений о поддержке кабинета // Теория и практика демократии. Избр. Тексты/ Пер. с англ. — М., 2006. — С. 239–249.

³ Мютцених Р. Первые шаги «большой коалиции» // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 5. — С. 21.

⁴ Митева Л. Развитие партийных систем в странах Центральной и Восточной Европы в переходный период (сравнительный анализ) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 2000. — № 6. — С. 34; Чилла М.

Партийная система в посткоммунистической Венгрии (1990–1994 гг.) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1998. — № 1. — С. 99.

⁵ Леванский С. А. ФРГ: умеренный партийный плюрализм // Полис. — 1998. — № 2. — С. 161.

⁶ Бубе М. Роль партий в формировании политической системы послевоенной Германии // Полис. — 2004. — № 6. — С. 119.

⁷ Мютценх Р. Указ. соч. — С. 21, 22.

⁸ <http://www.maidan.org.ua/static/news/1200129893.html>.

⁹ Чилла М. Указ. соч. — С. 100.

¹⁰ Пауел Дж.Б. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство/ Пер. з англ. — Харків: Каравела, 2004. — С. 144.

¹¹ Zimmerman E. Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s: Some Preliminary Considerations // European Journal of Political Research. — 1987. — Vol. 15, № 1. — P. 23–52.

¹² Riker W. H. The Theory of Political Coalitions. — New Haven; L.: Yale Univ. Press, 1962. — P. 32–33.

Тетяна Курінна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЛАГОДІЙНОСТІ В США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано правові аспекти регулювання благодійності в США. Встановлено, що там традиційно склалася системність благодійності як процесу, яка стимулюється через площину податкового законодавства. Виявлено механізми державного управління благодійністю США, які співпрацюють із недержавними, громадськими організаціями.

Постановка проблеми

На сучасному етапі побудови демократії в Україні існує проблема правового, управлінського регулювання благодійності. В США існує віковий досвід регулювання і управління системою благодійності, а приватна благодійність є важливою і невід'ємною частиною суспільної культури. В червні 2003 р. газета «Нью-Йорк Таймс» повідомляла, що в умовах економічного спаду пожертвування американців на благодійні потреби залишаються на високому рівні, становили в 2002 і 2003 рр. приблизно 241 мільйон доларів. За даними щорічної загальнонаціональної доповіді «Америка благодійна, 2004» на території Сполучених Штатів діяло

64843 благодійні організації¹. В США існують вікопомні традиції приватної благодійності, які стимулюються через сучасне податкове законодавство. Як еволюція приватної благодійності так і витоки громадської підтримки нужденних сягають ХУІІІ ст. Вивчення досвіду США управління і регулювання благодійності та меценатства є актуальним для сучасної України. Чому американська Конституція діє, а українська — ні? Можливо, це пояснюється бездіяльністю чи байдужістю до бідного, безправного стану верств нужденних, окремих механізмів державного управління благодійністю в Україні. Адже і Голова Міжнародного благодійного Фонду «Україна — 3000» Катерина Ющенко вважає недостатню роль держави у підтримці благодійників. Цю думку висловлено на давоському «круглому столі» з проблем благодійності, який відбувся 24 січня 2008 р. Катерина Ющенко вважає, що держава має полегшити підприємцям та організаціям умови для благодійної діяльності — це можуть бути податкові пільги, інші стимули і мотивації для того, щоб люди займалися добрими справами. На думку першої леді України, наша Верховна Рада таку законодавчу базу не створила². Як стимулюється благодійність США? Які механізми державного управління і регулювання задіяні до цього процесу в заокеанській державі? Чому не діють механізми державного управління благодійністю в Україні? Щоб дати вичерпну відповідь на ці актуальні питання, необхідно вивчити і проаналізувати досвід правового управління і регулювання США. Це дасть змогу знайти «зерна істини» для удосконалення державного регулювання благодійністю в Україні та стимулювання приватної ініціативи робити добро для свого багатостраждального народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Досліджуючи нормативно-правові механізми захисту прав людини, особливостей благодійної, меценатської та соціальної роботи в Україні, фрагментарно зустрічається аналіз правового регулювання благодійності в США та розвиток співпраці на ниві меценатства в США і в Україні в українських дослідників, фахівців проблеми М. Антоновича³, С. Руденко, С. Куц, Л. Шаповалова⁴, Катлін Д. Маккарті⁵. Разом з тим, не проводилося досліджень, присвячених виділенню правовому регулюванню благодійності в США. Адже в Сполучених Штатах склалася багаторівнева система управління благодійністю, яка включає й традиції сімейного меценатства⁶.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Саме тому у статті основна увага приділяється аналізу досвіду правового регулювання благодійності в США.

Формулювання мети статті

Метою статті є виявити позитивний досвід управління і регулювання благодійності у США для України,

Виклад основного матеріалу дослідження

Немає у світі країн, вірогідно, яка найбільш підходить для вивчення досвіду управління і регулювання процесу благодійності, ніж Сполучені Штати. Тому слід згадати окремі фактори, які сприяли формуванню системи благодійності, інституту приватної благодійності. Історичний досвід управління і регулювання благодійності в США є яскравим прикладом для України, щоб розрізнити термін «приватна благодійність» від терміна «суспільна підтримка нужденних.»

Громадська підтримка нужденних у ХУІІІ ст. — поняття, яке описувало соціальну підтримку, яку надавали нужденним, згідно з колоніальними Законами про бідних.

Соціальна допомога нужденним здійснювалася окремими громадами поселенців у північних колоніях. За соціальну підтримку ж ветеранів була відповідальна центральна колоніальна влада Англії. Яка із казни відділяла кошти лише на підтримку ветеранів згідно з колоніальними Законами про бідних. Тому використовувати традиційний для європейської держав, зокрема для Англії, термін «державна підтримка нужденних» для північних колоній США є неправомірним. Бо колонії північноамериканського континенту згадуваного періоду не були державами. Хоча слід зазначити, що нормативно-правові механізми в найбільшій у світі колоніальній державі минулого — Англії удосконалювалися по відношенню до опіки бідних. Велику роль відіграв англійський закон 1834 року, яким проведено корінну реформу, що вплинула на організацію церковних приходів і, зокрема, приходської благодійності в Англії.

Законом 1834 року для нагляду за опікою бідних у всій Англії створено в Лондоні центральне управління за назвою комісії закону про бідних. Ця комісія видавала загальні правила для допомоги. Слідкувала за їх виконанням і мала загальний контроль над діями місцевої влади. Разом з тим центральному управлінню надавалося право на свій розсуд з'єднувати приходи в округи. Внаслідок

чого прихід втрачав значення адміністративної одиниці щодо до опіки бідних⁷.

Згідно з законом 1834 р. місцеве управління визначало кількість опікунів про бідних в округах, яких обирали щорічно на виборах. Створювалися опікунські ради. На чолі ради обирався голова. Засідання ради відбувалося щотижня або раз на два тижні. На засідання опікунської ради назначали посадових осіб, які мали оплачувати посади в окрузі, розглядали пропозиції про відкриття нових робочих місць, розглядали прохання про допомогу. Для цих цілей створювалися особливі комітети, а у віддалених місцях, центральне управління запроваджувало дільничі комісії, які мали своїм обов'язком приймати прохання про допомогу, перевіряти їх і надавати свої висновки раді. Згідно з названим законом призначалися наглядачі за бідними. Посада була почесною, бо більшість наглядачів мали оплачувані посади. Слід згадати, що згідно закону 1834 року місцеві жителі платили податок на користь бідних, залежно від кількості прибутку кожного. Але життя вносило свої корективи у справу опіки над бідними.

Із введенням нового порядку управління справами опіки були створені нові посади із встановленою платнею. Наприклад, секретар ради опікунів, казначей, окружний лікар для бідних та ін. посадові особи при закладах для бідних.

Заклади, які створювалися для бідних: робітні будинки, школи, притулки. В кожному окрузі знаходився один робітний будинок. У такий будинок, за розпорядженням ради опікунів, поміщали бідних, які зверталися з проханням допомоги. Там же поміщали людей похилого віку, інвалідів, малолітніх. Тих хто міг працювати у робітному будинку, але ухилявся, поміщали в тюрми чи виправні будинки⁸.

Допомогу поза робітним будинком надавали виключно із особливих правил і з поважної причини, як то: збідніння, хвороба і т. п. Також вдовам, що мали законних дітей і які втратили засоби, аби утримувати їх, вдовам і дітям воїнів і матросів.

Таким чином, допомогу бідних згідно з законом 1834 року була двояка: в закладах і поза закладами. Тому правомірно, що за соціальну підтримку ж ветеранів війни, вдів, сиріт на північноамериканському континенті була відповідальна центральна колоніальна влада Англії. Таким чином, історичний досвід управління і правового регулювання Англії прижився в США, набрав своїх форм, напрямів і поступово сформувалася система благодійності.

Американська приватна благодійність на початку ХХ І ст. володіє всіма ознаками системності — розвинутою теоретичною, практичною основою, широкою сіткою благодійних організацій, наявністю різноманітних інструментів, як правових, так і податкових, управлінських, фінансуванням системи.

Адже як ні у жодній з інших країн світу приватна благодійність є важливою і невід'ємною частиною суспільної культури США. У 1995 році вартість дарунків, що надійшли до благодійних організацій від особистостей, корпорацій та фондів, становили майже 144 млн доларів, 88% були одержані від приватних осіб⁹. Важливим фактором успіху приватної благодійності в США була і залишається громадянська позиція середніх верств американського суспільства.

Схильність до благодійних пожертв постерігається на всіх рівнях доходу; не дивно, що та група, що має найвищий дохід, жертвує більше за усіх. Щедрі жертводавців — ті, хто щорічно віддає на благодійні справи більше 3% свого доходу, — будуть, як правило, багатші від тих, хто дає менше. З другого боку, хоча тільки половина усіх сімей з низьким рівнем прибутків жертвує на благодійні справи, — ті, хто віддає фактично такий же відсоток свого доходу, що й найбагатші американці.

Звідки така щедрість? Скільки різних людей — стільки й різних мотивацій. Благодійні пожертви можуть надати значні податкові пільги, проте жертводавці частіше посилаються на альтруїзм як на головну причину. Також релігійні переконання можуть пояснити той факт, що близько 455 всіх пожертв у 1998 році поступили до релігійних організацій. Крім того, люди віддають кошти установам, в які вірять та послугами яких користуються — сюди належать коледжі, які вони відвідували, громадські телеканали, які вони дивляться, та ковзанки, де займаються спортом їхні діти та ін.¹⁰

Щоб збагнути масштаби благодійності на розвиток економічних перетворень та значення в їх здійсненні податкової служби, доцільно звернутися до світового досвіду управління зазначених процесів та їхнього правового забезпечення. Надзвичайно велику роль у функціонуванні системи благодійності США відіграють механізми державного управління і правового регулювання. То які ж управлінські механізми задіяні до благодійності в США?

Прикладом може бути податкова служба США, яка є федеральною службою та входить до складу уряду і підпорядкована Президенту США. Крім того, у системі судової влади держави існує

Податковий суд Сполучених Штатів, який розглядає справи, пов'язані з оподаткуванням. Кожен штат Союзу має свою конституцію та отримує повноваження не від Федерального уряду, а від населення штату. Самі штати розподілені на округи, які, у свою чергу, мають власні повноваження. Майже в усіх питаннях законодавства можна прослідкувати частковий збіг повноважень союзу та штатів, які до нього входять. Хоча в Конституції зазначено, що вона є «найвищим законом Сполучених Штатів», і ця стаття, що затверджує верховенство федерального права над правом штатів, на практиці підсилюється тим фактом, що в фінансових питаннях штати все більше стають залежними від федерального управління.

Організація системи управління передбачає збирання податків на трьох незалежних один від одного рівнях: федерації; свого штату; свого округу чи міста. Існує п'ять типів податків, але не кожен з них збирається на всіх трьох рівнях. До них віднесено: податок на прибуток; податок з обороту; податок на прибуток із нерухомості; акцизний збір; внески до фондів соціального страхування. Тільки акцизний збір адмініструється на усіх рівнях, а внески до фондів соціального страхування віднесені до федеральних податків, так як і податок на прибуток, який лише інколи збирається на рівні штату або міста чи округу¹¹.

Благодійні подарунки залишаються серед не багатьох інструментів, що надають федеральні податкові знижки тим, хто обчислює свій податок по статтях. Розмір вирахування залежить головним чином від форми подарунка. Деякі штати мають інші норми податкових пільг, що надаються на благодійні пожертви. Ми подаємо далі конкретні форми знижок згідно з основними федеральними правилами оподаткування.

Право на вирахування з податку дають тільки благодійним організаціям, які визначаються такими згідно з Кодексом Податкового управління, розділ 501 (с) (3). Приблизно половини з 1,1 млн американських організацій, звільнених від оподаткування, мають статус благодійних. Проте не всі неприбуткові організації мають такий статус. Пожертви організаціям, що звільнені від оподаткування згідно з іншими підрозділами податкового кодексу, зазвичай, не дають права на податкову знижку¹².

Так, завдяки податковій знижці зменшується фактична вартість дарунка (пожертви). Також пожертви готівкою, надані громадським благодійним організаціям, у більшості випадків дають право на повну податкову знижку. Податкова знижка за дарунок

різних форм власності громадським благодійним організаціям обчислюється у більшості випадків з ринкової вартості дарунка, крім того, з жертводавця не стягується податок з прибутку від реалізації капіталу, що ще більше зменшує вартість дарунка. Пожертви, зроблені іноземними благодійними організаціями, в більшості випадків не дають права на знижку з податку на дохід, але можуть давати знижку з майданового податку. Одне із правил оподаткування в США вказує, що якщо ви хотіли б зробити пожертви на користь іноземних організацій, вам слід дізнатися, чи існує в США група, яка підтримує обрану вами іноземну благодійну організацію. Таким чином американська держава дбає про стимулювання благодійності через податкові та інші важелі.

Правило Податкового кодексу вказує, що жертводавцям слід мати квитанції на пожертви розміром 250 дол. і більше до подання податкової декларації. Також, якщо куплено квиток на благодійний захід, що проводився з метою залучення коштів, ви маєте право на податкову знижку тільки з тієї частки вартості квитка, що перевищує його фактичну ринкову вартість; благодійна організація, в свою чергу, повинна попередити володарів квитків про можливі пільги¹³ [4, с. 7].

Фізичні особи можуть пожертвувати власність без ризику стягнення з них федерального альтернативного мінімального податку — міри, що є запорукою того, що фізичні особи, фонди, володарі маєтків та корпорації не зможуть взагалі уникнути сплати податків завдяки податковим знижкам, кредитам тощо.

У 1996 році федеральний податок на дохід вище 147 тис. дол. дорівнював 36% та 39, 6% при рівні доходу, що перевищував 263,750 доларів (щороку рівень оподаткування змінюється залежно від інфляції). Взагалі, платники податків повинні зменшити свої постатейні вирахування (включаючи вирахування з благодійних пожертв) до 3% скорегованого валового доходу, що перевищує 117.950 дол.)

Максимальний федеральний рівень оподаткування чистого довгострокового (більш, ніж один рік) доходу від реалізації капіталу дорівнює 28%. З чистого короткострокового доходу від реалізації капіталу податок стягується згідно загальним федеральним правилом оподаткування найвищого доходу¹⁴ [4, с. 7–8].

Таким чином, норми податкових пільг, що надаються на благодійні пожертви, стимулюють прагматичні чинники благодійності та меценатства у США. Конкретні форми знижок згідно з основ-

ними федеральними правилами оподаткування залучають представників громади до пожертвувань на освіту, науку, охорону здоров'я тощо в тому числі і для України.

1998 р. відбулася реорганізація Податкової служби США на основі Закону «Про реструктуризацію та реформування податкової служби». Конгрес вніс доповнення до визначення «мети» податкової служби. Зазначивши, що велику увагу необхідно приділити ефективному обслуговуванню людей і задоволенню потреб платників податків. Втілення поставленої мети в життя було доручено контролювати міністру фінансів США, який має великий вплив на виконання завдань податкової служби. Він назначається безпосередньо Президентом після ухвалення його кандидатури сенатом¹⁵. Таким чином, названий закон посприяв стимулюванню благодійності.

Висновки

Дослідженням встановлено, що американський досвід управління і управління благодійністю повчає Україну в тому, що держава мусить бути помічником. У цьому випадку увага держави має концентруватися на підтримці різноманітних форм власності, видів, стилів в освітній, науковій, культурній діяльності, що в підсумку допомагає досягненню комплексної підтримки національної освіти, науки, культури і мистецтва, просвітництва, духовного розвитку особистості загалом, а не окремих напрямів. Така поведінка держави супроводжується залученням різноманітних джерел, в тому числі і приватних, для фінансування перелічених видів діяльності. Головне завдання держави при цьому — стимулювати освіту, науку, охорону здоров'я, культуру, просвітництво, духовний розвиток особистості шляхом різних пільг, які передбачені законодавством. Можливо, досвід у США прижився у них, бо ретельно вивчений у колишньої могутньої держави Радянського Союзу. Коли держава, профспілки повністю дбали про розвиток освіти, науки, культури.

По-перше, основними ознаками законодавчо закріпленої системи благодійності в США є її розгалуженість і конкретизованість. Конституція США, Податковий кодекс, Закон «Про реструктуризацію та реформування податкової служби» стимулюють форми, напрями благодійництва через призму податків.

По-друге, історичний досвід управління і регулювання благодійності в США переконує в необхідності окремого Закону «Про меценатство в Україні».

По-третє, для розуміння проблеми врегулювання благодійності та її форм меценатства, філантропії, волонтерства необхідні англійські та українські видання, а саме: енциклопедії з державного управління, термінологічних словників, які трактували б термінологію з питань благодійності, меценатства, опіки в Україні.

По-четверте, американські нормативно-правові механізми переконують нас в тому, що прийняття соціальної допомоги в США мусить забезпечувати її отримувачу рівень життя, відповідний до людської гідності. Таким чином, фактичне визначення соціальної допомоги в США першопочатково передбачає її благодійний характер. За своїми цілями і змістом ці два види діяльності — соціальна робота і благодійна допомога — можуть бути тотожні. Різницю можна побачити лише в суб'єктах реалізації цих двох видів допомоги: благодійність — це інститут суспільний і будується на добрій волі конкретних громадян, тоді як соціальна робота — інститут державно-адміністративний.

По-п'яте. Зловживання з боку податкових агентів мають бути однією з важливих складових Національної стратегії протидії податковому недекларуванню.

По-шосте, до державної політики благодійності в США задіяні Президент США, Конгрес. Податковий суд Сполучених Штатів, який розглядає справи, пов'язані з оподаткуванням. Кожен американський штат має свою конституцію та отримує повноваження не від Федерального уряду, а від населення штату. Верховній Раді України необхідно розробляти і приймати регіональне законодавство про благодійність та меценатство.

Досвід правового регулювання в США нашою думкою необхідності створення державної інституції для нагляду за благодійністю, опікою бідних в Україні. Перспектива суспільного розвитку змусить створити в Києві центральне управління за назвою комісії про бідних. Ця комісія видаватиме загальні правила для допомоги. Слідкуватиме за їх виконанням і матиме загальний контроль над діями місцевої влади. Справа не в назві інституції, а в реальних справах фахівців.

Як показує практика, механізмам державного управління легше управляти безпомічними людьми. Але реальне піклування про людину, що має бути метою соціальної роботи, українське суспільство відчувало у 2007 р. завдяки проголошеними Президентом України Віктором Ющенком Соціальним ініціативам. У суспільстві запанувала думка, що ладні все пробачити Президенту Украї-

ни — невдачі та принесені розчарування, якби взятий соціальний курс для народу він продовжував до кінця. Бо до нього ніхто реально стільки не зробив для управління і врегулювання благодійності та меценатства в Україні. Головне викорінювати бідність шляхом створення нових робочих місць в Україні з гідною для людини платнею.

Перспективним напрямом подальших порівняльно-правових досліджень розвитку і управління процесом благодійництва вважаємо розгляд норм законодавства країн Західної Європи та Росії.

¹ Шацкий О. Г. Ценностные основы системы социального благополучия США // Социальное партнерство трех секторов общества как фактор совершенствования системы социальной защиты населения: Материалы международной научно-практической конференции 26–28 ноября 2003 г.). — Тамбов: Изд-во ТГУ, 2003. — С. 185–190.

² Ющенко в Давосі відстоює енергобезпеку і євроінтеграцію України / www.nesv.ru.ua

³ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика: Монографія. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — 384 с.

⁴ Руденко С. А., Куц С. А., Шаповалова Л. В. Благодійність в США: юридичні та практичні аспекти. — К.: Асоціація «Бостон — Київ — міста-побратими», 1997. — 17 с.

⁵ Катлін Д. Маккарті: NOBLESSE OBLIGE або СТАН ЗОБОВ'ЯЗУЄ: Благодійність і культура філантропії в Чикаго, 1849–1929 / Пер. з англ. О. Ю. Вінникова. — К.: ПП «Рубікон», 2001. — 207 с.

⁶ Вічні фонди // Бюлетень Канадського інституту українських студій (КІУСу), осінь 2003. — С. 29.

⁷ Второв И. Муниципальные учреждения в главнейших государствах Западной Европы. — СПб., 1864. — С. 346.

⁸ Там само. — С. 347.

⁹ Фонд благодійних пожертв. Рада Американської Асоціації з залучення коштів. — США, 1996. — 124 с.

¹⁰ Руденко С. А., Куц С. А., Шаповалова Л. В. Вказ. праця. — С. 6.

¹¹ Проценко Т. Історичні аспекти правового забезпечення та організації податкового контролю в США // Науковий вісник академії МВС України. — Дніпропетровськ. — 2005. — № 1. — С. 256.

¹² Руденко С. А., Куц С. А., Шаповалова Л. В. Вказ. праця. — С. 7.

¹³ Там само

¹⁴ Там само. — С. 7–8.

¹⁵ Проценко Т. Вказ. праця. — С. 7.

КОНЦЕПЦІЯ «БАГАТОУКЛАДНОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ» В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ СУЧАСНОГО ЄС

Розглядаючи євроінтеграційний процес як невинний рух до все більш тіснішого союзу європейських держав та народів, неможливо не відзначити, що його основоположною філософією виступає ідея федералізму. Зокрема, як свідчить більш ніж півстолітній інтеграційний досвід, федералістські концепції об'єднання Європи, знайшли свій вираз не лише у вигляді теоретичних здобутків різних наукових шкіл, проте не раз виступали і предметом особливої уваги представників європейських політичних кіл.

Загалом, інтелектуальний родовід європейського федералістського руху можна було б прослідкувати ще з античних часів, утім найбільшого поширення він набуває саме в минулому столітті, а особливо в його другій половині — в період стрімкого розгортання західноєвропейських інтеграційних процесів. У цьому контексті, починаючи з 1922 року, особливо визначальними для започаткування процесу європейського єднання можна назвати федералістську концепцію «Пан-Європи» австро-угорського аристократа, графа Ріхарда Куденхове-Калергі¹, а також реанімацію романтичної ідеї Віктора Гюго стосовно створення **Сполучених Штатів Європи**, палкими прихильниками якої в період 1946–1951 років виступали А. Оліветті, Е. Россі, П.-Г. Спаак, В. Хальштейн та інші суспільно-політичні діячі Європи². Неабиякий політико-практичний вплив та значення для інтеграційного процесу вже в рамках інтеграційного проекту ЄЕС, а пізніше — ЄС, мали також федералістські: **Доповідь Л. Тіндемманса** (грудень 1974 року), **проект Договору про Європейський Союз А. Спінеллі** (1984 рік), **ідея Конфедерації європейських держав Ф. Міттерана** (1989 рік), **Доповідь Ламерса, Шобла і Глоса** (1994 рік)³. У свою чергу, в останні роки питання щодо подальшого розвитку та майбутньої політичної моделі Євросоюзу усе ще визначається палкими дискусіями навколо альтернативних федералістських проектів, зокрема німецького, що пропонує заснування **Європейської Федерації** (проект Й. Фішера 2000 року) та французького — у вигляді **Федерації національних держав** (проект Ж. Ширака та Л. Жоспена 2001 року)⁴.

З іншого боку, зворотною стороною федералізму безпосередньо в контексті європейських інтеграційних процесів є те, що він як і раніше усе ще викликає далеко неоднозначну реакцію в суспільстві — від безумовного схвалення до самої різкої критики. В свою чергу, неспроможність практичної реалізації в рамках ЄС/ЄС низки федералістських ідей внаслідок спрямованості останніх на заснування політичних проектів із заздалегідь визначеними цілями зумовила необхідність низки видозмін концептуально-теоретичної основи федералізму в межах загальної теорії інтеграції. За таких умов характерною особливістю вже сучасного європейського федералізму як виключно науково-теоретичного напрямку політологічної думки, на відміну від інших теорій європейської інтеграції, є відсутність чітко сформованої академічної школи. В цьому розумінні особливо характерною, зокрема, є відсутність загально-визнаних наукових світил, як, скажімо, Д. Мітрані — у функціоналістській, Ернст Хаас — у неофункціоналістській або Карл Дойч — у комунікативній школах європейської інтеграції.

Відповідно, академічна школа **європейського федералізму** в цілому може бути окреслена широким колом науковців, які представляють принаймні декілька напрямів теоретичних досліджень у рамках єдиної федералістської теорії інтеграції. Серед них як основні напрями можна визначити: 1) **класичний федералізм** 50–60-х років, що відрізняється нормативістським, доктринальним характером, з притаманним суб'єктивним та дещо ідеалістичним уявленням про об'єднану Європу. Основними представниками цього напрямку є: М.Алле, Г. Бругманс⁵, К.Л. Кор⁶, Д. де Ружмон⁷, В. Хальштейн⁸, Г. Герад⁹; 2) **реформований федералізм**, прибічниками якого є: А.Спінееллі¹⁰, П.Тейлор¹¹, К.Фрідріх¹²; 3) так званий **інтегральний федералізм**, який передбачає перехід до федерації через залучення до інтеграційних процесів усього суспільства та формування системи «багаторівневого управління — Г.Марк, Л.Хугх, К.Бленк¹³, Г.Еро; 4) **галузевий** або так званий **неофедералізм**, що розглядає федералізм як гнучку модель, яка дозволяє використовувати форми та методи інших інтеграційних теорій — М. Бургесс¹⁴, Дж. Пайндер¹⁵, Д.Сіджанські¹⁶. Останнім часом, в рамках міжнародної порівняльної політології особливої популярності також набуває співзвучна до галузевого федералізму Дж. Пайндера 5) концепція так званого **інституціонального федералізму** А. Сбраджії, яка намагається звільнити федералізм від його нормативної прив'язки, розглядає його як особливу філософію, наукову

орієнтацію, а сам євроінтеграційний проект інтерпретує як експеримент у галузі інституціональної творчості, кінцевий результат якої неможливо передбачити¹⁷.

У свою чергу, в рамках вітчизняної політології проблема федералізму в контексті європейських інтеграційних процесів залишається фактично недослідженою. Серед основних наукових надбань з цього приводу можна назвати наробки лише небагатьох українських дослідників, зокрема В. Коваля¹⁸, В. Копійки¹⁹, М. Пічугіної²⁰, В. Посельського²¹. Загалом, низький рівень наукової розробки цієї проблеми позначений браком висвітлення її сучасних як теоретичних, так і прикладних аспектів, що в умовах євроінтеграційного спрямування України є неприпустимим і, відповідно, потребує особливої уваги та розгляду.

Зрештою, з огляду на окреслений вище широкий діапазон федералістських підходів до проблеми інтеграції в Європі основна увага запропонованої статті буде зосереджена на проблемах, що є предметом дослідження саме напрямів **галузевого та інституціонального федералізму**. З цього приводу автор статті погоджується з думкою А. Сбраджіі щодо необхідності відмови від уявлення про закономірну еволюцію сучасного Євросоюзу в бік однієї з реально існуючих форм федеративного устрою, як, наприклад, в США або ФРН²². У той же час, основне твердження автора також зводиться і до необхідності вироблення та впровадження в рамках сучасного Євросоюзу якісно **нової політичної моделі** як найбільш адекватної в умовах постійного поглиблення та розширення інтеграційних процесів в Європі. Відповідно, на розгляд виносяться роздуми автора щодо можливого запровадження в рамках Євросоюзу унікальної **багатоукладної федеративної моделі**, або, іншими словами, моделі **поліморфного федералізму**²³, що за своєю сутністю може бути частково співзвучним з концепцією галузевого федералізму Дж. Пайндера. В цьому контексті для відтворення логіки концепції багатоукладного/поліморфного федералізму автор скеровуватиме свій аналіз у двох основних напрямках: теоретичному — концептуальний розгляд поняття «федералізм» та визначення його основних форм; прикладному — аналіз окремих форм федералізму як можливих складових нової моделі політичного устрою ЄС.

Так, звертаючись до розгляду поняття «федералізм», в першу чергу необхідно відзначити його багатозначний характер. Відповідно, в наукових колах розуміння та інтерпретація федералізму може бути окреслена принаймні трьома основними підходами.

Перший з них — максимально широкий, коли це поняття поширюється на весь спосіб життя. З цього приводу, наприклад, французький вчений М. Деруе пише, що у федералізмі не слід вбачати лише виключно фактори політичного або юридичного характеру, оскільки це — «принцип загальної організації, вираз певної культурної тенденції, стиль життя»²⁴. В свою чергу, британський дослідник Дж. Сміт зазначає, що «федералізм можна розглядати як ідеологію». «Федеральна ідея задумана як компроміс... між різноманітністю та єдністю, автономією та суверенітетом, національним та регіональним»²⁵.

Другий підхід — більш конкретний. Його прихильники — в основному політологи та юристи — вважають федералізм ідеологією або теорією, принципом для організації політичних відносин або, вужче, відносин влади, однак не лише в рамках держави, характеризують його як політичну систему (як, наприклад, нідерландський дослідник Ф. Делмартіно)²⁶.

Нарешті, представники третьої групи розглядають федералізм виключно в рамках держави і пов'язують його із здійсненням державної влади. Так, нідерландський дослідник Дж. Канн стверджує, що «... все федеративне повинно стосуватися відносин між різними органами влади»²⁷ (влади державної. — А.П.). За таких умов у рамках цього підходу поняття «федералізм» може бути максимально наближене до поняття «федерація». Втім, не зважаючи на певну спорідненість, обидва поняття все ж таки не є тотожними. З цього приводу той же Дж. Канн вказує на те, що федерація «передбачає тип конкретної в багатьох випадках політичної організації, що відповідає всім ознакам федералізму... Федерація по відношенні до федералізму є вихідним поняттям і перебуває з ним у тому ж співвідношенні, як окреме з цілим або теорія з практикою»²⁸. В цьому розумінні, зі свого боку, відомий американський дослідник федералізму Д. Елазар розуміє федералізм як широке родове поняття, що відображає такі його власні форми, як федерація, конфедерація, унія або асоціація. З аналогічним твердженням виступають і такі дослідники англо-саксонської школи федералізму, як Ф. Лістер та М. Форсіз. Зокрема, М. Форсіз звернув увагу на необхідність диференціювати поняття «федералізм» в широкому та вузькому сенсі з метою уникнення подвійного розуміння²⁹. В свою чергу, Ф. К. Лістер дає більш чітке трактування федералізму в широкому та вузькому значеннях. На його думку, у широкому розумінні федералізм є «парасольковим поняттям», що охоплює будь-які

ситуації, за яких повноваження уряду щодо остаточного прийняття рішень розподіляються між двома або більше рівнями. По суті, це може передбачати «асоціацію», «консоціацію», «взаємність» та «спільність». Натомість, у вузькому розумінні слово «федералізм» використовується як безпосередньо «федерація»³⁰.

Таким чином, виходячи з вищенаведеного, можемо вдатися до наступних тверджень. По-перше, до твердження про універсальний характер федералізму, можливість застосування його загальної філософії та конкретних принципів як в широкому контексті міжнародних відносин, так і у вузькому контексті євроінтеграційних процесів — формування моделі політичного устрою сучасного Євросоюзу. По-друге, до твердження, що безпосередньо в рамках Євросоюзу федералізм може бути представлений не лише у жорстко фіксованій формі федерації (Європейській федерації), але також і у інших формах, зокрема, конфедерації, консоціації або навіть унії (об'єднання). В цьому сенсі особливу увагу привертає власне останнє твердження, яке, з огляду на формування **концепції багатуокладного федералізму (БФ)**, може виступати як ключове.

Так, звертаючись до проблеми формування багатуокладної моделі європейського федералізму, слід зазначити, що її основна логіка повинна базуватися та виходити з логіки самої архітектури ЄС, яку в загальному вигляді, аналогічним чином, ми можемо позначити як багатуокладну інтеграційну систему. В рамках останньої, під багатуокладністю ми можемо розуміти, з одного боку, всеохоплюючий характер інтеграційної системи ЄС, що знаходить свій вираз в сукупності різноманітних інтеграційних площин (соціально-економічної, військово-політичної, безпекової, правової і навіть частково культурної), а, з іншого, — різноманітність окремих інтеграційних площин відповідно до різних інтеграційних механізмів (наддержавних або міждержавних), що покладені в їхню основу. В будь-якому випадку наявність обох характеристик, що загалом відображають процеси розширення і поглиблення інтеграції, в останні десятиліття зумовлює та дедалі підсилює паралельний процес конституціоналізації ЄС, процес поступового формування так званої «конституційної системи без конституції». В цьому контексті, як підкреслює представник Єврокомісії Сандро Гоці, унікальність ЄС полягає у невизначеності його юридичної та політичної системи, що змушує, за аналогією до НЛО, визначити його як НПО («неідентифікований політичний об'єкт»)³¹.

Виходячи власне з такого розуміння багатуокладності інтеграційної системи ЄС, розгляд моделі БФ і, відповідно, основних аргументів на користь її впровадження, може бути здійсненим саме з огляду на різні виміри устрою зазначеної системи: вертикального, горизонтального, загального тощо. Актуальність такого підходу зумовлюється саме розглядом відповідних вимірів як площин з проблемними інтеграційними вузлами, що, зрештою, зводяться до традиційної дилеми застосування наддержавних або міждержавних інтеграційних механізмів і розв'язання яких якраз і повинно стати ключовим завданням нової моделі БФ в межах Євросоюзу.

Отже, ведучи мову про ті чи інші виміри, в першу чергу звернімося до так званого **загального виміру**, що відображатиме загальні риси та характеристики устрою сучасного ЄС. З цього погляду сучасна інтеграційна система ЄС може бути охарактеризована як унікальне утворення *sui generis*, в основі якого поєднується два різні, і, водночас, взаємодоповнюючі, типи міжнародного співробітництва — наддержавної організації та міждержавного об'єднання з цілим комплексом цілей, завдань та надзвичайно складним масивом компетенцій і функціональних повноважень. Відповідно, здійснюючи спробу в загальному вигляді визначити форму устрою сучасного Євросоюзу, одні вчені вбачають в ньому риси федерації, інші — конфедерації.

З цього приводу, з одного боку, як зазначає німецька дослідниця федералізму з Хейдельберзького університету Таня А. Борзель, сучасному Євросоюзу фактично притаманні більшість ознак, що є характерними та визначають федеративні системи як такі. Серед них, зокрема, можна назвати наступні: 1) Система управління ЄС як така є поєднанням принаймні двох управлінських складових; 2) Європейські договори поширюють власну юрисдикцію на обидві управлінські складові; 3) Наявність положень про спільне управління в галузях, де юрисдикція ЄС та його держав-членів переплітаються; 4) Загальноєвропейському праву ЄС притаманне верховенство над законодавством національним; 5) Загальноєвропейське законодавство імплементується на основі акомодатії національних рішень, зобов'язуючи при цьому окремі держави-члени визнати результати таких рішень навіть за умов власної незгоди; 6) Структура та функціонування інститутів ЄС засновані не лише на основі мажоритарного представництва, але й розраховані на врахування позицій так званої «меншості», тобто малих держав в Парламенті та Раді міністрів; 7) Суд ЄС виступає арбітром

в конфліктних ситуаціях між євроінститутами та державами-членами ЄС, а також між громадянами та національними урядами держав-членів; 8) З 1979 року в межах ЄЕС/ЄС шляхом прямих виборів обирається Європарламент, роль якого весь час постійно зростає³².

З іншого боку, такі теоретики, як Ф. Лістер та М. Форсіз, а останнім часом Д. Голов, аналізуючи структуру ЄС, навпаки, підкреслюють її конфедеративні риси³³. Зокрема, Ф. Лістер та М. Форсіз розглядають інституційну систему ЄС як систему конфедеративного правління. В їхньому розумінні конфедеративна природа ЄС в першу чергу відображається в його міждержавній договірній основі. Так, Римські договори 1957 року поклали початок ЄЕС як своєрідного міждержавного економічного об'єднання саме конфедеративного типу. В подальшому і фактично до сьогодні основні зміни та доповнення до установчих договорів ЄЕС/ЄС і далі виробляються та впроваджуються у форматі міждержавних переговорів та домовленостей.

У свою чергу, друга конфедеративна риса ЄС знаходить свій вираз в територіально-національному характері основних складових елементів інтеграційної системи, де зазначені елементи представлені главами національних держав, главами урядів держав або міністрами, які виступають від імені європейських націй та репрезентують їхні інтереси в рамках ЄС.

Нарешті, третій прояв конфедеративності ЄС зумовлений, з одного боку, самою структурою і характером функціонування окремих його міждержавних органів, насамперед, — Євроради та Ради міністрів, а з іншого — міждержавним характером окремих інтеграційних сфер, зокрема, — «другої опори» ЄС, де роль відповідних міждержавних органів та механізмів інтеграції усе ще залишається визначальною.

Зі свого боку, враховуючи два протилежні погляди стосовно сучасної форми устрою ЄС, його загальної політико-правової системи, можемо натомість погодитись з альтернативною думкою провідного канадського дослідника федералізму та федеративних систем Рональда Л. Уоттса, який визначає таку систему як «гібридну форму федералізму», що поєднує в собі одночасно елементи федерації та конфедерації³⁴. З цього приводу, основною умовою запровадження якісно нової моделі БФ, на думку автора, є необхідність виходу за рамки традиційної спрямованості розгляду майбутнього Євросоюзу як виключно федерації чи конфедерації.

Особливу увагу привертає також і **горизонтальний вимір** інтеграційної системи ЄС. В цьому контексті однією з вузлових проблем впровадження федеративної конструкції ЄС є проблема гетерогенності її горизонтальної організації. Сутність останньої полягає в наявності в рамках ЄС різних інтеграційних площин з, відповідно, різними інтеграційними інструментами та механізмами — наддержавними або міждержавними. В цьому плані можна виокремити принаймні дві основні інтеграційні площини: 1) економічну площину, що становлять «першу опору» ЄС або проект «Спільного ринку» і на сьогодні за характером взаємовідносин основних суб'єктів інтеграції фактично вже є федеративною та 2) політичну площину — «друга опора» ЄС у вигляді спільних зовнішньої, безпекової та оборонної політик, що базується на конфедеративних принципах взаємодії держав та органів ЄС. Відповідно, сучасний Євросоюз, з одного боку, можна вважати економічною федерацією, з іншого, — політичною конфедерацією європейських держав.

Так, економічний федералізм ЄС знаходить свій прояв у двох вимірах: 1) у процесі загальної економічної федералізації ЄЕС, в ході якого центр здійснення економічної політики поступово зміщувався від європейських держав до Європейської Спільноти; 2) внаслідок становлення економічного і валютного союзу (ЕВС) ЄС, в рамках якого на основі принципу субсидіарності були чітко розділені компетенції центральних банків держав-членів та Європейського центрального банку³⁵, а сам ЕВС, як і передбачалося раніше, став не просто механізмом взаємодії різних владних центрів (держави та Спільноти) або різних інтеграційних складових (різних держав), а справжнім їхнім злиттям, що за своїм змістом є набагато більшим, ніж звичайне об'єднання таких центрів або складових³⁶.

Натомість, щодо сфери політичної інтеграції держав-членів ЄС, то вона, на думку багатьох експертів, є більш складним процесом, порівняно з інтеграцією економічною, і відповідно, має конфедеративний характер. Традиційним прикладом у цьому контексті, зокрема, і далі залишається так звана «друга опора» (питання зовнішньої політики, безпеки та оборони) ЄС, в межах якої ступінь взаємодії основних суб'єктів інтеграції можна визначити як **поглиблене** міждержавне співробітництво.

З цього приводу сьогодні можна відзначити широке коло різноманітних інтерпретацій конфедеративного виміру політичної інтеграції в рамках ЄС. Зокрема, починаючи ще з 60-х років минулого

століття, відомий американський дослідник міжнародних відносин Стенлі Хоффман в контексті міждержавної інтеграції пропонував розрізняти її дві площини: **соціально-економічну**, де процес обмеження суверенітету національних держав на користь наддержавних установ є можливим та передбачуваним, та **політичну**, де подібне обмеження, навпаки, є вкрай проблематичним та несприйнятним для учасників інтеграції³⁷. В подальшому, британський дослідник — П. Рейнольдс, торкаючись питання обмеження державного суверенітету в контексті політичної інтеграції, зі свого боку, вбачає проблему в наявності так званих **«великих»** та **«малих» держав**, де перші не готові до підтримки міжнародних установ, що обмежують їхні суверенні права, а другі, навпаки, вбачають в таких установах надійні механізми посилення власних зовнішньополітичних позицій на міжнародній арені³⁸. В свою чергу, ще один сучасний американський дослідник — Г. Воскопулос, торкаючись політичного виміру європейської інтеграції, зазначає, що, зокрема, для запровадження наднаціонального управління в межах так званої «другої опори», ЄС та його держави-члени змушені будуть долати ряд перешкод багатовимірного характеру: ідеологічні, ідіосинкразійні³⁹, інституціональні та функціональні⁴⁰.

Зі свого боку, погоджуючись з вищенаведеними висновками про спрямованість держав-членів у контексті політичної інтеграції в бік конфедеративної взаємодії, останню, на думку автора, можна інтерпретувати не стільки як негативне, скільки, навпаки, закономірне явище. Більше того, сама конфедеративна форма, що в цьому випадку виступає базовою, як не дивно, несе в собі більший інтегруючий потенціал, порівняно з федеративною. З цього приводу як найбільш позитивні характеристики конфедеративного устрою «другої опори» ЄС можна назвати принаймні дві: 1) конфедеративна форма є **компромісна модель розвитку**, що в умовах значно розширеного ЄС з 15 до 27 держав-членів відчутно зменшує (порівняно з федерацією) в його межах рівень потенційної напруженості та конфлікт інтересів між різними учасниками інтеграції; 2) конфедеративна форма є **моделлю поступального розвитку** політичної інтеграції держав-членів в межах якої поступово формуються необхідні спільна політична культура та ідентичність і, відповідно, виникають передумови для переходу до нової більш поглибленої форми інтеграції.

Саме такі підходи можуть бути покладені в основу не лише політичного виміру інтеграції ЄС, зокрема його «другої опори», проте

виступати як основоположні загальної моделі БФ ЄС. У цьому розумінні поступальний та компромісний характер моделі БФ у вигляді одночасного поєднання або навіть синтезу в собі різних інтеграційних інструментів та механізмів (наддержавних та міждержавних) може бути особливо корисним в умовах нових викликів європейській інтеграції.

Не менш проблематичною виглядає модель федеративного устрою ЄС і з погляду **вертикальної організації** його основних складових. У цьому контексті, стрижневою проблемою інтеграційної структури сучасного ЄС може бути проблема різних форм державного устрою його безпосередніх держав-членів. Зокрема, ми можемо розглядати сучасний Євросоюз як унікальне об'єднання унітарних та федеративних держав, що за умови його формування на федеративних принципах, з одного боку, створює проблему додаткового представництва федеративних держав поряд з державами унітарними. З іншого боку, паралельною, проте не менш вагомою в ЄС залишається проблема багатонаціональних спільнот (зокрема, в Бельгії, Великобританії, Іспанії, частково у Франції), що актуалізується у вигляді відвертих проявів сепаратизму за етно-національними ознаками, відповідного посилення внутрішніх процесів федералізації унітарних та децентралізованих держав-членів, а також негативного резонансу на регіональному рівні загалом. Саме за таких умов проблема конструювання федеративної Європи полягає насамперед в складності вироблення самої багаторівневої федеративної конструкції ЄС, де належним чином забезпечувалося б збалансування інтересів суб'єктів різних інтеграційних рівнів: наднаціонального (комунітарні інститути ЄС), національного (держави-члени ЄС) та якісно нового субнаціонального (субдержавні суб'єкти федеративних та децентралізованих держав-членів). Отже, не дивно, що розв'язання зазначеної проблеми, вже сьогодні вимагає від ЄС одночасного маневру як в системі координат етнофедералізму, так і адміністративного федералізму.

У цьому зв'язку основну увагу насамперед привертає субнаціональний рівень ЄС, якість представництва якого в рамках ЄС поки що залишається досить відносною та суперечливою. Зокрема, можемо відзначити, що основною вадою Євросоюзу як потенційного федеративного об'єднання є брак належного механізму розподілу законодавчих та адміністративних повноважень, що зумовлює відсутність в ньому, на противагу національним федеративним моделям, міжрівневої вертикалі законодавчої та виконавчої влад.

Зазначена проблема частково розкриває зміст більш загальної проблеми «дефіциту демократії», відповідно до якої в межах Європейського Союзу спостерігається певний брак плюралізму інтересів. З цього приводу, зокрема, німецький професор політичних наук Петер Граф Кільманзег, аналізуючи сучасні демократичні федерації, відзначає якраз невідповідність Євросоюзу формі федерації, оскільки в останньому не передбачається належного представництва всіх його складових груп⁴¹. Зі свого боку, відомий британський науковець і політик — Уільям Валас підкреслює, що «демократія залишиться недосяжною для об'єднаної Європи, поки її форма правління міститиме правила й узаконюватиме практику дій за зразком міжнародних спільнот»⁴².

Зазначена проблема доповнюється також і паралельними суперечностями, що впливають з полінаціональної та мультикультурної природи ЄС і, як і в попередньому випадку, відображає відповідні поля напруженості між всіма трьома (субнаціональним, національним та наднаціональним) рівнями інтеграційної системи. З цього приводу дослідник Берлінського університету імені Гумбольдта — Пітер А. Крауз, зазначає, що наявна сьогодні в межах ЄС етнонаціональна та культурна гетерогенність є однією з найсуттєвіших перешкод в контексті формування його політичної системи⁴³.

Отже, багаторівнева структура сучасного Євросоюзу, а також його полінаціональна та мультикультурна природа вказують на необхідність звернення нашої уваги до більш гнучких форм устрою, аніж звичайних федерації чи конфедерації. В цьому зв'язку особливо доречною, зокрема, може виступати **теорія консоціоналізму** Аренда Ліпхарта⁴⁴, що акцентує увагу саме на проблемах устрою багатоскладних спільнот. Відповідно до теорії консоціоналізму багатоскладні спільноти можуть бути інтегровані в рамках консоціацій. У свою чергу, останні виступають так званими **консоціональними демократіями**, що визнають легітимність культурного або етнічного плюралізму в межах складних політичних систем. З цього приводу необхідно відзначити, що апеляція саме до консоціональної демократії розглядається не як унікальний феномен, що притаманний тим або іншим конкретним країнам, а як феномен більш загального порядку — універсальна стратегія врегулювання конфліктів у спільнотах, всередині яких існує розмежування на основі мультикультуралізму⁴⁵. Іншими словами, консоціоналізм необхідно розуміти як особливий комплекс методів та інструментів

прийняття рішень, що спрямовані на уникнення або подолання конфліктних ситуацій у межах багатоскладних полінаціональних спільнот, до яких, зокрема, можна віднести і сучасний Євросоюз.

Зокрема, певну відповідність сучасного устрою ЄС моделі консоціальної демократії можна відобразити через наступні характерні особливості останньої: 1) консоціальна демократія є елітарною системою. Її необхідно розглядати як систему верхівкової дипломатії еліт, що значною мірою нагадує або відтворює модель міжнародної політики; 2) В системі консоціації та чи інша еліта може «прийти до згоди про власну незгоду», проте повинно бути досягнуте таке рішення, яке враховувало б інтереси кожної з суспільних груп консоціації; 3) У владному органі консоціації, що приймає рішення, на пропорційній основі мають бути представлені всі суспільні групи з метою захисту інтересів кожної з них; 4) Лідери різноманітних груп у межах консоціації повинні демонструвати щирі прагнення до акомодатії⁴⁶, оскільки спільним для всіх фундаментальним завданням є спасіння існуючої системи; 5) Характерною рисою консоціалізму є приналежність одного і того ж індивіда до двох або більше суспільних груп, між якими існують відмінності.

У той же час, ведучи мову про відповідність сучасного устрою ЄС консоціальної моделі, необхідно говорити лише про її частковий вираз або про так звану «відповідність у загальному вигляді». Більше того, виходячи з вищенаведених проблем вертикальної організації ЄС, поки що важко говорити про відповідність ЄС саме демократичним принципам консоціації. З цього приводу необхідно зауважити, що якраз основним виразом моделі БФ ЄС має бути запровадження справжньої багаторівневої конструкції управління, яка б базувалася на реальних, а не уявних демократичних принципах і дійсно відповідала б популярній сьогодні серед європейської еліти концепції єдиної європейської ідентичності, заснованої на різноманітності культур. З цією метою, подібно до консоціальної демократії, модель багатокладної демократичної системи управління ЄС повинна відповідати наступним демократичним параметрам: 1) широкому представництву в управлінні всіх складових рівнів або груп Європейської спільноти; 2) автономності складових рівнів/груп Спільноти; 3) пропорційності представництва відповідних рівнів/груп; 4) наявності у групі того чи іншого управлінського рівня права вето в контексті прийняття рішень. Розбудова інтеграційної системи ЄС саме на таких принципах, навіть за умов

передбачання, в окремих випадках, значної автономності її складових елементів, в цілому сприятиме більшій згуртованості як відповідних елементів на різних рівнях системи, так і самих інтеграційних рівнів системи загалом.

Отже, як підсумок можемо визначити принаймні чотири основні характеристики, що, на наш погляд, є базовими в рамках концепції багатукладного федералізму:

1. Концепція багатукладного федералізму є виразом загальної філософії федералізму, що ґрунтується на засадах **універсалізму** та **поліморфності**. В цьому зв'язку універсальний характер федералізму полягає в тому, що останній може бути виразом не лише особливого принципу організації політичних відносин виключно в рамках держави, проте бути особливою ідеологією, певним стилем або образом життя, нарешті, принципом загальної організації будь-якої системи (в тому числі і міждержавної), в основі якої як визначальне лежить діалектичний зв'язок між різноманітністю та єдністю її складових елементів. Водночас, поліморфний характер федералізму, не порушуючи діалектичного зв'язку між різноманітністю та єдністю, відображає здатність федералізму набувати різних власних форм та проявів. Відповідно, в такому розумінні, концепція багатукладного федералізму, що виступає в системі координат саме міжнародних відносин, може бути певним алгоритмом взаємодії різних акторів як у вузькому контексті безпосередньо євроінтеграційних процесів (формуванні моделі політичного устрою сучасного Євросоюзу), так і в широкому контексті — загальної взаємодії та співробітництва акторів на міжнародній арені. Зі свого боку, поліморфність багатукладного федералізму характеризує останній як «парасолькове поняття», відтворює його здатність до поєднання в собі одночасно різних федеративних форм: федерації, конфедерації або навіть консолідації.

2. У контексті безпосередньо європейської інтеграції модель багатукладного федералізму є зворотнопропорційним відображенням складної інтеграційної архітектури ЄС, яку в загальному вигляді ми можемо визначити як **конструкцію sui generis**. Відповідно до останньої сучасний ЄС є ані федерацією, ані конфедерацією, ані звичайною міжнародною організацією, проте поєднує в собі одночасно риси всіх трьох форм зазначених об'єднань. У цьому сенсі актуальність моделі багатукладного федералізму аналогічним чином полягає в пропозиції здійснити відхід від класичних уявлень про ЄС як про виключно федеративне або конфедеративне

об'єднання і, відповідно, створює можливості для уникнення практичної спрямованості на заснування політичного проекту із задалегідь визначеними цілями.

3. Концепція багатокладного федералізму є адаптованою моделлю європейського федералізму, що в умовах процесів невпинного поглиблення інтеграції в рамках Євросоюзу, а також процесу його загальної конституціоналізації, передбачає поєднання в собі та одночасне застосування як міжурядових, так і наднаціональних механізмів інтеграції. Відповідне комбінування різних інтеграційних механізмів у межах зазначеної моделі скеровується на нейтралізацію в сучасних умовах негативних наслідків принаймні трьох вузлових інтеграційних проблем — проблеми різношвидкісної інтеграції, проблеми «дефіциту демократії» та етнонаціональної проблеми, в контексті розгортання яких пріференції на користь застосування виключно одних механізмів поряд з іншими можуть виявитися вкрай контрпродуктивними.

4. Концепція багатокладного федералізму є **моделлю компромісного та поступального розвитку ЄС**, що, з одного боку, може бути спрямована на зменшення рівня будь-якої потенційної напруженості або конфлікту інтересів між різними учасниками інтеграції, а з іншого — визначати особливий формат інтеграційної взаємодії таких учасників, відповідно до якого поступово могли б бути сформовані необхідні сьогодні спільна європейська політична культура та ідентичність і, відповідно, утворені реальні передумови для переходу до більш поглибленої форми інтеграції.

¹ Докладніше див.: Coudenhove-Kalergi R.N. Paneurope. — Paris — Viene, 1927.

² Докладніше див.: Gouzy J.-P. The Saga of the European Federalists During and After the Second World War. The Federalist. A Political Review. 2004. Vol. XLVI. — № 1 // URL: http://www.euraction.org/revfiles/1_04.pdf.

³ European Commission, «Report on European Union», in Bulletin of the European Communities, Supplement 1, 1976; «Draft Treaty Establishing the European Union», Bulletin of the European Communities 1984/2, point 1.1.2; Laursen F. and Vanhoonacker S. The Intergovernmental Conference on Political Union: institutional reforms, new policies and international identity of the European Community: Seminar. Papers. The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers, 1992. — P. 115; New York Times, September 4, 1994, p. A4; Economist, September 10, 1994, pp.14, 21 — 23; The Week in Germany, September 9, 1994, pp. 1–2.

⁴ Осадчая Ж. Лобанов К. Эволюция Евросоюза (в спорах рождается истина) // Современная Европа. Вып.1. — 2005. — Январь — Март. — С. 27–43.

⁵ Brugmans H. *Fundamentals of European Federation*, 27 August 1947, in: Lippens W. and Loth W. *Documents on the History of European Integration*. — Berlin: Walter de Gruyter, 1988.

⁶ Kohr L. *The Breakdown of Nations*. — London: Routledge and Kegan, 1957.

⁷ D. de Rougement, *The Idea of Europe*. — New York: Macmillan, 1966.

⁸ Hallstein W. *The Uniting of Europe: Challenge and Opportunity*. — Harvard University Press, 1962.

⁹ Heraud G. *L'Europe des Ethnies*. — Paris/Nice: Presses d'Europe, 1974.

¹⁰ Altiero Spinelli and *Federalism in Europe and in the World*. — Milan: FrancoAngeli, 1990.

¹¹ Taylor P. *Consecutionalism and Federalism as Approaches to International Integration*, in A.J.R. Groom and P. Taylor (eds), *Frameworks for International Co-operation*. — London: Pinter, 1994.

¹² Friedrich C.J. *Trends of Federalism in Theory and Practice*. — New York: Praeger, 1968.

¹³ Marks G., Hooghe L. and Blank K. *European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-Level Governance // JCMS*. — 1996. — Vol. 34. — № 3. — P. 341–378.

¹⁴ Burgess M. *Federalism and European Union: The Building of Europe, 1980–2000*. — London: Routledge, 2000.

¹⁵ Pinder J. *European Communities: The Building of a Union*. — Oxford, 1991.

¹⁶ Сиджански Д. *Федералистское будущее Европы: От Европейского сообщества до Европейского союза*. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т., 1998.

¹⁷ Sbragia A. *Euro-Politics: Politics and Policymaking in the «New European Community»*. Edited book, Wash., D.C.: The Brookings Institution, 1992; Sbragia A. *Thinking about the European Future: the Uses of Comparison in Europolitics*. — Wash., D.C., 1992.

¹⁸ Коваль В. *Федералістська концепція європейської єдності як методологічна основа дослідження конституційного устрою Європейського Союзу // Вісн. Хмельницького ін-ту регіонального управління та права*. — 2003. — № 1 (5). — С. 190–192.

¹⁹ Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. *Європейський Союз: Досвід розширення і Україна*. — К.: Юридична думка, 2005. — 448 с.

²⁰ Пічугіна М. *Федералізм і Європейський Союз (Британська історіографія) // Вісник КНУ. Історія*. — 2000. — Вип. 57. — С. 73–78.

²¹ Посельський В. *Конституційний устрій Європейського Союзу: Навч. посібник*. — К., Таксон, 2005. — 280 с.

²² Sbragia A. «From Nation-State to Member-State: The Evolution of the European Community», in P. M. Luetzeler (ed.) *Europe After Maastricht: American and European Perspectives*. Providence. — Berhahn Books, 1994.

²³ У цьому разі поняття **поліморфний** виступає похідним від поняття **поліморфізм** (грец.) — багатоформність. Відповідно, під поліморфним федералізмом ми розуміємо федералізм, що здатний до різного роду власних модифікацій та видозмін.

²⁴ Derouet M. Le fédéralisme dans son context // Europe en formation. — 1997. — № 306–307. — P. 7.

²⁵ Smith G. (ed.) Federalism: the Multiethnic Challenge. — L., 1995. — P. 4–5, 7.

²⁶ Основы теории и практики федерализма. Институт европейской политики Католического университета г. Лейвена. 1999. — С. 10–12, 22–25.

²⁷ Там само. — С. 12.

²⁸ Там само.

²⁹ Murray Forsyth. 1981. Unions of States: the Theory and Practice of Confederation. — New York: Leicester University Press. — P. 2–10.

³⁰ Frederick K. Lister. 1996. The European Union, the United Nations, and the revival of Confederal Governance. Westport: Greenwood Press. — P. 18.

³¹ Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі / Пер. з італійської. — К.: К.І.С., 2003. — С. 15.

³² Tanja A. Börzel, What Can Federalism Teach Us About the European Union? The German Experience // Paper prepared for the Conference «Governing Together in the New Europe», 12–13 April 2003. — P. 3.

³³ Murray Forsyth. 1981. Unions of States.; David M. Golove: The New Confederation: Treaty Delegations of Legislative, Executive and Judicial Authority, 55 Stan. L. Rev. 1697, 2003; Frederick K. Lister. 1996. The European Union, the United Nations.

³⁴ Рональд Л. Уоттс, Федеративні системи. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. — С. 30.

³⁵ Докладніше про федеративну природу ЕВС див.: Давлетшина Д.К. Політика ФРГ в Європейському Союзі: учебное пособие / Д.К. Давлетшина. Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России. — М.: МГИМО-Университет, 2006. — С. 16.

³⁶ Newcombe H. «Federalist Theory and World Peace» in Boogman J.C. and van der Plaats (eds.). Federalism: History and Current Significance of a Form of Government. The Hague: Martinus Nijhoff, 1980. — P. 21.

³⁷ Докладніше див.: Hoffmann S. Discord in Community: The North Atlantic Area as a Partial International System // International Organization. — 1963. — Vol. 17. — № 2; Hoffmann S. The European Process at Atlantic Cross-purposes // Journal of Common Market Studies. — 1964. — Vol. 3; Hoffmann S. Reflection on the Nation State in Western Europe Today // Journal of Common Market Studies. — 1982. — Vol. 21.

³⁸ Докладніше див.: P.A. Reynolds, An Introduction to International Relations. London: Longman, 1980. — P. 5.

³⁹ Маються на увазі проблеми, що пов'язані з культурними параметрами, сприйняттям загрози, геополітичними змінними та історичним досвідом європейських держав.

⁴⁰ Докладніше див.: Воскопулос Г. Общая внешняя политика и политика безопасности Европейского Союза после окончания холодной войны // Европа. Журнал польского института международных дел. — Том 4. — № 2 (11). — 2004. — С. 63–90.

⁴¹ Граф Кільманзег П. Інтеграція та демократія / Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. Пер. з нім. М. Яковлева. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 33–50.

⁴² Гоці С. Вказ. праця. — С. 22.

⁴³ Докладніше див.: Kraus Peter A. Cultural Pluralism and European Polity-Building: Neither Westphalia nor Cosmopolis // JCMS. 2003. — Vol. 41. — № 4. — Р. 665–686.

⁴⁴ Аренд Лейпхарт — провідний голландський політолог і теоретик з питань консоціалізму, який, характеризує консоціалістичну демократію як **управління на дольовій основі** (power-sharing). — Про це докладніше див. Lijphart A. Democracy in Plural Societies. A Comparative Explorations. New Haven: Yale University Press, 1977.

⁴⁵ Van Schendelen M.P.C.M. The Views of Arend Lijphart and Collected Criticism // Acta Politica. Vol. 1. — 1984. — Р. 26.

⁴⁶ Термін «акомодація» означає врегулювання проблем, що викликають розмежування та конфлікти шляхом досягнення найменшого консенсуса. Див. Lijphart A. Consociational Democracy // World Politics. — Vol. 2. — №. 1. — 1969. — Р. 207–225.

Ольга Пойченко

ДЕРЖАВНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ. ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано державні механізми захисту внутрішнього ринку країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) в умовах інтеграції в Європейський Союз, зокрема процес лібералізації торгівлі. Досліджено можливості застосування їхнього досвіду в Україні. Зважаючи на те, що структура економіки Польщі наближена до економіки України, значну увагу приділено дослідженню польського досвіду.

Ключові слова: державні механізми, інтеграція, внутрішній ринок.

Обравши курс на європейську інтеграцію, Україна стала на шлях комплексного реформування усіх сфер суспільного життя відповідно до європейських стандартів. Тому державі необхідний комплексний аналіз інструментів та механізмів, що можуть бути використані для захисту національних інтересів на внутрішньому ринку за умов його лібералізації. Важливим у цьому є досвід країн з перехідною економікою.

Міжнародна інтеграція України є об'єктом багатьох досліджень науковців економічної, соціальної та політичних сфер. Зокрема, питання, пов'язані з економічною інтеграцією України до ЄС в контексті механізмів державного управління досліджувалися в публікаціях В.Бакуменка, Д.Боярчука, В.Ваврищука, І.Голоднюк, А.Колесніченко, М.Михайличенка, Л.Пісьмаченко, С. Радзімовської та інших авторів. Дослідження торкаються різних аспектів економічних відносин та захисту національних інтересів, але важливим є дослідити досвід країн, що вже пройшли шлях інтеграції та мають схожі з Україною умови.

Отже, метою цього дослідження є шляхом визначення ключових інструментів захисту внутрішнього ринку країнами ЦСЄ окреслити напрями вдосконалення механізму державного управління інтеграційним процесом в Україні.

Процес інтеграції країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) в ЄС передбачав реформування та лібералізацію їхньої зовнішньоторговельної політики шляхом ліквідації державної монополії у сфері зовнішньої торгівлі, зниження митних тарифів і скасування більшості кількісних обмежень на міждержавний рух товарів і послуг. Разом з тим, в умовах перехідного періоду на початку 90-х років ХХ ст. відбувався процес реформування і реструктуризації більшості галузей національного виробництва країн ЦСЄ, які не мали досвіду міжнародної конкуренції і функціонування в ринкових умовах. Природно, що різке і незбалансоване відкриття внутрішніх ринків для іноземних товарів та послуг могло завдати непоправної шкоди окремим національним галузям, що перебували на початковій або перехідній стадії свого розвитку.

Тому з метою адаптації національних виробників до діяльності в умовах жорсткої конкуренції поряд з політикою лібералізації зовнішньої торгівлі країни Центрально-Східної Європи здійснювали політику захисту внутрішнього ринку, яка була гармонійно інтегрованою в загальний процес реформування зовнішньоторговельної сфери. Основні завдання такої політики: створення поля для ефективної конкуренції як стимулу економічного зростання та вдосконалення умов діяльності національних підприємств на внутрішньому ринку країни.

Процес інтеграції країн Центрально-Східної Європи в ЄС розпочався ще наприкінці 80-х років ХХ ст. з підписання широкого спектра угод. У цей час Європейський Союз ще ані економічно, ані політично не був готовим до розширення. Однак уже у 1990 р. було

укладено перші угоди про торгівлю й економічне співробітництво, а наприкінці 1991 р. розпочався процес підписання угод про асоціацію. В 1992 р. набули чинності Тимчасові торговельні угоди, які через два роки було замінено Європейськими угодами, що передбачали комплексне пристосування господарських і правових систем до існуючих в ЄС. Однією з головних умов цих документів було створення зони вільної торгівлі більшістю промислових товарів (за винятком текстилю і виробів, що підпадали під регулювання Європейського об'єднання вугілля і сталі)¹

З метою адаптації національних галузей до ринкових умов країнам було встановлено різні за тривалістю перехідні періоди, які з часом були скорочені. Так, до кінця перехідного періоду (2004 р.) Польща зберігала право охорони своїх інтересів у галузі накопичення державної власності, що була предметом приватизації. Зокрема, йшлося про власність, використання, продаж і оренду нерухомості, трансакційні операції і посередництво в торгівлі нерухомістю, природними ресурсами і пов'язаною з ними діяльністю, а також юридичні послуги.

Важливим інструментом захисту національних інтересів країн-кандидатів було і право на використання односторонніх охоронних заходів (хоча й за погодженням обох сторін)². Такі заходи могли застосовуватися як щодо торгівлі сільськогосподарською продукцією, так і з метою протидії таким негативним явищам, як надмірний експорт, демпінг, загроза імпорту певного виду товару для національних виробників, а також для обмеження експорту, імпорту чи транзиту у випадках, зумовлених з погляду публічної моральності, соціальної політики, суспільної безпеки, інтелектуальної і промислової власності тощо.

Окрім цього, Польща, намагаючись підтримати вітчизняного виробника, застосовувала селективні тарифні обмеження, що було закріплено відповідними угодами з ЄС. Задля цього в 1991 р. було введено гнучкий митний тариф, що передбачав застосування 9-ти рівнів митних ставок: від 0% до 45% (наприклад, товари промислового призначення — 25%, продукти харчування і вироби текстильної промисловості — 25–30%, предмети розкошу — 35–45%), а також інші тарифні обмеження імпорту³.

Використання нетарифних бар'єрів стало чи не найпоширенішим інструментом захисту національних ринків і серед країн-кандидатів, і країн-членів ЄС. Так, наприклад, у 1994 р. кількість імпорту, до якого застосовувалися нетарифні бар'єри, в Угорщині

становили 19,5%, у той час як в ЄС — 16,5%. У Чехії, яка для захисту національних інтересів взяла за основу правові рамки раніше діючої системи ліцензування, на імпортовану продукцію харчування та сільського господарства накладалися спеціальні компенсаційні збори для приведення їх ціни у відповідність з рівнем цін на продукцію національного виробника⁴ і які обраховувалися в процентному розмірі від митної вартості продукції або в формі визначеної суми за одиницю продукції.

Загалом країни ЦСЄ намагалися поступово лібералізувати свій зовнішньоторговельний режим. Про це свідчить суттєва суперечність, що виникла в Угорщині між незвичайно високим рівнем відкритості економіки для залучення іноземного капіталу та явним небажанням керівництва країни відкривати національні ринки для іноземних товарів і послуг. Парадокс полягав у тому, що такі зміни не позначилися негативно на зовнішньоторговельному балансі Угорщини. Адже держава, залучаючи іноземних інвесторів, захистила їх від подібних можливих змін у зовнішньоторговельній сфері. І одним з важливих інструментів цього стали вільні економічні зони, які де-юре знаходилися поза митною територією цієї країни.

Загалом мита на товари чутливих сфер згідно з Європейськими угодами мали бути скасовані до кінця п'ятого року їхньої дії, але додаткові протоколи передбачали їх відміну вже до кінця 1994 р.⁵

Одним з найважливіших питань у процесі інтеграції країн Центрально-Східної Європи в ЄС залишається сфера сільського господарства. Комплексна підтримка цієї галузі забезпечується в рамках Спільної сільськогосподарської політики (ССП), а захист від іноземної конкуренції — за допомогою широкого арсеналу нетарифних заходів, поміж яких — ветеринарні та фітосанітарні обмеження, податкова політика та ін. У найбільшій країні ЦСЄ — Польщі у сільськогосподарському виробництві у першій половині 90-х років була зайнята величезна кількість населення, хоча сама галузь характеризувалася низькою продуктивністю і прихованим безробіттям.

Заходи лібералізації щодо торгівлі сільськогосподарськими продуктами охоплювали шість товарних груп. Ці заходи відрізнялися видами бар'єрів та ступенем відкриття ринків. Було встановлено базові мита і вирівнювальні оплати, впроваджено п'ятирічні концесії⁶. Також знято кількісні обмеження, проте не передбачалося утворення зони вільної торгівлі і не запроваджувалися умови

stand still. Характерно, що охоронні заходи набули у сільському господарстві чітко виражених форм, що залишилися незмінними ще з 1991 р. і використовуються в такому ж вигляді й сьогодні⁷. Це, зокрема, прямі виплати та компенсації фермерам у депресивних територіях, заходи з підтримки цін у вигляді експортних субсидій, підтримка загальних послуг у сільськогосподарській галузі тощо.

Хоча обсяг державної допомоги для селян у країнах Центрально-Східної Європи як частина ВВП був більшим, ніж у країнах-членах ЄС, для польських селян він становив лише чверть їхніх доходів, тоді як для аграріїв з країн ЄС — близько половини.

Основним спірним питанням на переговорах щодо сільського господарства між урядами країн ЦСЄ та Європейською Комісією (ЄК) стали компенсаційні виплати та квотування продукції.

Пропонований Європейською Комісією компроміс полягав в тому, що країна-кандидат отримає 25% від повного обсягу виплат у 2004 р., які у 2005 р. збільшаться до 30%, а в 2006 р. — до 35%. Після 2006 р. розмір виплат зростатиме по 10% щороку аж до 2013 р., починаючи з якого нові країни-члени отримуватимуть повний обсяг компенсаційних виплат. Для цього їм пропонувався ще 10-річний перехідний період.

З метою демонстрації переваг своєї позиції Європейською Комісією було проведено аналіз можливих наслідків приєднання країн-кандидатів до сільськогосподарських ринків ЄС, що базується на 4 сценаріях⁸: (I) не вступ країни-кандидата до ЄС; (II) вступ без компенсаційних виплат, використовуючи недавній базовий період для розрахунку системи квотування продукції; (III) вступ з повним обсягом компенсаційних виплат, використовуючи недавній базовий період для розрахунку системи квотування продукції; (IV) вступ на умовах країни-кандидата (повний обсяг компенсаційних виплат та більш давній базовий період для розрахунку системи квотування продукції).

Однак польський уряд без ентузіазму поставився до викладених вище пропозицій, вказуючи, що проведений аналіз не відображає дійсності, оскільки господарства розміром 20 га не є нормою в країнах-кандидатах, а визначення базовим більш ранній період передбачає завищення розриву у цінах між країнами-кандидатами та ЄС. Твердження Європейської комісії про те, що надання повного обсягу компенсаційних виплат польським фермерам перешкоджатиме реструктуризації, спростовувалося тим, що розмір виплат

залежав від площі землі, обсягу виробленої продукції чи поголів'я худоби. Вагомим аргументом польської делегації було і те, що прийняття пропозицій ЄС призведе до ситуації, коли Польща стане нетто-вкладником в бюджет ЄС — до 1 млн євро в рік, і це, якщо вступ відбудеться у 2004 р., збігатиметься з періодом, коли витрати країни на обслуговування зовнішнього боргу досягнуть максимуму⁹.

З огляду на подібний опір й інших країн Центрально-Східної Європи, Європейська комісія, зрештою, пом'якшила свої початково жорсткі умови. Погоджена сторонами позиція була прийнята на Копенгагенському саміті. Погоджено й десятирічний перехідний період, однак графік прямих компенсаційних виплат змінено на більш сприятливий для країн-кандидатів.

Одночасно з реформою Спільної аграрної політики ЄС в рамках «Agenda 2000» Європейська комісія розробила для кожної країни документ «Партнерство заради вступу», що є ключовим елементом інтенсифікації стратегії допомоги країнам-кандидатам в їхній підготовці до інтеграції. Цілі й завдання цих документів стали основою Національних програм підготовки країн Центрально-Східної Європи до членства в ЄС, що передбачали два етапи: ревіталізація (1999–2001 рр.) та адаптація (2002 — дата вступу до ЄС). Складові етапу ревіталізації — скринінг (приспосовування та моніторинг нормативно-правової бази) та твінінг (створення дієвої системи консалтингу, яка спиралася б на органи державного управління).

Хоча спільна сільськогосподарська політика дедалі більше підпорядковує собі аграрну політику нових країн-членів, і сьогодні існує чимало напрямів і заходів у цій сфері, що мають чітко означену національну специфіку. Так, чеський уряд зберіг за собою можливості формування сільськогосподарської політики у таких сферах, як специфічні умови здійснення прямих платежів, спрямування та структура підтримок розвитку сільського господарства тощо.

У цілому, як виявилось пізніше, ефективна та збалансована політика захисту внутрішнього ринку була однією з важливих передумов переходу країн Центрально-Східної Європи на ринкові принципи функціонування їхніх національних економік.

Для України, що проголосила курс на європейську інтеграцію, зазначений досвід захисту національних ринків країнами ЦСЄ є необхідним для ефективного реформування зовнішньоторговельної сфери.

Зважаючи на трансформаційний стан розвитку національної економіки, Україна має всі підстави, щоб у процесі майбутніх

переговорів з ЄС щодо взаємної лібералізації ринків домагатися асиметрії у відкритті ринків, встановлення перехідних періодів (терміном до 10 років), а також використання односторонніх охоронних заходів для окремих галузей. Зокрема, це сільське господарство, банківсько-фінансовий сектор та окремі сектори, що мають преференційні умови (авіаційний транспорт, телекомунікації), а також сфера охорони навколишнього середовища.

Такий державний механізм, як митно-тарифна політика, повинен застосовуватись як на лібералізацію зовнішньої торгівлі та легалізацію «тіньових» потоків імпорту, так і на захист національного товаровиробника. Зважаючи на те, що в рамках ЄС передбачено тарифний захист для окремих секторів економіки, Україні необхідно ввести селективні тарифні обмеження для тих галузей, що можуть зазнати найбільших втрат у процесі лібералізації ринку. Передусім до таких галузей належать сільське господарство та автомобілебудування. Крім цього, оскільки Україна є транзитною державою, важливим аспектом торговельного режиму є передбачуваність та прозорість митної політики в транспортній галузі. Тому до застосування митно-тарифного захисту у цій сфері слід підходити вкрай обережно.

Також необхідно переглянути саму структуру тарифної сітки України, оскільки вона є надмірно складною, порівняно з країнами ЄС, що призводить до невизначеності підприємців у здійсненні торгівлі у разі внесення тарифних змін, а також сприяє численним спекуляціям щодо класифікації продукції та виявам корупції у цій сфері.

Вступ до СОТ дозволить імплементувати інструменти та механізми нетарифного захисту, які діють в рамках ЄС, у зовнішньоторговельну сферу України, що сприятиме адаптації чутливих галузей національної економіки до умов лібералізованого ринку. Окрім цього, необхідно вжити дієвих заходів задля протидії неофіційним торговельним бар'єрам у формі складних та тривалих бюрократичних процедур, великої кількості необхідних документів та дозволів тощо. Наявність таких бар'єрів погіршує діловий клімат у державі та нівелює зусилля уряду, спрямовані на підвищення її інвестиційної привабливості.

Сільське господарство залишається однією з найважливіших галузей національної економіки України, яка вирішальною мірою визначає соціально-економічне становище суспільства. Зважаючи на те, що ця галузь є найбільш захищеною в рамках ЄС, Україні

необхідна чітка та обґрунтована позиція щодо поступового та диференційованого процесу відкриття національного ринку у цій сфері. Крім цього, вже сьогодні потрібно вивчати можливості заміни існуючих заходів підтримки сільськогосподарського сектору, що заборонені в рамках ЄС, охоронними заходами у вигляді гарантованих цін і експортних субсидій, прямих виплат чи компенсацій фермерам, а також іншими видами підтримки, які активно використовуються країнами Центрально-Східної Європи і спрямовані на стимулювання структурних змін у цій сфері.

Слід виходити з того, що у процесі адаптації національної економіки до розвиненіших економік країн-членів ЄС збереження незалежності щодо вибору напрямів, форм і темпів розвитку стратегічних галузей є надзвичайно важливим для забезпечення економічної безпеки держави.

Отже, головним державним пріоритетом сьогодні є підтримка галузей, що застосовують конкурентоспроможні технології, мають високу додану вартість і є перспективними на світовому технологічному ринку. Відповідні механізми мають відповідати стратегії національного інноваційного розвитку та її довгостроковим цілям. Для ефективної реалізації цієї політики доцільно застосувати увесь спектр механізмів захисту внутрішнього ринку, що активно використовується в рамках ЄС. Це передусім митний контроль, квотування та сертифікація для обмеження імпорту неякісної продукції та продукції, яку здатні виготовляти вітчизняні підприємства тощо. Крім цього, надання державної підтримки підприємствам у придбанні іноземних ліцензій і технологій дасть змогу швидко модернізувати національне виробництво та здобути технологічні переваги на міжнародних і внутрішніх ринках.

¹ Borowiec J., Wilk K. Teoria a praktyka europejskiej integracji gospodarczej. — Wrocław: Wyd. Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, 1997. — 197 s.

² Umowy o Wolnym Handlu ze Wspolnotami Europejskimi oraz krajami EFTA i CEFTA oraz uzgodzien Rundy Urugwajskej. Praca zbiorowa / Pod red. G Kaweckiej-Wrzykowskiej. — Warszawa: IkiCHZ, 1995. — 107 p.

³ Мельник В. В. Трансформація торговельних режимів України і Польщі у контексті Європейських інтеграційних процесів // Вісник Терноп. акад. народ. господарства: Спец. вип. — 2001. — С. 201—205.

⁴ Von Jiri K., Neustadt A. Die Aussenwirtschaft der Tschechischen Republik: Konzeption, Massnahmen, Ergebnisse // Neuorientierung der Aussenwirtschaftsbeziehungen in Ostmitteleuropa. — Marburg: Herder-Institut, 1994. — P. 59—75.

⁵ Borowiec J., Wilk K. Op. cit.— 197 s.

⁶ Луцишин П. В., Федонюк С. В. Європейські інтеграційні процеси: формування єдиного ринку: Монографія. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2004. — 200 с.

⁷ Czech Republic toward EU accession // A world Bank Country Study: Main Report, 19650. — 1999. — Vol. 2. — 350 p.

⁸ Inham H., Ingham M. How big is the problem of Polish Agriculture? // Europe-Asia Studies. — 2004. — March. — № 2. — Vol. 56. — P. 213–234.

⁹ Ibid.

Горь Черинько

СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

Питання смертної кари завжди було цікавим і дискусивним для кожного соціуму. Дарма вважати, що проблематика смертної кари більш не актуальна і є для України справою минулого часу. Щоразу після заслуховування чергового випуску новин про злодіяння ще одного кривавого маніяка чи серію інших тяжких злочинів питання відсутності адекватної реакції з боку держави на такі дії набуває дедалі більшої ваги. Проте перш ніж перейти до комплексного аналізу проблем, потрібно визначитися з категоріально-понятійним апаратом дослідження.

Смертна кара відома у переважній більшості країн світу. За словами фахівців, вона веде свій початок від того, коли держава взяла на себе функцію виконання покарань за злочини, замінивши цим інститут кровної помсти. В християнських джерелах, таких, як Біблія, міститься чимало випадків скарання на смерть злочинців, що визнається абсолютно адекватною і Богоугодною справою.

Українські правознавці А.Музика та В.Пуйко дають наступне визначення поняття смертної кари: смертна кара — це винятковий, найсуворіший вид покарання, що полягає у примусовому позбавленні життя засудженого від імені держави і за вироком суду¹.

Смертна кара на українських землях передбачалася Руською Правдою, поширеною була і згідно з Правами, за якими судився малоросійський народ (1743 р.). Після хрещення Русі князь Володимир скасував смертну кару, однак через те, що «жахливо стало

дорогами їздити» — так відмічено в одному з літописів — такий стан речей протримався недовго.

Козаки застосовували смертну кару за найтяжчі злочини. Військовими артикулами Петра I смертна кара встановлювалася за 123 види злочинів. Імператриця Єлизавета Петрівна призупинила виконання смертних вироків, хоча й не скасувала смертної кари.

У 1947 році в Радянському Союзі смертну кару було скасовано, найвищою мірою покарання стало позбавлення волі на 25-річний термін у таборах суворого режиму. Натомість через три роки, під значним тиском громадськості, листами від трудових колективів та індивідуально громадян смертну кару було поновлено, але лиш за державні злочини.

Проте згодом перелік злочинів, що за них передбачалася смертна кара, став поступово розширюватися, оскільки гостро постала проблема рятування законслухняних громадян від свавілля бандитів, вбивць, ґвалтівників, а держави — від шпигунів, диверсантів і фальшивомонетників, що вони відчули повну безкарність й вседозволеність в умовах відсутності смертної кари.

Україна успадкувала з радянських часів виважений, гуманний і справедливий кримінальний кодекс, в якому смертна кара передбачалася як виняткова міра покарання у виді розстрілу. Кримінальним кодексом України смертна кара передбачалася у 33 складах злочинів, у тому числі в 11 злочинах проти держави й 16 військо-вих злочинах².

Смертна кара встановлювалася за особливо небезпечні злочини проти держави, проти життя, правосуддя, за військові злочини (в умовах воєнного стану чи бойової обстановки). Однак під тиском Ради Європи, що до неї Україна вступила восени 1995 р., у березні 1997 р. на виконання смертних вироків було накладено мораторій. Рішенням Конституційного Суду України від 29.12. 1999 р. було визнано, що смертна кара суперечить Конституції України.

Такі поспішні дії української сторони зумовлювалися обурення з боку Ради Європи, і, фактично, погрозами і шантажем зі сторони Страсбурга. Так, в Рекомендації 1395 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Відзначаючи виконання зобов'язань Україною» зазначалося: що стосується смертної кари, то Україна повністю провалила виконання взятих на себе зобов'язань (212 осіб були страченими у період між 9 листопада 1995 р. та 11 березня 1997 р., за даними офіційних джерел). В той же час Асамблея відзначає, що з 11 березня 1997 р. в Україні де факто було запроваджено

мораторій на виконання смертних вироків. Асамблея наполягає на впровадженні такого мораторію де-юре. Для Верховної Ради має бути пріоритетом ратифікація Протоколу № 6 до Європейської конвенції з прав людини.

Асамблея ще раз наголошує на важливості запровадження де-юре мораторію на виконання смертних вироків, і твердо заявляє, що у разі подальшого виконання смертних вироків, повноваження Української парламентської делегації буде анульовано на наступній сесії Асамблеї згідно з Правилем 6 її Правил Процедури³.

У рішенні Конституційного Суду малося на увазі, мабуть, положення Конституції про те, що кожна людина має право на життя, натомість смертна кара є зовсім іншим випадком, що не вступає у розбіжності з цим конституційним положенням. Йдучи за логікою Конституційного Суду, людина має право не тільки на своє власне життя, а й посягати на життя інших громадян.

Остаточо як вид покарання смертна кара була скасована у 2000 році. Кримінальним кодексом редакції 2001 року не передбачалося такого виду покарання, як смертна кара.

Треба наголосити, що Європейська конвенція з прав людини та основних її свобод в оригінальній її редакції не забороняла застосування смертної кари. Натомість Україна, вступаючи до Ради Європи, взяла на себе зобов'язання скасувати смертну кару. Оскільки цей процес відбувався не так швидко, Україну було критиковано у жорсткий спосіб Радою Європи з цього приводу.

Натомість 3 грудня 2002 р. Верховна Рада України направила до Ради Європи прийнятий нею кілька днів тому Закон «Про ратифікацію Протоколу 13 до Європейської конвенції з прав людини»⁴. Цей протокол, що був укладений у Вільнюсі 36 державами, виключає застосування смертної кари як у мирний, так і військовий час.

Слід зауважити, що інші держави світу не поспішають наслідувати приклад України. Так, наприклад, у дні, коли парламент України приймав зазначені вище документи, у Арабських Еміратах український громадянин був засуджений на смерть за скоєння тяжкого злочину, й аргумент про скасування смертної кари в Україні не був прийнятий до уваги судом.

Обурені українські громадяни пікетували суди, вимагаючи виконати смертні вироки кровожерним злочинцям, таким, як маніяк Анатолій Онопрієнко.

Натомість 434 злочинці, що були засуджені на смерть і чекали справедливої відплати у камерах смертників, зітхнули з полегшен-

ням, отримавши сите існування за рахунок платників податків. Сидячи по двоє в камерах площею 15 квадратних метрів і харчуючись на 20 доларів у місяць, їм нічого не залишається крім того, як писати довгі і прискіпливі скарги до Ради Європи з приводу порушення їхніх прав.

Зітхнули з полегшенням і ті злочинці, що на свободі — скасування смертної кари в Україні надихнуло їх на новий виток насильства...

Після скасування смертної кари за доволі короткий термін в Україні було скоєно понад 240 тяжких, звірячих злочинів, у кожному з яких дві чи більше осіб були жорстоко вбиті.

Наша держава неготова до утримання величезної кількості довічно ув'язнених, тому вони перебувають в тісних, задушливих камерах, не маючи нерідко доступу до лікаря чи листування, за що Рада Європи критикує Україну не менш жорстко, ніж часів існування смертної кари.

Крім того, використовуючи дірки національного законодавства, довічно засуджені мають величезні шанси доволі скоро опинитися на волі. Маючи вірного союзника в особі Ради Європи, криваві злочинці скаржаться на все, що тільки можна, вимагаючи багатотисячних компенсацій за порушення своїх прав. За даними опитувань, майже всі довічно засуджені в Україні вірять у те, що звільняться⁵.

Скасування смертної кари в Україні й знуцання в такий спосіб над численними, хай і злодіями, але все ж людьми, було продуктом незваженої зовнішньополітичної гонки України. Як слушно наголосив видатний вітчизняний науковець Л.Тупчієнко: на сьогодні лише сліпий не бачить, як орієнтація на Європу змінилася на прислужництво перед Заходом, угодство і пряме холуйство⁶.

З цими словами важко не погодитися, а точніше, на жаль, не погодитися не можна. Натомість питання поновлення смертної кари в Україні взагалі не розглядається, і наша держава і далі слухняно виконує всі примхи західних держав, навіть якщо ті кардинально суперечать національним інтересам нашої Вітчизни.

Слід зауважити і той факт, що ще радянські вчені-криміналісти остаточно обґрунтували і довели той факт, що максимально допустимим терміном ув'язнення є п'ятнадцять років позбавлення волі. Якщо цей термін є більшим, людина, фактично, перестає бути людиною через оніміння й деградацію її якостей. До скасування смертної кари саме п'ятнадцятирічний термін ув'язнення був максимально допустимим за карним кодексом України. Не

слід брати приклад з західних держав, наприклад США і країн Західної Європи, де за скоєння вбивства особа проводить двадцять п'ять, тридцять, а інколи й сорок-п'ятдесят років згідно з псевдогуманним й теоретично необґрунтованим тамтешнім кримінальним правом.

Таким чином, якщо п'ятнадцять років є гранично допустимим терміном ув'язнення, то особи, що винні у скоєнні більш страшних і антисоціальних злочинів, ніж за них передбачений цей термін, мусять бути просто страченими.

Скасовуючи смертну кару, брався до уваги той аргумент, що можуть існувати і є судові помилки. Так, справді, протягом ХХ століття в США було страчено двадцять п'ять невинних людей (при цьому в тридцяти семи штатах США досі існує смертна кара, і мало кому там приходиться в голову говорити про її скасування, і лиш в тринадцяти штатах її скасували). Однак можливість судової помилки зовсім не є аргументом на користь скасування смертної кари. Адже існує, наприклад, таке поняття, як помилка лікарів (скільки людей померли на операційних столах від неправильного діагнозу і відповідного лікування тощо), однак ми ж не говоримо про необхідність відмови від послуг лікарів. До того ж, питання тут стоїть не в смертній карі, тобто системі виконання покарань, а в системі дізнавання і слідства. Крім того, від часу винесення смертного вироку до його виконання проходить доволі тривалий час, за який судова помилка, якщо вона і мала місце, може бути виправленою.

До того ж, враховуючи реалії сьогодення, якщо людина не є винною, вона навряд чи доведе свою невинуватість, і для неї самої набагато легше буде бути страченою, аніж провести усе життя в компанії злісних злочинців з усвідомленням того, що вона невинувата.

Потрібно зауважити й більше: замінюючи смертну кару на довічне ув'язнення, законодавство Ради Європи суперечить саме собі, оскільки це порушує умови її конвенції про запобігання тортурам і таким покаранням, що принижують гідність⁷. Адже утримувати людей до кінця їх життя, немов звірів в клітці, якраз і є найцинічнішим приниженням їх людської гідності. А утримувати тяжких злочинців у бездоганих умовах, з першокласною їжею, цікавими розвагами, доступом до мережі інтернет тощо є просто неетичним, оскільки мало того, що переважна більшість населення нашої планети — чесних, працелюбних людей — не мають

і половини цього, до того ж за які заслуги вбивцям, терористам і т. д. мають бути забезпечені такі умови?! Крім того, не заперечуючи проти еутаназії та абортів, законодавство Ради Європи видається дедалі більш непослідовним та алогічним. Адже головним аргументом на користь скасування смертної кари було твердження про неприпустимість позбавлення людини життя. Конвенція про права людини та основні її свободи була досконалою у початковому її вигляді, а додаткові протоколи про скасування смертної кари лиш перекурили її сенс і ефект.

Так, у Європейській конвенції захисту прав людини зазначалося:

1. Право кожної людини на життя захищається законом. Жодна людина не може бути умисно позбавлена життя інакше, як на виконання вироку суду, винесеного після визнання її винною у вчиненні злочину, за який законом передбачена така кара.

2. Позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) під час захисту будь-якої людини від незаконного насильства;
- б) під час здійснення законного арешту або під час запобігання втечі людини, що законно знаходиться під вартою;
- с) в діях, законно вчинених задля придушення бунту або заколоту⁸.

Вагомим аргументом тут є і те, що населення більшості держав, де смертну кару скасовано, переважно не підтримує цього кроку. Так, наприклад, у Чеській Республіці, де смертна кара була скасована улітку 1990 р., прибічників смертної кари удвічі більше, ніж її противників⁹. Загалом же, не тільки український досвід, а й досвід багатьох країн світу, що періодично переживали скасування смертної кари, переконливо свідчить, що така зміна не була дієвою. Проте лиш від президента Польщі Леха Качинського, послідовного прихильника смертної кари, сьогодні в верхах чутно несміливі заяви про можливу необхідність її поновлення на європейських теренах.

Погляньмо і на інший аспект: якщо довічно засуджений відсидів у таборах свої двадцять-двадцять п'ять-тридцять років, і йому все ж вдалося вийти на волю в межах законодавства держави щодо умовно-дострокового звільнення — кому ця людина тоді буде потрібною, і що вона зможе робити, повернувшись у суспільство. Навіть якщо вона не повернеться на кримінальну стежу, а її стан здоров'я дозволить їй працювати, хоча, враховуючи ті терміни, по проходженні яких допускається умовно-дострокове звільнення

довічно ув'язнених, таке траплятиметься нечасто, така людина буде вигнанцем у чужому для неї світі.

Уже не говорячи про те, що смертна кара завжди була дієвим стримуючим засобом проти тяжких злочинів, а нині в українському суспільстві, як і в фактично кожному суспільстві, є чимало осіб, що не хочуть і не звикли працювати і ладні забезпечувати собі життя злочинністю, або ж просто лежанням на нарах і харчуванням за державний кошт, за рахунок платників податків, чиїх родичів чи близьких вони ж вбили чи знівечили. Скасування смертної кари примушує добропорядних громадян утримувати за рахунок свого гаманця тих, хто їх же і кривдив. На сьогодні утримання одного довічно ув'язненого обходиться близько трьох тисяч дол. США на рік, причому на утримання самого злочинця напряму іде доволі мізерна сума, лєвова частка належить організації і забезпеченню функціонування місць позбавлення волі суворого режиму. А чи не потребують ті ж самі три тисячі дол. щороку інваліди, ветерани бойових дій та багатодітні сім'ї? Можливо, краще такі кошти спрямувати на них, аніж на утримання озвірілих злодіїв, тим більше й в нелюдських умовах? Про витрати на побудову нових колоній для довічно засуджених, що їх з плином часу потрібно будувати все більше й більше, маємо теж пам'ятати.

Слід згадати і те, що кримінальне право середньовічних країн Західної Європи, наприклад, відзначалося своєю неймовірною жорстокістю та суворістю покарань, яким поступалися навіть фундаменталістські закони шаріату. Так, крадіжникам нерідко відрізали вуха, тим же, хто погрожував зброєю панам, просто відшрубовували ту кінцівку, що тримала зброю. Мали місце й факти позбавлення людей зору, причому у доволі жорстокий спосіб, і навіть відрізання чоловікам дітородного органу. А тепер іде мова про скасування смертної кари... Наявно, що у сенсі кримінальних покарань західноєвропейські країни просто кидає із крайності в крайність, питання тільки в тому, чому разом з ними має кидатися і Україна.

Важливою є і сама процедура страчення. Адже, наскільки відомо, в Україні засуджений ніколи не знав, що його ведуть на смерть, і виконання вироку (у вигляді розстрілу) тому не виглядало таким жахливим. Що вже й згадувати інші способи страчення у країнах Заходу ХХ ст., до скасування там смертної кари — англійське повішення та французьку гільйотину, фактично, середньовічні способи вбивства людини, що була змушеною проводити останню ніч точно знаючи, що вранці її поведуть страчувати. Мову потрібно

вести тут не про відміну смертної кари загалом, а про оптимізацію шляхів виконання смертних вироків. Згадаймо і США, де родичам потерпілих дозволяється бути присутніми під час страти злочинців, де смертна кара є і досі публічним явищем, що є дійсно неприпустимим, оскільки метою смертної кари не може бути помста, а лиш стримання інших громадян від скоєння тяжких злочинів.

Слід зауважити також, що смертна кара може бути простою і кваліфікованою, тобто з завданням засудженому додаткових фізичних страждань. Останнє є дійсно негуманним явищем, проте традиції страчення деяких східних країн, та і США, інколи нехтують цим. Так, в Сполучених Штатах Америки є п'ять способів страти: розстріл, електричний стілець, повішення, газова камера та смертельна ін'єкція, від якої нерідко засуджені помирали протягом чотирнадцяти хвилин. Розстріл же є найбільш гуманним способом страти і, у всякому разі, кращим за згноєння у тісній камері.

Не є дієвим і той аргумент на користь скасування смертної кари, що метою покарання є виправлення, а стративши людину, вже нема кого виправляти. В першу чергу, як було зазначено вище, головною метою покарання є стримування інших від скоєння злочинів. А крім того, хіба можна виправити таких озвірілих покидьків, як Андрій Чикатило чи Анатолій Онопрієнко, які холоднокровно, заради власного задоволення жорстоко розправилися з-понад п'ятьма десятками людей кожний?

Смертна кара мусить існувати у суспільстві як стримуючий засіб проти скоєння тяжких антидержавних і антисоціальних злочинів, для вилучення з суспільства жорстоких нелюдських елементів. Скасування смертної кари суперечило не тільки релігійним, правовим і морально-етичним нормам, а й історичній традиції українського суспільства. Досвід трьох попередніх скасувань смертної кари на вітчизняних теренах виявився негативним і переконливо довів свою недієвість. Поновлення смертної кари, таким чином, є актуальним для України і необхідним для її ефективного державного будівництва, демократичного розвитку громадянського суспільства. Однак для того, щоб поновити смертну кару в Україні, необхідно виконати низку складних і довготривалих політико-юридичних процедур, що, фактично, не видаються можливими у реаліях сьогодення. Адже ламати, як відомо, не будувати...

¹ Музика А., Пуйко В. Смертна кара // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Укр.енцикл., Т. 5: П-С. — 2003. — С. 533–534.

² Музика А., Пуйко В. Смертна кара // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Укр.енцикл, Т. 5: П-С. — 2003. — С. 534.

³ Рекомендація 1395 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи. Відзначаючи виконання зобов'язань Україною/ Неофіційний переклад автора.

⁴ Україна окончательно отказалась от смертной казни // <http://www.prima-news.ru/news/news/2002/12/3/21893.html>

⁵ Убийцы «качают права»: Приговоренные к пожизненному заключению на Украине могут через 15 лет выйти на свободу// <http://www.demoscore.ru/weekly/033/evro04.php>

⁶ Тупчієнко Л.С. Європейський вибір України: зміст чи форма? // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — № 4. — С. 28.

⁷ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню // Збірка договорів Ради Європи. К.: 2000. — 650 с.; с. 143–153.

⁸ Конвенція про захист прав людини та основних її свобод // Збірка договорів Ради Європи. — К., 2000. — С. 27–47.

⁹ Стронников смертной казни в Чехии в два раза больше, чем противников // <http://www.radio.cz/ru/statja/83178>

Віталій Коцур

ТЕРОРИЗМ У ПІВНІЧНІЙ ІРЛАНДІЇ ТА РОСІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена порівняльному аналізу діяльності терористичних організацій на території Північної Ірландії та Російської Федерації.

На сучасному етапі розвитку людства тероризм стає однією із найактуальніших проблем суспільного розвитку, яка потребує комплексного та всебічного вивчення.

Відомо, що тероризм породжує в громадян страх, невпевненість, недовіру до влади, дестабілізує і провокує її на прийняття неадекватних рішень щодо окремих актів тероризму без комплексної оцінки причин їх скоєння. Такий підхід призводить до того, що влада може порушити права людини, використовуючи хибні методи боротьби з тероризмом. Подальше життя суспільства протікає в психологічній атмосфері пригніченості, напруженості, в громадян створюється враження про бездіяльність правоохоронних органів і відчуття особистої незахищеності. Люди в місцях свого проживання почувають себе обмеженими в діях, постійно очікуючи на

небезпеку, і, як наслідок, порушується нормальний ритм їхнього життя або діяльність організацій, установ, підприємств. Такий стан речей призводить до погіршення ситуації в економіці, соціальній сфері, й становищі населення загалом.

Можна стверджувати, що час появи тероризму достеменно невідомо ані історикам, ані політологам, але як засіб зведення політичних рахунків, метод залякування або нав'язування своєї волі — терор існує впродовж багатьох десятиліть. Особливого виміру тероризм набрав у другій половині ХХ століття. Це явище з'явилося з великим розмахом і на тлі з величезних досягнень людства в сфері розвитку суспільства, демократії та повалення тоталітарних режимів. Суперечливим є й те, що впродовж років удосконалювалася система безпеки кожної країни, але кількість терористичних актів зростала з геометричною прогресією¹.

Географія сучасних терористичних актів представлена такими країнами як от: Північна Ірландія, США, Росія, Іспанія, Кенія, Танзанія, Японія, Аргентина, Індія, Пакистан, Афганістан, Алжир, Ізраїль, Ліван, Єгипет, Туреччина, Албанія, Югославія, Колумбія, Іран, Ірак, держави Південно-Східної Азії. При цьому епіцентр терористичної діяльності впродовж останніх років змістився з країн Латинської Америки до Японії, ФРН, Туреччини, Іспанії, Італії, США, Іраку².

Суб'єктами тероризму можуть бути: держава, її спецслужби, міжнародні або національні терористичні центри й організації, політичні течії й партії екстремістського спрямування, групи громадян і, навіть окремі особи, які прагнуть досягнути своїх цілей із застосуванням методів тероризму³

Щодо характеру тероризму доречно згадати слова екс-президента Франції Жака Ширака, який відзначав: «...Сьогодні ми боремося проти світового феномена, який має не лише політичні цілі, а й дедалі більш релігійні або псевдорелігійні, навіть сектантські. Ми боремося проти тероризму, пов'язаного з мафією, з оборотом наркотиків, з тими, хто використовує широкі зв'язки, сучасні технології для свого фінансування і для організації»⁴.

Одним із найпотужніших вузлів міжнародної напруженості та загрози світовій безпеці є тероризм у Російській Федерації та в Ірландії. Терористичні акти в обох країнах мають ряд спільних та відмінних рис.

Яскравим прикладом державного тероризму в Російській Федерації є Республіка Ічкерія (побутове Чечня), яка зазнала дискримі-

нації з боку Кремля в 1944 році (депортація чеченців), де не вщухають воєнні дії сьогодні. Перша війна палахкотіла в 1994–1996 рр., друга розпочалася в 1999 і триває дотепер.

В Ірландії тероризм виник набагато раніше, ніж у Російській Федерації, і асоціюється з Ірландською Республіканською Армією. Вона була заснована як військова ірландська націоналістична організація, метою якої було створення єдиної соціалістичної республіки. Перший такий спалах ірландського терору трапився в 1791 році як наслідок активності *Об'єднаних ірландців* і масового невдоволення серед селян. Тактика відкритого збройного протистояння 60-х років XIX століття зазнала нищівної поразки. Активність «динамітників» у 70-х і 80-х рр.. XIX століття запам'яталася такою гучною акцією, як масові вбивства в Фенікс-парку. Парламентське крило Сінн Фейн було засноване в 1919 р. і провело успішну війну проти Англії в 1919–1921. Ірландська Республіканська Армія (ІРА) була оголошена поза законом в Ейр у 1936 р. Діяльність ІРА активізувалася в 1968. У 1974 ІРА розкололася, внаслідок чого утворилася ліва Ірландська Республіканська соціалістична партія з її парламентським крилом та Ірландська Національна визвольна армія⁵.

У терористичних актах на території Росії та Ірландії простежуються деякі спільні причини. Зокрема, тероризм у Росії, як і в Ірландії, носить характер визвольного руху. В Російській Федерації за свою незалежність бореться Республіка Ічкерія, а Північна Ірландія веде боротьбу за об'єднання з ірландським народом та проти влади на її території Великобританії. В обох випадках дії терористів розповсюджуються далеко за межі одного регіону і сягають державних масштабів. Найбільше від терористичних актів страждають столиці держав, зокрема Лондон, Белфаст та Москва.

Щодо витоків російсько-чеченського конфлікту, то вони сягають кінця 80-х років XX століття. Становлення «Республіки Ічкерія» було б неможливим без допомоги із зовні, але сприяв цьому й не чіткий адміністративно-територіальний поділ СРСР і РСФСР, що почав до того ж «розповзатися» в ході перебудови.

Як наслідок, Чечня змогла одержати чималий обсяг політичної «законності» і стала дійсним «піратським королівством», плацдармом політичного й економічного тероризму світового (у перспективі) масштабу.

З перших кроків «Ічкерії» терор став основою її політики — пригадаймо, зокрема, захоплення заручників у Мінводах і «розпуск»

Верховної Ради Чечено-Інгушетії, коли депутатів викидали за ноги з вікон парламенту. А влітку 1993-го терор утвердився остаточно, Дудаєв розігнав парламент, виборчком і конституційний суд, роздавивши опозицію колесами і гусеницями, розстрілявши її з автоматів. Це стало «репетицією» трагічних подій у Москві.

Правоохоронні органи в республіці замінив прямий терор, близький до влади карних груп. Одночасно різко виросла активність «чеченської» організованої злочинності по всій Росії.

Дудаєвська держава з самого початку створювалась як центр для формування й оснащення груп терористів. Для організації самозабезпечення тероризму використовувалися «сіра» економічна діяльність і прапори боротьби за «незалежність» і «захист ісламу». При цьому ідеологічним символом став фанатик-ісламіст найбільш радикальної секти сьогоднішнього ісламу — Кадирія. Основа ідеології — боротьба з Росією і «збирання великого вайнахського народу».

Дії при цьому розвивалися за такими напрямками: спроба об'єднання всіх кланів «вайнахов» — чеченців та інгушетів; спроба ісламського об'єднання усього Кавказу; спроба об'єднання Північного Кавказу проти Росії.

Усі ці плани майже не вдалися або зовсім провалилися.

Завдання антиросійського об'єднання загинуло в традиційних зовнікавказьких суперечностях і конкуренції чеченського терорсердовища з іншими — дагестанським, адигейським, абхазьким⁶.

Найважливішим джерелом прибутків для терористів була торгівля нафтою і нафтопродуктами — десятками мільйонів тонн. Широко використовувалася контрабанда якутських і забайкальських діамантів, кольорових і рідкісних металів у Європу через Прибалтику. Чечня — один із найбільш потужних перевалочних пунктів наркобізнесу⁷.

Одним із аспектів чеченського тероризму в Росії є широке включення в нього кримінальної діяльності адміністративних, силових і економічних структур. Гроші і погроза бойовиків, за спиною яких — «держава Ічкерія» — ефективний інструмент розвитку корупції держорганів Росії. Розслідування показують причетність до чеченської «операції» із нафтою комерційних структур Поволжя і Півдня Росії, частини військовослужбовців, які мають прикриття в Москві, купуючи там ліцензії і квоти. Частина контрабанди йде також за підробними документами, купленими в Москві.

Інструментом для «відмивання» грошей стала приватизація, що дозволяє скуповувати за безцінь величезну власність.

Причини збройного конфлікту, як відзначають московські аналітики, — тотальний правовий нігілізм, який і досі супроводить російсько-чеченські взаємини. З інших причин називаються «економічні негаразди, соціальна роздробленість, слабкість центральних органів державної влади, дезорганізація силових відомств»⁸.

Немала відповідальність за загострення обстановки лежить на самому экс-президентові Росії Борисові Єльцину, який уже 19 жовтня 1999 р., звернувшись до чеченських лідерів з ультиматумом про здачу зброї та розпуску «незаконно створених озброєних формувань», погрожував «ужити всіх передбачених законами Російської Федерації заходів в інтересах нормалізації обстановки» (Із рецензії на книгу «Россия — Чечня: цепь ошибок и пресуплений». — М.: Правозащитный центр «Мемориал», 1998. Цитата за: «Независимая газета». — 13 травня 1999).

Стосовно Ірландської Республіканської Армії, то вона була визнана як терористична організація Державним Департаментом Великобританії в 2000 році. Походження ірландського конфлікту сягає ще початку ХХ століття. Він в основному має релігійне підґрунтя. Так, більша частина населення Ірландії належать до католицької спільноти, а інша ж частина, яка проживає на території Північної Ірландії — протестанти. Північна Ірландія віддавна була колонією Великобританії, а на сучасному етапі свого розвитку входить до складу Об'єднаного Королівства. Протестанти, які живуть у Північній Ірландії, лояльно ставляться до влади королеви та протекторату Великобританії. Католики, які проживають на півночі Ірландії, є набагато радикальнішими та мають на меті об'єднання із католицькою Ірландією. Саме ця частини ірландців склала більшість повстанців Ірландської Республіканської Армії.

Одним із найбільших конфліктів між протестантами та католиками стався в Ольстері влітку 1969 року. Тоді внаслідок сутичок загинуло більш ніж 3200 осіб з обох конфліктуючих сторін. У результаті — до території Північної Ірландії була введена британська армія для гарантування безпеки в регіоні. Це спричинило ще більший супротив з боку повстанців, які змінили тактику дій та перейшли до партизанської діяльності проти британської армії та поліції.

Починаючи з кінця 1960-х років ІРА знищила близько 1800 осіб, зокрема 650 цивільного населення. Основна мета Республікан-

ської Армії — боротьба з урядовими силами Великобританії, а тому серед основних терористичних актів можна виділити: у 1972 році повстанською армією здійснено ряд терактів у діловому центрі міста Белфаст. Тоді за 75 хвилин вибухнули 22 бомби та загинуло 9 осіб; у 1979 р. терористичного акту зазнав дядько королеви Єлизавети II, лорд Маунтбетен; у 1984 р. відбувся вибух біля готелю Брайтон, де проводила засідання Кабінету Міністрів британський прем'єр-міністр Маргарет Тетчер. Декілька урядовців та цивільних осіб постраждали; у 1993 році відбулося бомбардування фінансового центру Лондона, яке завдало шкоди на 1 млрд доларів; закладення вибухівок на станціях метро та інших цивільних об'єктах у 1980–1990-х роках.

На сучасному етапі північноірландський конфлікт проходить у мирному руслі, досягнуто мирних домовленостей, але конфлікт і досі не вичерпаний⁹.

Між конфліктами у Північній Ірландії та Російській Федерації спільним є присутність армій обох держав у точках конфлікту. В обох випадках це призводило до більш агресивних дій з боку терористичних угруповань названих країн.

Головною проблемою досліджуваних конфліктів є недостатня інформаційна висвітленість подій. Так, Ситуація в Ольстері в Ірландії та в Беслані в Росії тривалий час ускладнювалася через відсутність докладного висвітлення подій. Це було справжнім випробуванням засобів масової інформації на прозорість та неупередженість.

Особливо для мережі теле- і радіомовлення ВВС, які претендували на об'єктивну парадигму висвітлення подій в Ольстері, принаймні з точки зору ліберальної філософії¹⁰.

Згідно з ліберальною теорією, свобода висловлювання та вільний доступ до інформації конституують демократичний процес. Деякі ліберальні філософи (Д.Мілс, Д.Роулз) прозорість врахування громадської думки вважають фундаментальним фактором, який відрізняє демократію від інших політичних систем.

Водночас британські мас-медіа дуже упереджено висвітлювали події початку 80-х років ХХ ст.¹¹. Вони виступали прихильниками винятково однієї сторони конфлікту. Висвітлюючи північноірландський конфлікт, мас-медіа ототожнили громадський інтерес із інтересом уряду. Щоденні новини були прикладом цензури (від очевидної заборони показу певних подій до настанов та висновків щодо інших подій) та відсутність соціально-філософського і політичного аналізу, надзвичайно необхідного для розуміння

конфлікту. Найбільш очевидним ефектом цього процесу було те, що громадській думці бракувало необхідної інформації для повноцінної участі в дебатах з альтернатив вирішення цього конфлікту.

Російські мас-медіа, подібно до британських, висвітлювали інформацію про терористичні акти так, як зацікавлена була в цьому російська влада.

Багато російських періодичних видань робили спробу незалежно і об'єктивно висвітлювати питання політики в Чечні в цілому та події в Беслані зокрема.

«Вісті», наприклад, написали, що незалежно від того, як закінчаться події в Беслані, політику в Чечні слід радикально міняти.

«Независимая газета» звинувачувала уряд в пропагандистських прийомах з метою приховати істинні причини останніх нападів терористів. Власті намагалися в усьому звинувачувати міжнародний тероризм — повідомляла «Независимая газета», — замість того, щоб звернути увагу на необхідність розв'язання проблем Чечні. «Демократична рішучість та жорстокість по відношенню до бунтівної республіки, яка рік тому була найважливішим козирем у руках нового лідера, давно вичерпала свої можливості. З усіх дій Путіна за час його перебування у найвищому ешелоні російської влади чеченська акція давно вже видається в очах громади як найбільш невдала... Війна захлинулася. Виходу з неї не запропонував ніхто. З цього видно, починаючи операцію рішучої помсти за Дагестан і за вибухи в містах (винуватців цих провокацій ніхто не знайшов і досі), влада не мала ніякого плану дій на перспективу, розрахунок був тільки на негайний ефект»... «розмови про «політичне рішення» залишаються такими ж розмовами, як і рік тому», — іншими словами, «після вичерпання можливостей для активних бойових дій війна набула характеру затяжної, партизансько-терористичної; багатьом здається, що й «договірної».

Російські видання, яким удається уникати цензурних втручань, переповнені повідомленнями про найбрутальніші порушення прав чеченського народу. Оглядачі пишуть про це з глибоким і щирим співчуттям. «Чеченцям може позаздрити хіба що божевільний — тим чеченцям, які живуть у нашій країні. І раніше було не солодко, але останніми тижнями машина державної помсти крутиться на останній, п'ятій етнічній швидкості. Погроми і чистки під егідою міліції стали рутиною»... «У Москві — чергова міліцейська античеченська вакханалія»... «Чеченців викидають звідусіль. Головне — з роботи і з квартир. Це зведення рахунків з цілим наро-

дом за дії окремих осіб. Головний метод дискримінації за етнічною ознакою — фальсифікація кримінальної справи у спосіб підкидання наркотиків або патронів. Міліціонери вдають із себе «галантних», запитують жертву: «Що тобі? Наркотик? Чи патрон?»... «Расизм? Звичайно. І цинічна імітація боротьби з тероризмом»¹².

Отже, терористичні організації в Північній Ірландії Великобританії та Росії мають подібні методи здійснення терактів та реакцію влади на них. Також вони мають подібну мету, а саме: звільнення з-під влади Великобританії та Росії. Відмінними є наслідки терористичних актів. Так, у Великобританії іде послаблення королівської та урядової влади в регіонах та надання окремим регіонам більше свобод у розв'язанні соціально-культурних та економічних проблем. У Росії відбувається все більша централізація влади в руках одної людини.

¹ Івченко В. Жорстокий. Кривавий. Багатоликий. Таким постає перед цивілізованим світом міжнародний тероризм // Політика і час. — 2000. — № 1, 2.

² Кузнецов Ю., Никольский В. Введение в теорию национальной безопасности. Проблемы безопасности русского народа и современность. — Алма-Ата: Верный, 1999. — С. 528–530.

³ Краснов А. Использование несмертельного оружия в ограниченных конфликтах // Зарубежное военное обозрение. — 1996. — № 7.

⁴ Івченко В. Вказ. праця.

⁵ *wikipedia*

⁶ Яцько А. Онтологія насильства: Терор і тероризм як елементи політичної боротьби // Українські проблеми. — 1998. — № 1.

⁷ Івченко В. Вказ. праця.

⁸ Что противопоставит тероризму? // Независимая газета. — 2000. — 10 листопада.

⁹ www.crf.org — Council on Foreign Relations — A Nonpartisan Resource for information and analysis. Provisional Irish Republican Army (U.K., separatists). — 2005 — November.

¹⁰ www.filosof.com.ua — Д.Ю. Сторожук. Розв'язання соціального конфлікту у сучасній Північній Ірландії: альтернативи вирішення, цілі, засоби та результати // Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2006. — № 53.

¹¹ Hamilton-Tweedale B. The British Press and Northern Ireland. — Sheffield University, 1988.

¹² Террор — Антивихрь // Новая газета. — 2002. — 11–13 листопада.

Тетяна Ляшенко

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Процес формування та зміни еліт у центральноазіатському регіоні належить до факторів ризику. Жодна з центральноазіатських республік на сьогодні не пройшла через процедуру зміни еліт. І поки що незрозуміло, яким чином цей процес може бути організований, як він проходитиме. В Центральній Азії існує ланцюг взаємозв'язків: влада — власність — фінанси. До цих пір втрата влади означала втрату власності та фінансів. Тому завдання нинішньої еліти — «імітувати наявність прозорості в процесі зміни еліт, зберегти усі існуючі канали влади, а значить, і власність, і фінанси. І ця «непрозора лінійка» є фактором ризику»¹.

Існує дві моделі поведінки керівництва в країнах Центральної Азії. Перша модель більшою мірою притаманна Туркменістану та Узбекистану і проявляється в наступних основних тенденціях:

- посилення репресивного «компонента»,
- насичення структур державного управління співробітниками таємної політичної поліції,
- постійній ротатії у середній та вищій ланці чиновництва, інтенсивним збагаченням правлячих «сімей»,
- пауперизація широких соціальних прошарків.

«Протистояння влади та суспільства в різноманітних формах здатне вплинути на формування в окремих групах правлячого прошарку переконання в необхідності серйозних змін на користь недопущення розвитку некерованих процесів соціально-політичної деструктуризації та економічного колапсу. У цьому зв'язку не виключаються спроби «детронізації» теперішніх голів Узбекистану та Туркменістану саме за допомогою переворотів у верхівці влади, активну роль в яких можуть зіграти зовнішні сили з-поміж країн СНД, а також окремих сусідів Узбекистану та Туркменістану по азійському регіону»².

Друга модель поведінки центральноазіатських керівників реалізується Казахстаном та Таджикистаном. Незважаючи на суттєву різницю в соціально-політичній та економічній сферах, обидва режими очолюються безальтернативними правителями, які володіють серйозними політичними та економічними ресурсами,

що використовуються в межах системи «керованої демократії». Як Назарбаєв, так і Рахмонов роблять ставку на національну єдність, що інтерпретується ними з погляду владних інтересів.

Особлива ситуація, яка не вкладається у подану класифікацію, існує в Киргизстані. Після створення загально регіональної організації демократичних сил Центральної Азії, в якій бере участь політична опозиція з-поміж представників усього регіону, «слід уже зараз говорити про те, що в Центральній Азії, незважаючи не всі труднощі та своєрідність розвитку, поданий старт політичній трансформації існуючих авторитарно-тоталітарних режимів»³.

За радянських часів у Центральній Азії відбувався процес формування національних політичних еліт. Особливість їх в тому, що, з одного боку, вони здобули радянську освіту і достатньо високий рівень професійної кваліфікації. З іншого, ці люди зберігали найбільш характерні риси національного виховання, а також традиції та звичаї свого народу, що стимулювало процес формування у них національної самосвідомості. Компроміс з комуністичною ідеологією та центральною владою в Москві був для них не лише засобом досягнення вищих щаблів влади, але й тим податком, сплативши який, вони діставали можливість збереження та зміцнення національного компонента в політичному, економічному та культурному розвитку своїх народів. Проте справжнім ідеалом для багатьох представників національних еліт була повна незалежність їх країн від Москви та повна, абсолютна влада в своїх країнах.

Як зазначає А.Пахарев, «лідери щойно утворених держав формувалися двома шляхами. Більша їх частина вийшла з рядів КПРС і не просто з партії, а з її вищих та середніх ешелонів партійно-державного керівництва. Для досягнення влади в нових умовах їм необхідно було розірвати зі своїм номенклатурним минулим, а головне, на весь голос відмовитися від комуністичних поглядів та ідеології. Більшість учинила саме так, зберігши традиції силових методів вирішення багатьох проблем державного управління.

Інша генерація лідерів висунулася, головним чином в умовах нової політичної обстановки, коли відкрилися внутрішньополітичні шлюзи та стали формуватись альтернативні КПРС партії та рухи. Як показала практика, багато з лідерів цієї формації виявилися слабкими, часто некомпетентними керівниками, не готовими до конструктивної праці, хоча раніше в мітингово-руйнуючій ситуації їх промови звучали яскраво, переконливо, обнадійливо»⁴.

Сьогоднішні національні політичні еліти володіли досить великою владою і в радянський період. В партійно-державній номенк-

латурі, яка існувала в СРСР, вищі ієрархічні структури завжди мали абсолютну владу над нижчими. Тим не менш, вона не була здатною відмінити азіатські традиції суспільних відносин, а лише породила деякі нові специфічні риси, прикрасила ці відносини псевдодемократичними атрибутами. Другі секретарі ЦК Компартії союзних республік (фактично контролери з центру) — росіяни за національністю — не завжди були здатними розібратися у складних стосунках місцевої влади та її внутрішній політиці. І тим більше вони не могли щось змінити в усталених традиціях. Вищі національні еліти, як правило, зберігали абсолютну владу в межах своїх республік та майстерно імітували повну підлеглість Москві.

Еліти радянського Сходу завжди прагнули більшої самостійності та поступово набували її. Як зазначає Д.Фурман, за умови «безмежної відданості Москві та Л.Брежнєву республіканська влада фактично вже отримала «часткову незалежність». Ш.Рашидов, Г.Алієв, Д.Кунаєв та інші були вже не московськими «намісниками» та генерал-губернаторами, а скоріш царьками «васальних держав», що вже набирали силу. М.Горбачов, який спробував зруйнувати сформовану систему реальної внутрішньої незалежності цих республік, призначивши в Казахстан росіянина Г.Кольбіна, отримав непокору, що доводила, як далеко вже зайшли ці, спочатку непомітні, процеси»⁵.

У такій ситуації з інституту республіканських перших секретарів Комуністичної партії виник сильний інститут президентства в країнах Центральної Азії. Президентські вибори проводились у всіх нових державах після проголошення незалежності, але боротьба на них була суворо обмеженою. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади глави держави. На думку спеціалістів з питань вивчення конституцій, до 1996 року всі центральноазіатські режими стали суперпрезидентськими системами, в якій президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Безпосередній пережиток радянської системи та політичної культури — централізоване управління, з допомогою якого центральноазіатські президенти намагаються зберегти контроль над внутрішніми політичними та економічними структурами та міждержавними стосунками.

Те, що в таких суперпрезидентських системах президентська влада та адміністрація є не такими консолідованими й сильними,

як це здається з боку, може стати однією з основних перепон для подальших реформ — як політичних, так і економічних.

Хоча центральноазіатський регіон має багато спільного, шістнадцять років незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула свого обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень.

До середини 1990-х років Киргизія просувалася в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація проходила майже паралельно аналогічним процесам у країнах Центральної Європи, таких як Румунія, Болгарія та Словачія. Але, оскільки стратегія, а за великим рахунком і цілі такої трансформації не були чітко визначені, то через серйозні протиріччя між вищими органами державної влади, а, по суті, всередині суспільства, вже у 1993–1996 рр. розпочалася глибока криза влади. «Разом з тим, скорочення повноважень представницьких органів, значне посилення ролі президента та посилення виконавчої влади одночасно з тяжким станом основного загалу населення призвели до загострення внутрішньополітичної обстановки та виникнення у 2002 р. нової політичної кризи»⁶.

У Киргизстані існує лінія глобального протистояння північ-південь. Окрім цього, наявна величезна кількість кланів, які залишилися майже з племінного устрою. Всередині південного та північного утворень існує поділ, який призводить, у свою чергу, до їхнього внутрішнього протиборства. Саме тому в Киргизії є така велика кількість партій.

Кількість партій постійно змінюється, але за останні роки їх не налічувалося менше за декілька десятків. Найбільш значні це: Блок «Національний рух Киргизстану» (НДК), який сформувався у вересні 2004 р., об'єднавши дев'ять партій та рухів: Партію комуністів, Комуністичну партію, Республіканську партію, Партію національного відродження «Асаба», Демократичний рух Киргизстану, «Кайран Сель», «Новий Киргизстан», «Еркин Киргизстан» та «Еркиндик». Виборчий блок «За чесні вибори» об'єднав партії «Ар-Намис», «Ел», «Ата-Мекен» та Соціал-демократичну партію. Роза Отунбаєва, колишній міністр закордонних справ, заснувала партію «Ата-Юрт» («Вітчизна»). Є декілька партій націоналістичного спрямування: «Асаба», «Ата-Мекен», «Еркиндик» та Народно-патріотичний рух.

16 грудня 2007 р. в Киргизстані вперше відбулися парламентські вибори за партійними списками. Перемогу здобула пропрезидентська партія «Ак жол». Таким чином, президент країни Курманбек Бакієв отримав лояльний щодо нього парламент, що загрожує перетворенням реформатора Бакієва на лідера з авторитарними рисами.

Політична еліта Казахстану — це значною мірою колишня радянська номенклатура. Її оновлення відбувається природним шляхом, в основному завдяки ветеранам казахстанської політики. Молодіжне крило казахстанської еліти — це управлінці, які вийшли завдяки програмі «Болашак» — програмі навчання казахів за кордоном, що набула розвитку після 1993 року. Ця нова казахстанська еліта сильно вестернізована. Також існує «новоказахська» частина еліти, яка сформувалася в основному з перших бізнесменів та управлінців середини 90-х років.

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань — жузів: Старшого — «Ули» (Південний та Південно-Східний Казахстан); Середнього — «Орта» (Північний, Центральний та Східний Казахстан) та Молодшого — «Кіши» (Західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів»⁷.

Клановість та трайбалізм у центральноазіатському регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а на сьогодні вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни, як внутрішнє, так і зовнішнє. Наприклад, як зазначають російські дослідники жузової системи Казахстану Л.Гусев та М.Шах, «Окреме та особливе питання — «модернізація» інституту традиційних племінних авторитетів-старійшин (аксакалів). За свідченням представників казахстанської політичної еліти ще радянських часів, багато з важливих рішень (особливо кадрові) приймалися та затверджувалися зовсім не у кабінетах ЦК, а в тихих бесідах старих аксакалів у невеличкому парку на лавах навпроти Театру юного глядача»⁸.

Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна належність завжди відіграла суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології»⁹.

Попри всі ознаки авторитарності казахстанської влади вона, за деяким винятком, діє неагресивно, надаючи перевагу консенсусним рішенням та відносно ліберальному стилю політичного управління. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому президенту, який би міг дістати суттєву підтримку населення цієї країни. Як зазначає Р.Джангужин, «зі всією впевненістю можна стверджувати, що в сьгоднішньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії»¹⁰.

Незважаючи на величезні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р.Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким, і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Політична система Узбекистану заснована на уяві про те, що у Східній країні демократія не може виглядати так, як у Західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». Узбекистан — держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів у політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління сумнозвісного Шарафа Рашидова.

Ретрадиціоналізація, яка зачепила тою чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махалінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний

удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»¹¹.

Після здобуття Узбекистаном незалежності джизакська еліта поступилася лідерством самаркандському клану, представником якого і є Іслам Карімов. До 2003 року характер політичної ситуації в Узбекистані визначався боротьбою між двома основними кланами — самаркандським та ташкентським, які залучали представників ферганського та бухарського кланів. Наприкінці 2002 — початку 2003 року кланове протистояння досягло свого апогею. Відбулися кадрові перестановки, внаслідок яких самаркандський клан розпався, а ташкентський, відмовившись від регіонального принципу об'єднання, організаційно перебудувався.

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але допускав можливість консолідації опозиційних до президента сил. З часом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери.

Іслам Карімов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої — не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. «Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М.Соліх та А.Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, також як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як зайнялися політикою, через певні причини були позбавлені кланової підтримки»¹².

У Таджикистані останнім часом помітна тенденція з боку влади, спрямована на формування нової, національно орієнтованої ідеології.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х рр. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною частиною місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою¹³.

До 1990-х рр. в республіці склалися чотири основні номенклатурні угруповання — ходжентсько-ленінабадське, гармське, кулябське та бадахшанське. Поява в цій ситуації політичних партій різко ускладнила боротьбу між регіональними номенклатурними угрупованнями. Правляче з 1947 р. ленінабадське номенклатурне угруповання на момент розпаду СРСР уже не користувалося підтримкою та популярністю на Півдні республіки, правлячий клан був не здатний контролювати республіку одноосібно. Внаслідок цього в республіці склалися два військово-політичні союзи: з одного боку, гармсько-бадахшанський, а з другого — ленінабадсько-кулябський альянси. Це була свого роду політична рівновага сил, коли жодна зі сторін не мала вирішальної переваги, але не втрачала надії добитися остаточної перемоги, а значить, не збиралася поступатися. «Таким чином, конфлікт еліт привів країну до громадянської війни. Підписання договору про мир у липні 1997 р. стало результатом необхідного компромісу між ворогуючими елітами. Разом з тим, процес такого співробітництва знаходиться лише на самому початку свого розвитку, і дисбаланс влади ще далеко не подоланий»¹⁴.

У цій країні багато чого зав'язано на особистості самого президента Емомалі Рахмона. На відміну від Казахстану та Узбекистану, де існують мінімально побудовані мезанізми розподілу влад, у Таджикистані немає нині нічого подібного.

У Туркменістані національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудрське), чарджоузьке (ерсарі), ташаузьке угруповання (північні йомуди). В сьогоднішніх

умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Привласнені ними статки в майбутньому можуть бути використані для повернення цих людей до влади, як поодинці, так і в різного роду союзах та блоках. До того ж туркменське суспільство диференційоване не лише за майновою, але й за родоплемінною ознакою. Представники усіх племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчують дискримінацію. Можливо, що зараз почнеться період перегрупування сил в туркменському суспільстві за сімейно-племінним принципом. Саме за цим принципом останнім часом в туркменському суспільстві спостерігається помітне посилення відцентрових сил. Можливий і інший сценарій розвитку подій, коли візьмуть гору групові, корпоративні інтереси багатих кланів і нова еліта забуде про свою племінну і навіть національну належність та оформиться в єдиний впливовий владний клас, щоб взяти керівництво в свої руки і ніколи його не відпускати.

Усе ще важко робити прогнози стосовно Туркменистану, оскільки інформація надходить звідти дуже дозовано. Можна передбачити, що головне завдання туркменського лідера нині — це зберегти у своїх руках всю повноту влади, не допустивши одночасно кланової боротьби.

Дослідження формування еліти та принципів політичного лідерства в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому, та Європи, зокрема, впливати на розвиток подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазіатських країн нині знаходяться не лише долі народів їхніх країн, адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності на світовій арені.

¹ Есть ли жизнь после Первого? О факторах дестабилизации, политических рисках и будущей смене элит в странах Центральной Азии. Интервью с Алексеем Власовым // Республика-2030. — 2007. — 08 июня — С. 4.

² Улуния А. Демократия доберется до кишлаков // В мире / Центральная Азия. www.prognosis.ru

³ Там само.

⁴ Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001. — С. 168–169.

⁵ Фурман Д. О будущем «постсоветского пространства» // Свободная мысль. — 1996. — № 6. — С. 43.

⁶ Чиналиев У.К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. — М., 2004. — С. 90.

⁷ Гусев Л., Шах М. Влияние жузовой системы на политику современного Казахстана // Аналитические записки. — М.: МГИМО — Вып. 7 (19). — 2006. — С. 3.

⁸ Гусев Л., Шах М. Там само. — С. 9.

⁹ Назарбаев Н.А. Идеиня консолидация общества — как условие прогресса Казахстана. — Алма-Аты, 1993. — С. 10.

¹⁰ Там само. — С. 333.

¹¹ Звягельская И. Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, готовые за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — М., 2005. — № 100 (3496), 23 мая. — С. 11.

¹² Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии// Интернет.

¹³ Мулладжанов П. Элиты у власти: таджикистанский опыт // НГ-Содружество. — М., 2000. — 25 октября. — С. 2.

¹⁴ Там само.

Орест Грицина

ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ Ж.-М. ЛЮСТИЖЕ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Проблеми нового світоустрою, який утверджується у постбіполярному світі у процесі його глобалізації, питання про політичні, етнічні, культурно-інформаційні та релігійно-конфесійні аспекти його організації набувають в останні роки величезного суспільного значення, вони викликають жвавий інтерес серед багатьох відомих державних, політичних і релігійних діячів з різних країн Сходу і Заходу. Незвичайної гостроти ці питання набули на початку ХХІ ст., коли латентний до того конфлікт між найпоширенішими нині ліберальною (світською) та ісламською (релігійною) парадигмами облаштування світу набув форм відкритого протистояння країн, народів, культур — економічного, військового, терористичного, яке загрожує самому існуванню людства в майбутньому. При цьому песимістичні прогнози розвитку світових подій часто

виходять саме з факту релігійного або етнорелігійного підґрунтя найбільш гострих конфліктів, з якими зіткнулося людство у новому тисячолітті.

Утім, століття, що минуло, дало переконливі свідчення того, що релігійне середовище дійсно є живильним середовищем, в якому активно продукуються багатоманітні ідеї облаштування світу. Крім зазначеної ісламської парадигми, це православні (наприклад, «Москва — Третій Рим»), протестантські (зокрема, «Новий світовий порядок» харизматичного лідера Олексія Ледяєва) та інші варіанти світоустрою.

Серед його релігійних варіантів найбільшої ваги у наш час набуває католицька концепція гармонійних міжнародних відносин у сучасному світі. Вона ґрунтується передусім на доктринальних постановках та конституціях II Ватиканського собору Вселенської церкви, на документах Святого Престолу, а також теологічних інтерпретаціях положень Євангелія, які стосуються соціальних питань. Значний внесок у розвиток концептуальних засад католицької доктрини світового порядку зробили праці відомого французького інтелектуала, архієпископа паризького Жана-Марі Люстіже. Величезний авторитет цього видатного церковного діяча серед майже мільярда католиків у світі, впливовість його ідей у колі найосвіченіших верств французького суспільства, поширеність його праць серед народів об'єднаної Європи дозволяють визначити **основну проблему статті**, яка пов'язана з дослідженням особливостей розвитку та специфіки імплементації соціального вчення Католицької церкви у життя суспільства та світової спільноти, відображених у працях архієпископа паризького кардинала Люстіже. Рух незалежної України до Європи, зацікавленість в ознайомленні з європейською системою духовних цінностей з боку значної частини українського суспільства, наявність 6 мільйонів католиків серед українців зумовлюють зростання інтересу української громадськості і до пізнання принаймні загальних рис соціального вчення католицизму, до праць його розробників, зокрема й до творчості Ж.-М. Люстіже.

Важливість постаті кардинала Люстіже для розуміння впливу Католицької церкви на соціальні процеси сучасності пов'язана насамперед з двома обставинами. Перша з них полягає у величезному авторитеті Ж.-М.Люстіже у Церкві — і Католицькій, і Православній (про останнє свідчать хоча б ранні відгуки протоієрея Олександра Меня, а також телеграма з висловленням співчуття

з приводу закінчення земного життя архієпископа від Патріарха РПЦ Алексія II)¹. Ж.-М. Люстіже фактично очолював Католицьку церкву у Франції — країні, яка чи не першою в історії зіткнулася з явищем масового секуляризму та відкритого безбожництва. Разом з тим історія Вселенської церкви у Франції відзначена іншими важливими подіями: звідси розпочиналися хрестові походи, тут тривало Авіньонське ув'язнення римських першоїєрархів, а з абатства у м. Клюні розпочалося оновлення середньовічної Католицької церкви. Пізніше вона набула чималого досвіду успішного протистояння секулярним процесам і навалі атеїзму та антиклерикалізму. Католицька церква Франції сміливо рушила назустріч культурі та науці ХХ ст., ставши одним з лідерів лінії на інкультурацію, проголошену II Ватиканським собором. Особистий авторитет Ж.-М. Люстіже як твердого прихильника єдності Католицької церкви здобувався у гострих дискусіях з французькими «старовірами», які не визнали рішень зазначеного Собору, — прихильниками Ж. Лефевра (окремі його послідовники були в останні роки навіть в Українській греко-католицькій церкві) та прибічниками «Товариства імені Пія XI» (виступають за латинську нескорочену месу, діють в окремих країнах Європи, трапляються також серед католиків у сучасній Росії).

Погляди Ж.-М. Люстіже завжди відрізнялися твердістю принципів і послідовністю, які ґрунтувалися на міцному фундаменті непохитної віри. Будучи духовно близьким до Іоанна Павла II, завдячуючи спільним польським кореням, Люстіже, як і цей Папа, також строго дотримувався консервативних поглядів перед тиском ліберального католицизму і наступом секуляризму у нинішній Франції. Як і всі однодумці Іоанна Павла II, Люстіже безкомпромісно підтримував його позиції щодо збереження чистоти віри та моралі. У 1997 р. він як архієпископ Парижа наголосив: «Є думки, а є віра. Там, де віра, я погоджуюсь з Папою, адже я несучу відповідальність за віру»².

Люстіже неухильно доводив свою відданість справі охорони християнської моральності, особливо серед кліриків. На відміну від свого попередника на паризькій кафедрі архієпископа Гі Ріобе, Люстіже без вагань позбавлявся від парафіяльних священиків, які надто вільно поводитися у мирському житті. Він рішуче забороняв їм служити літургії, обмежуючи їх фактичним статусом мирян. Водночас Люстіже уникав публічних дебатів щодо моралі, уникав моральних оцінок будь-якої особи. Часом все це ставало

підставою для деяких аналітиків робити припущення щодо обрання Люстіже для служіння на престолі апостола Петра. Проте сам архієпископ з обуренням відкидав подібні припущення, натомість на конклаві кардиналів 2005 р. він віддав свій голос за обрання Папою Бенедикта ХУІ.

Другою причиною важливості вивчення життя, діяльності і соціально-політичних поглядів цього видатного церковного діяча є його єврейське походження, зв'язок Люстіже з єврейством, його він ніколи не цурався. Адже Люстіже був у нашому столітті єдиним католицьким єпископом (а можливо і взагалі християнським — у церквах, які зберігають традицію рукоположення, починаючи від апостолів) єврейського походження, оскільки він народився в єврейській родині, що іммігрувала до Франції з Польщі. Приймавши хрещення і ставши служителем Церкви Христової, Жан-Марі Люстіже протягом всього життя ніколи не зрікався своїх єврейських коренів. Через це він постійно стикався з проявами недовіри або відчуженості з обох сторін: фундаменталістськи налаштовані християни дорікали кардиналові за єврейське походження, а ортодоксальні іудеї заперечували його належність до єврейства, хоча за вченням Галахи він залишається все одно євреєм, оскільки був народжений матір'ю-єврейкою. Такі закиди на адресу Люстіже лунали, наприклад, з боку «Антидифамаційної ліги», починаючи від 1998 р., коли йому було вручено премію «Nostra Aetate» за зміцнення взаємин між християнами та іудеями, встановленої Центром християнсько-іудейського порозуміння при католицькому університеті Святого Серця у Коннектикуті (США)³. Такий світоглядний вибір Ж.-М. Люстіже заслуговує на коректне дослідження явища зближення між єврейством і християнством на персональному рівні. Отже, аналіз поглядів і діяльності Люстіже є важливим також і в Україні з огляду на те, що він є типовим представником католицької соціальної думки, а також через наявність у нашій країні невеликої за чисельністю, але доволі помітної громади євреїв, серед яких можна зустріти людей з дуже різними світоглядними і релігійними переконаннями.

Джерельна база цього дослідження спирається на сукупність публікацій та матеріалів за темою, доступних в Україні. До них належать передусім основоположні доктринальні документи Католицької церкви: постанови і рішення ІІ Ватиканського собору (1962–1965 рр.), Катехизм Католицької церкви (1991 р.), Компендіум соціальної доктрини Церкви (2004 р.). Сюди також слід віднес-

ти папські енцикліки, листи, промови, проповіді, звернення і книги, насамперед енцикліки Іоанна ХХІІІ «Мир на землі» (1963 р.) та Іоанна Павла ІІ «Сотий рік» (1991 р.) і «Сяйво істини» (1993 р.). Серед промов намісників престолу св. Петра особливо важливими є послання Папи Іоанна Павла ІІ на «Всесвітній день миру», а також його звернення до Генеральної Асамблеї ООН (1995 р.).

Початок широкого ознайомлення українського суспільства з принципами соціальної доктрини Вселенської церкви реально поклали візит до України Папи Іоанна Павла ІІ і видання доступним накладом тексту енцикліки «Сотий рік» (2001 р.). Джерелом знань про соціальну доктрину Церкви для українських науковців став міжнародний журнал «La documentation catholique», в якому оприлюднюються важливі документальні тексти Святого Престолу, пов'язані з його пастирською, соціальною, культурною, дипломатичною діяльністю (видається в Парижі), матеріали з життя дієцезій у Франції. Засобами одержання інформації щодо вчення Католицької церкви про справедливі суспільні відносини, про гармонійні стосунки між народами і країнами стала друкована продукція видавництва «Кайрос» у Києві, освітня діяльність Українського католицького університету у Львові, Вищого Інституту релігійних наук святого Томи Аквінського у Києві, Городоцького катехетичного інституту, оперативні публікації католицького вісника «Парафіяльна газета». Серед **останніх публікацій** українських дослідників соціальної доктрини католицизму (СДЦ) необхідно відзначити праці М. Кирюшка⁴, В. Козлова⁵, М. Сорочина⁶, а також колективну працю українських філософів «Віра та розум — двоє крил людського духу»⁷, присвячену початку візиту до України Папи Іоанна Павла ІІ. Ці праці поклали добрий початок вивченню СДЦ в Україні. Разом з тим практично невідомими у нашій країні залишаються життя і творчість одного з її розробників і найбільших палких впроваджувачів у соціальну практику — кардинала Люстіже, зовсім не вивченими в Україні і донині є його біографія, служіння в Церкві, наукові та теологічні праці, соціальні погляди.

Найбільш вагомими для вивчення цих питань і водночас доступними в Україні джерелами відомостей щодо внеску кардинала Люстіже у поглиблення філософсько-політологічних та моральних засад СДЦ стали його книги⁸, збірки творів⁹, а також електронні ресурси¹⁰.

Майбутній прелат, автор важливих книг з моральної теології та СДЦ народився 17 вересня 1926 р. у Парижі у родині іммігрантів-

евреїв з Польщі. Після народження він дістав ім'я Аарон. Під час окупації Франції нацистами і після того, як його батьків примусово вивезли фашисти, з 1940 р. Аарона виховували в християнській родині. Мати його Гізела загинула в Освенцімі, а батько Карл вижив. Згодом Аарона за його згоди було охрещено з християнським ім'ям Жан-Марі. Відтоді юнак здобув серйозну освіту у Сорбонні та Паризькому католицькому університеті. 1954 рік став для нього особливим: у квітні цього року його було висвячено на священика, з того самого часу його життя було тісно пов'язаним з наукою і науковим середовищем. Так, від 1954 р. і до 1959 р. він служив капеланом Сорбонни, а з 1959 р. до 1969 р. працював директором Центру ім. Рішельє з підготовки університетських капеланів. У 1995 р. Люстіже став членом Французької Академії.

Від 1969 р. до 1979 р. о. Жан-Марі служив настоятелем церкви Сен-Жан де Шанталь в ХУІ районі Парижа. У листопаді 1979 р. його було хіротоновано на єпископи з призначенням на кафедру Орлеана. У лютому 1983 р. єпископа Люстіже піднесено до кардинальського достоїнства. Протягом 24 років — з 1981 р. до 2005 р. Ж.-М. Люстіже обіймав кафедру архієпископа Парижа. У квітні 2007 р. Люстіже у листі до духовенства оголосив, що його земне життя добігає кінця, і 5 серпня 2007 р. він помер. Про смерть кардинала Люстіже Францію сповістив Президент Французької Республіки Ніколя Саркозі, який спеціально перервав свою відпустку у США, щоб взяти участь у церемонії похорону. Колишнього архієпископа Парижа було відспівано і поховано у соборі Нотр Дам де Парі 10 серпня 2007 року¹¹ В епітафії, текст якої склав ще за життя сам Ж.-М. Люстіже, зазначається: «Прийнявши християнство, залишився євреєм подібно до апостолів». Там само він вказав імена своїх небесних покровителів — первосвященика Аарона, Іоанна Богослова та Діви Марії. Згідно з даними Електронної єврейської енциклопедії, які ще потребують додаткової перевірки, під час поховання над тілом небіжчика було також прочитано іудейську похвальну молитву Кадеш¹² на ознаку його належності до єврейського народу.

За свого життя Люстіже був дуже активним у суспільному житті. Він ніколи не погоджувався з піднесенням у рідній йому Франції расизму та антисемітизму. Зокрема, саме за цю схильність кардинал протягом багатьох років був непримиреним критиком Французького Національного Фронту, порівнюючи ксенофобські виступи його лідера (свого тезки) Жан-Марі ле Пена з нацистськими.

Люстіже писав: «Протягом 50 років ми знали, що теорія расової зверхності може бути смертельно небезпечною для людства. Вона тягне за собою свавілля щодо людини. Між тим християнська віра вчить, що всі люди рівні у своєму достоїнстві, оскільки всі вони створені за подобою та образом Божим»¹³. Коли у 1981 р. уряд запланував скорочення державної підтримки приватних шкіл, Люстіже втрутився і закликав парижан до масових акцій протесту. Невдовзі уряд Андре Моруа був змушений піти у відставку.

Як архієпископ Парижа Люстіже бачив своє особливе завдання у «реєвангелізації» — повторному впровадженні християнства у життя надто секуляризованих французів. З цією метою він постійно зустрічався з молоддю, працював з науковцями, митцями, журналістами. Кардинал сприяв створенню католицької радіостанції «Нотр Дам» і мережі католицького кабельного телебачення «КТО», часто виступаючи на них з лекціями. Під час служіння в Сорбонні він наполегливо прагнув до викорінення релігійного скептицизму зі свідомості студентів та вчених. Тут у нагоді ставали його висока освіченість, глибокі знання з історії культури та літератури. Доречними при цьому ставали слова Леконта дю Нуї: «Всі, хто бездоказово і систематично прагнули позбутися ідеї Бога, здійснювали нищу й антинаукову справу». Віра насправді зовсім не суперечить науці, вона (що є цілком у дусі неотомізму) потребує розуму. В цій аудиторії добре сприймалися думки театрального діяча Жана Кокто про те, що «Бог думає про нас. Але він не думає за нас» і філософа-персоналіста Етьєна Жільсона стосовно того, що «Філософія має йти шляхом...роз'яснення нової картини Всесвіту, котру змальовує непостійна наука у світлі незмінної християнської віри»¹⁴.

Постійною турботою Люстіже була праця заради зміцнення Церкви. Він прагнув донести до глибоко секуляризованих французів і всіх європейців живу, щирю, безпосередню віру з тим, щоб справжнє релігійне життя стало для них щоденним актом нового навернення у віру, переставши бути культурно-національним обрядовір'ям, простою даниною традиції або конформізму. Особливо доречним було згадування у подібній ситуації висловлювання Жана Пті-Сенна: «Скільки людей не ходило би взагалі до церкви, якби їх там бачив один лише Бог!». Головною передумовою пробудження відчуття в собі Бога Живого є особиста молитва і щира участь у літургійній жертві. Одну з прикметних рис оживотворення віри французів кардинал визнавав також прославлення французьких

святих як всередині країні, так і за її межами. З плином часу про них краще довідалися в Європі, вшановують їх нині також католики західного обряду і в незалежній Україні, де до літургійного календаря нині включено дні спомину таких (французьких за походженням) святих: св. Домінік, св. Іоанн Франциск де Шантель, св. Людовік IX (король), св. Вікентій де Поль (пресвітер), свв. мученики Діонісій Паризький і його Сподвижники, свв. пресвітери і мученики Іоанн де Бребьоф та Ісаак Жог, св. Мартин Турський та інші. І, звичайно ж, св. Іриней Ліонський, шанований також Православною церквою. В зв'язку з геополітичними змінами в Європі, спричиненими зникненням біполярної системи державно-політичних відносин внаслідок розвалу СРСР, Папа Іоанн Павло II прийняв історичне рішення про відновлення католицької ієрархії та дієцезіального управління життям католиків на теренах України, яка стала незалежною державою. Наслідком цих подій стало, зокрема, відновлення діяльності чернечих орденів та братств терціаріїв. В Україні нині діють ордени послідовників св. Домініка (монастирі та храми домініканців-проповідників у Києві, Фастові, Мукачевому, Чорткові та Ялті) і св. Вікентія де Поль (облати, що опікуються костелом св. Миколая в Києві).

Тільки зміцніла Церква може протистояти викликам часу — наголошував кардинал Люстіже. Оновлена Церква зможе активно впливати на життя суспільства, бути регулятором суспільної моралі. Це стається, якщо Церква є невідкладною політичною силою і державі: «Церква, піддавшись зовнішнім спокусам і бажаючи показати, що вона є сучасною, ризикує втратити важливу частку свого ества... Надто багато душпастирських, апостольських і духовних рішень було прийнято під тиском зовнішніх обставин. Насправді ж великі реформи Церкви завжди народжувалися глибоко в ній самій, даючи «приріст» святості і благодаті»¹⁵.

Церква нині діє в соціумі, враженому численними бідами і проблемами — екологічними, економічними, політичними, що спричиняє збройні конфлікти та тероризм на всіх континентах. Причиною цих бід сучасного людства Люстіже вважав масове поширення бездуховності, гріховності та їх тяжкого наслідку — секуляризму, що спричиняє атомізацію суспільства, роз'єднання їх за расовою й етнічною ознаками, рівнем бідності та багатства, зростання злочинності та соціальної ентропії. Розрив з духовними джерелами означає загальну кризу європейської культури, наростання загроз самому існуванню людини¹⁶.

Але Люстіже є соціальним оптимістом. Вихід з політичних збурень, економічних та екологічних проблем існує — його можна побачити у Божому плані, який відкривають Святе письмо і Церква. Кардинал писав: «Люди прагнули викоринити християнство натиском і забуттям...Однак тільки-но буря минала, із землі з'являлися пагони, які, здавалося б, винищені з коренем...Єдиною силою, здатною навіть на докінцеві випробування, є духовна, містична сила віри у Бога»¹⁷. Незнищеною є Біблія, звернення до якої дає сили опиратися занепадові соціуму. Саме до неї звернена у критичні моменти — такі, як нинішня фіналістична перспектива, «жива пам'ять народу Божого».

Вихід з найскладніших, навіть тупикових політичних проблем християнський мислитель пропонує шукати за допомогою універсального засобу — соціального вчення Церкви. Запорукою плідності його застосування є усвідомлення політиками і державними діячами, політологами і журналістами трьох принципових речей:

1. Відмова від сакралізації держави, її інститутів, політичних та етнополітичних проблем. Люстіже зазначає: «Якщо секуляризація постає як заперечення сакрального, то в секулярних політичних і державних системах сакрум обов'язково виявляє себе інакше. Сакрум не зникає, натомість суспільство, саме не помічаючи того, включає його безпосередньо до соціальних зв'язків»¹⁸. Якщо державний чинник або політик вважає, що Бога не існує або він перебуває десь далеко, то «не може бути богом також держава або кесар»¹⁹. Людина європейської культури, єврей за кров'ю, але дитя Вселенської церкви, Люстіже навчав рішучому запереченню сакралізацію також національних ідей та почуттів: «Недоліком націоналізму є те, що він наново впроваджує у практику принципи, на ґрунті яких нація та витворена нею держава стають абсолютною цінністю, заради якої необхідно приносити в жертву все, включаючи окрему людину. Церква не може дозволити цього»²⁰. У протилежному разі мають існувати точка відліку і моральне право, аби людська і християнська свідомість могли опиратися несправедливій державі. Держава не є абсолютним володарем, ані нормою совісті для суспільства.

2. Державні діячі і політики мають практично визнати, що тільки принцип свободи протистоїть автократичним і тоталітарним державним системам. «Бог не поводить себе, як кесар, тому необхідно, аби кесар не поведив себе, як Бог, інакше він стане тираном і божком»²¹. Душпастир усіх французів привертає увагу до того,

що «Євангеліє проголошує, що гарантією свободи людини є Той, хто є її Творцем, тобто Сам Бог. Жодне створіння не може вимагати від особи звіту про її свободу»²². Громадяни не є власністю держави — вони мають права, котрі ніхто від імені держави не може відмінити.

3. Обов'язковою передумовою є переміна антропологічної парадигми в її внутрішньому і зовнішньому аспектах. Багато бід у політиці відбувається через те, що чимало державних і політичних лідерів помилково гадає, що ніхто не здогадується про справжні їх цілі та мотиви. Саме до них стосується крилатий вислів Жільбера Сесброна: «Ми неусвідомлено вважаємо, що Бог бачить нас десь згори — однак Він бачить нас зсередини». Поль Валері додавав до цього: «Ніколи не складайте думку про людину за її друзями. В Іуди вони були бездоганними». Тільки усвідомивши, що їх вчинки прозорі для Всевишнього, що Він їх вільно бачить і контролює, державно-політичні чинники можуть змінити ставлення до інших людей — не як об'єктів управління та експлуатації їх сил та ресурсів, а як до витворів Божих, створених Ним за подобою та образом Своїм та Свого Сина. Аксиомою є повага до особистісного достоїнства незалежно від походження людини, національності, рівня достатку. На ідею достоїнства людини, яка походить від біблійного кореня, спирається християнський гуманізм з його принципом походження людських прав від Творця. «В людині є дещо абсолютне: його зв'язок з Абсолютом, якого ми зevamo Богом. Для віруючих дотримання прав людини є послухом Божому закону любові до ближнього»²³.

Саме з таких позицій Люстіже брав участь у виробленні позицій Церкви до мусульман, коли потреба у визначенні свого ставлення до ісламського світу стала нагальною потребою для європейців²⁴. Цей кардинал разом з Папою Іоанном Павлом II був найбільш рішучим прихильником діалогу з мусульманами.

Розуміння Люстіже проблем, пов'язаних з євреями та єврейською державою у сучасному світі, визначалося його прихильністю до рішень II Ватиканського собору, а також тим, що він вважав себе представником іудео-християнства [цю тенденцію поступового, повільного, однак неухильного зближення євреїв з християнством у XX ст. репрезентували філософ Едіта Штайн (визнана Католицькою церквою святою під монашим ім'ям Тереза Бенедикта від Хреста як діва-мучениця за віру), православний священник о.Олександр Мень, український економіст М.Сорокін²⁵, громади месіанських євреїв]. Загальний погляд Люстіже на єврейство у світовому масштабі виходив з офіційної позиції Церкви²⁶.

Кардинал Люстиже невтомно поширював католицьку доктрину світоустрою. Потреба в новій організації глобального порядку була чітко окреслена Папою Іоанном Павлом II у його посланні з нагоди «Всесвітнього дня миру» від 1 січня 2003 р. Папа з цього приводу писав: «Усі цілком погоджуються з тим, що в сучасному світі відбувається велике безладдя. Тому сьогодні постає питання, який тип порядку може змінити це безладдя, щоб дати людям можливість жити у свободі, справедливості і безпеці? На яких принципах мають розвиватися ці нові форми світового порядку?»²⁷.

Святий Престол має власний погляд на побудову світового порядку, що висвітлюється в соціальному вченні Католицької церкви. Суть католицької доктрини світового порядку зводиться до того, що мир на землі, якого в усі часи прагнуть люди, може бути встановлено і зміцнено тільки за повного дотримання порядку, що був створений Богом. А цей порядок передбачає існування в соціальній сфері природного закону, морального кодексу, який Бог заклад у глибини людської природи. Спільне походження людей дає закладену Богом здатність розрізнення добра і зла у соціальних справах.

Щодо специфіки християнства, то тут Люстиже наголошував на його універсальній місії — впровадженню «цивілізації любові», шлях до якої вказує Євангеліє. На основі всезагального морального закону повинні діяти всі партії, а не лише християнські²⁸, а також вибудовуватися християнська політика. Становленню «цивілізації любові» передуватиме поширення загальнолюдської солідарності.

Висновки. Архієпископ паризький Ж.-М. Люстиже протягом 24 років служіння на чолі Католицької церкви Франції зробив значний внесок у розробку моральних засад СДЦ, в обґрунтування християнських підходів до розв'язання складних політичних проблем і конфліктів у міжнародних відносинах, у з'ясування можливої тут ролі Церкви. Зроблені ним підходи і висновки можуть бути корисними для гуманізації політичного життя в сучасній Україні, для ознайомлення українського суспільства з моральними засадами політичної діяльності, які християнство пропонує як гарантію успішного соціального розвитку.

¹ О кардинале Люстиже. Интервью с главным редактором католического радио «Дар» П.Д. Сахаровым // <http://ru.wikipedia.org> / Люстиже (перевірено 12.09.2008 р.).

² [http://katolik.ru/Католический портал/Люстиже](http://katolik.ru/Католический_портал/Люстиже) (перевірено 12.09.2008 р.).

³ Там само.

⁴ Кирюшко М.І. Соціальна доктрина Католицької церкви про проблему миру // Християнство і проблеми сучасності. — К.: Світогляд, 2000. — С. 86–92; Кирюшко М.І. Геополітичні проблеми сучасної Європи в контексті соціальної доктрини Римсько-католицької церкви // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 11. — К., 2000. — С. 262–271.

⁵ Козлов В.А. Дипломатія Святого Престолу у сучасній системі міжнародних відносин / Дис. ... кандидата політичних наук. — К., 2008. — 213 с.

⁶ Сорокін М.Е. Триєдине служіння Богові або сім принципів перетворення соціуму. — К.: Кайрос, 2004. — 50 с.

⁷ Віра і розум — двоє крил людського духу. — К., 2001. — 273 с.

⁸ Lustiger Jean-Marie. Wybor Boga. — Krakow: Znak, 1992. — 404 s.; J.M.Lustiger. Dare to Live. Prospects for Christianity Today. — London: St. Paul Publications, 1985. — 327 p.; Кардинал Жан-Мари Люстиже. Месса. — М.: Истина и жизнь, 2002. — 104 с.

⁹ Dokumente des Glaubens / Ives Hamant Geleit W. von Kardinal Jean-Marie Lustiger. — München, 1979. — 146 S.

¹⁰ <http://agnus.info>; <http://portal-credo.ru>

¹¹ <http://portal-credo.ru/Lustiger> (перевірено 10.09.2008).

¹² www.eleven.co.il

¹³ <http://portal-credo.ru/Lustiger> (перевірено 10.09.2008)

¹⁴ Радугин А.А. Персонализм и католическое обновление. — Воронеж, 1982. — С. 42.

¹⁵ Lustiger J.-M. Wybor Boga. — S.226.

¹⁶ Russel Show. Who will be the next Pope // Crisis. — 2000. — June. — P. 14.

¹⁷ Lustiger J.-M. Wybor Boga. — S.244.

¹⁸ Там само. — С. 223–224.

¹⁹ Там само. — С. 241.

²⁰ Там само. — С. 245.

²¹ Там само. — С. 216.

²² Там само. — С. 217.

²³ Там само. — С. 240.

²⁴ Baumard M. Les musulmans entrent dans le debat // Le mond de l'education. — 2004. — Janvier. — P.40–46; www.islam.ua; Кирюшко М.І. Папа Римський Іоанн Павло II та ісламський світ // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 27. — К., 2005. — С. 287–297.

²⁵ Сорокін М. Открытое письмо о.Янушу Анджеевскому // Ave. — 2001. — № 4. — С. 3–5.

²⁶ Poulat E. La question juive et l'eglise catholique // La Pensee. — 2001. — № 327. — P.103–110; Кирюшко М.І. Папа Римський Іоанн Павло II і формування сучасного ставлення Католицької церкви до єврейського народу // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 17. — К., 2002. — С. 96–109; Левин И. Аушвиц / Освенцим: как это могло, а потому может опять случиться // Богословие после Освенцима и Гулага. — Санкт-Петербург, 1997. — С. 51.

²⁷ Послание Его Святейшества Иоанна Павла II по случаю Международного дня мира 1 января 2004 г. // Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2003. — P. 11.

²⁸ Lustiger J.-M. Wybor Boga. — S. 220–221.

Володимир Брожина

ПОНЯТТЯ «ІСЛАМСЬКИЙ РАДИКАЛІЗМ»: СУТНІСТЬ ТА ВАРІАНТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

На межі ХХ–ХХІ ст. у світі спостерігається помітне зростання впливу ісламу на політичні, економічні, культурні процеси, міжнародні відносини. Посилився його вплив і на пострадянському просторі. За період з кінця 80-х років і до сьогодні тут оформилися різноманітні ісламські політичні течії, угруповання, організації, які діють на міжнародному і регіональному рівнях. Одні з них намагаються співпрацювати з офіційною владою, інші — виступають із радикально-опозиційними вимогами до неї. У ряді регіонів колишнього Радянського Союзу, зокрема на Північному Кавказі, діяльність радикальних ісламських течій стала чинником нестабільності, що негативно впливає на міжнародні відносини нових незалежних держав з країнами ісламського світу. Феномен політизації ісламу від середини 90-х років спостерігаємо також в Україні, де мусульманська громада Криму вже до початку ХХІ ст. виявила здатність до сприйняття соціальних ідей ісламу, часом навіть в крайніх радикально-екстремістських формах, що стало абсолютно новим і несподіваним явищем для Української держави. Зазначені обставини й визначають передусім **актуальність обраної теми.**

Разом з тим соціологами було виявлено ознаки суперечливої реакції українського суспільства на динамічне зростання ролі ісламу в світовій політиці, на становлення достатньо цілісної спільноти мусульман Криму, що спричинило поступове збільшення ступеня напруженості в соціумі, сприяло формуванню недовірливо-вичікувального погляду українців на мусульман. Сплеск активності радикальних ісламських угруповань, здійснення ультрарадикалами терористичних актів, бурхливі протести мусульман проти карикатур на пророка Мухаммада призвели до того, що в свідомості широкого загалу (особливо після трагедії 11 вересня) дедалі більше зміцнюється думка щодо того, що іслам як релігія є нібито екстремістським за своєю суттю, а мусульмани за своєю природою

буцімто схильні до тероризму. На тлі нерозважливої інформаційної політики медіа-сфери в її гонитві за сенсацією разом з дефіцитом точних наукових знань про іслам неухильно формується необ'єктивне, упереджене ставлення принаймні частини суспільства до мусульман в цілому¹.

Зростання рівня інтенсивності антимусульманських фобій досить часто пов'язане з реалізацією на території АРК спеціальних політтехнологічних проєктів, покликаних за допомогою нав'язування у медіа-просторі гостро негативного образу «мусульмани-на-терориста» консолидувати на відчутті такої небезпеки російську спільноту Криму, спричинити стан її внутрішньої мобілізації задля досягнення суб'єктами міжнародної політики конкретних політичних цілей². Поряд з цим брак мінімальної релігієзнавчої освіченості й елементарної ісламознавчої підготовки у частини політичних аналітиків і журналістів, які висвітлюють події на Кавказі, в Середній Азії та Криму, призводить до появи у багатьох публікаціях химерної плутанини з незрозумілих широкій аудиторії понять з невизначеним змістом, серед яких найчастіше згадуються ісламський фундаменталізм і радикалізм, ваххабіти і салафіти тощо.

З огляду на це постає нагальна потреба у науковому вивченні такого феномена, як «ісламський радикалізм» (інші поширені варіанти його назви — «радикальний іслам», «ісламізм»), зростає необхідність чіткого бачення специфічних рис його політичної платформи порівняно з традиційним ісламом. Відповідно **основною проблемою статті** є визначення сутності радикального варіанту ісламського фундаменталізму як важливої течії ісламської політичної думки, особливостей функціонування поняття «ісламський радикалізм» (надалі IP) в науці і медійному просторі та використання його образу у політтехнологічних проєктах. Важливим кроком до розв'язання зазначеної проблеми є *уточнення змісту споріднених з IP понять* — фундаменталізму, ваххабізму, екстремізму, ультрарадикалізму тощо, а також визначення місця поняття IP у системі категорій політичних наук. Об'єктивний, неупереджений аналіз зазначених вище проблем дасть змогу розробити заходи для запобігання потенційної загрози протистояння в українському суспільстві на релігійному ґрунті, сприятиме його подальшій консолідації.

У **методологічному плані** особливо важливим для цієї роботи є доведення обмеженості і недостатності методу *редукціонізму* як механічного зведення (звужування) складного явища до більш

простого у підходах до феномена політичного ісламу, постійну вживаність чого можна зафіксувати в окремих наукових публікаціях³, у сучасній політичній практиці та медійному просторі. Постійно вживаними під час підготовки цієї статті були *аналітичний і порівняльний методи*.

Джерельною базою цього дослідження стали сакральні тексти ісламу — Коран (та тафсіри до нього), Сунна (зокрема хадіси Пророка), сучасні теологічні судження ісламських учених-улемів — фатва (фетви)⁴, віронавчальні коментарі релігійних та громадських організацій мусульман України — ДУМК, ДЦМУ, ДУМУ й «Аль-Раїду», а також бази електронних ресурсів⁵.

Предметом дослідження ІР став відразу ж після своєї появи. Базою для вивчення цього прояву політичного ісламу були класичні праці західних ісламознавців А.Массе і Г.Грюнебаума, а також публікації таких учених, як Ф.Роузентал, Д.Тримінгем, С. Наср⁶ та інших.

Значну увагу розробці зазначеної проблематики приділяють російські дослідники, оскільки ІР вже став реальністю політичного життя в Росії. Теоретичні аспекти *політичного ісламу* вивчають Т.Саїдбаєв, Л.Андреева, О.Ігнатенко, Р.Ланда, З.Левін, О.Малашенко та інші, вони проаналізували причини появи цього явища, розкрили особливості різних його напрямів та класифікували їхні політичні доктрини⁷. Ряд російських вчених безпосередньо досліджують *радикальні* ісламські течії, розглядаючи їх теоретичні основи, форми діяльності, місце в політичній системі окремих країн та вплив на внутрішню та міжнародну політику⁸. Своєрідний компендіум досягнень російських вчених у вивченні ісламського фундаменталізму викладений у праці К. Полякова⁹.

Окремим предметом вивчення російських дослідників є релігійно-політична ситуація в Північнокавказькому регіоні, що пояснюється його сучасним нестабільним соціально-політичним становищем та загостренням внутрішнього протистояння різних політичних сил. Тому основна увага науковців зосереджена на аналізі політизованих форм ісламу на Північному Кавказі та розгляді діяльності окремих радикальних організацій й угруповань у контексті політики федеральних органів Росії в цьому питанні¹⁰.

В Україні, зважаючи на значну кількість тут мусульман, також розпочалися перші наукові дослідження ісламу та діяльності мусульманських радикально-екстремістських угруповань. Однак у нашій країні *системних* досліджень радикальних ісламських течій

ще не проводиться. Українське суспільство відреагувало на загрозу ІР, що постала у ХХІ ст., лише в особі стурбованих науковців, які власними зусиллями створили «Український центр ісламознавства». Саме ця всеукраїнська наукова громадська організація стала реальним центром, навколо якого об'єдналися вчені-ісламологи задля одержання якісних, достовірних знань про іслам та мусульман в Україні і в світі.

На початку ХХІ ст. в українській науці окреслилися *основні напрями вивчення ІР*. Серед останніх публікацій на досліджувану тему варто виокремити наступні їх групи: 1. Питання *ісламського фундаменталізму загалом* розглядаються у працях О.Богомолова, І.Куліша, В.Лубського та інших¹¹. В одній площині з ними працює російська дослідниця О.Семенова¹². 2. Ідеології та діяльності руху «Іхван аль-Муслімун» (*Братів-мусульман*) присвячено дисертацію І.Куліша¹³. 3. Різні підходи до теми *ваххабізму* як ортодоксальної течії політичного ісламу демонструють публікації С. Іжевського і Л.Маєвської, а також дисертація останньої¹⁴. 4. Поглиблене дослідження політичних ідей та практики партії «*Хізбат-Тахрір*» започатковано М.Кирюшком. 5. До *міжнародних аспектів проблеми ІР* зверталися у своїх працях О.Богомолов та Р.Джангужин¹⁵. 6. *Радикалізація політичного життя мусульман Криму* розглянута в роботах А.Булатова, М.Кирюшка¹⁶, Е.Муратової¹⁷ та інших. 7. У контексті проблем *глобальної безпеки* явища ІР розглядаються у монографіях С. І.Здіорука і В.О.Шведа¹⁸. 8. Зв'язок ІР з питаннями *війни, зокрема джихаду*, вивчали І.Гімадутін та К.Семчинський¹⁹. Набагато менш вивчені в українській науці питання *інтегрізму* (термін запропоновано французькими політологами), який наполягає на обмеженні верховенства світського закону над шаріатом навіть там, де мусульмани є меншістю. Мало-вживаним у вітчизняній науці є близький за значенням до інтегрізму термін *ісламізм*, запропонований наприкінці 80-х років ХХ ст. радянськими вченими. Найбільш повне його визначення дав О.Ігнатенко: «Ісламізм — політична ідеологія, орієнтована на створення умов, за яких...соціальні проблеми...будуть розв'язуватися виключно з використанням ісламських норм»²⁰. Нині ряд авторів ототожнює ісламізм з радикальним або войовничим фундаменталізмом, чим створює зайву плутанину термінів і явний когнітивний надлишок. Однак О.Семенова пропонує вживати термін «ісламізм» у спеціальному, вузькому значенні, застосовуючи його до реформаторського крила фундаменталістів²¹. Таким чином, у нашій

країні системне вивчення ісламських радикальних течій не проводиться, Україна нині є однією з останніх країн в Європі (навіть порівняно з Польщею або Литвою з набагато меншою кількістю мусульман), де відсутні кафедри ісламознавства у вузах та аналогічні відділи в інститутах Національної Академії наук, на базі яких фахівці на рівні світової науки досліджували б політичний іслам та ІР як його функціональний вияв. Реально ці дослідження нині в країні здійснює вузьке коло ентузіастів.

Доволі складною є *позиція ісламських мислителів та лідерів офіційних ісламських організацій* стосовно аналізованого предмета. 1. На основі традиційних і власних інтерпретацій вони демонструють неприйняття ряду радикальних течій (прикладом чого є заяви лідера ДУМУ А.Таміма проти ваххабітів, публікація видавництвом ДУМУ матеріалів проти них²², серед них праць Л.Маєвської). До організацій, схильних до радикалізму, вони звичайно відносять «Іхван аль-Муслімун» (братів-мусульман), «Джамаат-і Ісламі» (ісламське товариство), «Аль-Джихад» (джихад), «Хезболла» (партія Аллаха) та інших, а до їх ідейних лідерів Аймана аз-Завахірі (АРЄ), Хасана ат-Турабі (Судан), Мухаммада аль-Газалі, Мустафу Машхура і Мухаммада Арефа (всі — Єгипет) та інших. 2. Помірковані ісламські мислителі та релігійні керівники звичайно відкидають тероризм як явище, нехарактерне для ісламу. Такої позиції дотримуються турки М.Гюлен, І.Джанан, А.Гюнеш, Ч.Актан, А.Булач, Х.Юджеоглу, обґрунтовуючи її посиланнями на Коран та Сунну. Терористів вони не вважають мусульманами, заперечують належність їх до ісламу, а схильність до тероризму виводять з помилкових поглядів. 3. У середовищі поміркованих мусульман натомість наголошують на мирному характері ісламу. Так, Юсуф аль-Карадаві (Катар) називає іслам «релігією милосердя», завершення війн вважає благом і милістю від Аллаха²³. Встановлюються також обмеження для застосування насильства²⁴. Звідси ісламські інтелектуали роблять висновок, що людям західної цивілізації неприпустимо розглядати іслам та мусульман як щось вороже до людства. З цим погоджується чимало західних та українських вчених²⁵, переважна більшість яких закликає до діалогу з мусульманами.

Аналіз наукової літератури з питання ісламських радикальних течій свідчить, що на сьогодні не існує універсального, чіткого визначення поняття «ісламський радикалізм». За останні десятиліття щодо трактування самого терміна можна спостерігати

певну еволюцію від нечітких, розмитих уявлень до більш чітких понять та означень. Якщо в середині 90-х років ХХ ст. «ісламський радикалізм» частіше трактувався як «новий фундаменталізм»²⁶, наприкінці 90-х — як гранично політизована складова частина ісламу²⁷, то сьогодні до нього найчастіше звертаються у значенні «політичний іслам», «ісламізм», в свою чергу «ісламістами» називають усіх тих, хто активно використовує ісламську релігію як засіб досягнення політичних цілей²⁸. У ХХІ ст. у політичній практиці та науковій теорії поняття ІР набуло чіткої окресленості і широкого функціонального значення. Виходячи з більш універсальної за змістовим обсягом категорії ісламського фундаменталізму, поняття ІР характеризує нині передусім динамічний, антиеволюційний, нереформаторський аспект трьох його головних елементів. Ісламський фундаменталізм є вихідною категорією цього дослідження, необхідною для визначення сутності ІР. Теологічною основою фундаменталізму є вимога «таухіду» (Єдинобожжя) Аллаха — у його володарюванні, в його божественності і володінні божественними іменами та якостями, спираючись на які, шаріатські вчені виводять принципи невіддільності релігії від політики і необхідності створення ісламської держави, які й є ознаками фундаменталізму.

Аналіз розвитку фундаменталістських ідей дозволяє визначити головні шляхи або способи досягнення цілей ісламського фундаменталізму: 1) традиціоналізм; 2) реформаторство; 3) радикалізм. У проблемному полі статті знаходиться останній шлях — ІР. Загалом у науці оформилося два полярні підходи щодо визначення співвідношення між релігією ісламу та ісламським радикалізмом.

Прибічники першого підходу найчастіше вважають, що радикали іслам лише використовують, прикриваються ним, маскуються, не маючи при цьому сутнісних зв'язків з духом «релігії Пророка». Разом із тим стверджується, що іслам — релігія любові, помірності, милосердя та справедливості, а тому він не має і не може мати жодного відношення до дестабілізуючих суспільство процесів, які супроводжуються насиллям — аж до тероризму. Слід зазначити, що така позиція активно підтримується провідними ісламськими лідерами. Зокрема, секретар Організації Ісламська конференція Екмеледдін Іхсаноглу заявляв, що такого поняття, як «радикальний іслам», не існує. Він наголосив, що є радикальні люди, які використовують іслам для своїх цілей²⁹.

Другий підхід, властивий багатьом американським і російським політикам, політтехнологам і журналістам, на противагу

першому, свідомо формує образ ісламу як релігії насилля та ворожнечі, наполягаючи на думці про первинну наявність радикалізму в ісламі. Однак політологічний аналіз реальних політичних подій за участю мусульманських рухів фіксує не названі позиції у чистому вигляді, а їх поєднання з багатоманітним проміжним форм. Разом з тим, незаперечним є той факт, що між ісламом та практикою його радикальних послідовників існує очевидний зв'язок — кожний ісламіст є мусульманином, однак не кожний мусульманин є ісламістом.

Загалом наукові дискусії стосовно ІР розгортаються в двох основних напрямках — виділяються переважно релігійні аспекти або політичні. З огляду на це більшість науковців вважає, що ІР існує в двох головних формах: як ідеологічна доктрина і як заснована на цій доктрині соціально-політична практика. Він реалізується в діяльності різного роду ісламістських організацій, що в своїй сукупності становлять радикальний ісламський рух. Вони відрізняються передусім розумінням шляхів досягнення політичних цілей; етнічним складом; ступенем поміркованості й екстремізму; визнанням різних типів ісламської держави — халіфату (у сунізмі) і теократії (у шиїзмі).

Зазначене дозволяє побачити специфічні риси ІР, визначити його соціальну базу, основні складові дефініції. Наприклад, у науковому звіті Російського інституту стратегічних досліджень ІР визначається як *використання* політичними угрупованнями ісламських лозунгів та елементів вчення ісламу як своєї ідеологічної платформи, що й відрізняє їх від інших громадських формувань у перебігу боротьби за владу зі своїми політичними суперниками. Ця боротьба може проходити як в межах законних для тої чи іншої країни методів, так і виходити за їх межі³⁰. Цікаву інтерпретацію цього поняття дає О.Ігнатенко, який аналогічно до вищенаведеного визначення ісламізму наголошує на *інструментальній ролі ІР* у побудові держави виключно на нормах, виведених із Корану та Сунни³¹. Близьким до цього є визначення, запропоноване провідним російським дослідником цієї проблеми І.Добаєвим: ІР — це ідеологічна доктрина та заснована на ній соціально-політична практика, які характеризуються нормативно-ціннісним закріпленням ідеологічного, політико-світоглядного і навіть збройного протистояння світу «істинного ісламу» стосовно світу «невірних» (ззовні) і світу «неістинної віри» (всередині ісламу), що вимагає абсолютного соціального контролю та мобілізації (служіння ідеї) своїх прибічників³².

Спираючись на вищенаведені визначення, можна зробити висновок, що з ідеєю ІР пов'язаний динамічний соціальний рух, спрямований на створення політичних умов для запровадження універсальної виключності шаріатських норм суспільного життя у всіх його проявах. Саме тому поняття ІР входить до більш широкої сфери політичного ісламу. З огляду на те, що ніде в світі на сьогодні не існує держави, де б усі без винятку аспекти життєдіяльності суспільства регулювалися би виключно шаріатськими нормами без дотримання традицій національної монархії або новацій республіканського конституціоналізму, то реалізація проекту ІР ще тільки передбачає майбутню глибинну та широкомасштабну соціальну трансформацію всього ісламського світу (для ультрарадикалів і неісламського світу).

Політичний радикалізм серед мусульман проявляється насамперед у формі опозиції до існуючих у більшості мусульманських країн прозахідних режимів. Це свідчить про те, що ІР можна вважати *переважно політичним*, а не відроджувально-релігійним рухом: його представники **ніколи** не виступають з ідеями реформування власне ісламу як релігії богоодкровенної, тобто недоторканної. Вони вимагають лише зміни місця та ролі релігії в житті суспільства, прагнучи досягти через це перемін у політиці, для чого їм необхідна варіативність панівної ідеології. Згодом на цій основі відбувається трансформація політичної практики існуючого режиму та державного устрою, підставою для чого вважається їх невідповідність настановам ісламу. Чи не всі ідеологічні течії, що існують у мусульманському світі, незалежно від своєї кінцевої політичної мети апелюють до єдиного ісламського вчення про світоустрій, про абсолютне володарювання Аллаха у світі. Вже потім, на етапі формулювання на цьому ґрунті претензій політичного характеру наочно окреслюється і нерелігійна складова політичного радикалізму в ісламі. Означена двоступінчастість не є випадковістю, оскільки іслам через своє соціальне вчення виявляється органічно пов'язаним з політикою і державотворенням. У контексті цього зрозуміло, чому шведська дослідниця Л. Йонсон, визначаючи сутність конкретно ІР, наголошує, що радикальні ісламські політичні течії (у теорії та на практиці) виступають частиною більш загальної тенденції реісламізації суспільства та політизації ісламу³³.

З цього ми робимо висновок, що ІР являє собою цілком природний, але водночас крайній вияв (або рису) усіх течій, що існують у межах політичного ісламу. Саме тому поняття ІР може бути

застосованим до всіх ідейних течій фундаменталізму в ісламі. Через це терміни «ІР» та «ісламський фундаменталізм» не є абсолютно тотожними, виражаючи **різні площини** соціально-політичної думки мусульманина. Можна сказати, що фундаменталізм спрямовує погляд людини на основний зміст ісламу, у вимірах якого він дійсно виступає як релігія миру, добра та терпіння. Радикальний підхід лише перетворює — динамізує або навіть революціонує (часто не рахуючись з обставинами або людськими життями) існуючі духовно-релігійні поривання до найвищих цінностей ісламу.

Нехтування чіткістю визначень, зневага до існування смислових меж між досліджуваними поняттями призводить деяких авторів до непродуктивної плутанини. Наприклад, російський дослідник В.Сажин виділяє чотири основні течії ІР (в його термінології «ісламізму»): першу він характеризує як «адаптацію та синтез», другу — як «консервативну» або «традиціоналістську», третю — як фундаменталізм, четверту — як радикальний фундаменталізм, безпосередньо пов'язаний із тероризмом³⁴. На нашу думку, ця класифікація не зовсім відповідає реальності. Справді, сьогодні тенденції до радикалізації фундаменталізму стають дедалі більш виразними, ніж раніше, надаючи динамічних рис системоутворюючим елементам самого фундаменталізму як в сунітському, так і шіїтському його проявах (саме це слід вважати головною причиною того, що деякі дослідники, журналісти і військові аналітики механічно ототожнюють фундаменталізм і радикалізм). До того ж на практиці частіше ідеологічним обґрунтуванням соціально-політичних дій ісламських радикалів, екстремістів та навіть терористів виступають радикалізовані етнополітичні і релігійно-політичні доктрини у змішаних формах (синтетичні, синкретичні і навіть еклектичні). Подібний синкретизм має місце в ідеологічному обґрунтуванні екстремістської діяльності афганського руху «Талібан», палестинської «Аль-Джихад Ісламі-і» (ісламський джихад). Він складається з сукупності ідей фундаменталістсько-націоналістичного спрямування *традиціоналістичного* типу, а у випадку турецької «Боз курт» — у вигляді аналогічного фундаменталістсько-націоналістичного ісламо-турецького синтезу, де ісламська складова представлена в основному *реформаторськими* тенденціями. Тому, говорячи про присутність радикалізму в ісламі, ми повинні обов'язково враховувати його місце у системі функціональної *тріади, на яку спирається фундаменталізм: традиціоналізм, реформізм та радикалізм.*

Разом із тим, більшість дослідників уже починає поділяти думку, що радикалізм не варто вважати просто крайньою течією в політичному ісламі, оскільки *радикалізм може бути динамічною характеристикою всіх його течій*. Тоді надалі стає зрозумілим існування двох рівнів ІР — *поміркованого та ультрарадикального*. Саме другий зазвичай і трактується як крайня течія, яка проявляється в формі екстремізму та тероризму. Такий підхід спостерігаємо на практиці у ряді країн (Єгипет, Ліван) — тут диференційовано підходять до прибічників двох головних рівнів радикального ісламу. З одного боку, «помірктованих» тут залучають до участі у політичній (в тому числі парламентській) боротьбі, їх інтегрують для участі в економіці, допускають до праці в органах управління всіх рівнів і т.п. зі збереженням контролю з боку влади за їхньою діяльністю. З іншого боку, в АРЄ паралельно застосовують жорсткі адміністративні, навіть репресивні засоби проти ісламських екстремістів з ультрарадикального крила ІР. На Близькому Сході також поширений ІР серед рішучих мусульманських політиків конструктивного толку. Водночас на відміну від радикалізму цього типу ультрарадикалізм, який набуває форми екстремізму та тероризму, у близькосхідних країнах, як і в усьому світі, майже одноставно оцінюється негативно. Отже, феномен радикалізму серед мусульман не має однозначно позитивного або негативного змісту, оскільки сам оціночний аспект часто безпосередньо залежить від конкретного політико-культурного контексту.

Під взагалі-то некоректним терміном «ісламський екстремізм» (більш точним буде *екстремізм у середовищі мусульман*) звичайно розуміють діяльність різних ісламістських угруповань, що мають за свою мету оволодіння владою з використанням таких методів боротьби, які виходять за межі норм і вимог міжнародного права³⁵. Помірктовані мусульманські вчені трактують екстремізм як войовниче неприйняття або відхилення від приписів Корану і Сунни стосовно облаштування суспільного життя.

У свою чергу явище *тероризму серед мусульман* виступає крайнім проявом або генералізацією екстремізму. Його можна визначити як злочинну діяльність, спрямовану проти людського життя заради зруйнування основ будь-якого конституційного ладу. Якщо умовно утворити ланцюжок з трьох понять: «радикалізм — екстремізм — тероризм», то однозначно найбільш небезпечним слід вважати останній. Неприпустимим є вживання медійного терміна «ісламський тероризм», який принижує іслам як велику

світову релігію та ганьбить достоїнство і гідність більшості мусульман.

З вищевикладеного можна зробити наступні **висновки**.

1. Необхідною передумовою одержання об'єктивної оцінки явищ ІР є *відмова від застосування методу редукціонізму*, який зводить ІР до звичайного тероризму. Не дотримуючись цього, світські держави, до яких належить Україна, позбавляють себе потенційних союзників в особі ісламських традиціоналістів, реформістів та рішучих модерністів. Саме останні здатні звузити соціальну базу екстремістів і терористів, позбавити їх ореолу шахидів як борців за віру. Неприпустимою є редуція поняття ІР до більш вузьких — зокрема, екстремізму серед мусульман та тероризму у мусульманському середовищі. Ігнорування цієї вимоги в теорії призводить до того, що в житті ставиться знак рівності між зазначеними явищами. Тому політологічний аналіз політичних процесів у середовищі мусульман передбачає чіткий розподіл цих понять. Логічно і змістовно необґрунтованим є поширене в літературі пряме ототожнення поняття ІР із фундаменталізмом. Екстремізм і тероризм як гіпертрофовані прояви радикалізму спираються на ідеологічні доктрини і відповідні їм форми соціальної, зокрема політичної діяльності, які докорінно відрізняються від теоретичних конструктів, на яких базується фундаменталізм як теологічне і політичне явище.

2. Загалом радикалізм як філософсько-праксеологічний підхід до життя є відомим ще з епохи доіндустріального суспільства. Однак з наростанням соціально-політичних і економічних криз, неминучих в умовах трансформації індустріального суспільства з усталеністю його політичних інститутів, звернення до радикальної ідеології є цілком закономірним явищем, закономірною реакцією людей на застиглість соціальних структур. Тоді й з'являються настрої радикалізму як ефективного засобу пошуку всеохоплюючої альтернативи пануючим життєвим цінностям, особливо коли вони інтродуковані ззовні, запозичені з іншої економічної і цивілізаційної системи. Для ісламського світу аксіоматично важливим є те, щоб вищій сенс цим цінностям надавала релігія, встановлена Творцем через його Пророка. Тут політична ідеологія як система цінностей та релігія в ісламі є практично нероздільними, зростання одної сили завжди веде до зміцнення іншої. На певних історичних етапах розвитку суспільства енергія релігії-віросповідання у межах ісламу трансформується в релігію-ідеологію. Для мусульманина

повна заміна релігійної віри політичною ідеологією перетворюється на безнадійну і катастрофічну спробу «спасіння світу від зла» насильством з боку державної машини, яка обслуговує політичними і репресивними засобами інтереси окремих груп людей, а не всього суспільства, як це має бути в ідеальній ісламській державі.

3. До головних функцій ісламізованих екстремістських та ультрарадикальних ідеологій належать виправдання практичної діяльності їх прибічників, їхня політична мобілізація для участі у «священній боротьбі» за захист «істинної віри» від навали невірних, нейтралізація світських політичних сил, зацікавлених у діалозі з християнським світом.

4. Дедалі актуальнішою є необхідність привернути увагу політикуму і наукової еліти України до зростаючої загрози ІР, який за певних умов може стати впливовим чинником політичного процесу в АРК.

5. Здійснене дослідження явища радикалізму серед мусульман та аналіз змістовної сутності поняття «ІР» дають змогу сформулювати наступне його визначення. Ісламський радикалізм — це сукупність ідеологічних поглядів та доктрин антиеволюційного, діахронічного спрямування, основу яких складає фундаменталістський варіант ісламського вчення про світоустрій, людину і суспільство, разом з тим це також і відповідна соціально-політична практика, що реалізується в діяльності релігійно-політичних організацій помірковано-радикального або ультрарадикального типів.

¹ Національна та релігійна толерантність київських студентів. Матеріали соціологічного дослідження / За ред. М.І. Кирюшка. — К.: Ансар Фаундейшн, 2006. — 36 с.; Сирінська О. Образ терористичного акту в українському медіа-просторі та його вплив на формування уявлення про іслам в Україні (на прикладі публікації про події 11 березня у Мадриді) // Іслам і Україна / За ред. М.І. Кирюшка. — К.: Ансар Фаундейшн, 2005. — С. 240–250.

² Рогачёва М. Крым может стать украинским Косово//<http://www.izvestia.ru/world/article3092352/index.html>; Новый регион — Крым. Исламские «просветители» начинают атаку в украинском информпространстве //<http://www.nr2.ru/crimea/65355.html>.

³ Маєвська Л.Б. Роль екстремістських організацій у формуванні негативних уявлень про іслам// Українське релігієзнавство. — 2004. — № 3–4. — С. 162–165.

⁴ Современные фатвы / Юсуф аль-Кардави / Перевод с арабского Ясина Расулова. — М.: Андалус, 2004. — 258 с.

⁵ www.islamcivil.ru; www.islam-ru.com; www.islamyat.org; www.islamUA.net

⁶ Массэ А. Ислам: Очерки истории. — М., 1982; Грюнебаум Г.Э., фон. Классический ислам. — М., 1985; Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. — М., 1978; Тримингэм Д.С. Суфийские ордены в исламе. — М., 1989; Ходжсон М. Об общем и специфичном в устройении исламской цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1998. — С. 360–365; Наср С. Х. О столкновении принципов западной и исламской цивилизаций // Сравнительное изучение цивилизаций. — С. 481–484.

⁷ Саидбаев Т.С. Политика и религия // Социально-политические науки. — 1991. — № 9. — С. 45–53; Андреева Л. Религия и власть в России. — М., 2001; Игнатенко А.А. Ислам и политика. — М., 2004; Левин З.И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. — М., 1988; Ланда Р.Г. Политический ислам: предварительные итоги. — М., 2005; Малашенко А.В. Исламская альтернатива и исламистский проект. — М.: Весь мир, 2006. — 211 с.

⁸ Арухов З.С. Экстремизм в современном исламе. — Махачкала, 1999; Добаев И.П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. — Ростов-на-Дону, 2003; Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. — М., 2003; Овсянникова Е. Ваххабизм и исламский радикализм: теоретические и политические контексты // Власть. — 2005. — № 3. — С. 42–47; Карамян С. Исламский фундаментализм: теория и практика // Власть. — 2007. — № 4. — С. 82–86 та ін.

⁹ Поляков К.И. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма. — М.: УРСС, 2003.

¹⁰ Мельков С. А. Исламский фактор и военная политика России. — М., 2001; Бобровников В.О. Мусульмане Северного Кавказа. — М., 2002; Кудрявцев А.В. «Ваххабизм»: проблемы религиозного экстремизма на Северном Кавказе // Центральная Азия и Кавказ. — 2000. — № 3(9); Ярлыкапов А.А. Ваххабизм на Кавказе // Социально-политическая ситуация на Кавказе: история, современность, перспективы. — М., 2001. — С. 77–87; Кисриев Э.Р. Религия и политика в Дагестане. — М., 2004; Лебедева О. Проблемы развития толерантности на Юге России: некоторые пути решения // Власть. — 2005. — № 6. — С. 42–44 та ін.

¹¹ Богомолов О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. — 2000. — № 1. — С. 134–141; Лубський В.І., Куліш І.В. Соціально-історичні та політичні джерела виникнення ісламського фундаменталізму // Українське релігієзнавство. — 2004. — № 3–4. — С. 49–58.

¹² Семёнова О.А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития // Вестник Московского университета. Серия 12 «Политические науки». — 2007. — № 1. — С. 61–68.

¹³ Куліш І.В. Ісламський фундаменталізм: релігійно-політична сутність і форми прояву (на матеріалах Арабської Республіки Єгипет) / Дис. ... канд. філос. наук. — К., 2003.

¹⁴ Іжевський С. Ісламські радикальні релігійно-політичні течії та секти. — Ч.1 / Ваххабіти. — Львів: Слов'янський світ, 2004. — 32с.; Маевская Л.Б. Осторожно, экстремизм! — Киев:МАУП, 2004. — 102 с.; Маевская Л.Б. Ваххабизм в современной России: исторические корни и тенденции развития / Дис...к.ист.н. — Киев,2007.

¹⁵ Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти / Богомолів О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. — К.: AMES, 2005. — 120 с.; Джангужин Р. Проблеми радикального ісламу в Центральній Азії: погляд з України // Контекст. — 2001. — № 8. — С. 23–32.

¹⁶ Кирюшко М. Інституційні вияви і соціальні причини політизації ісламу // Українське релігієзнавство. — Вип.37. — К., 2006. — С. 163–172; Кирюшко М. Протестні акції мусульман 2006 року: політичні та культурні аспекти // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.29. — К., 2006. — С. 352–367.

¹⁷ Муратова Ә.С. Политологический анализ процесса возрождения ислама в Крыму / Дис. ... канд. полит. наук. — Симферополь, 2004.

¹⁸ Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття. — К.: Знання України, 2005. — 552 с.; Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки. — К.: НІПМБ, 2002. — 88 с.

¹⁹ Гімадугін І. Воєнно-політична концепція в ісламі // Українське релігієзнавство. — 2004. — № 3–4. — С. 28–42; Семчинський К.В. Проблеми війни у працях ісламських мислителів ХХ століття // Українське релігієзнавство. — 2004. — № 3–4. — С. 43–49.

²⁰ Игнатенко А.А. От Филиппин до Косово. Исламизм как глобальный дестабилизирующий фактор // Независимая газета. — 2000. — 12 октября.

²¹ Семёнова О.А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития. — С. 68.

²² Ас-Сайид Ахмад ибн Зейни Дахлян. Заблуждение ваххабитов. — К.: Аль-Иршад, 2005. — 44 с.

²³ Современные фатвы. — С. 203.

²⁴ Abou El Fadl, Khaled. Rebellion and Violence in Islamic Law. — New York: Cambridge University Press, 2001. — 112 p.

²⁵ Еспозіто Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність? / Пер. з англійської І.Саповського. — Львів: Кальварія, 2004. — 336 с.

²⁶ Умнов А.Ю. Исламский фундаментализм на Среднем Востоке // Вестник Московского университета. — Сер. 13. — Востоковедение. — 1994. — № 3. — С. 46, 50.

²⁷ Сажин В.И. К вопросу о цивилизациях, исламе и войнах // Ближний Восток и современность. — М., 1998. — С. 207–209.

²⁸ Поляков К.И. Влияние внешнего фактора на радикализацию ислама в России в 90-е годы XX в. (на примере арабских стран) // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. — М., 2001. — С. 305–306.

²⁹ <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=210198>

³⁰ Исламский экстремизм и фундаментализм как угроза национальной безопасности России. Научный отчет Российского института стратегических исследований. — М., 1995. — С. 13.

³¹ Игнатенко А.А. Исламизм как глобальный дестабилизирующий фактор. Доклад на семинаре «Исламизм: глобальная угроза?» в Институте социальных систем МГУ им. М.В.Ломоносова. — М., 2000. — С. 4.

³² Добаев И.П. Исторические и доктринальные корни исламского радикализма, его современные проблемы и течения // Центральная Азия и Кавказ. — 2001. — № 2. — С. 148.

³³ Йонсон Л. Политический ислам и конфликты в Евразии // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 4. — С. 56.

³⁴ Сажин В.И. Указ. соч. — С. 207–209.

³⁵ Исламский экстремизм и фундаментализм как угроза национальной безопасности России. Научный отчет Российского института стратегических исследований. — М., 1995. — С. 14.

Микола Кирюшко

ПАРТІЯ «ХІЗБ АТ-ТАХРІР»: ПОЯВА В УКРАЇНІ

Повна назва цього нового явища в політичному житті Кримського півострова — «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Відтоді «Хізб ат-Тахрір»* привернув до себе увагу кримських мусульман (особливо частини молоді), спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі — ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, а також відомий у світі відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом

* Поняття «хізб» пов'язане з розділенням, поділом цілого на частини. Звідси трактування «хізб'у» як партії: ліванська «Hizbolla» (Хезболла — Партія Бога), «Хізб ат-Тахрір» (Партія визволення), «Хізб-і ісламі» Гульбеддіна Хекматіяра. «Хізб» пов'язаний також традиційно з назвою частини «джюзу» — однієї тридцятої частини Корану. Часте написання назви партії як «Хізб ут-Тахрір» з вживанням літери «у» в транскрипції артикаля латиницею «ut» пов'язане з помилковим прочитанням огласовки «фатха», яку використовують для позначення короткого редукованого голосного звуку [a], тому й саме є неточним.

з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників — хізбітів спричинили природну занепокоєність з боку частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів. Так, заступник голови Республіканського комітету АРК у справах релігій Айдер Булатов протягом кількох останніх років, виступаючи у пресі, невтомно закликає державних чинників і наукову громадськість звернути увагу на ХТ, просить їх не відвертатися від зростаючої стривоженості багатьох членів суспільства, яка спричинена активізацією цього руху¹. Суспільна потреба в аналізі вище зазначеного явища й визначає передусім **актуальність теми** цього дослідження.

Відповідно до цього **основну проблему статті** становить складність всебічної характеристики ХТ як однієї з важливих течій ісламської політичної думки, двокомпонентність цього релігійно-політичного руху або парадоксальність і некоректність думки-припущення про його належність до мережевих структур². Ця стаття репрезентує перше в українській науковій літературі спеціальне дослідження вчення та діяльності партії «Хізб ат-Тахрір» як новітнього феномена політичного життя Криму. Призначенням статті було зменшити дефіцит достовірної інформації щодо ХТ, при цьому важливим завданням було утриматися від ціннісних оцінок, що їх нав'язують політики, політтехнологи і журналісти за допомогою медійної сфери.

Серед останніх публікацій, на які спирався автор у процесі дослідження, необхідно виокремити змістовні публікації відомого американського політичного аналітика Дж.Еспозито, українського арабіста О.Богомолова з колегами і молодого українського ісламолога Т.Хазир-Огли³ та інших. Інші доступні нам автори обмежуються здебільшого короткими згадуваннями про ХТ обсягом в абзац⁴ або відтворенням готових оціночних фраз-кліше щодо ХТ⁵ без усякого проникнення вглиб предмета вивчення. Під час аналізу складних теологем автор спирався на «фату'а» (загальноновизнані судження) авторитетних сучасних ісламських вчених Юсуфа аль-Карадаві (Катар) і Таріка Рамадана (Великобританія), а також на положення з фундаментальної праці «Знання про релігію» Сеїд Мухаммеда Хусейна Табатабаї⁶. **Джерельну базу** склали матеріали, зібрані під час польових досліджень, здійснених ВГО «Український центр ісламознавства», зокрема його Кримським відділенням на чолі з А.А.Булатовим, за що складаю йому особливу подяку. Серед цих матеріалів періодичні видання ХТ в АРК, зокрема колекція випусків газети «Возрождение» (подає відомості про вчення

та діяльність ХТ), що її видає мусульманська релігійна громада «Алушта»; звіти про публічну діяльність ХТ на прес-конференціях; тексти або фрагменти текстів окремих книг, виданих «Хізб ат-Тахрір». Більшість з книжок, створених інтелектуалами ХТ, а саме: «Програма «Хізб ат-Тахрір», «Так було зруйновано Халіфат» А. аль-К.Заллюма, «Докази неминучості ісламської держави», «Політичні погляди «Хізб ат-Тахрір», «Небезпечні поняття», «Запровадження Конституції», «Заперечення марксистського соціалізму» Устаза Г'аніма Абдуху, «Викриття західної теорії толерантності», «Найкраща економічна політика» Устаза Абдурахмана аль-Малікі, «Майно у Халіфаті» є малодоступними або взагалі недоступними в Україні. З метою долання цієї лакуни було використано електронний ресурс ряду веб-сайтів⁷.

У своєму дослідженні автор виходив з того, що «Хізб ат-Тахрір» є «релігійно-політичною організацією, яка діє у різних країнах і ставить собі за мету сприяти поверненню мусульман до ісламського способу життя шляхом створення єдиного Халіфату на території держав, населення яких традиційно сповідує іслам»⁸. Парадигму ХТ від початку склали два концепти: 1) сучасне суспільство є язичницьким — тому його необхідно просвітити світлом Ісламу; 2) існують насправді лише дві партії: партія Бога (складається з лідерів політичного ісламу та їх послідовників) versus партії Сатани (всі їхні опоненти). Перша покликана піклуватися про ведення духовної і реальної Священної війни аж до запровадження правління Божого повсюди.

Фундаменталістські ісламські рухи ХХ ст. у своєму розвитку пройшли декілька етапів. З середини 90-х років розпочався сучасний етап історії ісламського фундаменталізму. Саме на цей етап і припадає поява «Хізб ат-Тахрір» на політичній арені пострадянських суспільств. Однак власне виникнення «Хізб ат-Тахрір» припадає на 50-ті роки ХХ ст. За офіційною версією це сталося у 1953 р. в Єрусалимі (арабською Аль-Кудсі). «Хізб» було засновано шейхом Такийюддіном ан-Набагані, який народився 1909 р. у Палестині, закінчив славетний університет «Аль-Азгар» та інститут «Дар уль-Улюм» у Каїрі. Після навчання він повернувся до Палестини, де працював учителем і суддею Апеляційного суду. Після створення партії ан-Набагані присвятив своє життя партійно-організаційній та теоретично-ідеологічній діяльності, він став автором ряду книг з ідеології «Хізб ат-Тахрір». У партії її засновник мав беззастережний авторитет ідеолога, вважався партійцями за муджахіда

(вчений, що має право на іджтіхад — здійснення релігійних суджень-висновків) і засновника нового мазхабу (правової школи). Т. ан-Набагані зустрівся і полемізував з Сейідом Кутбом (класик єгипетського фундаменталізму, спадкоємець Хасана аль-Банни), виступав перед послідовниками ХТ в Йорданії, Сирії, Лівані, де й помер вірогідно у 1977 р. (за іншими даними у 1979 р.). Поховано ан-Набагані у Бейруті. Він є автором книг «Послання арабів», «Ісламська особистість», «Система ісламу». З грудня 1977 р. лідером партії (аміром) став палестинець Абд аль-Кадім Заллюм 1925 р. народження, випускник Аль-Азгару. Заллюм є автором відомої серед хізбітів книги «Так було зруйновано Халіфат». За даними О.Богомолова, нинішнім аміром партії називають йорданця на ім'я Ата Абу-Рішта.

Існує декілька версій *генези* ХТ. Одна з них вважає ХТ відгалуженням «Іхван аль-Муслімун» (братів-мусульман) — руху, створеного шейхом Хасаном аль-Банною (Єгипет). Друга наголошує на спорідненості єгипетської організації ХТ з місцевим відгалуженням «братів-мусульман» «Джама'ат аль-муслімін», але ця подія була можливою не раніше 1972 р. Третя версія, поширена нині в Узбекистані і Росії, зближує ХТ з ваххабітами, що виглядає цілком штучно. Загалом не існує принципових заперечень проти того, щоб з метою класифікації віднести ХТ до широченного кола течій *ісламського фундаменталізму*, зокрема до їх *помірковано радикальної частини*. Однак така класифікація не є вживаною серед ісламських вчених. Більш звичним для них є термін «*саляфізм*», що походить від вислову «ас-саляф ас-саліх» (праведні пращури) і позначає потяг до реісламізації суспільно-політичного життя і до побудови ісламської держави. З цими принципами цілком узгоджуються ідеї ХТ щодо повернення до ісламу у тому вигляді, як він існував за часів пророка Мухаммада. Проте врахування методів досягнення цілей ісламізації зближує ХТ не з «саляфітами» (так звать мусульман перших трьох століть після смерті Пророка) в історичному або осучасненому смислах цього поняття, а з «*халляфітами*» (мусульманами, які жили після перших трьох століть існування умми, тобто після «саляфітів»). На цьому ґрунті виникає високий рівень *сумісності і наближеності* вчення ХТ з ідеями багатьох шкіл політичного ісламу. Серед них суцільна відданість ісламові словом і ділом; оживотворення почуття ісламської ідентичності; заклик до перебудови політичної сфери на підвалинах ісламського вчення; усунення неісламських елементів з галузі

державного управління; поступове відтворення ісламської держави за моделлю Халіфату. Специфічними ознаками ХТ є антиамериканські акценти в концепції міжнародних відносин, емоційні заклики до консолідації умми, чітка консолідація з палестинським національним рухом⁹. З-поміж інших фундаменталістичних рухів і саяфітів партію ХТ вирізняє виразна антиолігархічна, антикланова спрямованість її пропаганди, що часто стає підставою для звинувачень ХТ у тероризмі з боку авторитарних можновладців ряду країн Центральної Азії. Від крайніх радикалів-фундаменталістів (ультрарадикальних екстремістів і відкритих терористів) сьогоднішніх діячів ХТ на теренах України відрізняє саме *прагнення діяти ненасильницькими, ідеологічними методами*.

Важко піддається перевірці інформація про *організаційні структури* ХТ. Є не дуже надійні відомості про існування серед них «к'яда» (командування) — центрального ідеологічного органу партії та «вілая» (аналог вілайету — провінції Халіфату) — регіональних відділень партії¹⁰ [вірогідним є їх існування лише в арабських країнах Близького Сходу]. Опоненти ХТ звичайно наполягають на конспіративному характері структури партії. Наприклад, ДУМУ видало книгу «Хибність течії «Хізб ат-Тахрір», у якій описує регіональні органи ХТ, які складаються з «халка» (партійного ядра) і нібито жорстко законспірованих осередків з п'яти чоловік. Поповнення, за даними А. Таміма, відбувається за рахунок новоприбулих — «дорісів», яких навчають «мушаріфи». Після навчання і складання присяги на вірність аміру вони стають рівноправними членами партії — «хізбійя» (хізбітами). Подальше навчання продовжується під керівництвом «накиба» (наставника), згодом кращі з учнів дістають такі самі звання. Дальші посади у керівній ієрархії начебто обіймають «муса'ід» (референт керівника вілайету), «масуль» (керівник вілайету) і нарешті «му'тамад» — лідер партії в конкретній країні¹¹.

Виникнення ХТ і його поширення світом були складовими глобального процесу різкої активізації країн ісламського світу у II пол. XX ст. На *пострадянському просторі* рух ХТ найперше укорінився у нових країнах *Центральної Азії* (передусім в Узбекистані) у середині 90-х років. Згодом ХТ поширився на півдні Казахстану і в прикордонних з Узбекистаном областях Киргизстану і Таджикистану, населених переважно етнічними узбеками. Тут ХТ через ряд обставин опинилася фактично на гребені хвилі суспільного протесту проти режимів соціальної несправедливості.

Відомий український політолог, знавець тюркського світу Р.Н.Джангужін пише: «В усіх чотирьох країнах «Хізб-ут-Тахрір» діє нелегально, а його члени піддаються карним переслідуванням... Режими цих держав, які з підозрою ставляться до будь-яких політичних проявів ісламу, усіма засобами прагнуть покласти край діяльності угруповання, яке загрожує їхній стабільності»¹². Дослідник зазначає, що найбільш жорстоким переслідуванням хізбіти піддаються в Узбекистані. Тому навіть лідер Партії ісламського відродження Таджикистану (єдиної легально існуючої ісламської партії у країнах Центральної Азії) М.Кабірі виступив за обмеження репресій щодо ХТ, закликаючи уряди перейти від насильства до широкої просвітницької роботи стосовно ідеології фундаменталістських рухів¹³. О.Богомолів з колегами наголошує, що «в Узбекистані влада інкримінує ХТ участь у терористичних актах, але досі не спромоглася подати переконливих для міжнародної спільноти аргументів на підтвердження цього»¹⁴.

За свідченням Д.Мірзоева («Ісламський конгрес Росії»), переслідування ісламських рухів в Узбекистані призвело до того, що «чимало активістів «Хізб-ут-Тахрір» знайшло притулок у різних містах Росії, де продовжували проповідувати свої романтичні ідеї»¹⁵. Тут невдовзі, починаючи вже з 2003–2005 років, тема рішучої боротьби російської влади проти ХТ «як ваххабітів і терористів» стала улюбленою для багатьох журналістів.

Наслідком сукупності цих подій і стала поява ХТ в Україні. Перші відомості про окремих членів ХТ сягають у нашої країні перших років постперевбудовного часу. Наприкінці 90-х рр., повертаючись з депортації, в Криму серед кримських татар з'явилися також перші люди, які ознайомилися з окремими ідеями ХТ у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з-серед кримських мусульман. Добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а інші в кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади, яка зволікає з розв'язанням корінних проблем облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині. Внаслідок цього, пише А.А.Булатов, «ідеями релігійно-політичної партії переймаються дедалі ширші прошарки кримського мусульманського співтовариства: від підлітків до людей зрілого віку, від випускників медресе до священнослужителів районного масштабу»¹⁶. Втім, дані Українського центру ісламознавства показують, що більшість прибічників

ХТ становить молодь у віці 20–30 років, яка мешкає переважно у Сімферопольському, Кіровському, Ленінському і Бахчисарайському районах, а також у містах південного узбережжя — Алупці, Симеїзі і передусім — в Алушті, де діє громада «Давет», члени якої виявляють відкриті симпатії до ХТ. Кількість членів партії невідома, найчастіше автори публікацій називають довільну цифру у 500–600 чол. Довільність її пояснюється плинністю кола осіб, зацікавлених у тому, щоб стати «дорісами» (новоприбулими).

Більшість дослідників погоджується з тим, що хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які реєструються як незалежні від Муфтіяту. Деякі з них були зареєстровані у 2000 р., однак пришвидчився цей процес з 2002 р., внаслідок чого нині нараховується понад 40 автономних громад. З них, за словами В.Маліборського, голови Республіканського комітету АРК у справах релігій, не менше шістьох уже орієнтуються на ХТ¹⁷. Втім, прибічники ХТ трапляються і в громадах, підзвітних ДУМК.

Вірогідно, що причини, внаслідок яких члени якоїсь громади хочуть зареєструвати свою общину як автономну від ДУМК, у кожному випадку є різними. Серед них найчастіше називають протест проти фактичної підпорядкованості Муфтіяту багаторічним незмінним лідерам Меджлісу, які монополізували увесь процес прийняття рішень; прагнення сповідувати іслам в його «чистому» (арабському) варіанті без нашарувань кримськотатарських народних традицій; бажання членів громади самостійно визначати своє ставлення до політичного ісламу (без стримуючого впливу Меджлісу); усвідомлення переваг прямого, без посередників, спілкування з закордонними спонсорами¹⁸. Серед *суб'єктів, зацікавлених в автономізації мусульманських громад*, газета кримських комуністів називає «організацію «Ас-Сунна» з Саудівської Аравії»¹⁹ (насправді Кримський республіканський благодійницький фонд «Ас-Сунна», зареєстрований 6.11.2000 р., було засновано за сприяння саудовського шейха Мохаммеда аль-Кахтані, однак для здійснення справ милосердя). А муфтії мусульман Криму переконаний у тому, що за реєстрацією нових громад постає фігура А.Таміма з його прибічниками «хабашітами». Метою їх дій він вважає ліквідацію ДУМК, «перепорядкування кримських мусульман Києву»²⁰. Ще одна гіпотеза пов'язана з протистоянням «донецьких мусульман» з Партії регіонів та їхніх кримських однодумців Меджлісу, яке посилюється напередодні парламентських та президентських виборів.

Після злиття Партії мусульман України з Партією регіонів 17 грудня 2005 р. остання нібито почала пошук союзників серед мусульман Криму проти Муфтіяту і Меджлісу, серед членів і лідерів яких традиційно сильною є підтримка українських національно-патріотичних сил²¹. Не виключено, що найбільш вірогідною є версія, яка **поєднує** певні елементи всіх зазначених гіпотез.

Перший етап публічної діяльності ХТ в Україні розпочався після антиамериканського мітингу у Сімферополі у 2003 р. та відомого інциденту в мечеті Криму — Кебір-Джамі в 2004 р., коли імам-хатиба мечеті було звинувачено керівництвом ДУМК у підтримці ХТ. Після цього конфлікту було вперше оприлюднено заяву кримських лідерів ХТ, в якій вони відкидали звинувачення на адресу хізбітів у розколюванні ними єдності кримськотатарського народу і в намірах створити ісламську державу на частині української території²². Санкції ДУМК проти симпатиків ХБ (звільнення у 2004 р. кількох імамів за близькість до ХТ, строге попередження іншим імамам, видрук «Звернення ДУМК до мусульман Криму») означали завершення першого етапу. Хізбіти усвідомили, що методи, звичні ще з часів їхнього перебування в Узбекистані, на кшталт розповсюдження у мечетях листівок проти агресивної політики США в Іраку, а також поширення книжок серед одновірців перестали бути ефективними.

Головним сенсом *другого етапу* стало *поширення ХТ серед кримської громадськості інформації щодо суті своєї діяльності на півострові*. Нова інформаційна політика мала сприяти врегулюванню конфлікту з ДУМК, пошуку взаєморозуміння з більшістю мусульман, розширенню можливостей одержання кримчанами неперекручених відомостей про ХТ, узятих ними з «перших рук». Тому на *публічні виступи* покладалася особлива надія переконати кримчан у нешкідливості хізбітів. З публічними акціями пов'язувалися сподівання на максимально можливе розширення кола одnodумців або принаймні симпатиків. ХТ більше не бажав залишатися замкненим корпоративним угрупованням. Його актив 13 жовтня 2004 р. дав колективне інтерв'ю редакції веб-сайту «Кримська Лінія». Наступного дня один з активістів кримського осідку ХТ Абдуселям Селяметов виступив у програмі журналіста В.Андронакі «Действующие лица» Чорноморської телерадіокомпанії (Крим). Месідж цих виступів полягав у відстоюванні мирної лінії ХТ у відносинах з ДУМК і Меджлісом, у сприянні єдності мусульман на ґрунті глибокого вивчення ісламу і безумовного дотримання при-

писів Корану і Сунни Пророка. Це було зроблено у відповідь на звинувачення у поширенні «псевдовчень і хибних установок». Під час програми «Небезпечна зона» тележурналістки Л.Буджурової А.Селяметов зумів спростувати закиди учасників зустрічі стосовно екстремізму хізбів, їхніх нібито відхилень від норм суннітського ісламу, висловив сподівання на порозуміння з кримчанами і на можливу легітимізацію ХТ у майбутньому. Про себе А.Селяметов розповів, що йому 35 років, що він народився і виріс у Таджикистані, куди було депортовано його батьків. Після закінчення служби у Радянській Армії у 1988 р. Абдуселям повернувся до Криму, де опанував конструювання одягу і започаткував колекцію кримськотатарського народного костюма. 2001 р. він вступив до ХТ, де нині опікується залученням нових членів. Резюме його виступів стала теза про те, що метою ХТ є відродження ісламського способу життя шляхом об'єднання всіх мусульман в єдиній ісламській державі, збудованій ненасильницькими методами²³.

ХТ налагодив випуск загальнокримської *суспільно-політичної газети* «Возрождение». Головним редактором газети є Юсуф Ашіров, наклад газети постійно зростає — від 1 тис. у 2005 р. до 21 тис. у 2007 р. Газета демонструє відкриту політичну позицію членів ХТ — партії послідовників політичного ісламу. Чимало її матеріалів можна розглядати саме як політичну аналітику, здійснювану з позицій ісламського вчення про владу та державу. Типовими є публікації: «Росія — Америка? Кому дістануться пострадянські країни», «Повстання у Парижі», «Політичні дослідження: міжнародні позиції»²⁴, матеріали з поточним аналізом політичної ситуації в Криму. Надії ХТ на нормалізацію відносин з Муфтіятком з часом минулися, тому почастишали матеріали, критичні щодо ДУМК та персонально муфтія Еміралі Аблаєва, наприклад: «Погляд редакції «Возрождения» на події, що відбуваються в Криму»²⁵, «Як святкували Курбан-байрам у регіонах Криму, або Наслідки «мудрого» рішення муфтія»²⁶.

Найбільш резонансною акцією ХТ у Криму у 2007 р. стала *ісламська конференція* «Іслам. Учора, сьогодні, завтра», яка відбулася 11 серпня 2007 р. у сімферопольському Будинку культури профспілок. Конференцію було присвячено річниці (за мусульманським календарем, започаткованим від дня «хіджри») ліквідації Халіфату указом Мустафи Кемалю. Організатором урочистого заходу була мусульманська громада «Давет», яку Республіканський комітет АРК у справах релігій зареєстрував невдовзі перед тим — 30 березня

2007 р. Напередодні конференції муфтій мусульман Криму Емір-лі Аблаєв у виступах на радіо і телебаченні настійливо закликав мусульман бойкотувати її. Проте для участі в конференції зареєструвалось 605 учасників, разом з журналістами багатьох телеканалів і радіостанцій у залі знаходилося понад 670 осіб. Практично такій самій кількості бажаючих не вдалося потрапити до зали через її переповненість і відсутність місць.

Робочою мовою конференції була російська. Вів конференцію голова громади «Давет» Р.Рамазанов. Вступну доповідь виголосив магістр мовознавства і шариатських наук, випускник відділення арабської мови і шариатських наук університету «Аль-Джінан» у Тріполі (Лівія) Вадим Бектеміров. Головними доповідями стали наступні: «Розпад Халіфату та його наслідки для мусульман у цьому світі і світі наступному» (Фазил Амзаєв, інженер-системотехнік, випускник Севастопольського національного технічного університету); «Хізб ат-Тахрір і заклик до відродження ісламського способу життя шляхом відновлення ісламської держави» (Руслан Кантунганський, лікар), «Іслам — розв'язання проблем усього людства, а не самих лише мусульман» (Ельвін Кадіров, імам мечеті «Юк'ари Джамі» м.Алушти, випускник медресе «Сейт-Сеттар» у м. Сімферополі)²⁷.

Емоційною домінантою конференції став 40-хвилинний фільм «Поклик до Ісламської умми. Як довго ще?» На матеріалах кінохроніки було відображено стан світової мусульманської спільноти після знищення Халіфату, показано жахливі кадри лихоліть і страждань, яких зазнали мусульмани за часів воєн і катастроф, що сталися у ХХ ст.: Афганістан, Ірак, Алжир, Кашмір, Ліван, Палестинські території, Боснія, Чечня, а агресорами зображено переважно США та Ізраїль. Звернені до мусульман заклики щодо спротиву глобальній агресії зла ґрунтувалися на аятах Корану і висловлюваннях з хадисів Пророка.

Конференція засвідчила, що мусульманська автономна громада «Давет» (м.Алушта) перебрала на себе роль інтелектуального осереддя кримського ХТ. Його перехід до другого етапу — початку широкого обговорення в суспільстві та ЗМІ проблем світової умми і перспектив відродження Халіфату — став доконаним фактом.

Проблеми політичної ідеології ХТ, її базових принципів «хакі-мійя» та «хілафа», геополітичної концепції та економічної моделі ХТ потребують подальших досліджень і висвітлення в інших публікаціях.

Висновки. 1) Поява релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на українських теренах стала звершеною реальністю.

2) Як би не склалася політична доля ХТ у майбутньому, сьогодні він має очевидні шанси стати специфічною рисою політичного процесу в АРК. На користь цього свідчить наступне: а) ХТ є популярною ісламістською версією політичного ісламу, а елімінувати ісламізм з мусульманської політичної культури дослідники вважають за неможливе²⁸; б) кримські осередки ХТ зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку тривалий час не наважувалися зайняти Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу — стати виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою; в) попри певну утопічність ідей ХТ зростання кількості їх симпатиків вказує на зростаюче прагнення мусульманської частини населення відшукати вихід з важкого економічного становища, в якому опинилися в останні десятиріччя громадяни України (тим більше репатріанти, позбавлені родючих земель і засобів до існування), за рецептами, які пропонує світова умма у вигляді соціально-політичних доктрин ісламу.

3) Логічна незавершеність і наївність ряду положень політичного вчення ХТ, непродуманість соціально-цивілізаційних наслідків у разі втілення (хай суто гіпотетичного) політичних проектів ХТ не відлякують від «Хізб ат-Тахрір» частину наших сучасників-мусульман, навпаки — в епоху панування постмодернізму у масовій культурі ці якості роблять ідеї хізбітів привабливими, особливо для освіченої міської молоді.

4) Цілком визначилася суспільна потреба у заснуванні в Україні спеціального державного **експертного органу** у складі академічних вчених-ісламологів, політологів, соціологів, авторитетних мусульманських діячів для глибокого моніторингу складних процесів у потенційно висококонфліктному мусульманському середовищі з метою вироблення *науково обґрунтованих рекомендацій для державних органів*. У разі невжиття владними інституціями країни та автономії ефективних заходів щодо організації такого моніторингу конфліктні прояви серед мусульман Криму у недалекому майбутньому набудуть *хронічних, довготривалих форм* і в разі резонансового збігу з етнічними конфліктами і загостренням настроїв сепаратизму на півострові здатні утворити

вибухонебезпечну суміш, що загрожуватиме стабільності держави, а в перспективі й безпеці країн Чорноморського регіону.

¹ Булатов А. «Хизб-ут-Тахрир» в Криму: миссия Освобождения, или Симптомы болезни уммы // Голос Крима. — 2004. — 10 дек.; Булатов А. Прогноз очень тревожный // Крымское время. — 2007. — 20 сентября.

² Богомоллов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. — К.: AMES, 2005. — С. 38.

³ Еспозіто Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність? / Пер. з англійської І.Саповського. — Львів: Кальварія, 2004. — 336 с.; Богомоллов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. — 2005. — 130 с.; Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти / Богомоллов О., Данилов С., Яворська Г. та ін. — К., 2004; Хазир-Огли Т. Зростання ролі мусульманського чинника в кримських реаліях // Релігійна панорама. — 2008. — № 1. — С. 51–53.

⁴ Муратова Э.С. Политологический анализ процесса возрождения ислама в Крыму: Дис. ... канд. пол. наук. — Симферополь, 2004; Маевская Л.Б. Осторожно, экстремизм! — Киев: МАУП, 2004. — С. 84.

⁵ Маевская Л.Б. Ваххабизм в современной России: исторические корни и тенденции развития: Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 2007; Маевська Л.Б. Роль екстремістських організацій у формуванні негативних уявлень про іслам // Українське релігієзнавство. — 2004. — № 3–4. — С. 162–165.

⁶ Исламское возрождение: от становления к зрелости: Изложение книги шейха Юсуфа аль-Карадави. — Симферополь: Арраид, 2007. — 48 с.; Современные фатвы / Юсуф аль-Карадави. Пер. с арабского Я.Расулова. — М.: Андалус, 2004. — 258 с.; Табатабаи С. М.Х. Знания о религии. — Кум: 2005. — 236 с.

⁷ www.islamUA.net; www.islam-ru.com; www.islamcivil.ru

⁸ Али-Заде А. Исламский энциклопедический словарь. — М.: Ансар, 2007. — С. 356.

⁹ Ежова Фатима Анастасия. «Хизб ут-Тахрир»: детская болезнь халифатизма в исламской политике // <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/hitabo>

¹⁰ Ісламська ідентичність в Україні. — С. 38.

¹¹ Заблуждения течения «Хизб ат-Тахрир». — Киев: Аль-Иршад, 2004. — С. 8–9.

¹² Джангужин Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. — Киев: ИМЭМО, 2005. — С. 458.

¹³ Там само. — С. 460.

¹⁴ Ісламська ідентичність в Україні. — С. 38.

¹⁵ Мирзоев Д. Жертвы демагогии // <http://islamnews.ru/news-5690> (перевірено 12.10.08).

¹⁶ Булатов А. «Хизб-ут-Тахрир» в Криму: миссия Освобождения, или Симптомы болезни уммы // Голос Крима. — 2004. — 10 декабря.

¹⁷ Маркелов О. «Усама» и «джихад» добрались до Крыма // Крымское время. — 2007. — 20 сент.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Коммунист Крыма. — 2004. — 21 октября.

²⁰ События. — 2007. — 7 сент.

²¹ Иванов Л. Крымская «Хизб-ут-Тахрир» вновь вышла из подполья // <http://www.obkom.net.ua/articles/2007-08/11.1550.shtml>

²² <http://www.maidan.org.ua/n/krym/109543/1578>.

²³ Интервью с ваххабитом, или О чём предупреждали коммунисты // Коммунист Крыма. — 2004. — 21 окт.

²⁴ Возрождение. — 2005. — № 2.

²⁵ Возрождение. — 2005. — № 1.

²⁶ Возрождение. — 2007. — № 1.

²⁷ Исламская умма едина! // Возрождение. — 2007. — № 8.

²⁸ Политический класс. — 2006. — № 9. — С. 125.

Самвел Азізян

ВІРМЕНО-КАТОЛИКИ ГАЛИЧИНИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ

До теми вірмено-католиків Галичини ще з середини минулого століття зверталися видатні українські вчені, зокрема академік Іван Крип'якевич і професор Ярослав Дашкевич¹. Особливої уваги з погляду історіографії проблеми заслуговують наукові монографії, опубліковані в останні роки львівським істориком Іриною Гаюк². Солідні наукові дослідження та публікації з історії Вірмено-католицької церкви (ВКЦ)³ проводилися також польськими, російськими, вірменськими вченими, громадськими та релігійними організаціями. У статті робиться спроба розкрити маловідомі сторінки сучасної історії та політики ВКЦ, показати ставлення до галицьких вірмено-католиків суспільства та різних політичних влад України та Польщі упродовж ХХ століття.

У 1630 р. віруючі християни Вірменської апостольської церкви (ВАЦ)⁴ Львова увійшли в унію зі Святим Престолом у Римі, тоді ж львівський вірменський єпископ Микола Торосович одержав від папи римського титул першого архієпископа вірмено-католиків Русі, Молдови і Валахії⁵. До Львівської архідієцезії, розташованій на землях історичної Галичини,⁶ до середини ХVІІ століття входила і Київська парафія⁷. Після Першої світової війни і поділу Австро-Угорщини від Львівської архідієцезії до Румунії відійшли Буко-

винська парафія у Чернівцях і капеланство в Сучаві та Серету. Раніше до Росії відійшли вірмено-католицькі громади Кам'янця-Подільського. В міжвоєнні роки ХХ століття Львівська архідієцезія складалася з 3 деканатів: Львівський (парафії у Львові, Бережанах, Луцьку), Станіславівський (парафії у Станіславові, Лисецьку, Тисмениці), Кутський (парафії у Кутах, Городенці, Снятині). Парафії мали 9 церков і 16 каплиць,⁸ за іншими джерелами — 19 каплиць⁹. У Львівській архідієцезії працювало 20 ксьондзів, які мали змогу збагачувати свої знання у вірмено-католицьких вищих навчальних закладах Рима, Венеції, Відня і Константинополя. У першій половині ХХ ст. віруючих вірмено-католиків у Галичині налічувалося більше п'яти тисяч. В Україні поза межами Галичини, Волині і Поділля існували вірмено-католицькі громади у Харкові, Одесі, Катеринославі, Наддністрянщині та у Криму.

Львівську вірмено-католицьку митрополію з 1630 по 1938 роки очолювали 12 архієпископів. Новим 13-м вірменським митрополитом повинен був стати капітулярний вікарій Діонісій Каетанович¹⁰. Досліджуючи біографію Діонісія Каетановича, можна простежити історію та політику ВКЦ і вірменської етнічної громади Галичини впродовж першої половини ХХ століття. Діонісій Каетанович вдало поєднував релігійну та громадську діяльність. Особливо важливим пріоритетом своєї діяльності вважав питання розвитку просвіти серед галицьких вірмен. Каетанович, пишаючись своїм давнім галицьким походженням, приділяв багато уваги патріотичному вихованню молодого покоління галичанських вірмен на кращих національно-культурних традиціях та історії вірменського народу.

Діонісій Каетанович народився 8 квітня 1878 р. у Тишківцях у вірменській родині Каетана і Марії з родини Зайончковських¹¹. 1896 р. вступив до ордену францисканців, узявши чернече ім'я Роман. У 1903 р. архієпископ Львівський блаженніший Йосип Більчевський висвятив його на священника. У наступні роки Діонісій Каетанович обіймав посади віце-магістра кліриків у Кракові і душпастиря в Ярославі. В 1908 р. вийшов з ордену, був прописаний до вірмено-католицької архієпархії Львова, виконував обов'язки кафедрального вікарія і катехізатора. У 1911 р. став адміністратором, а наступного року — настоятелем парафії у Снятині. Між 1922 та 1930 роками вікарій працював катехізатором у школі вірменських сестер-бенедиктинок, при однойменному монастирі. Черниці утримували приватну гімназію з повними правами публічних

шкіл, з високим рівнем навчання. Школа була єдиним подібним закладом в регіоні і мала бездоганну репутацію серед вірменських родин. Тут навчалоя до півсотні вірменських дівчат не тільки з Галичини, а і з всієї України, Криму і навіть з далекого Татарстану. Не менш престижним учебним закладом Львова була «Вірменська бурса»,¹² директором школи і куратором якої став Діонісій Каетанович. Треба відзначити, що у бурсі разом з вірменськими учнями навчались українські юнаки греко-католики. Вікарій проводив активну благодійну діяльність серед вірменських громад Галичини, очолював товариство, яке будувало дім для літніх та самотніх осіб. З 1930 р. Діонісій Каетанович обирається віце-президентом «Союзу Вірмен Львівської архідієцезії». Немаловажне значення приділяв науковій та видавничій діяльності. У 1927 році стає співзасновником і членом редакційної колегії часопису «Посланець св. Григорія» (орган Львівської архідієцезії, гол. редактор Ян Акопсевич) і наукового щомісячника «Григоріана», пише наукове дослідження про Снятин — «На шляху історії» і путівник «Вірменська кафедра та її оточення», перекладає текст Святої Меси вірменського обряду. Велике значення приділяв укріпленню зв'язків з вірмено-католиками, які залишилися за межами історичної Галичини, та зміцненню вірмено-католицької релігії. Каетанович сприяв приїзду до Львова священиків з Вірменії, а кліриків із Львова направляв на навчання до Папського вірменського колегіуму в Римі, був ініціатором повернення до джерел вірменського обряду. Для ознайомлення з вірменською традицією та обрядом і встановлення контактів з численними вірменськими осередками Близького Сходу Каетанович у 1933 році відвідав патріархати у Бейруті та Константинополі. З подорожі він привіз мелодії і докладні описи чину Святої Меси, способів уділення таїнства і читання Бревіарію. Сприяв розробці статуту Літургичної комісії, завданням якої було поступове повернення вірменському обряду його первісної форми. Однак сміливі ідеї нового вікарія подобалися не всім. Протистояння виявилось під час обрання нового львівського митрополита, замість померлого 4 грудня 1938 р. архієпископа Йозефа Теодоровича. Виконуючи обов'язки капітульного вікарія, о. Діонісій 2 січня 1939 р. скликав з'їзд вісімнадцяти вірменських священиків з дев'яти парафій: вони мали назвати трьох кандидатів на посаду нового ординарія. Під час таємного голосування кандидат Каетанович одержав 11 голосів із 18. Святий Престол у Римі теж не поспішав затвердити Каетановича митрополитом галицьких вірмен. Невдовзі

почалася Друга світова війна і Діонісій залишився адміністратором архієпископії, але так і не був висвячений на архієпископа. А функції стосунків ВКЦ із Римом тимчасово були покладені на митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. Таке становище зберігалось до самої смерті митрополита — 1 листопада 1944 р.

З перших же днів входження радянських військ у Львів віруючі греко-католики, вірмено-католики і православні української автокефальної церкви мали прикру нагоду відчутти на собі всі наслідки антирелігійної репресії, якій тривалий час піддавалися їхні духовні брати на території СРСР. Загони НКВС під виглядом боротьби з українськими і польськими підпільними організаціями почали методично переслідувати церковнослужителів. Обвинувачення були суперечливі, а іноді безглузді. Церковників обвинувачували в підтримці підпільників, у шпигунстві на користь декільком державам, у диверсіях. Найчастіше їх обвинувачували за статтею «антирадянська діяльність»,¹³ що відразу передбачало виселення в трудові табори у північну частину СРСР. Репресивні заходи проти церковників, разом з іншими суто радянськими «новаціями», викликали невдоволення галичан і неприйняття через те нової радянської влади. Крім арештів, мали місце розстріли червоноармійцями вірменських священиків у Кутах і Львові. Крім крайніх заходів впливу на галичан, радянська влада у 1939–1941 рр. здійснила цілу низку масових депортацій, жертвами яких стали мирні громадяни Західної України різних національностей, у тому числі: українці, поляки, євреї, вірмени. Згідно з даними В. Земськова, на 1 січня 1940 року в таборах ГУЛАГу перебувало: українців — 196 283, євреїв — 21 510, поляків — 16 133, вірмен — 10 755¹⁴. У загальну кількість репресованих осіб із Західної України потрапило майже половина вірмен Галичини — 2500 осіб¹⁵. Вони були відправлені на поселення до Сибіру, Уралу і Середньої Азії за стандартними обвинуваченнями і розділили зі своїми споконвічними братами — українцями, поляками, євреями — всі тяготи жажливих сталінських таборів.

На початку німецької окупації України німці почали створювати «національні комітети» і формувати національні військові підрозділи, так звані «східні легіони» з-поміж військовополонених червоноармійців і білих емігрантів за національною ознакою¹⁶. Поряд з українськими, татарськими, кавказькими та іншими народами СРСР військовими легіонами у 1942 році були сформовані

вірменські легіони. У національних військових легіонах обов'язковою була посада капелана або мулли. І тому представники окупаційної влади звернулися до вікарія Діонісія Каетановича із пропозицією сприяти вступу галицьких вірмено-католицьких священників у національні військові легіони на посади капеланів. Пропозиція була відразу і рішуче відхилена, однак цей епізод надалі був використаний співробітниками НКДБ проти львівського вірмено-католицького духовенства¹⁷. Ще одним обвинуваченням, виставленим у 1946 році радянськими ідеологами на адресу УКГЦ і ВКЦ, було звинувачення в байдужості до масових репресій, проведених німецькими нацистами стосовно мирного населення, на окупованій ними під час Другої світової війни території Західної України. Висуваючи такі серйозні обвинувачення, радянські ідеологи намагалися позбутися впливових уніатських церков і підірвати їх авторитет серед місцевого населення на возз'єднаних територіях України. Із цією метою 11 квітня 1945 року співпрацівники НКВС заарештували верховного архієпископа Львівського кардинала УГКЦ блаженнішого Йосипа Сліпого разом з владиками.

Слідом за українськими греко-католицькими священниками було заарештовано ієрархів і священників вірмено-католицької церкви Галичини на чолі з капітулярним вікарієм Діонісієм Каетановичем. «Ідеологи» від НКДБ звинуватили представників ВКЦ у колабораціонізмі та наданні дозволів священникам служити капеланами в національних «східних легіонах». Церкву було остаточно ліквідовано. Разом з церковними ієрархами УКГЦ і ВКЦ було репресовано та заслано на табірні поселення і каторжні роботи численних представників західноукраїнської інтелігенції. «Справу священників» і досі дехто трактує як неоднозначну та суперечливу: надто велика спокуса використати цей болісний момент нашої історії задля політичної кон'юнктури. Щоб бути об'єктивним, треба визнати, що з початку німецької окупації митрополит Андрей Шептицький, який у той час відповідав за політику УКГЦ (а також частково ВКЦ — *авт.*) і був палким прихильником незалежної соборної України, привітав прихід німців. Про це свідчить радіозвернення митрополита до віруючих по львівському радіо в 1941 році,¹⁸ на яке найчастіше посилаються його політичні опоненти. Митрополит справді вірив у визволення України від «нелюб'язної» відносно віруючих УКГЦ більшовицької влади та у повернення на батьківщину сотень тисяч репресованих українців за допомогою німецької армії. Однак невдовзі, побачивши, як жорстоко поведуться

нацисти з місцевим мирним населенням, змінює свої погляди. Добре відомо, що митрополит Андрей Шептицький кілька разів письмово звертався до Гітлера і рейхсфюрера СС Гімлера, засуджував дії нацистів як антихристиянські і вимагав припинити винищення євреїв. Митрополит Андрей Шептицький писав про притиснення віруючих і до папи Пія XII, а раніше і до Сталіна. А в листопаді 1942 р. звернувся до священиків і вірних усіх національностей з посланням «Не убий!», в якому закликав політичні сили українського суспільства до примирення, засудив вбивства на політичному й національному ґрунті і застеріг: «Організаторів і виконавців злочинів буде відлучено від Церкви»¹⁹. Послання було прочитано в усіх українських греко-католицьких, а також вірмено-католицьких храмах Галичини, Поділля, Волині та суттєво вплинуло на мирян, адже митрополит Андрей Шептицький мав незаперечний авторитет не тільки серед українців, але й серед представників усіх національностей, які здавна проживали у Галичині. Після цього послання почастишали випадки переховування християнами: українцями, поляками, вірменами, угорцями — єврейських родин, які шукали порятунку від загибелі. Владика подав особистий приклад віруючим, переховуючи у соборі св. Юра головного рабина Львова Давида Кагане і ще кілька сотень євреїв — дітей і дорослих. Є приклади антинацистської діяльності й серед вірмено-католицького духовенства Галичини. Польський історик-теолог Тадеуш Ісаакович-Залеський пише: «За масове переховування євреїв, видачу фіктивних вірменських метрик нацисти вбили настоятеля вірменської церкви в Станіславові (в Івано-Франківську) Леона Ісааковича»²⁰. Там же за аналогічним звинуваченням у 1941 р. було розстріляно викладача міської гімназії вірменина Каетана Ісааковича». Такі ж відомості є про вірменського священика Казимира Рашко з Городенці, де вірмени-католики переховували у себе єврейські родини — своїх сусідів²¹.

Трагічною була доля самого настоятеля Львівського вірменського кафедрального собору вікарія Діонісія Каетановича. 13 квітня 1943 р. гестапо заарештувало його за переховування євреїв і видачу їм християнських метрик. Тоді йому допоміг уникнути наглої смерті митрополит Андрей Шептицький, який вніс за його звільнення величезну грошову заставу²².

Та один тоталітарний режим змінився іншим і, уникнувши смерті від рук гестапівців, Діонісій Каетанович став жертвою ГУЛАГу. 26 листопада 1945 р. військовий трибунал Львівської

області засудив його за статтею 54 КК до десяти років таборів з конфіскацією майна і позбавленням громадянських прав на п'ять років. Його шлях — це «Осіблаг» у Сталіно, «Інталаг» і заслання до маленького поселення Абезь — у Комі АРСР²³. Відбуваючи термін, він багато писав — переважно поетичні і релігійні твори. Незадовго до звільнення Діонісій Каетанович помер у 1954 році «за нез'ясованих обставин». Місце поховання — невідоме. Сам кардинал Йосип Сліпий, як відомо, був випущений з каторжного табору лише в 1963 році і то тільки після клопотання Папи римського і президента США Джона Кеннеді.

Пам'ять про останнього настоятеля Львівської ВКЦ жива серед його співвітчизників. Ще в радянські часи в польському місті Кракові на Раковицькому цвинтарі вірмено-католики облаштували символічну могилу Діонісія Каетановича. Рішенням уряду незалежної України Діонісія Каетановича реабілітували — через сорок років після смерті — 10 серпня 1994 р. Вірмено-католики вшановують його як мученика за віру.

Однак з ліквідацією ВКЦ в 1945 році і смертю о. Діонісія Каетановича в 1954 році не закінчилася історія Галицьких вірмено-католиків. За договором СРСР із Польщею в 1945 році вірмено-католики Галичини, що раніше були виселені із Західної України вглиб СРСР, переїхали на територію нової Польщі. Тоді ж були переселені вірмени, що залишалися в Галичині (під час німецької окупації), у тому числі 8 священиків і всі сестри-бenedиктинки. За показниками приведеними Пшемиславом Витковським²⁴ зі Львова погодилося переїхати до Польщі лише 75% вірмено-католиків, що пережили війну. Друга частина львівських вірмено-католиків (25%) залишилася в Україні. Деяким категоріям громадян влада надала поступок. За свідченням львів'янки Світлани Отян, у Львові дозволили залишитись (і навіть повернутись із трудових таборів) тим вірменам, які були одружені з українцями або росіянами, а також тим, хто був евакуйований під час відступу радянських військ, дітям сиротам і літнім людям. Також було дозволено залишитись численним працівникам (та їх родинам) «дефіцитних» на той час інженерно-технічних професій. Вони і їхні нащадки і дотепер живуть у Львові. Позбавлені своїх святинь і священиків, вірмено-католики Галичини досі відвідують греко- і римо-католицькі, а дехто і православні храми.

Вірмено-католики Галичини в 1945 році повністю розділили із українськими греко-католиками їх трагічну участь, пов'язану

з ліквідацією Східно-Католицьких Церков Галичини. Але, на відміну від українських греко-католиків, доля віруючих вірмено-католиків склалася набагато трагічніше, бо, крім закриття Церкви та репресій проти церковників, вони випробували повною мірою усю гіркоту штучного розколу цілісної вірмено-католицької релігійної громади Галичини і масову депортацію більшості вірних з рідної Галичини до Польщі. Одночасно радянська влада націоналізувала всі вірменські храми і конфіскувала церковне майно, що багато століть належало вірменським релігійним громадам Галичини. Вірмени, які мирно жили у Галичині майже тисячу років поряд з українцями та іншими народами, стали жертвами «великої політики», яку вели держави-переможниці в післявоєнній Європі, які, безперечно, ставили свої власні амбіції і політичні зацікавлення вище інтересів народів, що там проживали.

Більша частина депортованих галицьких вірмено-католиків була розміщена у західних і центральних територіях Польщі, а також в містах: Глівіце, Вроцлав, Гданськ, Труймости, Ополе, Бяльсько-Бяла. Невелика частина вірмено-католиків традиційно мешкала, як і колись, на історичній території Західної Галичини в Перемишлі, Замості, а також у інших польських містах: Варшаві, Познані, Лодзі, Любліні, Кракові, Казимирі над Віслою.

Післявоєнне суспільне життя галицьких вірменів на «новій батьківщині» не було легким. Вірменська національна громада мала певні проблеми, пов'язані із установами у Польщі соціалістичного ладу, підконтрольного Москві. Польський уряд, знаючи, як «болісно» реагують кремлівські ідеологи на створення закордонних національних громадських товариств з-поміж представників народів СРСР, звичайно не хотів створювати собі внутрішніх і зовнішніх проблем, тому всіляко протривався політичному формуванню вірменської національної громади у Польщі. Через це вірмени Польщі тривалий час групувалися тільки навколо релігійних громад вірмено-католиків.

Влада соціалістичної Польщі не допомагала, але і не заважала діяльності вірмено-католицької церкви завдяки великому шануванню католицької релігії серед польського населення. Вірмено-католицькі священники за короткий час створили невеличкі вірмено-католицькі громади при католицьких костьолах у Гданську, Варшаві, Глівіце, Познані, Вроцлаві, Торуні, Ельблонзі.

У костьолах вони розмістили стародавні ікони, вивезені вірмено-католицькими священниками під час депортації з Галичини.

Нині в Гданському соборі св. Апостолів Петра і Павла зберігається знаменита ікона «Божої Матері Ласкавої», вивезена з вірмено-католицького кафедрального собору Івано-Франківська ксьондзом Казимиром Филипиком²⁵. У Глівіцькому вірмено-католицькому костелі св. Трійці зберігається ікона «Божої Матері» з Лесецького вірмено-католицького храму (біля Івано-Франківська), вивезена ксьондзом Йозефом Могеровським. Галицькі вірмено-католики надають великого культурного значення іконам і вірять в їхню чудодійну силу. Цю обставину враховують вищі ієрархи Католицької Церкви. 1989 року з благословення папи римського Йоана Павла II відбулася коронація вірменської ікони з костелу св. Трійці (о. Йозеф Ковальчик). Уперше за післявоєнний час для участі в коронації ікони у Глівіці приїхав патріарх вірмено-католиків Хованнес-Бедрос XVIII Каспарян із Лівану. Разом з ним приїхала досить велика делегація вірменських каноніків, шість ієрархів (єпископів) з Багдада, Нью-Йорка, Аргентини, Венеції, Бейруту й Лівану. Незважаючи на свій похилий вік, патріарх у 1997 році здійснив свій другий духовний візит до вірмено-католиків у Польщі, відвідавши Глівіцьку та Вроцлавську релігійні громади. Забігаючи наперед, необхідно відзначити, що, незважаючи на політичні труднощі (соціалістичний лад у Польщі), вірмено-католицьким священикам уже у перші післявоєнні роки вдалося згуртувати депортованих вірмено-католиків у релігійні громади і зберегти їхній національний дух і культуру. Отже, ми бачимо, як вірмено-католицька церква, яку опоненти завжди винували в надмірній колонізації й окатоличуванні вірмен, всупереч твердженням, зберегла їхню національну ідентичність і самотню релігію у католицькій країні завдяки саме релігійним відмінностям вірмено-католицької церкви.

Тільки наприкінці 70-х — початку 80-х років ідеологічні заборони в Польщі почали слабшати. 24 березня 1980 року вірмено-католики Польщі, скориставшись урочистостями з нагоди 350-річчя прийняття галицькими вірменами церковної унії і присутністю делегатів з усіх вірмено-католицьких релігійних громад Польщі, зареєстрували свою першу післявоєнну вірменську громадську організацію. Нею стало «Товариство зацікавлення вірменською культурою»²⁶ з місцезнаходженням у Кракові (філії у Варшаві та Гданську). Першим головою товариства став Михайло Богосевич. У 1984 році організації вдалося провести міжнародну сесію в Гданську з питань вірменської мови й опублікувати наукові брошури.

Сильним катализатором для національної самосвідомості галицьких вірмен Польщі став масштабний землетрус наприкінці 1988 року, що стався у Вірменії. Вірмени Польщі не залишилися байдужими до потерпілих. По всій Польщі у вірмено-католицьких релігійних і громадських організаціях почали масово збирати гроші, їжу, одяг та централізовано відправляти постраждалим від землетрусу. Таким чином через природне лихо галицькі вірмени Польщі, що впродовж століття були відірвані від Вірменії, знову відчували себе частиною одного народу.

Незабаром у політичному житті Польщі відбулися істотні зміни. Почався новий етап в активізації організаційної діяльності вірмен Польщі. У 1990 році в Кракові утворилося «Вірменське культурне товариство» (ВКТ),²⁷ головою якого на сьогодні є Адам Терлецький. Товариство веде велику громадську й просвітницьку діяльність, організовує наукові семінари та культурні заходи. При товаристві з 1993 р. видається науково-популярний щомісячник «Бюлетень ВКТ», а з 1996 р. діє вокально-музична творча група «Музика Вірмен». В 1995 році в місті Гливице вірмено-католиками було створено громадське об'єднання «Союз Вірмен Польщі ім. архієпископа Йозефа Теодоровича»²⁸. Друкованим органом об'єднання став журнал «Посланець св. Григорія», що з 1927 р. по 1939 р. видавався у Львові. У Варшаві діє недільна школа вірменської мови, у Торунському університеті студенти вивчають вірменську культуру і літературу на кафедрі філології. Вірмени мають своїх представників в органах польської влади, представлені в Сенаті та уряді Польщі. Вірменська громада в пам'ять про загиблих вірмен 1915 року при католицьких костелах встановила національні релігійні пам'ятники — «хачкар» (хрест-камінь) у містах: Варшаві, Ельблонзі, Гливіце, Кракові й Гданську. Із суспільних досягнень вірменських громад безсумнівно, слід вважати прийняття 19 квітня 2005 року Сеймом Республіки Польщі декларації: «Про визнання геноциду вірменського народу у Туреччині».

За статистичними даними 2002 р. у Польщі проживає тисяча вірмен або 1082 особи (громадяни Польщі),²⁹ за даними ВКЦ кількість віруючих становить 8-15 тисяч осіб.³⁰ Однак цифра неостаточна і має тенденцію до зростання, тому що не враховує кількість вірмен (у т.ч. нелегальних мігрантів), що приїхали у Польщу за останні роки. За статистичними підрахунками громадських і правозахисних організацій кількість вірмен-мігрантів у Польщі коливається в межах від 100 до 150 тисяч (0,3–0,5 % населення Поль-

щі),³¹ переважна більшість має вищу освіту (80%)³². Вони мають можливість найближчим часом на законних підставах одержати польське громадянство³³. Це значно збільшить офіційну чисельність вірменської діаспори. Вірмени Польщі, як і українці, належать до категорії — національні меншини (на відміну від категорії — чужоземці) і користуються усіма перевагами, закріпленими Європейською хартією та Законом Республіки Польща щодо прав національних меншин³⁴.

Більшість віруючих вірмен у сучасній Польщі належить до Вірменської апостольської церкви (ВАЦ), що не має в Польщі своїх приходів. Тому деяка частина вірменів відвідує православні храми, що знаходяться поблизу. Однак вірмено-католицькі священники констатують, що переважна більшість «нових вірмен» приходять саме у їх громади при католицьких храмах для зручного спілкування із співвітчизниками рідною мовою,³⁵ що істотно збільшує кількість віруючих у вірмено-католицьких парафіях і, вочевидь, приведе незабаром до відкриття нових парафій. У цей час, крім двох парафій у Глівіце та Гданську, також є два вірменські душпастири (сповідальники), ксьондз Артур Авдалян — душпастир вірмен Північної Польщі з місцезнаходженням у Варшаві, та ксьондз Тадеуш Ісаакович-Залеський — душпастир вірмен Південної Польщі з місцезнаходженням у Кракові³⁶. Ординатором вірних вірмено-католицького обряду у Польщі призначений кардинал Казимир Ніш, архієпископ Варшавський³⁷.

Таким чином, галицькі вірмено-католики у Польщі через довгі роки забуття, закриття храмів, розграбування церковного майна, репресій та масових депортацій з Галичини не загубилися на «полиці історії», а завдяки піклуванням ВКЦ зберегли свої духовні цінності та національні культурні традиції і впевнено увійшли в нове — третє тисячоліття.

Потрібно також нагадати, що частина вірмено-католиків Західної Галичини, окрім Польщі, здавна живе також в Угорщині з 500 осіб (разом з новими мігрантами 30 000 осіб),³⁸ в Австрії, Чехії, Словаччині, Румунії. Їхня доля (завдяки релігійним свободам у тих країнах) склалася значно краще, ніж доля їх духовних братів із Східної Галичини. Віруючі уніати у Відні, Будапешті та Румунії мають власні вірмено-католицькі церкви та духовні семінарії.

Зовсім по-іншому склалася доля віруючих галицьких вірмено-католиків, які залишились в Радянській Україні. Поновлення церковної діяльності ВКЦ у післявоєнній Україні було практично

неможливим через переслідування прибічників католицького віросповідання з боку радянської влади. Ставлення до католицької церкви радянських ідеологів було добре відомо, нічого не змінилось і в післявоєнні роки. Католицизм, на думку радянської ідеології, був — «реакційною силою»³⁹. Таке негативне ставлення до католиків, у тому числі і до вірмено-католиків, з боку радянської влади УРСР залишалось аж до початку 90-х років. І тільки із набуттям Україною незалежності стала можливою реєстрація вірмено-католицької релігійної громади й відновлення діяльності ВКЦ на теренах України.

Вірменське населення України (окрім Криму) уже в перші роки незалежності досягло передвоєнної чисельності за рахунок нових мігрантів із союзних республік. Кількість вірмен України за переписом 2001 року, досягнула 99,9 тисяч осіб⁴⁰. Серед віруючих вірмен України переважно більшість становлять прихильники ВАЦ, значно менше православних, євангелістів і вірмено-католиків. Проте багато вірмен України залишаються атеїстами (люди радянського покоління).

Демократичні перетворення у нашій державі, що відбулися за роки незалежності, мали позитивний вплив на процес національно-культурного розвитку і відродження традиційних релігій серед етнічних меншин України. Тільки за останні роки в Україні утворено 20 релігійних вірменських громад ВАЦ та 2 релігійні громади ВКЦ. Почали функціонувати 3 недільні школи для вивчення вірменської мови. Вони відкриті для всіх бажаючих, незалежно від релігійних конфесій і національностей⁴¹. На сьогодні вірмено-католицькі громади вже зареєстровані у Львові та Хмельницькому. У Харкові процес реєстрації громади ще триває, інші дві громади — у Чернівцях та Кутах — уже виконали необхідні для реєстрації формальності⁴². Така приваблива етнополітична ситуація і міжконфесійне порозуміння в країні були неможливими ще 16 років тому.

Велику увагу питанням поновлення діяльності ВКЦ на історичних землях Галичини приділяє вірмено-католицька патріархія в Бейруті. Нагадаємо, що з 1954 року (дата смерті львівського адміністратора) і дотепер залишається вакантним місце львівського архієпископа, а Львівська архідієцезія залишається номінальною одиницею в ієрархічній структурі ВКЦ⁴³. Віруючі вірмено-католики України увійшли в заснований 13 липня 1991 року ординарій для вірмено-католиків у Східній Європі з місцем перебуванням у м. Гюмрі (Вірменія). Ординатором призначений архієпископ

Ншан Каракехян (Nechan Karakehyan)⁴⁴. Главою вірмено-католицької церкви на сьогодні є кардинал Нерсес-Бедрос XIX Тармуні (обраний в 1999 р.), його церковний титул — Патріарх Католикос Кілікійський вірмено-католиків⁴⁵. Резиденція патріарха знаходиться у Ліванському місті Бзомар. Із самого початку своєї діяльності новий вірмено-католицький патріарх активно зайнявся відновленням (втрачених під час Другої світової війни) парафій на території колишнього СРСР. При цьому особлива увага патріархатом приділяється проблемам віруючих вірмен України, а також вірменам Галичини, депортованим після війни у Польщу. Із цією метою у листопаді 2001 року патріарх вірмено-католиків Нерсес-Бедрос XIX Тармуні на запрошення УГКЦ відвідав Україну⁴⁶. Офіційною частиною візиту була участь у вшануванні 100-річчя від дня смерті львівського архієпископа Ісака-Миколая Ісааковича. Він похований на Личаківському цвинтарі у Львові. Там також спочивають вірменські архієпископи: Самуїл-Кирил Стефанович, Григорій-Михайло Шиманович, Григорій-Йозеф Ромашкан і Йозеф-Теодор Теодорович⁴⁷. Патріарх їздив по всіх колишніх вірмено-католицьких приходах Галичини, зустрічався з віруючими вірмено-католиками. В Івано-Франківську патріарх відвідав вірмено-католицький кафедральний собор, у якому довгі роки знаходився Державний музей релігії та атеїзму. Нині будинок церкви і колишньої резиденції передано православної церкві. Нові православні настоятелі люб'язно зустріли вірменського патріарха, зробили гідний його сану прийом. Така ж ситуація склалась із вірмено-католицьким храмом у місті Лисец. В 1947 році храм був переданий місцевій римокатолицькій парафії. Треба нагадати, що храм у Лисці з 1785 року служив двом католицьким парафіям — вірменській і латинській, а службу для обох громад відправляв вірмено-католицький священник.

У Львівському кафедральному соборі св. Юра у присутності місцевих віруючих вірмено-католиків патріарх Нерсес-Бедрос XIX Тармуні відправив службу за вірменським обрядом. Йому допомагали 10 капеланів вірменської, римської і греко-католицької церкви. Подія була дуже символічна, тому що до 1945 року у Львові перебували саме три католицькі архієпископи. Такий же почесний прийом був наданий патріархові у Львівському вірменському кафедральному соборі представниками ВАЦ. Нагадаємо, що собор був переданий релігійній вірменській громаді ВАЦ напередодні візиту Папи римського Павла II у Львів. Вірменський кафедральний

собор займав друге місце з-поміж церковних споруд, які понтифік побажав відвідати під час свого візиту до Львова. Треба нагадати, що папа римський Павло II під час своїх проповідей не раз виявляв своє поважне ставлення до вірмено-католицької церкви⁴⁸. Своїм несподіваним (для багатьох) візитом у вірменський кафедральний собор Львова папа римський Павло II хотів не тільки оновити колишні спогади, але й показати, яке велике значення приділяє Ватикан поновленню діяльності ВКЦ в Україні.

Під час візиту в Україну вірмено-католицький патріарх Нерсес-Бедрос XIX Тармуні також відвідав одне з найбільших міст Східної України — Харків. Тут здавна існує вірмено-католицька громада, вона останнім часом значно поповнилася віруючими вірмено-католиками, що переїхали з Грузії. Віруючі уніати Харкова ще з XIX століття відправляли церковну службу разом з віруючими-католиками: німцями, литовцями й поляками. Також спільно використовувався костьол (побудований у 1894 році) і церковні споруди, включаючи будинок для пансіону літніх людей і дітей-сиріт. За радянські часи костьол був перетворений у магазин. Лише після здобуття незалежності України костьол повернули (в 1991 р.) його колишнім власникам і він став кафедральним собором знов створеної Харківської дієцезії. Символічно, що з першого дня відкриття храму тут працює вірменська сестра-францисканка Маріам Ісаакович, внучка передостаннього львівського архієпископа⁴⁹.

Велику інформаційну підтримку вірмено-католикам України надає газета католицької парафії України «Парафіяльна Газета» — гол. редактор М. Возняк, веб-журнал «Релігійно-інформаційна служба України» — гол. редактор Тарас Антушевський, всеукраїнська газета вірменської меншини «Арагац» (видається вірменською та українською мовами) — гол. редактор Женя Церунян,⁵⁰ а також центральні та регіональні українські газети: «Україна Молода» — гол. редактор Михайло Дорошенко, ред. історико-релігійного відділу — Ярослава Музиченко, «Львівська Газета» — гол. редактор Василь Терещук. Однієї з форм об'єднання віруючих ВКЦ стало супутникове телебачення, що веде щоденні телевізійні трансляції вірменською мовою з Ватикану «Teleras Armenia» — редактор о. Рафаел Мінасян⁵¹. В 2008 році передбачені телевізійні програми, присвячені історії та сучасному життю вірменських національно-релігійних громад України та Польщі. Однак чимало питань, які виникають у суспільному і релігійному житті вірменської релігійно-національної громади залишаються поки ще не розв'язаними.

До них, зокрема, належить така болісна проблема для всіх традиційних церков України, як реституція або повернення націоналізованого ще за радянські часи церковного майна. Питання залишається актуальним і загостреним тому, що деякі древні храмові споруди, у тому числі ті, що належали ВКЦ України, перебувають сьогодні в аварійному стані і потребують невідкладної реставрації, а також використовуються тимчасовими власниками не за призначенням. Не розв'язане чинним законодавством питання — про належність церковного майна тим чи іншим релігійним громадам — створює певну напругу як у релігійних громадах, так і суспільстві.

Сучасну історію і політику ВКЦ Галичини у ХХ столітті можна умовно розділити на дві частини. Роки гоніння віруючих на державному рівні проти релігії, що призвело до фактичної ліквідації ВКЦ України у середині минулого століття, та роки поступового духовного відродження вірмено-католицької церкви в наші дні, пов'язане з політичними і демократичними змінами в Україні та у світі. Якщо порівняти між собою післявоєнний розвиток духовного життя серед галицьких вірмено-католиків, що живуть в Україні та за її межами, то побачимо, що значний відрив між ними багато в чому був пов'язаний з обмеженнями політичних і релігійних свобод в СРСР, а також тривалою відсутністю в Україні вірмено-католицьких священнослужителів. Можна також відзначити, що вірмено-католики України за останні роки незалежності згуртувалися навколо українських католицьких релігійних парафій та створили серед них свої невеличкі вірмено-католицькі громади. На сьогодні є всі передумови для поступового відновлення релігійного життя ВКЦ в демократичній Україні. Чи зможуть надалі вірмено-католицькі громади України виявити життєздатність і досягти довоєнного рівня, покаже час.

¹ Крип'якевич І.П. К вопросу о начале армянской колонии во Львове // ИСД. — К., 1965; Дашкевич Я.Р. Україно-армянские связи в XVII веке // Сборник документов. — К., 1969.

² Гаюк І. Армянская церковь как уникальный феномен христианского мира. — Л., 2005.

³ Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004 — С. 82.

⁴ Там само.

⁵ Аракел Даврежеци. Книга историй (1602–1662). Глава 28// перевод с древнеармянского. <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Davrizeci/frame-text4.htm>

⁶ Исторична Галичина не є у наш час окремою адміністративною одиницею. Її частини належать 3 польським воєводствам (Малопольське, Підкарпатське і Сілезьке) і 3 українським областям (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська).

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1865. — Записи от 1.10.1622 г. — С. 73.

⁸ Вірменська Католицька Церква // Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ) 2001–2007. www.risu.org.ua

⁹ Гаюк І. Вірменська церква в Україні. — Львів, 2002. — С. 113.

¹⁰ Вірмено-католицький Патріархат. <http://www.armeniancatholic.org/>

¹¹ Довідка // Парафіяльна Газета. — 2007. — №13 (418).

¹² Навчальний заклад був заснований у 1865 році за власні кошти відомого львівського вірменського лікаря Йозефа Торосевича.

¹³ Юридический Словарь. — М., 1953. — С. 28.

¹⁴ Земсков В.Н. Социологические исследования // Ежемесячный научный и общественно-политический журнал Российской Академии Наук. — М., 1991. — № 6. — С. 10–27, №7. — С. 3–16.

¹⁵ Чаплицкий Б. История Церкви в России. — СПб., 2000. — С. 48–170.

¹⁶ Jarosław W. Gdański, Zapomniani żołnierze Hitlera, — W., 2005. — S. 5–126.

¹⁷ Гаюк І. Вірменська Церква в Україні. — Львів 2002. — С. 116.

¹⁸ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 345. — С. 2–6 (перепечатка виступу митрополита Андрея Шептицького по радіо 1941 р.).

¹⁹ Довідка // Парафіяльна газета. — 2007. — №13 (418).

²⁰ Слід відзначити, що насправді уніатські священники перед видачею метрик обов'язково проводили обряд хрещення дотримуючись релігійних канонів і робили відповідний запис у метричній книзі. Вони в жодному разі не переступали церковних та інших законів, тому виписані ними християнські метрики були не «фіктивними», а справжніми і врятували життя багатьох людей від нацистських мракобісів.

²¹ ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski. Bursa Ormiańska — Zakład Naukowy im. dr Józefa Torosiewicza. Fragment książki pt. «Arcybiskup ormiański Izaak Mikołaj Isakowicz — duszpasterz, społecznik i patriota». — Kraków., 1999.

²² Гаюк І. Вірменська Церква в Україні. — Львів, 2002. — С. 115.

²³ Шеренас А. Сталинские лагеря Коми АССР. <http://www/hro.org/editions/karta/nr22-23/shirenas.htm>

²⁴ Przemysław Witkowski. POLSCY ORMIANIE // HATIKVAH (Czasopismo Towarzystwa i Koła Naukowego Polsko-Izraelskiego Hatikvah — Nadzieja)

²⁵ <http://www.piotr-pawel-gdansk.pl>

²⁶ Koło Zainteresowań Kulturą Ormian. KZKO. Krakow. Muzeum Etnograficznym przy pl. Wolnica 1., Warszawa. Muzeum Etnograficznym, ul. Kredytowa 1. www.ormianie.pl

²⁷ Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne w Krakowie. www.otk.and.pl

²⁸ Назва громадського об'єднання польською — «Związek Ormian w Polsce im. Abp. J. Teodorowicza».

²⁹ Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002 (od 21 maja do 8 czerwca 2002 roku). — W., 2002.

³⁰ Krajowe Duszpasterstwo Ormian w Polsce. www.albert.krakow.pl/ormianie

³¹ Généralités d'ordre géographique, démolinguistique et politique. www.tlfq.ulaval.ca/axl/europe.htm

³² Krajowe Duszpasterstwo Ormian w Polsce. www.albert.krakow.pl/ormianie

³³ 24 maja 2007 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił ustawę o zmianie ustawy //Dziennik Uryadowy// z dnia 5 lipca 2007 r. — Nr 120, — Poz. 818.

³⁴ Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych RP (Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych, oraz o języku regionalnym). — W., 2005.

³⁵ Krajowe Duszpasterstwo Ormian w Polsce. www.albert.krakow.pl/ormianie

³⁶ Там само.

³⁷ Radio Watykanskie//Abp Nycz ordynariuszem wiernych Kościołów Wschodnich. 09.06.2007 12.00.51. www.vatican.va

³⁸ Généralités d'ordre géographique, démolinguistique et politique. [ttp://www.tlfq.ulaval.ca/axl/europe/hongriegeneral.htm](http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/europe/hongriegeneral.htm)

³⁹ Юридический Словарь. — М., 1953. — С. 258.

⁴⁰ Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2001.

⁴¹ Скробач Б. Релігієзнавство// Збірник матеріалів. — Рогатин 2007. — Таблиця.

⁴² Гринчишин Т. Інтерв'ю з Блаженнішим Нерсесом-Бедросом XIX Тамруні, Патріархом Вірменської Католицької Церкви // РІСУ — 2001. — 8 листопада.

⁴³ Catholic Dioceses in the World of the Armenian Church. <http://www.catholic.com>

⁴⁴ www.armeniancatholic.ru

⁴⁵ Назва ВКЦ англійською — The Catholicos-Patriarch of the See of Cilicia of the Armenian Catholics.

⁴⁶ Прес-секретаріат Глави УГКЦ. Прес реліз — № 015/2001

⁴⁷ Wolczański J.: Katalog grobów duchowieństwa rzymskokatolickiego, greckokatolickiego i ormiańskokatolickiego na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie. [w:] — Cracovia-Leopolis, R. 1 (1997). — S. 324–374.

⁴⁸ Проповедь Папы Иоанна Павла II за божественной литургией по армянскому обряду (Храм Св. Марии в Трастевере, 21 ноября 1987). www.armeniancatholic.ru

⁴⁹ ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski //Wizyta patriarchy ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX we Lwowie i na Ukrainie — 1–9 listopada 2001 r. www.albert.krakow.pl/ormianie

⁵⁰ Колісник Ю. Преса національних меншин в умовах нової України (1992–1997). Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 240–252.

⁵¹ Telepace Armenia. The broadcasting on the Satellite is provided by Telepace.Roma.Italia.

Дмитро Кондратенко

СПІВВІДНОШЕННЯ ОСОБИСТОГО ТА СУСПІЛЬНОГО В КОНФУЦІАНСЬКІЙ ЕТИЦІ

Конфуціанство є одним з головних філософсько-релігійних учень світу. Воно справляє помітний вплив на культури таких далекосхідних країн, як Китай, Японія, Корея, В'єтнам. Конфуціанство не є релігією в повному розумінні цього поняття через те, що воно не має цілісної містично-метафізичної системи. Хоча його основоположною ідеєю (релігійного плану) і є культ Неба, але як іпостасі, що уособлює сили природи, і як абсолютного зразка, подібного до абсолюту *дао* Лао-цзи.

В основі вчення Конфуція — Людина та її потреби. Політичною ціллю конфуціанства було створення міцного базису для організації держави, яка покликана забезпечувати інтереси людей. На відміну від даосизму, конфуціанство має на меті розбудову розгалуженої системи адміністрування суспільства, активізацію стосунків між складовими суспільства (громадами, кланами, сім'ями) та створення державної надбудови над цими структурами. Звідси випливають такі поняття, як «конфуціанська вертикаль» та «конфуціанська піраміда».

Вчення Конфуція розробляло принципи ефективного функціонування бюрократичних структур держави, обґрунтовуючи необхідність їх дотримання всіма членами суспільства. Концепція загальної добродійності, що має реалізуватися через повагу до всього суспільного, гідність та відчуття належності до китайської спільноти створили своєрідні та ефективні механізми функціонування та розвитку китайського суспільства на століття вперед. Етичні правила, закладені в конфуціанській етиці, актуалізувалися через ритуали. Ритуали зберігали сталість розвитку та зменшували можливі відхилення від принципів, закладених Конфуцієм. Тому конфуціанство не перетворилося ані на певну релігію, ані на виключно політичну ідеологію, не ввібрало в себе буддизм чи

даосизм як складові частини, на відміну від, наприклад, синтоїзму. Злиття цих вчень ввдбувалося вже на рівні формування світогляду кожної окремої людини.¹

Конфуціанськи налаштований уряд використовував даосизм та буддизм у своїх інтересах для насадження своєї ідеології та принципів. У цьому ми бачимо реалізацію принципів конфуціанства, спрямованих на об'єднання окремих спільнот та громад в єдину державну структуру. Тоді бюрократичний апарат поєднав на принципах «конфуціанської піраміди» даосів та буддистів, вимагаючи від них поваги до держави через суворе дотримання конфуціанських принципів. У прагненні послідовників конфуціанської ідеології підпорядкувати спільноти різних культур цій ідеології з метою впорядкування міжнаціональних взаємин та нормального функціонування держави ми бачимо, з одного боку, космополітичні та толерантні принципи, а з другого — прояв тоталітарного дискурсу. Отже, особа, за конфуціанськими настановами, має бути членом своєї спільноти, а також — підданим держави, виконуючи свої обов'язки переважно через ретельне додержання правил у рамках своєї мікроспільноти, життєдіяльність якої регулюється державним апаратом.

Основні риси конфуціанської етики

Конфуціанство є цілісною філософською системою, що здатна забезпечувати розвиток суспільства. Етика конфуціанства ґрунтується на принципах гуманності та ієрархічності суспільства. Головним принципом вчення Конфуція є доброчесність, яка є гарантом стабільності й могутності держави.

За часів Конфуція у давньому Китаї відбувався процес впровадження принципів державної влади в громадське середовище, підпорядкування обцинників державній владі, налагодження ефективної комунікації між громадами зі зменшенням ролі такого традиційного центру впливу, як аристократія. За Конфуцієм, ідеальне суспільство має розбудовуватися на традиційних (стародавніх), а, можливо, й вже забутих засадах і цінностях китайської громади. Основою поведінки має бути доброчесність та гуманність (*жень*) (仁). «Що таке гуманність (любов до людей)? Якщо сам хочеш міцно стояти на своїх ногах, то зроби так, щоб інший також міцно стояв на ногах. Якщо сам хочеш, щоб твої справи йшли добре, то зроби, щоб вони і в іншого йшли добре»². Тільки, той, хто досяг внутрішньої досконалості, буде поводитися належним

чином: піклуватися про старших, дотримуючись принципу синівської поваги (*сяо*) (孝); виконувати ритуал, користуючись правилами (*лі*) (礼); прагнути до знань (*чжи*) (知), передусім до історії, оскільки вона звертається до часів досконало мудрих правителів, що організовували досконалі суспільства.³

Піклування про людей похилого віку, передусім про батьків, є однією з центральних ідей вчення Конфуція про побудову гармонійного суспільства. Він розробляє й закликає дотримуватися принципу *сяо* (孝), що має цементуючу роль у встановлених ним правилах поведінки людей. До речі, ідеограма 孝 передає ідею: *псин* (子) як опора для старшого (老) (батька)». Не випадково тут елемент 子 поміщено під елементом 老. Синівська повага до батьків — це корінь «гуманності» Конфуція, який вважав, що людина, яка шанує батьків, шануватиме й інших людей, передусім — старших і, певна річ, поважатиме державну владу. «Коли батько живий — спостерігай за прагненнями його [сина]; коли батько помер, спостерігай за поведінкою його [сина]. Якщо він протягом трьох років не зійшов з дао-шляху батька, то його можна назвати таким, що має синівську шанобливість. «Дао-шлях батька» — не тільки його життєвий шлях, але й погляди, поведінка, навіть риси характеру. Виконання прижиттєвих побажань батька, неухильне наслідування його шляху протягом усього життя має встановлювати міцний зв'язок між поколіннями, зв'язок із традиціями своєї сім'ї, а через неї — з культурними основами всього китайського народу. Саме в цьому полягає основне духовне значення *сяо*. Конфуцій вчить, що самого піклування про утримання батьків недостатньо, необхідно постійно проявляти відчуття глибокої поваги та терплячої любові: «В обходженні з батьком чи матір'ю виявляй м'якість та чемність. Якщо бачиш, що твої бажання їм не подобаються, — не чини спротив їхній волі. Якщо ти втомишся, не смій ремствувати».

Задля посилення морально-етичних принципів синів щодо шанобливості та любові до старших братів Конфуцій ввів принцип гуманності (仁), що є однією з основ його вчення. «Шанобливість сина і любов до старших братів — це і є корінь людинолюбства». Усі моральні критерії Конфуцій об'єднав у загальний поведінковий блок під назвою «лі» (理) (Правила). Кожен член суспільства має від народження до смерті дотримуватись Правил. Саме завдяки правилам *лі* Конфуцій органічно об'єднав суспільство з державою. В нього суспільство і його окремі одиниці — сім'ї та громади — об'єднані між собою через владну вертикаль, яка є державним механізмом.

Суспільство може організовувати пасивний тиск на державу у разі порушення нею правил лі.

Іншою важливою моральною категорією, пов'язаною з лі, <: поняття «обов'язку» і (義). «Що є обов'язком людини? — писав Конфуцій. — Батько повинен проявляти батьківські почуття, а син — шанобливість, старший брат — доброту, а молодший — дружжелюбність, чоловік — справедливість, а його дружина — слухняність, старші — милосердя, молодші — покірність, володар — людинолюбство, а піддані — відданість. Ці десять якостей і називаються обов'язком людини»⁴.

Зміст правил лі (理) є вельми широкий: сюди входять людинолюбство і, насамперед, любов до родичів; шанобливість до батьків та пращурів, повага до старших та підкорення їм; чесність та відвертість, постійне прагнення внутрішнього самовдосконалення, ввічливість, особливо до людей, які виконують державні функції, є обов'язковим елементом в управлінні. Поступово принцип ввічливості стає невід'ємною частиною лі. Щоправда, трактуватиметься вона по-іншому і зведеться тільки до дотримання церемоній (礼), (що на Заході назвали феноменом «китайських церемоній»).

Оскільки правила містили в собі багато традиційного та звичайного, вони легко запам'ятовувалися. Той, хто вивчав та запам'ятовував їх, сприймав і закладену в них ідею вікової та соціальної градації — поділ на похилих та молодих, вищих та нижчих.

Ідея Правил у цілому тісно пов'язана з концепцією *цзюнь-цзи* (君子), оскільки шляхетна людина є ідеальним прикладом дотримання цих Правил.

Розуміючи, що знання є невід'ємним атрибутом здорового суспільства, Конфуцій спеціально приділяв увагу та усіляко заохочував жагу до знань. Давнина *ту* (古) поставала прикладом для всіх людей. До речі, ідеограма 古 передає ідею «досконало (+) сформованої речі (口), тобто є символом завершеності, сталості і зразковості». Конфуцій постійно наголошував на необхідності наслідувати політику досконало мудрих імператорів Яо, Юя та інших. Також він вихваляв дії деяких реальних правителів, наприклад, Вень-Вана (носія вень-культури (文)), якого Конфуцій вважав взірцем для співвітчизників. Крім того, Конфуцій стояв на позиціях загального допуску людей до знань: «У навчанні не може бути різниці за походженням». Усе залежить від самої людини: якщо вона поставила мету та присвятила свої помисли навчанню, на неї чекає подяка вчителя.

У «Лунь юй» наводиться характерна градація людей, залежно від ставлення до знань: «Вищий — той, хто має знання від народження; наступний — той, хто набуває знань у навчанні; за ним іде той, хто приступив до навчання, зіткнувшись з труднощами. Того, хто, зіткнувшись з труднощами, не приступив до навчання, народ відносить до нижчих». Звідси випливає шанобливе ставлення Конфуція до всіх професіоналів у своїй сфері.

Конфуцій наголошував на первинності духовної діяльності та духовного виховання народу перед матеріальним багатством. Народ має багатіти, але, насамперед, має відбуватися духовне виховання суспільства, що гарантуватиме його стабільність і щастя. Духовність суспільства, таким чином, має бути фундаментом для розбудови інших параметрів держави: багатства, військової міці тощо.

Велику увагу Конфуцій приділяв питанню ставлення суспільства до природи, наголошуючи на необхідності берегти природу та робити жертвоприношення духам неба та землі.

Таким чином, основними ціннісними параметрами вчення Конфуція є гуманність (добročесність) *жень* (仁) та правила-ритуалу *лі* (禮). З поняття *жень* Конфуцій виводить принцип шанобливості молодшого щодо старшого *сяо* (孝); з правил *лі* — поняття обов'язку кожної людини посідати притаманне їй в суспільстві місце та робити свою справу належним чином; ввічливість *жан* має бути невід'ємною рисою людей, що займаються державним управлінням. Значну увагу Конфуцій та його послідовники приділяли давнині *гу* (古), значно ідеалізуючи її та апелюючи до діянь великих мудреців, досконало мудрих імператорів давніх часів.

За Конфуцієм, суспільство та держава є нерозривно пов'язаними. Суспільство складається з первинних елементів, якими є сім'ї та громади. В громадах закладається особливий порядок шанування старших та поклоніння самому роду. Громади поєднуються державним механізмом, на який загалом поширюються такі ж норми, як і на сім'ю. На відміну від даоського принципу самодостатності людини Конфуцій наголошує на необхідності створення великих держав шляхом об'єднання таких первинних утворень, як сім'ї, клани, племена. І, на відміну від легістів, він засуджує принцип кругової поруки та вторгнення держави в царину сімейного. Конфуцій передбачав можливість чинення пасивного опору з боку суспільства, якщо держава порушує правила *лі* (理). Духовність суспільства, за Конфуцієм, є основною цінністю. Від багатства та зброї можна відмовитися, але необхідно зберігати суспільну духовність. Якщо зброя та багат-

тво переважно належать державі, то духовність є саме суспільною цінністю. Отже, вчення Конфуція спрямоване саме на суспільство та слугує його інтересам, а не інтересам держави чи її правителя.⁵

Людина конфуціанської етики

Центральним об'єктом усіх релігійно-філософських вчень Сходу завжди є людина. Згідно з конфуціанством людина є невід'ємною частиною свого роду, покидати чи забувати який — тяжкий гріх. Тому частина вчення Конфуція, яку присвячено людині, добре регламентує поведінку людини в рамках сім'ї, визначаючи шляхи її вдосконалення.

Багато спілкуючись з людьми різного походження, Конфуцій дійшов висновку, що жага багатства і знатності та страх опинитися в числі бідних та знедолених є універсальними рисами будь-якої людини. Окремих суджень Конфуція про людину залишилося небагато. З цього можна зробити висновок, що Конфуцій не дуже переймався якостями людей: «От і все! Я не зустрів людину, яка, помітивши свої помилки, могла б засудити себе».

Проте Конфуцій не втрачав надії позитивно впливати на людину, використовуючи її кращі якості. Він вважав, що люди можуть здійснювати свої мрії, якщо вони подолають свої егоїстичні схильності, йдучи «визначеним для них дао-шляхом». Його звернення: «Зумій подолати себе для того, щоб повернутися до Правил (理)», — стало основоположним у його моделі суспільства.

І все ж Конфуцій не вірив у здатність кожного «подолати самого себе», хоча і не виключав такої можливості. Тому він розглядав людину в трьох вимірах, розділяючи якості людей на три категорії: *цзюньцзи* (君子), *жень* (仁) і *сяожень* (小人). *Цзюньцзи* і *сяожень* — два взаємопов'язані поняття, які до Конфуція не були відомі. *Цзюньцзи* («шляхетна людина») посідає одне з центральних місць у вченні Конфуція; їй відведена роль ідеального взірця, прикладу для наслідування. *Жень* означає людину взагалі, найчастіше — звичайних людей. *Сяожень* (小人) («маленька людина», або «низька людина») означає протилежність *цзюньцзи*, причому «низький» має соціальний та етичний відтінок смислу.

Цзюньцзи, на переконання Конфуція, має бути людиною справедливою, скромною, правдивою, привітною, шанобливою, відвертою, обережною, такою, що вміє стримувати свої бажання, має відразу до донощиків, бездумних людей. Шляхетна людини ніколи не зупиняється на досягнутому, вона постійно прагне самовдоскона-

лення, сподіваючись осягнути дао-шлях. З деяких суджень Конфуція можна уявити і соціальний статус *цзюньцзи*, на його думку, це — правителі та їхні найближчі радники.

Звернення до подібного роду ідеалів у будь-якій системі знання, зокрема етичній, є почасти необхідним, з огляду на те, що вони дають можливість синтезувати положення системи в єдиному, доступному для безпосереднього сприйняття образі. Саме такий розгорнутий образ і подає нам Конфуцій. Його основу становлять два найбільш важливі етичні поняття: *жень* — «гуманність» (仁) та *і* — «почуття обов'язку» (義). Поняття гуманності у конфуціанському трактуванні є більш ніж широким. Воно охоплює такі моральні риси людини, як скромність, справедливість, стриманість, безкорисливість, любов до людей тощо. Широке коло чеснот робили *жень* практично недосяжним. Про це говорить і сам Конфуцій. На його думку, повністю відповідали вимогам *жень* лише деякі із древніх, та й серед сучасників їх було зовсім небагато. Але для справжнього *цзюньцзи* однієї чесноти було все ж замало. Детермінантою його дій у будь-якій ситуації повинно бути особливе почуття обов'язку *і* (義). При цьому обов'язок Конфуцієм сприймається не як щось зовнішнє і примусове щодо людини, а як добровільне зобов'язання. Моральний обов'язок для Конфуція, та й зрештою, для етичної думки загалом — це глибоке внутрішнє переконання у необхідності певних дій. Людина, інтеріоризуючи певні соціальні поведінкові конструкти, таким чином, утверджує їх для себе як єдино можливі для здійснення. Для *цзюньцзи* виконання свого обов'язку є базовим і майже сакральним пріоритетом, найвищою цінністю його життя. Жодної альтернативи для «шляхетної людини» не існує, вона просто неможлива. *Цзюньцзи* не зупиняє навіть страх смерті, якщо цього вимагає обов'язок. Така відданість належному, навіть на шкоду власним інтересам і прагненням, є незмінним імперативом в етичній думці стародавнього Китаю.

Опису рис «шляхетної людини» присвячено надзвичайно багато пасажів канонічної для конфуціанців книги «Лунь юй». Більшість із них побудована так, що якості *цзюньцзи* виявляють себе у антонімічному зіставленні із рисами так званого *сяожень*, «мізерної, низької людини». Протиставлення такого роду можна виявити майже у кожній главі трактату, що унаочнювало теоретичні побудови і орієнтувало на потенційне практичне втілення.

Цзюньцзи володіє *де* і щиро намагається його культивувати. Всі його зусилля спрямовані на неухильне прямування шляхом *дао*,

а не на пошук вигоди, яка є стимулом для *сяожень*. Їжа, багатство, життєві вигоди для *цзюньцзи* є лише фікціями, на відміну від «низької людини», яка саме у них бачить мету свого земного існування. «Благородна» людина завжди прагне пізнати себе, світ і людей. Вона завжди намагається вдивлятися вглиб речей, у їхню суть, і ніколи не задовольняється лише зовнішніми їх проявами. *Сяожень*, навпаки, прагне лише до задоволення своїх банальних потреб, його зовсім не цікавлять проблеми вищого порядку. *Цзюньцзи* поважає три речі: волю Неба, видатних людей і слова мудрих. А *сяожень* не розуміє волі Неба і тому ігнорує її, ненавидить видатних людей і зовсім не поважає мудрих слів. «Благородний» іде на смерть заради любові до людей, а «мізерний» закінчує своє життя самогубством. *Цзюньцзи* живе у згоді з іншими людьми, але не йде за ними, а *сяожень* постійно наслідує людей, але не живе із ними у злагоді. Цей своєрідний перелік можна продовжувати ще довго. Ґрунтовність у розробці образу *цзюньцзи* Конфуцієм є цілком виправданою з огляду на бажання самого філософа не зупинятися на абстрактному комплексі чеснот, а поступово реалізувати його в житті.

Може скластися враження, що конфуціанський ідеал — лише етична побудова. Але це далеко не так. *Цзюньцзи* — політичне поняття, яке, до того ж, посідає чільне місце у конфуціанській теорії управління. «Шляхетна людина» для Конфуція є членом правлячої еліти, що недвозначно впливає із тенденції китайської політичної думки вбачати на посаді правителя людину, наділену вищими моральними якостями. Відповідність образу *цзюньцзи* має бути критерієм відбору державних службовців будь-якого рівня. Це особливо стосується верховного правителя, вана-імператора, який своєю моральною досконалістю повинен забезпечувати найбільш ефективно управління, а також гарантувати стійкість доволі розгалуженої політичної системи Піднебесної. Лише високоморальний *цзюньцзи*, перебуваючи на посаді володаря, буде фактором гармонії всього людського буття. Більше того, досконала «шляхетна людина» призначена на управління самим Небом. Мається на увазі те, що моральна людина може бути правителем, якщо у країні панує *дао*. У такій країні *цзюньцзи* посідає своє законне місце, він подібний до Полярної зірки, яка непохитно стоїть на місці, коли всі інші рухаються навколо неї. Якщо ж *дао* в країні не володіють, то *цзюньцзи*, відповідно, залишатиметься в тіні політичного простору, в його послугах ніхто не відчуватиме потреби, попри все зло, яке неодмінно супроводжуватиме такий стан справ.

Суспільству Конфуцій відводить роль основи держави та базису для розвитку потенціалу людей. Суспільство, згідно з конфуціанством, складається з первинних елементів — сімей. Відповідно, всі люди мають виконувати свої зобов'язання перед суспільством як перед своєю сім'єю. Тобто етику стосунків між членами сім'ї Конфуцій переносить на все суспільство. Таким чином, держава має бути міцною настільки, наскільки є міцною сім'я. Отже, поза сім'єю людина є неповноцінною. Якщо вона не зможе виконати свої обов'язки сина або батька, віддати данину пошани працюючим, то вона є «сяожень», або «темною людиною». Така людина йде всупереч свого дао-шляху. Внаслідок цього вся держава може піти всупереч дао-шляху і у ній почнуть правити недостойні люди.

Держава може справляти свій вплив на сім'ю, але в певних межах. Головним її завданням у цьому аспекті є пропаганда правил *лі* та сімейних цінностей.

Конфуціанська етика в політиці управління

Хоча Конфуцій відомий як один з видатних моралістів, його метою було не стільки відновлення (а можливо, і створення дещо нового) морального стандарту як такого, скільки розбудова справедливого соціального устрою, непорушність принципів якого повинна гарантувати мудра політична адміністрація.

Можна окреслити кілька визначальних принципів політичного управління, що були особливо важливими в етико-політичній системі Конфуція. Перший із них — необхідність і невідворотність поділу суспільства на два прошарки. Це так звані «верхи» та «низи», належність до яких визначається не майновим станом чи соціальним походженням, а рівнем наближення до ідеалу *цзюньцзи* (君子). Для Конфуція лише людина, яка беззастережно дотримується високих принципів, норм моралі тощо, може забезпечити найкраще управління, має право управляти іншими. Ті ж, хто не відповідає високому моральному критерію, повинні коритися вищим, «благородним» людям. Такий порядок, вважав Конфуцій, одвіку встановлений Небом, а отже, є природним.

Необхідним і важливим принципом політичного життя Конфуцій вважав обов'язкове визнання авторитету старшого. Вимога поважати батьків і старших братів, що лежить в основі цього принципу, первинно стосувалася головно сім'ї і лише згодом, не без допомоги ідей конфуціанства, була перенесена у сферу політики. Це стало можливим завдяки тому, що для Конфуція держава

й суспільство принципово не відрізняються від сім'ї. У нього «держава — велика сім'я; сім'я — мала держава». Важливість принципу поваги до старшого у політичному просторі полягає в тому, що він (принцип) забезпечує стабільність політичної системи і гарантує її непорушність. «Мало людей, які, будучи такими, що поважають батьків та старших братів, люблять виступати проти вищих» — сказано в «Лунь юй». На основі двох зазначених принципів був розвинутий і третій, який, на нашу думку, відіграв особливу роль у творенні обличчя Китаю. Найважливішим принципом ефективного політичного управління, за Конфуцієм, є дотримання принципу *лі* (理). Цей принцип тісно пов'язаний з ритуалами та відповідними церемоніями (правилами) їх виконання *лі* (礼), які, в свою чергу, постають жорсткими і чітко визначеними стандартами поведінки. Ці правила — надзвичайно важливий організуючий, інтегруючий та чітко диференціюючий людей за рангами чинник. На думку Конфуція, «хто добре оволодів принципом *лі* (理) і, відповідно, правилами етикету *лі* (礼), тому управляти Піднебесною так само просто, як показувати долоню».⁶

Але все ж жоден зі згаданих принципів не можна визнати за такий, що має виключну силу впливу на процеси впровадження в життя етико-політичної системи Конфуція. На нашу думку, головним чинником цього є принцип управління на основі морального прикладу, що є ключем до розуміння поглядів Конфуція у цій царині. Отже, лише зразковий приклад поведінки правлячої верхівки суспільства, його еліти (в етичному сенсі) може мати найбільший ефект у політичному управлінні. На противагу управлінню за допомогою закону (тобто за допомогою системи приписів, наказів та покарань), яке викликатиме у людей лише бажання уникати покарання за яку-небудь провину, управління на морально-етичній основі, у разі скоєння якогось проступку людиною, змушуватиме її відчувати муки совісті, а отже, буде більш ефективним. «Якщо володар належним чином ставиться до родичів, у народі процвітає любов до людей. Якщо володар не забуває про друзів, в народі немає підлості». *Цзюньцзи* прикладом зразкової поведінки здатний впливати навіть на дії простого люду. У «Лунь юй» сказано: «Мораль благородного мужа (подібна) до вітру; мораль низької людини (подібна) до трави. Трава нахиляється туди, куди дме вітер». Якщо верхи прагнуть до добра, то і народ буде добрим, а отже, зі всіх сторін до них йтимуть люди з дітьми за спиною».⁷

Цілком очевидно, що, розмірковуючи на теми взаємодії етики та політики, Конфуцій створив ідеальні зразки, втілення яких було майже нереальним. Хоча з історичних хронік знаємо про те, що багато ідей цього, безперечно, видатного вчителя були перейняті китайськими правителями. До порад Конфуція завжди радо прислухалися, але це не змінювало суті буття, оскільки його етико-політична система була конструктором зі сфери ідеального і бажаного. Хоча людина приречена постійно прагнути саме цього, і таке іманентне бажання виявляє її як Людину з великої літери.

Підсумовуючи зазначимо, що Конфуцій переймався головно етичною стороною буття, а також актуальними питаннями соціальної політики та управління. Така увага є цілком слушною, якщо зважити на час, коли народився і жив Конфуцій. Для Китаю це був час найглибшої політичної та соціальної кризи з моменту появи перших держав на його території. Поділений на декілька князівств, котрі постійно вели міжусобну боротьбу, Китай поступово занепадав як держава. У період «воюючих царств» головним мотивом людської діяльності була боротьба за владу будь-якими засобами, тобто дотримання моральних норм як таке було усунуте із переліку пріоритетів. Це був явний шлях до цілковитого краху, що добре розумів Конфуцій. Вихід він побачив у виправданій національною ментальністю адміністративно-політичній системі, непохитною основою якої повинна була стати етика.

Раціональна за своєю суттю, вона базувалася на доволі специфічній світоглядній дихотомії, сформувався задовго до Конфуція і мала для Китаю визначальне значення. Йдеться про двоподіл «Небо — земне суспільство» (二). Небо у цій дворівневій структурі згідно з китайською протофілософією майже повністю деперсоніфіковане і виступає лише як доволі абстрактна модель, еталон вищого порядку (зокрема і політичного), якого потрібно постійно прагнути. Поряд з тим, виявляють себе також і чіткі ознаки древнього культу Неба — воно (у Конфуція) вважається носієм *де* (德), збірним поняттям, що містить у собі всі даосько-конфуціанські чесноти (головно справедливість) і трактується також як єдине у світобудові, яке цілком і повністю наслідує *дао* (道), тобто «правильний шлях».

Другий рівень світоглядної системи не є цілковитим протиставленням першому. Людське суспільство, як і Небо, підпорядковується моральним законам, володіє *де*, і, відповідно, йде шляхом *дао*. Але це — в ідеалі. Насправді ж воно постійно прагне до моральної

досконалості, прагне пізнати «правильний шлях». Взірцем для такого прагнення виступає Небо (天), що безпосередніми проявами своєї діяльності вказує людині на досконалий образ морального. Так відбувається дуже специфічна кореляція між двома рівнями світобудови, які для китайця не можуть мислитись окремо один від одного.

Своєрідним медіатором у згаданій кореляції є постать імператора (王). Відповідно до свого статусу «сина Неба» (天子) він був зобов'язаний дотримуватись «шляху *дао*» (道), тобто повністю відповідати моральному ідеалу. Володіння ним тими ж чеснотами, що і Небо, повинно було забезпечувати гармонію світобудови на всіх її рівнях (三). Більше того, саме наявність цих чеснот у володаря Піднебесної була фактором легітимізації його соціального стану. Якщо імператор володів *де* і *дао*, його влада була найбільш адекватною та ефективною, а отже, і цілком законною.

Основою держави, за Конфуцієм, є суспільство, яке складається з первинних елементів — сімей. Відносини, що існували в сім'ї, Конфуцій переносив на державу. Держава об'єднує сім'ї і клани, використовуючи сімейну етику з основною парадигмою відносин між індивідами типу старший-молодший. Кожен при цьому має знати своє місце і йти «шляхом *дао*». В такому разі держава процвітатиме навіть якщо вона не є заможною та не має багато зброї, адже духовна вень-культура є елементом вирішальним.

¹ Васильєв А. С. История религий Востока. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 210–238.

² Конфуций и его учение. — Пекин: Синсин, 1995. — С. 92.

³ Конфуций. Суждения и беседы. — М., 2004. — С. 53–55.

⁴ История китайской философии. — М.: Прогрес, 1989. — С. 118–124.

⁵ Переломов Л. С. «Четверокнижие» — ключ к постижению конфуцианства / Конфуцианское «Четверокнижье». Пер. А. И. Кобзева, А. Е. Лукьянова, Л. М. Переломова. — М.: Вост. Лит., 2004. — С. 5–70.

⁶ Конфуций. Знач. Праця. — С. 128–140.

⁷ Там само. — С. 90–98.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Азізян Самвел — здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андрєєва Олена — кандидат політичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Балановський Ярослав — викладач Уманського державного педагогічного інституту ім. П.Тичини

Бєвз Тетяна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Бєззуб'як Мирослав — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Білошицький Сергій — кандидат історичних наук, професор Хмельницького Інституту МАУП

Бойко Наталія — здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Брожина Володимир — здобувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Бурдяк Віра — доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Грицина Орест — кандидат політичних наук, старший викладач Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Древаль Юрій — кандидат історичних наук, докторант кафедри державної кадрової політики Харківського регіонального інституту державного управління при Президентіві України

Зварич Ігор — докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кадлубович Тетяна — аспірантка кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Кирюшко Микола — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ковач Леся — молодший науковий співробітник

Козерод Олег — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кондратенко Дмитро — аспірант Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кононенко Сергій — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Коцур Віталій — аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди

Кривицька Олена — науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Курінна Тетяна — кандидат історичних наук, докторант кафедри управління суспільним розвитком НАДУ

Кучеренко Ірина — кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лихач Юлія — здобувач Інституту політичних етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лобода Тетяна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ляшенко Тетяна — кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Майборода Олександр — доктор історичних наук, заступник директора з наукових питань Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Макаренко Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Маковська Дар'я — здобувач кафедри політичних наук Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

Малько Олег — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мандебура Олеся — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Набок Світлана — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Нагорна Лариса — доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Неліпа Дмитро — кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Нагребинська Ірина — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Полунін Олексій — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Пойченко Ольга — аспірантка Національної академії державного управління

Поліщук Юрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Римаренко Сергій — доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Розумнюк Володимир — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Сапсай Артем — політолог II категорії Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Татаренко Тетяна — доктор політичних наук, викладач Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Траверсе Олег — кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Чернінько Ігор — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Шайгородський Юрій — кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту

Шаповал Юрій — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Щедров Сергій — молодший науковий співробітник кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Щербенко Едуард — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 40

Редактор — С.О.Носова
Упорядник — О.В.Кривицька
Технічний секретар видання — С.В.Набок

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,41. Обл.-вид. арк. 33,07.
Підписано до друку 17.11.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net